

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԷԻԲ ԿՆՐԸՊԵՏՑՆ

**ՀԱՅՈՑ 1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ 1998

Հրատարակվում է Հայաստանի Հանրապետության
գիտությունների ազգային ակադեմիայի հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. ԳԻՂՈՑԱՆ

Վ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Քսաներորդ դարի աննախադեպ ոճրագործությունը՝ հայոց 1915—
1916 թվականների ցեղասպանությունը, մեր նորագույն պատմության
առանցքն է կազմում: Հետագա բոլոր կարևորագույն պատմական իրա-
դարձությունները պատվում են այդ առանցքի շուրջ և այսօր էլ այն
պահպանում է իր պատմաքաղաքական այժմեականությունը:

Չնայած նախորդ իրավակարգի պայմաններում Հայոց ՄԵԾ եղեռնի
մասին արգելվեց խոսել ու գրել, որովհետև այդպես էր պահանջում
գերպետության արտաքին քաղաքականության և բոլորին պարտադրված
գաղափարախոսության շահերը, այնուամենայնիվ, 1965-ին մեր ժողո-
վորը մկանների հուժկու պրկումով կտրատեց տասնամյակների կա-
պանքներն ու լայնորեն մշեց ՄԵԾ եղեռնի 50-ամյա տարելիցը: Ժողո-
վրդի սրտի ու հիշողության գաղտնարաններում մշտապես ու սրբու-
թյամբ վառ մնաց անմեղ նահատակների հիշատակը, և մտքերի ու
հոգիների վրա դրված արգելքների վերացումից հետո ողջ երկրով մեկ
բարձրացվեցին բազում քարեղեն հուշարձաններ:

Հրապարակ հանվեցին նաև պատմագիտական ոչ քիչ թվով աշխա-
տություններ, որոնցում այս կամ այն չափով լուսաբանված է ՄԵԾ եղեռ-
նի պատմությունը: Սակայն արևմտահայերի ցեղասպանության ամբող-
ջական պատմության ստեղծումը շարունակում է մնալ հայ պատմա-
գիտության օրախնդիր հիմնահարցերից մեկը, որն էլ կդառնա լավագույն
նօգեղեն հուշարձան:

Սույն ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ ենք եղել՝ Հայոց 1915—1916
թվականների ցեղասպանության պատմության բնագավառում հայ պատ-
մագրության մեջ մինչ այժմ արված մեծածավալ ու շնորհակալ աշխա-
տանքը ինչ-որ չափով հանրագումարի բերելու և համակարգելու
մղումով:

Կարծում ենք, որ Հայոց ցեղասպանությունը մեր ժողովրդի պատ-
մության չխունացող և արդիականության օրակարգում մշտական տեղ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ.
Կ—294 Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը
հայ պատմագրության մեջ:— Երևան. 1998, 372 էջ:

Գրքում լուսաբանվում է և վերլուծության ստեղծագործություն 1915—1916 թվա-
կանների ցեղասպանության ուսումնասիրությունը հայ պատմագրության մեջ և
բազմակողմանի քննարկվում է հայ պատմաբանների վերաբերմունքը դեպի
այդ հարցը:

գրադեցրած հիմնահարցերից մեկն է, որի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական բացառիկ կարևորությունը առանձնահատուկ հիմնավորման կարիք չունի: Այսօր, երբ մեր ժողովուրդը հետամուտ է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը՝ դրանից բխող ազգային իղձերի իրականացման ակնկալիքներով, այդ բնագավառի ամեն մի ուսումնասիրությունն ձեռք է բերում ուղղակիորեն գործնական նշանակություն: Մասնավորապես մեծանում է պատմագրական ուսումնասիրությունների դերն ու նշանակությունը, որոնցում համադրվում են տարաբնույթ բազում աշխատություններ, հանրագումարի են բերվում հիմնարար ուսումնասիրությունները՝ իրենց գլխավոր եզրակացություններով, միաժամանակ բացահայտվում է պատմության կեղծարարությունը, ցուցահանվում դրա միտումնավորությունը, փաստագրությունն ու միջազգային հանրությանը թյուրիմացության մեջ զցելու նպատակադրվածությունը:

Հայտնի է, որ թե անցյալի, թե ժամանակակից թուրքական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պատմագրությունը, երբեմն էլ նրանց ձայնակցող արևմտյան որոշ պատմաբաններ ճիգ ու ջանք չեն խնայում ոչ միայն ժխտելու Հայոց Մեծ եղեռնի բուն փաստը, այլև փորձեր են կատարում «ապացուցել», թե, ընդհակառակը, եթե պիտի խոսվի Եղեռնի մասին, ապա խոսք պետք է գնա հայ «ավագակախմբերի» կողմից թուրք ազգաբնակչության կոտորածի մասին: Առավել արտառոց է որոշ հեղինակների մոտեցումը, ըստ որի Եղեռնի համար միակ հանցավորը իրենք՝ հայերն են: Ուստի հայ պատմագրության առաջնահերթ խնդիրներից է ցուցահանել նման բարբառանքների սնանկությունը և միջազգային հասարակայնությանը ներկայացնել իրերի նշմարիտ պատկերը:

Ուսումնասիրության նպատակն է համակողմանիորեն հանրագումարի բերել հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությանը նվիրված ժամանակակիցների հուշագրություններն ու ուսումնասիրությունները, հայ պատմաբանների հետագա հետազոտությունների արդյունքները՝ և դրա հիման վրա կատարել անհրաժեշտ ընդհանրացումներ:

Աշխատության հիմնախնդիրներից է վեր հանել Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, ի մի բերել դրանցում տրված գնահատականները, իրարամերժ պատկերացումների համադրմամբ վերականգնել այդ հերոսամարտերի իրական մասշտաբները, ընդգծել դրանց պատմական նշանակությունը:

Մեր ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից է գոյություն ունեցող

տարբեր տեսակետների համադրմամբ որոշակիություն մտցնել Հայոց Մեծ եղեռնի իրական պատճառների բացահայտման հարցում:

Ոչ պակաս կարևոր խնդիրներ են տերությունների դիրքորոշման, այդ չարագործության պատասխանատուների հարցերը, որոնք նույնպես պատմագրության մեջ արժանացել են տարբեր մեկնաբանությունների:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցը, որտեղ նույնպես չկա միասնական կարծիք:

Համադրելով տարբեր հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները, փորձել ենք պատասխանել այն այրող հարցին, թե որոնք էին թուրք բարբարոսներին առավել մասշտաբային ու կազմակերպված, համահայկական բնույթ կրող հակահարված չտալու հիմնական պատճառները:

Աշխատության աղբյուրագիտական հիմնական աստղձը եղել է հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սփյուռքահայ և հայրենական պատմաբանների՝ տարբեր ժամանակներում հրատարակած պատմագիտական աշխատությունները, ինչպես նաև դեպքերի ակնհատե-ժամանակակիցների հուշագրությունները և այլ բնույթի հրատարակություններ: Հայտնի են օգտագործվել են նաև օտար մի շարք հեղինակների սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող այն աշխատությունները, որոնք թարգմանաբար հրատարակվել են հայերեն: Ձեռքի տակ ենք ունեցել նաև մեծաքանակ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ, վիճակագրական, տեղեկատվական, հանրագիտարանային, մատենագրական, գեղարվեստական և այլ բնույթի գրականություն: Մայր անհրաժեշտության դեպքերում անդրադարձել ենք նաև գիտական պարբերականներին և ընթացիկ մամուլին:

Առաջին գլուխը երկու ենթագլուխներով բովանդակում է դեպքերին ակնհատե-ժամանակակիցների պատմագիտական ուսումնասիրությունների և հուշագրությունների, ինչպես նաև օտար հեղինակների հայերեն հրատարակված աշխատությունների քննական-վերլուծական նկարագիրը: Դրանցից շատերն արժեքավորվում են իբրև փաստական նյութի անփոխարինելի գանձարաններ, սկզբնաղբյուրային նշանակության գործեր: Մատնանշվում են դրանցում տեղ գտած մի շարք վիճարկելի դրույթներ և մերժելի տեսակետներ:

Երկրորդ գլուխը երկու ենթաբաժիններով ներկայացնում է սփյուռքահայ պատմագրությունը երկու փուլով՝ 1915—1965 և 1965—1998 թվականներին:

Սփյուռքահայ պատմագիտական ժառանգությունը դիտվում է իբրև Մեծ եղեռնի գիտական ամբողջական պատմության ստեղծման կարևո-

րագույն և առաջնային հիմք, իբրև փաստավավերագրական նյութի անսպառ շտեմարան:

Երրորդ գլխում փուլ առ փուլ տրված են հայրենական պատմագրության զարգացման աստիճանները, ներկայացված է այն հիրավի հսկայական աշխատանքը, որ կատարված է այդ բնագավառում:

Հայրենական պատմաբանների աշխատությունները քննարկելիս առաջնորդվել ենք յուրաքանչյուր պատմաբանի ավանդը արժեքավորելու, օրչեկտիվորեն գնահատելու և ընթերցողին ամփոփ ձևով ներկայացնելու սկզբունքով:

Առանձին ենթաբաժիններ ենք հատկացրել հայրենական պատմագրության մեջ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներին՝ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներին, բուն ցեղասպանության պատմությանը, ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին, պատմագրական բնույթի հետազոտություններին:

Եզրակացությունների բաժնում աշխատել ենք ընդհանրացված ձևով ներկայացնել քննարկված հիմնահարցերը, ուրվագծել Հայոց ցեղասպանության պատմագրության զարգացման հեռանկարները:

Աշխատության վերջում տրված է օգտագործված գրականության մատենագրություն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայոց Մեծ Կղերնի մասին շատ է գրվել. գրել են աննախընթաց մղձավանջից հրաշքով փրկվածները՝ անմոռաց պահելու համար սեփական մաշքերի առաջ մորթոտված հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի հիշատակը, չեն զլացել ահավոր սպանդի և, միաժամանակ, հայոց գերմարդկային մաքառումների քիչ թե շատ սխտեմատիկ պատմությունը թղթին հանձնել դեպքերին ժամանակակից պատմաբանները, հասարակական գործիչները, գրել են իրադարձություններին հաղորդակից օտարերկրյա քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական, կրոնական, մշակութային գործիչները: Գրել են, գրում են ու դեռ էլի շատ կգրեն: Ստեղծվել է, այսպիսով, պատկանելի ծավալով տարալեզու գրականություն, որը իր գերակշիռ մասով միտված է աշխարհի, մարդկությանն ու սերունդներին պատմել ճշմարտությունը հայ ժողովրդին փճակված դաժան ճակատագրի մասին, պատմության անաչառ դատաւտանին հանձնել թուրք մարդասպաններին ու դիմակազերծել պատմության կեղծարարներին, որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել, կամ արդարացնել մարդկության դեմ կատարված անօրինակ չարագործությունը:

Փորձելով քողարկել ահավոր ոճրագործության հետքերը, երիտթուրքական կառավարողների հոգածությամբ ոչնչացվել է արխիվային մերկացնող փաստաթղթերի մեծ մասը, և պահպանվել են չնչին փրշրանքներ միայն:

Այդ առումով դեպքերին ականատես-ժամանակակիցների հուշագրությունների և պատմագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների մի զգալի մասը ստանում են պատմական հավաստի վավերագրերի արժեք, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ դրանցից շատերը գրվել ու հրատարակվել են իրադարձություններից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ, սկսած հենց 1915-ից:

1. Ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության այսօրվա ուսումնասիրողի համար խիստ մեծ է Ա.-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) ծավալուն աշխատության արժեքը¹: Պատմաբան, բանասեր-հրապարակախոս Ա.-Դոյն, 1915-ին իբրև «Մշակի» հատուկ թղթակից շրջագայելով ուսական գործերի գրաված Վասպուրականի մի քանի կենտրոնական շրջաններում, գրուցելով ջարդերի ու ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցների հետ, ականատես լինելով Վասպուրականի մեծ գաղթին՝ ստեղծել է ճշմարտապատում մի ուսումնասիրություն:

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր շրջաններում տեղի ունեցած դեպքերը հեղինակը դիտում է իբրև հայ ժողովրդի պատմության տարեգրության գերագույն էջը, իր իսկ բառերով ասած՝ գերագույնը աղետների և գերագույնը հերոսամարտի:

Գիրքը բաղկացած է 22 բաժիններից, որոնցում պատմաաշխարհագրական ակնարկ է տրվում Վասպուրականի մասին (ի դեպ, Ա.-Դոյն հեղինակ է նաև «Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթները» մեծարժեք աշխատության, Երևան, 1912), ներկայացվում է նահանգի ժողովրդագրական վիճակագրությունը: Այնուհետև պատմվում է արևմտահայերի՝ թուրքական բանակ գորակոչվելու, կամավորական շարժման, ջարդերի սկսման ու դրանց հետագա ահավոր չափերով ծավալման մասին: Հեղինակը հատուկ շեշտ է դրել վասպուրականցիների գոյամարտի պատմության վրա՝ ականատես-մասնակիցների վկայությունների հիման վրա հավաստիորեն շարադրելով Արճակի, Հայոց Զորի, Թիմարի, Վարագի, Ծատախի, Փեսանդաշտի կոնիվների պատմությունը, առավել հանգամանորեն կանգ է առել բուն Վանի հերոսամարտի վրա: Պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք ներկայացնող այս գիրքը ավարտվում է Վանի ժամանակավոր հայկական կառավարության գործունեության և այսպե՛ս Վասպուրականի մեծ գաղթի նկարագրությամբ:

Եղեռնի անմիջական տպավորությունների տակ է գրված դեպքերի ականատես ու մասնակից Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի յուրաքանչյակ հուշագրություն-ուսումնասիրությունը², որը պարունակում է նաև ուշադրության

արժանի մի շարք դատողություններ առհասարակ հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ:

«Երկու խոսքում» պարզելով իր մեկնակետը գրքի շարադրման սկզբունքների մասին, հեղինակը հայտնում է կուսակցական վեճերից և անձնական հաշիվներից վեր կանգնած լինելու մասին, խոստանալով լիակատար անաշտություն՝ պաշմանավորված ազգային նվիրական շահերով: Միաժամանակ նա հայտարարում է, որ, այսպես կոչված, «չեզոքները կամ ոչ կուսակցականները ինքնադարացումի չքննադատված չեն կարող և իրավունք չունեն ներքին քայքայումի պատասխանատվությունը գցելու հայ ազատագրական շարժման վրա, որովհետև նրանց զանգվածային անխորհրդակցությունը աղետի թերևս մեծագույն պատասխանատուն է:

Ծախարանքի հենց սկզբում ավելի պարզեցնելով իր միտքը, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը գրում է. «Մեր խոսքը անոնց մասին է, որոնք կվարդապետեն, թե Հայ ազգին տառապանքը արդյունքն է Հայ հեղափոխական գործունեության, և թե Հայկական վերջին բնաջնջումի եղեռնը ի գործ պիտի չդրվեր, եթե Կովկասի սահմանագլուխներուն վրա կամավորական շարժումներ սկսված չըլլային»¹: Նա գտնում է, որ նման մտածողություն ունեցողները պարզապես պատմությունը խեղաթուրողներ են, իր արտահայտությամբ՝ պատմությունը թունավորողներ, կեղծ տրամաբաններ, որոնք չգիտես ինչ մտայնությամբ արդյունքը շփոթում են պատճառների հետ, որովհետև կույրերն անգամ աներկբայորեն գիտեն, որ եթե հայ հեղափոխությունը հազիվ երեսունհինգ տարվա կյանք ունի, ապա հայ տառապանքը իր մարտիրոսի ճակատի վրա կրում է դարերի արհավիրքի «աղվեսադրոշմը»: Ուրեմն «Հայ հեղափոխությունը արդյունքն է և ոչ պատճառը Հայ տառապանքին», — վերջնականորեն եզրակացնում է հեղինակը²:

Հետաքրքիր է Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի վկայությունը օսմանյան սահմանադրության հոշակումից ընդամենը 13 օր հետո իր և Ադանայի նոր կուսակալ նշանակված երիտթուրքական պարագլուխ Զեմալ բեյի միջև կայացած գրույցի մասին, որի ընթացքում նա լիովին համոզվում է, որ երիտթուրքերի համաթրքության ծրագիրը աղետավոր է լինելու հառկապես հայերի համար, ուստի և Ադանայի 1909-ի կոտորածի վրա երբեք էլ չի զարմանում: Բացահայտելով երիտթուրքերի «ազատական

¹ Ա.-Դոյ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին, Երևան, 1917:

² Մուշեղ Արքեպիսկոպոս, Հայկական ժողովանքը (քննական վերլուծումներ), Բոստոն, 1916:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

և ֆրանսիական» երևութական, խաբուսիկ լինելը, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը անվարան գրում է, որ նրանք իրենց գործունեության բոլոր շրջաններում միշտ եղել են վայրագորեն ազգայնական ու համիլաումական և նրանց համաթրքությունը իրենց դավանած համիլաումության ու պետական կենտրոնացումի ամենավերջին կերպարանափոխությունն է միայն, որովհետև իթթիհատի ստեղծման առաջին իսկ օրերից նպատակ էր ընտրված «Թուրքիան թուրքերին» նշանաբանը¹:

Այնուհետև, խորամուխ լինելով եղեռնի իրական դրսևապատճառների բացահայտման մեջ, հեղինակը պարզաբանում է, որ իթթիհատական ազգայնամոլների առջև ամենամեծ խոչընդոտը արևմտահայությունն էր, որովհետև եթե Թուրքիայի սահմաններում բնակվող ոչ-թուրք մուսուլմանների թրքացումը նրանց համար ժամանակի խնդիր էր միայն, ապա հայերի համեմատական մտավոր զարգացումը, ճարտարարվեստական ընդունակությունները, իբրև ինքնուրույն ազգ գոյատևելու բնական ու համառ ջանքերը, նրա ազգային-կրոնական ներքին անջատ կազմակերպությունը, վերջապես ազգային գրականությունն ու պատմությունը, ինչպես նաև կապիտուլյացիաներով եվրոպական պետությունների անվանական հովանավորությունը պատճառներ էին, որոնք անձուլելի, անմարտելի էին դարձնում հայերին՝ համիլաումության և համաթրքության հիվանդ ստամոքսի մեջ: Ուրեմն եզրակացությունը մեկն է՝ հայ ազգի բնաջնջումի ծրագիրը իրապես դարբնվում էր իթթիհատի կազմակերպությանը, և նրա պետական հիմքերը դրվում էին 1868—1870 թվականներին² (1868-ը իթթիհատական կուսակցության հիմնադրման տարեթիվն է— Մ. Կ.): Ծարունակելով իր միտքը, հեղինակը գրում է, որ 1870—1877 թթ. ընթացքում, երբ տակավին ոչ հայ հեղափոխություն գոյություն ուներ, ոչ էլ հայ կամավորներ Կովկասյան սահմանագլխին, հայկական բնաջնջումի ծրագիրն արդեն գործադրության մեջ էր դրված, և այդ թվականներին պատրաստված տեղեկագրերը վավերականորեն ու փաստացիորեն ցույց են տալիս, որ թալանը, առևանգումը, մարդասպանությունները սովորական դարձած, պետականացած իրողություններ էին³: Նա այն միտքն է հայտնում, որ թուրքերի հալածից քաղաքականությունն էր Հայկական հարցի, դրանով իսկ Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի, Կիպրոսի միջազգային պայմանագրերի ստեղծողը և դրանց անմիջապես հաջորդած Սայիդ փաշայի՝ «Հայկական հարցը պիտի լու-

ծենք՝ հայերը բնաջնջելով» շատ որոշ ու կտրուկ բանաձևը, որի հայությունն, իհարկե, պատկանում է սուլթան Համիդին:

Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը կարծիք է հայտնում, որ հայ հեղափոխության, այսինքն՝ անցյալ դարավերջի հայ ազատագրական շարժման ուժգնացման դրդապատճառներն էին իթթիհատի հալածից ծրագրի գործադրության անընդհատ շարունակությունը, խոստացած բարենորոգումների չգործադրվելը, եվրոպական դիվանագիտության հակամարդկային, պողպատե սառնությունը: «Հայ ժողովուրդը ակամա և առանց ուզելու ընդգրկեց Հեղափոխությանը,— գրում է նա,— իբրև իր փրկության վերջին լաստակը, և եթե կան մարդիկ, որոնք հեղափոխությունը հանցանք մը կընկատեն, այդ հանցանքին պատասխանատվությունը թող երթան փնտռեն թուրքերուն և եվրոպացիներուն մոտ... Հայը ի բնէ խնդրող զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չհիմարեր իր ապահով երջանկությունը, եթե ունենար, վտանգի ենթարկել հեղափոխական արկածախնդրություններով: Եվ եթե ընդվզեցավ, այդ կնշանակե, թե հարկադրված էր ընդվզելու, ճակատագրորեն հարկադրված... Այդ անխուսափելի և կրակե լուծը նախամեծար համարեց իր ամենօրյա տառապանքներն, իր ամենօրյա լլկումներն ու բռնաբարումներն»⁴:

Իրավացիորեն հայկական շարժումը դիտելով իբրև սոցիալ-քաղաքական հակաբնական կյանքի բնականոն հետևանք, մեր կարծիքով սխալվում է, անշուշտ, հեղինակը, գրելով, թե այդ բնականոնությունը խախտվեց այն օրից, երբ շարժումը ղեկավարելու գործն ստանձնեցին տառապանքի շրջանակներից դուրս ապրող մի շարք ոռուսահայ մտավորականներ, որոնց ձեռքի տակ հայ հեղափոխությունը արևեստականացավ:

Աշխատության երկրորդ մասում, սուսջ քաշելով այն բնական հարցը, թե ինչո՞ւ ապա երիտթուրքերը հայոց ելեռնը չգործադրեցին բավանջան պատերազմի շրջանում, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը կատարում է հետևյալ կարևոր եզրահանգումը. «Իթթիհատական թրքամոլ ոճրագործությունը իր կանխամտածված դիտավորություններու գործադրության համար պարտավոր էր սպասել նպաստավոր պայմաններու և պարագաներու... Համաեվրոպական պատերազմը երկար ստեղծ է վեր սպասված այդ պատեհությունը կուբերեր կուտար»⁵: Եվ հեղինակը նշում է նման պատեհության հետևյալ էական բաղկացուցիչները. 1. Հայկական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

² Նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Նշվ. աշխ., էջ 21:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 27:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 42:

քարենորոգումները հակող պետությունները ներքաշված էին պատերազմի մեջ, իսկ վերահսկիչ խրտվիլակները ետ կանչվեցին Թուրքիայից, 2. Թուրքիան պատերազմի հենց սկզբից ճնշեց կապիտուլյացիաները, 3. Չարդարարական ծրագրի անվրդով գործադրության համար Թուրքիան դաշնակից ունեւ Գերմանիան¹:

Հատկապես ընդգծելով Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական եղեռնին, հեղինակը բացահայտում է այդ պետության գիշտոշական պլանները Ասիայում՝ հենվելով ֆրանսիացի հեղինակ Էմիլ Դյումերկի վավերագրական արժեքավոր գրքի վրա: Եղեռնը բնորոշելով իբրև գերմանական մեթոդի թուրքական գործադրություն, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը գրում է. «Մենք ջարդվեցանք թուրքին ձեռքով, բայց եվրոպական դիվանագիտության երեսն: Անոնցմե յուրաքանչյուրը իր շահը միայն փնտռեց մեր արյուններում, մեր բնաջնջումին մեջ... Գերմանական դիվանագիտության օգտապաշտությունը ամենեն աղետավոր դերը կատարեց, անգղիական հակառուս քաղաքականութենեն հետո հայկական կտորածներուն մեջ»²: Այնուհետև, ծավալելով իր դատողությունները, հեղինակը գրում է, որ Ռուսաստանի բնական ձգտումները Հայաստանի հանդեպ այնքան աղետաբեր չպիտի լինեին, որքան եղան Գերմանիայի անբնական ծրագրերը, որովհետև Ռուսաստանը ցանկանում էր Հայաստանը գրավել իր ազգաբնակչությանը հանդերձ, մինչդեռ Գերմանիան ուզում էր Հայաստանը գրավել առանց հայերի, իբրև գերմանացի գաղթականների ամենահարմար բնակավայր: Իսկ ինչ վերաբերում է Լորանովի «Հայաստանը առանց հայերի» նշանաբանին, ասա, հեղինակի կարծիքով, այն անցման մի կարճատև շրջանի կարգախոս եղավ միայն, որի ստեղծման մեջ իր պատասխանատվությունն ունի հայկական որոշ շրջանների հակառուսական դիվանագիտության անմտությունը:

Վկայակոչելով գերմանացի հեղինակ Կարլ Ռոթի խոսքերը, թե Գերմանիան հանդիսացավ թուրքերի անմիջական խորհրդատուն, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը գրում է, թե այնտեղ, որտեղ թուրքերն անճարակացան գազանային վայրագության գործադրության մեջ, գերմանացի սպաները եղան ջարդերի, առևանգումի, կողոպուտի և տարագրության առաջնորդները, և Գերմանիան իրեն հպարտ կարող է զգալ թուրքերի պես աշակերտներ ունեցած լինելու համար, աշակերտներ, որոնք գերազանցեցին իրենց ուսուցիչներին:

Աշխատության երրորդ՝ «Ներքին պատասխանատվություններ» բաժնում Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը անարդարացիորեն անարգանքի սյունին է գամում դաշնակցությանը, գտնելով, որ այն իր արկածախնդրական գործելակերպով լիովին մեղսակից դարձավ հայոց եղեռնին, կուսակցություն, որն իր գոյության ողջ ընթացքում ջանաց շահագործել ազգն ու ազգային ցավը, և նրա պատմությունը շահագործումի ու կողոպուտի պատմություն է միայն:

Խոսելով կամավորական շարժման մասին, Մուշեղ Արքեպիսկոպոսը նախ ընդգծում է, որ անձամբ ինքը համակիր է դրան, գտնելով, որ այն պիտի նշանակեր թշնամուն ցույց տալ ջարդոտված ու թափառական դարձած հայ ժողովրդի գոյատևելու ազգային կամքը, սակայն, դժբախտաբար, այդ կամքի տեղ դրվեց դաշնակցության կուսակցության կամքը և, այդպիսով, կամավորական շարժումը ոչ միայն օգտակար չեղավ, այլև ներքին ցավերի նոր դուռ բացեց:

Առհասարակ ազգային կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Եղավ վայրկյան մը, ուր Հայ Կուսակցությունները զիրար ատեցին ու հալածեցին այնքան խորին ատելությամբ, որ ալ հասարակաց թշնամիին դեմ ատելության բաժին չմնաց... Եվ այս կուսակցական հակառակությունները ազատ ասպարեզ տվին թուրքին, իր ջարդի պապակը հագեցնելու համար»¹:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում ձերբակալության ու արքայի տառապալի ուղիներով անցած Ս. Ակունու հուշագրական-ուսումնասիրությունը²: Կ. Պոլսում հայ մտավորականության մասսայական ձերբակալությունների պահին Ս. Ակունին «Ժամանակ» թերթի խմբագիրներից էր և ապրիլի 24-ին դարձավ մայրաքաղաքից արտաքսվածներից մեկը: Հեղինակը ոչ միայն նկարագրում է անձամբ տեսածը, այլև փորձում է տալ տեղահանությունների և արքայի ընդհանուր պատմությունը՝ ակամատես-տարագրյալների հիշողությունների, ինչպես նաև այն ժամանակ դեռ պահպանված արխիվային վավերագրերի հիման վրա առանձին-առանձին տեղեկություններ հաղորդելով Ջեյթունի, Սեբաստիայի, Կարիսի, Խարբերդի, Բաղեշի, Ակնի, Տրապիզոնի, Էնկյուրիի և այլ վայրերի բռնագաղթի մասին: Այսպես՝ Սեբաստիայի նահանգի տեղահանության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 85:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 187:

² Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:

և ջարդի վերաբերյալ նյութերը հա քաղել է տեղի հոգևոր առաջնորդ Գնել Եպիսկոպոս Գալենքարյանի և ուսուցիչ Պ. Գաբիկյանի կենդանի վկայություններից, որոնց խիստ վավերականությունը անտարակուսելի է: Իսկ այդ վկայությունները հավաստում են, որ Սեբաստիայի նահատակումները կատարվել են իթթիհատի ամենակշանավոր դեմքերից մեկի՝ Բեհաեդդին Ծաքիրի հրահանգի համաձայն, և կոտորածն ընդհանրապես իրագործվել է մանգաղներով, նաճախով, մահակով, կացնով, սրածայր ձողերով կամ յաթաղանով: «Ավագակները առանց չարչարանքի, գնդակով մեկ անգամեն սպանելու համար, գնդակ գլուխ երկու ոսկի պահանջած են զոհերեն», — վկայում է հեղինակը¹:

Սեբաստիայի ամերիկյան վարժարանի ակաճատես աշակերտուհի Հայկանուշ Զաքարյանի բերանով Ս. Ակունին պատմում է, թե ինչպես թուրքերը հայ տարագրյալների քարավանից առանձնացրին 10 տարեկանից բարձր տղամարդկանց և պահանջեցին 6-ական ոսկի փրկագին, որից հետո քրդերն ու ժանդարմները չվճարողներին սկսեցին պայտել, կամ ձեռքերը խաչել ու զամել՝ ասելով. «Ի՞նչ կա, համբերեցե՛ք, չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ալ ասանկ ձեռքերեն ու ոտքերեն զամեցին, անիկա բնավ չտրտնջաց»²: Ահավոր այս արարը փակվում է նրանով, որ դահիճները չոր խոտ ու նավթ են լցնում խոշտանգվածների վրա և բոլորին ողջակիզում:

Հեղինակը ցավով արձանագրում է, որ Սեբաստիայի գրեթե բոլոր քարավաններին լիճակված էր նույն բախտը, իսկ այդ դեպքերի ընթացքում հազիվ թե ընդդիմության փոքրիկ փորձեր եղան³:

Խոսելով Կարինի տեղահանության մասին, Ս. Ակունին վկայում է, որ նահանգի բնակչության 95 տոկոսը նահատակվեց տարագրության ճանապարհներին: Այս բաժնում հեղինակը մեջ է բերում զինադադարից հետո Կարնո իթթիհատական ակումբի արխիվում հայտնաբերված Թալեաթի և Ծաքիրի հեռագրերը՝ ուղղված կուսակցության Մալաթիայի մասնաճյուղի ղեկավարությանը, որոնցով հրահանգվում էր իրենց անփիջական պատասխանատվությամբ բնաջնջել այնտեղ ուղարկված հայ բնակչության զանգվածներին:

Խարբերդի տեղահանության առիթով Ս. Ակունին հարկ է համարում «հիշատակել պատվաբեր նոթ մը, որ հազվագյուտ ըլլալուն չափ ալ

գնահատելի է»: Խոսքը Դերսիմի քրդերի վարքագծի մասին է, որոնք խարբերդցիների քարավաններից մոտավորապես 10—15 հազար հայերի հյուրընկալեցին և հակառակ կառավարության բազմաթիվ սպառնալիքներին՝ նույնիսկ գենքի ուժով պաշտպանեցին իրենց մոտ ապաստանած հայերին ու մինչև վերջ կերակրեցին նրանց⁴:

Տրապիզոնի ջարդի կապակցությամբ Ս. Ակունին հաղորդում է, որ շուրջ 14 հազար հայերի սպանող արատը ղեկավարել է իթթիհատական մեկ այլ բորենի՝ կուսակալ Ջեմալ Ազմին, և որ ոճիրն այստեղ իրականացվել է հայերին նավակներով ծովը թափելու վայրագ մեթոդով:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև Գոնիայի, Բրուսայի, Էսքիշեհիրի, Ռոդոստոյի, Իզմիրի, Պարտիզակի, Ադաբազարի, Կիլիկիայի, Հալեպի, Դամասկոսի, Իզմիրի և այլ վայրերի տեղահանությանը, նշում, որ հիշյալ վայրերում տարագրությունը կրել է մասնակի և համեմատաբար խաղաղ բնույթ:

Աշխատության մեջ համառոտակի խոսվում է հաև Վանի, Մուշի, Սասունի, Մուսա լեան, Ծապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին, պատմվում են հայերի անձնագոհությունն ու քաջությունը բնորոշող շատ դրվագներ:

Պատմական իրականության խեղաթյուրում պիտի համարել, սակայն, գրքի սկզբում Ս. Ակունու զարգացրած այն վարկածը, թե իբր պատերազմն սկսվելու պահին արևմտահայերն ըստ ամենայնի արտահայտեցին իրենց կատարյալ նվիրվածությունը օսմանյան պետությանը: Այդ թյուրբացումը հավաստելու համար նա վկայակոչում է Զավեն պատրիարքի նոյեմբերի 7-ի հեռագիրը բոլոր առաջնորդարաններին՝ օսմանյան պետության հաղթանակին ամեն ինչով նպաստելու մասին, հայոց ազգային նիվանդանցում վիրավորների համար 150 տեղ հատկացնելը, այնտեղ բուժքույրական դասընթացներ բանալը, Թալեաթի շնորհակալական ուղերձը պատրիարքին՝ «Պատրիարքարանի և հայ ազգի հայրենասիրական ձեռնարկումների համար», Թիֆլիսի փոխարքայության իբր սկսած պատասխան բռնություններն ու խստությունները արևելահայերի նկատմամբ և այլ փաստեր: Բանը հասնում է այնտեղ, որ կառավարության կողմից հայ վաճառականների, արհեստավորների, երկրագործների ունեցվածքի մասսայական բռնագրավումը ներկայացվում է իբրև հոժարական նվիրատվություն:

Մեր կարծիքով տեղահանությունների ու ջարդերի չարդարացված

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 159:

լինելն ընդգծելու համար հարկ չկա հակառակ ծայրից խեղել պատմական փաստերը, որովհետև արևմտահայությունը թե պատերազմի սկզբում, թե դրանից էլ շատ ու շատ առաջ ոչ մի պատճառ չի ունեցել իր «անհուն գոհունակությունը» հայտնելու թուրքական վարչակարգից ու, մանավանդ, գոյություն չունեցող հավատարմության ցույցեր անելու: Այդպես ներկայացնել իրականությունը՝ նշանակում է տուրք տալ բարեխնամ կառավարության վերաբերյալ թուրքական ստահող վարկածին, խոչընդոտել բացահայտելու եղեռնի իրական պատճառները:

Փաստավարագրական կարևոր արժեք ունի Տարոնի նախկին առաջնորդական փոխանորդ Եղիշե քահանա Տեր-Պարսամյանի հուշապատումը¹, որտեղ միանգամայն իրատեսորեն են պատկերված թե պատերազմի սկզբում կառավարության ձեռնարկած հայակործան միջոցառումները, թե դեպքերի հետագա ընթացքը, թե տարոնահայության ապրած անուշի ողբերգությունը, որի անմիջական հորձանուտում էլ գտնվել է ինքը՝ հեղինակը, իբրև ինքնապաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը: Այսպես՝ Ե. Տեր-Պարսամյանը վկայում է, որ երբ 1914-ի հուլիսի վերջին գորահավաքի լուրը հասավ Մուշ, մի կողմից՝ 18—45 տարեկան հայ երիտասարդները մահվան ապառնալիքի տակ գնացին զինվորագրվելու, մյուս կողմից՝ նախապես կազմված ցուցակի համաձայն յուրաքանչյուր տան պարտադրվեց կառավարությանը հանձնել որոշ թվով ձիեր, ընդ որում ձի չունեցողները պարտավոր էին դրանք գնել և հանձնել՝ հայ վաճառականը՝ 3—4, թուրք կալվածատերը՝ 1 ձի, իսկ ձիու գինն էլ 2—3 հարյուր դուրուշից բարձրացավ 15—20 ուկու: Ականատեսը վկայում է նաև, որ այդ բոլորին գուգահեռ սկսվեց պաշտոնական թալանը հայերի խանութներից. վերցվում էր ամեն ինչ և փոխարենը իբրև տուգանական ապրանքատերերին տրվում էր ոչինչ չպարտավորեցնող թղթի մի կտոր²:

Հետաքրքրական են Ե. Տեր-Պարսամյանի տեղեկությունները փոխադրական գործի կազմակերպման մասին: Նա վկայում է, որ զինվորագրությունից դուրս մնացած ողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ կանայք, աղջիկներ, 10—18 տարեկան պատանիներ, հավաքագրվեցին շապկով փոխադրության, քանի որ տներում ձի կամ ավանակ չէր մնացել: Բանակին անհրաժեշտ բեռները շապկով պետք է հասցվեին մինչ Քյուրի-

քյոյ և Հասան-կարե՝ 10 օրվա ճանապարհ, այն էլ անբավական սննդի, ծեծի ու չարչարանքների պայմաններում, ուստի յուրաքանչյուր երթ ու դարձին մոտավորապես 100-ից 30-ը մեռնում էին ճանապարհներին: Ե. Տեր-Պարսամյանը եզրակացնում է, որ նման տաժանակրությանը բնականաբար պետք է հաջորդեր ապստամբությունը, որը և կառավարության ցանկացածն էր՝ ջարդի պատրվակ ստեղծելու համար, սակայն հայերը զգուշանում էին՝:

Ե. Տեր-Պարսամյանը իրական փաստեր է բերում, այսպես կոչված, բեղելի ասկերի (փոխարժեք) հարկի մասին, որը պարտադրվում էր հայերին՝ զինձառայությունից ազատվելու դիմաց: Նա հաղորդում է, որ այդ գումարը հասնում էր մինչև 60 ուկու, որը կազմում էր վճարողի 2—3 ամսվա վաստակը, որը, սակայն, հայերը ուրախությամբ էին վճարում, քանզի լավ հիշում էին, թե ինչպես էին Բալխանյան պատերազմի ժամանակ թուրք զինվորները կոնակից խփում գրեթե անգեև հայ զինվորներին: Սակայն բանը հարկի վճարումով չէր ավարտվում. վճարողները դառնում էին անկարիա՝ տարապարհակ աշխատանքներ կատարողներ, որն ավելի թեթև չէր, քան զինվորական ծառայությունը³:

Այնուհետև Ե. Տեր-Պարսամյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է թուրքերի խժոժությունները Տարոնի գյուղերում, հայերի ինքնապաշտպանության բոլոր կարևոր դրվագները: Հետաքրքիր է, որ նա, ջերմորեն արտահայտվելով ինքնապաշտպանության տեղական ղեկավարների մասին, կեղծ ազգասերներ է անվանում դաշնակցական Վ. Փավազյանին ու նրա գործակիցներին, որոնք տառնձնել էին տարոնահայության ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը, սակայն փաստորեն միայն վնաս հասցրին գործին:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրման համար չափազանց մեծ է Արամ Անտոնյանի աշխատության³ վավերագրական արժեքը, որտեղ առաջին անգամ հրապարակված են թուրք ջարդարարների պարագլուխների ստորագրած բազմաթիվ գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են եղեռնի բուն գործադրությանը: Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո Ա. Անտոնյանը որոնել-գտել է բազմաթիվ վերապրողների և մեղմաշունորեն գրի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

² Նշվ. աշխ., էջ 30:

³ Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թուրքափաշա, Բուստուն, 1921 (Աշխատությունը գրվել է 1919-ին):

¹ Ե. ք. Տեր-Պարսամյան, Տարոն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914—1915), Ֆրեզնո, 1920:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

առել նրանց բոլորի պատմածները: Հարկ է նշել, որ Թալեաթ փաշային ահաբեկողի՝ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարության ընթացքում վերջինիս փաստաբանները Արամ Անտոնյանին հրավիրեցին Բեռլին, որը և դատարանին ներկայացրեց Թալեաթ փաշայի և ուրիշ թուրք պաշտոնյաների՝ հայերի ամբողջական բնաջնջման վերաբերյալ ստորագրած հրահանգների ու հրամանների բնագրերը: Հիշյալ բնագրերը դատարանը զննման հանձնարարեց Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության մի բարձր պաշտոնյայի՝ Վ.Ռեուպերին, որը 1914—1918 թթ. հյուպատոս էր եղել Թուրքիայում և ակամատես վկա էր հայկական ջարդերին: Ռեուպերը կազմեց գաղտնի մի տեղեկագիր, որով լիովին հավաստվում էր Արամ Անտոնյանի ներկայացրած փաստաթղթերի բնագրերի ներքին վավերականությունը: Ռեուպերի հիշյալ տեղեկագիրը, ինչպես նաև Արամ Անտոնյանի՝ փաստաթղթերին կից ներկայացրած հուշագիրը, վճռական դեր խաղացին Սողոմոն Թեհլերյանին արդարացնող դատավճիռ կայացնելու գործում¹:

Ինչպես նշվում է աշխատության առաջաբանում, հեղինակի շարադրանքի առանցքը թուրք բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի՝ Հալեպի գաղթականական տեսչության նախկին գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյի հուշերն են՝ եղեռնի ասրասիների ակամատես-վկա հեղինակի անհրաժեշտ մեկնաբանություններով: Այդ հուշերը, ինչպես նաև հիշյալ փաստաթղթերի բնագրերը Արամ Անտոնյանին էր տրամադրել ինքը՝ Նայիմ բեյը, որը դեռ իր ժամանակին հայերի բնաջնջման վերաբերյալ հրահանգները չկատարելու համար պաշտոնաձև էր արվել:

Առաջին գլխի սկզբում հեղինակը կատարում է մեր կարծիքով մի շատ կարևոր պարզաբանում. նա գրում է, որ ամենից զարհուրելի եղեռնագործությունները և մեծագույն ջարդերը կատարվեցին ոչ թե 1915-ին, այլ 1916-ին և նրանից հետո, հեռավոր անապատների մեջ, որ արդեն մեկ տարի էր, ինչ տանջվում էին իրենց օջախներից բրտորեն տարագրված հայ զանգվածները²: Նա գրում է, որ հայ ժողովուրդը անապատ էր քշված արդեն, երբ ի հայտ եկավ նրա նկատմամբ կառավարության ունեցած բուն մտադրությունը: «Այլևս ուժ է ինկած,— գրում է Ա. Անտոնյանը,— նույնիսկ իրենց մնացած կյանքի շուքին բեռը անգամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշվառացած, զուլումին ու զարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիվանդությանց և արհավիրքներուն մեջ

խելահեղ դարձած ժողովուրդ մըն էր ասիկա, որ անխուսափելիորեն մահվան դատապարտված էր արդեն այդ տարամերժ անապատներուն մեջ»³: Ծարունակելով իր միտքը, նա ավելացնում է, որ նույնիսկ այդ զարհուրելի կյանքն էլ կառավարությունը շատ համարեց և անապատների մեջ կազմակերպեց երեք սուկայի ջարդեր՝ Ռես-ուլ-Այնում՝ 70 000, Ինթիլիում՝ 50 000, սրանք Բաղդադի երկաթգծի թունելի վրա աշխատողներն էին, Տեր-Չոքում՝ 200 000: Հեղինակի վկայությամբ այս թվերի մեջ չեն մտնում սովից և հիվանդություններից մահացածները, որովհետև միայն Իսլահիեում տիֆից մահացան 150 000, Կատմայում և Ազազում՝ 60 000, Պապեում՝ 80 000, Մեսքենում՝ 100 000, որոնցով և անհատակների թիվը անցնում է մեկ միլիոնից: Հեղինակը հաղորդում է, որ նշված թվերը վերցված են հատուկ մեռելաթաղ ջոկատների հաշվետվություններից, որոնք անգամ չէին հասցնում թաղել բոլորին, ուստի նեխող դիակները հոշոտելու համար շրջակա գյուղերից իջնող վայրենացած շների ոհմակները դիտվում էին արդեն իբրև աստծո կողմից ուղարկված բարիք:

Այնուհետև հեղինակը խոսքը տալիս է վերոհիշյալ Նայիմ բեյին, որը գրում է. «Հայոց եղերական տարագրության և սպանության խնդիրը, որ թուրք անունը մարդկության հավիտենական անեծքին արժանի կդարձնե, անանկ կկարծես, թե համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրված զարհուրելի դեպքերուն ոչ մեկուն կմամահ: Թուրքիոյ ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, որ ամենամութ խորշն ալ խուզարկվի, ամենաանգութ կերպով խողխողված հագարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնվեն»²:

Ավելորդ չէ մեջ բերել Հալեպի կուսակալությանն ուղղված ներքին գործերի մինիստրության ծածկագիր հեռագրերի մի երկու մուշ, որոնք օգտագործել է Նայիմ բեյը: Ահա դրանցից մեկը. «Ծանոթ անձնավորությանց (խոսքը հայերի մասին է— Մ. Կ.) առաքման նպատակը հայրենիքին ապագա բարօրության ապահովումն է, որովհետև ատոնք՝ ուր որ ալ բնակեցվին՝ դարձյալ ետ չպիտի կենան իրենց անիծապարտ գաղափարներեն, պետք է աշխատիլ, որ կարելի եղածին չափ նվազի անոնց թիվը»³: Նայիմ բեյին այն հարցադրմանը, թե սկսված սովից ու համաճարակներից ոչնչանում է նաև շրջակա գյուղերի արաբ ազգաբնակչու-

¹ Տե՛ս Հուշամատյան Մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 234—235:

² Նշվ. աշխ., էջ 15:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Նշվ. աշխ., էջ 23:

թյունը, նրան պատասխանում են, որ հոգ չէ, որովհետև մի օր էլ նրանց հերթը պիտի գա:

Երկու ուրիշ հեռագրերով Թալեաթը արգելում էր թուրք պաշտոնյաներին հայերի բողոքների հիման վրա պատասխանատվության կանչել, որը կարող էր ստեղծել մարդասպանների եռանդը, իսկ մեկ ուրիշ հեռագիր էլ հանձնարարում էր, նման կարգի բողոքագրերն ընդունել, սակայն չստնել:

Աշխատության երկրորդ գլխում, խոսելով Ռես-ու-Այնի և Ինթիլիի ջարդերի մասին, Ա. Անտոնյանը գրում է, որ 1916-ի փետրվարին այստեղ ժամանեց Վանի նախկին կուսակալ հայտնի Ջևդեթ բեյը, որը, կարծեք, քաջարի վանեցիներից վրեժխնդիր լինելու համար կարգադրեց կոտորել բոլոր ողջ մնացածներին: Հեղինակը բառացիորեն քերում է գաղթականների առաքման գծով թուրք պաշտոնյա Ադիլ բեյի հետևյալ խոսքերը՝ ուղղված ստորադրյալներին, որոնք, կարծեք, այդ, ժամանակներում յուրատեսակ կարգախոս էին դարձել թուրք շատ պաշտոնյաների համար. «Չըլլա որ հատ մը անգամ ողջ թողուք, պգտիկները մանավանդ, մինչև 7—8 տարեկանները, ջարդեցեք անխնա, որովհետև եթե ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վերժ լուծելու պիտի ելլեն»¹:

Աշխատության երրորդ գլխից պատմում է Տեր-Ջորի նախնիի մասին: Ա. Անտոնյանի վկայությամբ միմիայն Հալեպից Ռես-ու-Այնի և Մեքեքենի ճանապարհով շուրջ 200 000 հայ ուղարկվեց, և դրանից միայն 5—6000-ը ողջ մնաց, մանուկները Եփրատի մեջ նետվելով մեռցվեցին, կանայք՝ զանազան ճանապարհների վրա, ժանդարմների ու խաժամովի խոզոթությամբ ու վայրենությամբ՝ սպիանով կամ հրագեղով սպանվեցին: Նա վկայում է նաև, որ Ջեքի բեյը Տեր-Ջորից տեղահանեց հայերին՝ իբր Մոսուլ ուղարկելու համար, բայց ոչ ոք այնտեղ չհասավ: Իշխանությունները ստեղծեցին պրոհետաական սով, որի հետևանքով հայ գաղթականները նախ՝ կերան եղած էշերը, շները, կատուները, հետո՝ ձիերի, ուղտերի դիակներ, և երբ արդեն ուտելու ոչինչ չմնաց, մարդիկ սկսեցին ուտել մարդկային դիակներ, առավելապես՝ փոքր երեխաների, իսկ մահամերձ երեխաներն արդեն գիտեին, որ մեռնելուց հետո իրենց պիտի ուտեն²: Թուրքերը 550 երիտասարդների բանտարկեցին՝ յոթ օր թողնելով առանց ուտելիքի ու ջրի, որի հետևանքով վերջիններս սկսեցին միմյանց բզկտել ու ողջ-ողջ ուտել: Ահա թե ինչու մի դեղագործի

պատրաստած թույնի հարերը մարդիկ հասող մի ոսկով ձեռքից-ձեռք էին խում:

Գրքի վերջաբանում Ա. Անտոնյանը դնում է թուրք ժողովրդի պատասխանատվության հարցը և աներկբայելիորեն հայտարարում, որ մեկ միլիոնից ավելի հայերի սպանդի գործում կատարվածության հետ հավասարապես հանցավոր են օտանայան կույսությունն կոչվող գեհեհի մեջ բնակվող բոլոր իչլամ ժողովուրդները¹:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ փաստավերագրական կարեվոր աղբյուր է դեպքերի ակնմատես, տարագրության դառնությունը անձամբ ճաշակած ու չաթաղանից մազապործ Նազարեթ Փիրանյանի ծավալուն հուշագրությունը²:

Ինչպես նկատում է հուշագրության առաջաբանի հեղինակը՝ Ե. Մեմիսյանը, իր կյանքը և փորձառությունները պատմելով, Ն. Փիրանյանը իր ապրած ողբերգական դրվագների մեջ ներկայացրել է ամբողջ տեղահանված ու բնաջնջված կամ գեհեհից փրկվելու ձգտող հայության համաճաման ընդհանուր պատմության մի փոփոխակը: Նա նշում է, որ հայ ազգի կրած մեծ աղետի պատմությունը ասլագա գրողները Ն. Փիրանյանի գրքում կարող են գտնել որքան պատմական, այնքան է հոգեբանական ճշմարտություններ: Լիիրավ հիմքով առաջաբանի հեղինակը գտնում է, որ Ն. Փիրանյանի գործի պատմական արժեքը ակնհայտեսի ճշմարիտ պատմություններն են՝ իրենց բացարձակ վավերականությամբ:

Գրքի առաջին բաժիններից մեկում Ն. Փիրանյանը խոսում է «թեքեպիֆի հարպիտ» (պատերազմական նպատ)՝ ի մասին, գրում, որ այդ անվան տակ իբր զինվորական կարիքների համար թուրքական իշխանությունները բռնագրավում էին բոլոր հայ մեծաքանակ ու փոքրաքանակ վաճառականների ապրանքները, թափանցում էին նույնիսկ անհետին գյուղերը, թաղանում տառացիորեն ամեն ինչ՝ այդ ամենի դիմաց տալով մի ընկալագիր՝ «Փոխարժեքը գումար է և պատերազմից վեց ամիս հետո» զավեշտական պարտավորությամբ, որը սովորաբար ստորագրում էր մի ինչ-որ վեցերորդական պաշտոնյա: Նա նույնպես խոսում է հայ շալակավորների անլուր շահագործման մասին, որոնք պարտավոր էին ոտքով անընդհատ ուղերթ կատարել մինչև Կարին, Մուշ, Բիթլիս:

Նկարագրելով հայ տարագիրների համար ստեղծված դժոխային

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նշվ. աշխ., էջ 110:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

² Փիրանյան Նազարեթ, Խարբերդի եղեռնը, Բոստոն, 1987:

պայմանները, Ն. Փիրանյանը վկայում է, որ թուրքերը հաճախ Եփրատի երկայնքով սփռված արքայազների հանգրվաններին էին մոտենում և աղքատար սայլերով և դիակների հետ միասին տանում ու գետն էին ցնում նաև կենդանի մնացածներին:

Ն. Փիրանյանը սուղ, բայց հուզումնալի էջեր է նվիրել խարբերոցի հայրուկային փոքրաթիվ խմբերի հուսահատ կոչվածներին:

Եղեռնի հուշապատումների շարքում արժանի տեղ պետք է հատկացնել այնօրյա պոլսահայ ուսուցիչ Գաբրիել Թազվորյանի աշխատությանը¹, որը, ինչպես ինքն է գրում, երկյուղածորեն նվիրել է իր հոր, մոր, երեք դեռահաս քույրերի, բանտի ընկերների, ինչպես նաև կիրճերի, ձորերի մեջ հոշոտված, կախաղանի վրա խեղդամահ, գնդակահար, անապատների մեջ ծարավահյուծ, ջրամույն կամ խարույկների մեջ մոխրացած, անթաղ կամ թաղված, անհայտ կամ հայտնի մահով գլխատված անհաշվելի հայ անհատակների նվիրական հիշատակին:

Ներկայացնելով գրքի շարադրման սկզբունքները, Գ. Թազվորյանը այն հավատամքն է հայտնում, որ պատմական հուշագրությունը սերտորեն կապված է իրականության հետ, և ձևափոխել այն՝ կնշանակի հեռանալ պատմության կետ-նպատակից՝ ճշմարտությունից: Նա ավելացնում է նաև, որ անհատի սեփական ապրումներ լինելով հանդերձ, գիրքը միաժամանակ բյուրավորների հուշագրությունն է, որովհետև շատ պարզ է հայկական ողբերգության թեման՝ կանխամտածվածությամբ գործող ոճրագործ մի կատարվածություն, որը հետապնդում ու կոտորում է իր անմեղ հպատակներին՝ գորավիզ ունենալով իր հետամնաց ժողովուրդը: Միաժամանակ հակազդեցության օրենքով զոհերի մեջ արթնանում և իր բարձրակետին է հասնում ինքնապաշտպանության փրկարար քնազրը՝ ամեն հնարք գործ դնել ի դերն հանելու համար անողոր թշնամու որդաչյուններն ու ստորանքները:

Գիրքը գրված է լավատեսական մղումներով, որի հաստատումն է հեղինակի այն միտքը, թե. «Մեր պատմության մեջ 1915-ը կատարած է այն դերը, որ բռնորեն մղելով մեզ կերտելու նոր հայր, որ թոթափած է վերջապես իր անցյալ ոռոմանտիկ ոգին և երևան եկած է իրատես, թրծված, խիզախ և ճակատ առ ճակատ կյանքին նայող հայը: Իրերու բերումով, ան պատմության առջև հանդիսավոր հանձնառությունը ստանձնած է նվիրվելու, նյութական և բարոյական ամեն հնարավորու-

¹ Թազվորյան Գաբրիել, Գորշ գալը կատողն էր (վկայություններ և տպավորություններ), Կահիրե, 1958:

թյուններով լեցուն մեր կենսանորոգ հայրենիքի սպասին և անոր լուսաշող ապագայի հանդերձումի սատարումին»¹:

Գրքի հետագա ողջ շարադրանքը լեցուն է ձերբակալությունների, արքայի, բանտախցերում տեղի ունեցող լվանքների, տարատեսակ մահապատիժների և թուրքական այլևայլ բարբարոսությունների մանրամասն ու ճշմարտապատում նկարագրություններով, որպիսիք հեղինակը հանձն է առել ներկայացնել սերունդներին, որպեսզի, ինչպես ինքն է ասում, պատմությունը փակ գերեզմանների շարք չմնա:

Տալով նախապատերազմյան շրջանի Թուրքիայի ընդհանրական պատկերը և հայ ժողովրդի անագորույն վիճակի խտացված նկարագիրը, հեղինակը գրում է. «Բասներդոզ դարուն մեջ, նախապատմական մոայլ շրջանի մը անամնաբարոյությունը, սանձարձակությունը, անշիխանությունը, կապրեր ու կվայելեր թուրքը, ի հաշիվ խաղսող, շինարար, պարկեշտ և ազնվաբարո հայ ժողովրդին: Ինչ հեզմանք քաղաքակրթության»²:

Գ. Թազվորյանը ցավով է նշում, որ նախկին խարիված մտայնությունը, թե թուրքը երազել է ջնջել միայն հեղափոխականներին, հարուստներին ու քաղքենի բարգավաճ դասերին, եղեռնի գործադրման ընթացքում միայն անհետացավ ամբողջովին, և բոլորը համոզվեցին, որ թշնամին նպատակ ունի բնաջնջել բովանդակ հայ ժողովուրդը թե իր հայրենիքում, թե դրսում և սրբել նրա անունը նոր պատմությունից ու կյանքի բեմից: Հեղինակի կարծիքով, եթե մտածողության այդ հեղաշրջումը տեղի ունենար եղեռնի առաջին իսկ օրերին, հայ ժողովուրդը կարող էր թերևս անսպասելի մի հրաշք գործել՝ զանգվածորեն ծառանալով ավազակաբարո կատարության դեմ, սակայն այդ հատկատեսությունը եկավ միայն այն ժամանակ, երբ արդեն հայ ժողովուրդը մի անշունչ դիակ էր՝ թվալիս ու անդամահատված:

1952-ին Փարիզում հասարակական գործիչ Լևոն Մեարոյի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց եղեռնից վերապրողների հուշագրությունների մի չափազանց արժեքավոր ու ծավալուն ժողովածու, որոնք ստացվել էին աշխարհի տարբեր ծագիցից³: Ինչպես առաջաբանում նշում է ժողովածուի նախաձեռնողը, հատորը ոչ թե եղեռնի սխտեմատիկ պատմությունն է, այլ ականատես զոհերի վկայությունների հավաքածուն, որը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 350:

³ Աղետ և վերածնունդ: Հեղինակ՝ աղետն վերապրողներ, Փարիզ, 1952:

առատ նյութ կարող է մատակարարել 1915-ի լիակատար պատմության ապագա գրողներին: Արձանագրելով, որ մեր պատմության մեծագույն աղետի ամենատխտոր վերհիշումն է հրատարակվող գիրքը, նա ընդգծում է, որ միաժամանակ այն մեր ժողովրդի անընկճելի կենսունակության վավերաթուղթն է, լուսավոր ապագայի հանդեպ հավատք ներշնչող խանդավառության աղբյուր: Ծեշտելով, որ հայ ժողովրդի հույսը Հայաստանն է, ներգաղթը, հայրենիքի հարստուն վերելքը, ժողովածուն կազմողը եղևոնի ահավոր տեսարաններին զուգահեռ հատորում գետնել է նաև հայ ժողովրդի անհավատալի վերածնունդը ավետող լուսանկարներ:

Գրքի սկզբում դրված է Հայկ Թորոյանի ընդարձակ հուշերը, որի հեղինակը եղել է թուրքական բանակում ծառայող գերմանացի սպայի համհարզ, որի հետ էլ ծառայության բերումով ճանապարհորդել է Հալեպից մինչև Բաղդադ՝ մոտ 1000 կմ, անցել Եփրատի երկայնքով, ուր ցրված էին տարագիր հայերի քարավանները՝ կոտորակված, սովահար ու տակավին թուրքերի վայրագություններին ենթակա: Հ. Թորոյանին հաջողվում է հարցաքննել աքսորյալների և գրի առնել տեսածներն ու լսածները: Ծանր սուպլորությունների տակ Պարսկաստանում գերմանացի սպան խելագարվում և ինքնասպանություն է գործում, իսկ նրա համհարզին հաջողվում է փախչել Կովկաս: Ինչպես նշում է Լ. Մեսրոպը, 1916-ին Թիֆլիսի հայկական թերթերում առաջինը Հ. Թորոյանը գուժեց Թուրքահայաստանի ներքին անհանգների ողբերգությունը, որի մասին շշուկներ էին միայն լսվել մինչ այդ: Դրանից հետո էր, որ անգլիական կառավարությունը Թիֆլիս ուղարկեց լորդ Բրայսին, որը և թուրքական բանակի նախկին հայ զինվորի վկայությունները վերածեց «Կապույտ գրքի»: Հիշյալ փաստն ինքնին ընդգծում է Հ. Թորոյանի հուշերի վավերագրական արժեքը:

Հ. Թորոյանի հուշերին հաջորդում են ևս 31 վերապրողների հուշեր, որոնց մի մասը հատուկ հանձնախմբի կողմից գրի են առնվել դեռևս 1916-ին, Կովկասում հիմնված որբանոցներում, և որոնցից մեկն էլ ապագայի հայ նշանավոր բանաստեղծ, որբանոցի սան Սողոմոն Տարոնցու հուշերն են:

Եվ ահա հատորի կազմման աշխատանքների ընթացքում պարզվեց մի անակնկալ ու կեկծալի իրողություն. Միջագետքի հայկական գաղութներից տեղեկություններ ստացվեցին, որ անապատի արաբական վրանների տակ դեռևս գոյություն ունեն կիսով չափ կամ ամբողջովին արաբացած հայ ընտանիքներ, կանաչք ու երեխաներ, շուրջ 5 000 մարդ,

որոնք թողնված են բախտի քմահաճույքին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց ժողովածուի երկրորդ գրքի՝ հանդես գալը: Հիշյալ հատորը, կազմողի արտահայտությամբ, կենդանի-նահատակների՝ արաբացած հայ-բեդլիկների հուշերի գիրքն է, որը հնարավոր դարձավ գլուխ բերել տերզորաբնակ տիկին Փառանձեմ Պալյանի ակտիվ աջակցությամբ և աշխատակցությամբ, որը և ստանձնեց հուշ-վկայությունների հավաքման ծանր պարտականությունը: Հատորում գետնելված են վավերաթղթերի արժեք ներկայացնող շուրջ 60 հուշագրություններ:

Ուշացած խոստովանության նոտաներով է գրված Կ. Պոլսում հրատարակվող դաշնակցության օրգան «Ազատամարտի» այնօրյա աշխատակից Լևոն Մոզյանի հուշագրությունը²:

Մասսայական տեղահանությանը նախորդած ժամանակաշրջանի քաղաքական մթնոլորտի իրական նկարագիրը տալու և կուսակցությունների գործելակերպը ցուցահանելու համար հուշագրողը պատմում է հետևյալ միջադեպը. 1913-ին Կ. Պոլսում մեծ շուքով տոնվում էր հայ գրերի գյուտի 1500 և սպագրության 400-ամյակները, երբ հնչակյան և դաշնակցական ուսանողական միությունների ցերեկույթներում հազարավոր հայերի ծափահարությունների ներքո ցուցադրվում են հայ թագավորների ու զինանշանների նկարներ: Նույն երեկոյան 5—6 ուսանողներ ձերբակալվում են և տարվում Կ. Պոլսո զինվորական հրահանատար Ջեմալ փաշայի մոտ, որը ասում է, թե հայերը անջատողական ձգտումներ ունեն, անկախության են ձգտում, ու հրահանգում է իր խոսքերը հաղորդել հայ քաղաքական ղեկավարներին՝ ավելացնելով, որ եթե հայերը շարունակեն մնան «դավաճանական գործունեությունը» թուրքական պետության դեմ, թող գիտենան, թե կառավարությունը բավական ուժեղ է նրանց բնաջինջ անելու համար՝ սուսնց խնայելու ծեր ու մանուկի: «Եվ մեր ղեկավարները,— ցավով շարունակում է հեղինակը,— լսելով այդ բոլորը, ծիծաղ ու արհամարհանք միայն ունեցան... Թուրքիոն և անոր ուժերուն հանդեպ մեր արհամարհանքը մեծ է, և մյուս կողմէ այ անսահման վստահություն ունեինք, գերագնահատելով մեր ուժերը և նաև մեծ պետությանց միջամտության կարելիությունը»³: Կամ երբ ձերբակալվում են իրեն՝ Լ. Մոզյանին, ու տանում ոստիկանատուն,

¹ Տեր-Չոր: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ: Փարիզ, 1955:

² Լևոն Մոզյան, Աքսորականի մը ողիսականը (Սև օրերու հիշատակներ), Բոստոն, 1958:

³ Նշվ. աշխ., էջ 10:

նստիկանապետը հարցնում է, թե ինչո՞ւ է նա թուրքական ֆեալ փոխարինել գլխարկով, վերջինս հանդգնորեն պատասխանում է, թե ապա ինչո՞ւ է ուստիկանապետը դեղին վերարկու հագել, իրեն էլ դա դուր չի գալիս: «Կզգայի, թե պատասխանս ծանր էր,— այդ առիթով գրում է Լ. Մոզլանը,— մեծամտության ու արհամարհանքի խառնուրդ այս վերաբերումով շատ վերեն նայելու վարժված էինք մեր դարավոր դրացիին, որ մեր դարավոր թշնամին այ էր նաև, անոր ուժերուն և կարելիությանց վրա: Այս ընթացքը մեզ ունեցուցած էր քաուչուկե գնդակի մը պես, որ լեցված էր օդով միայն, առաջին հարվածին՝ պատուվելու և պարպվելու ենթակա: Այս ոգիով և այս տրամադրությամբ լեցուն էր որոշ շրջանակներու հայկական մտայնությունը, և ձերբակալությանս այդ առաջին օրը՝ ես կներկայացնեի այդ մտայնությունը հավատարմորեն»¹:

Հետագա էջերում հեղինակը ափսոսանք է հայտնում, թե ինչո՞ւ իրենք միշտ համատորեն լավատես եղան, ինչո՞ւ Տեր-Չորը չկարողացան նախատեսել, օրորվեցին սին նկատումներով ու դրա փոխարեն կիզիչ ճամփաների վրա որևէ ելք գտնելու հույսով ու հավատքով՝ նույնիսկ արկածախնդրության չդիմեցին, ու գտնում, որ հարկավոր էր կրակի տակ շուրջ բոլորը, և հոգ չէ, թե իրենք էլ կհանձնվեին այդ կրակից, միևնույն է, ի վերջո առանց դրա էլ թշնամու վառած կրակի վրա մոխրացան²:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ հարուստ փաստական նյութ է պարունակում Տրապիզոնի կաթոլիկական թեմի վիճակավոր Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանի հուշերի մեծադիր ու սովորաձավալ (շուրջ 700 էջ) հատորը³:

Գրքի առաջին մասում զարգացվում է այն միտքը, թե Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայերի բնաջնջումը հղացված և ծրագրված էր երիտթուրքերի կուսակցության կողմից, արտոնված՝ Բ. Դոան կողմից և գործադրված՝ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների օժանդակությամբ ու քաջալերությամբ՝ իսլամ բնակչության կողմից, հովանավորությամբ՝ տարագրյալների հսկողության համար առանձնացված պահակազորների: Հեղինակը նշում է, որ երիտասարդ թուրքերը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո ուրիշ բան չէին երագում, քան

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13—14:

² Նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Հովհ. արք. Նազլյան, Հուշեր, Ա. հատոր, Բեյրութ, 1960: Աշխատությունը ֆրանսերեն լույս է տեսել 1951-ին, հայերենի թարգմանիչն է դուկտ. Հմայակ Ստեփանյանը:

մեջտեղից վերացնել փոքրամասնությունն կազմող ցեղերը՝ ձուլելով նրանց թուրքերի հետ, և այդ տեսակետից հայերն էին, որ կազմում էին առաջին թիրախը, որովհետև նրանք թվաքանակով, ազգային կազմով, սոցիալ-տնտեսական դրությամբ կարևորագույն հավաքականություն էին ներկայացնում: Այնուհետև նա քննարկում է հայկական ջարդերը քաղաքական և կրոնական հայեցակետով ընդհանրապես, երիտթուրքերի առաջ քաշած պաշտամարտությունները՝ արդարացնելու համար իրենց գործադրած բնաջնջման ծրագիրը. հայ կաթոլիկների նկատմամբ երիտթուրքերի ունեցած մասնավոր մոտեցումը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Հայ կաթոլիկները, իրողությամբ՝ թեև ավելի կարգապահ էին և ավելի ներամիտի՝ բոլորված իրենց Պատրիարքարանին, և Թուրքիո կայսրության ամբողջ տարածության վրա սիոված թեմերու իրենց Եպիսկոպոսներուն շուրջ, և իբրև կրոնակից Արևմուտքի քրիստոնյաներեն մեծ մասին, Երիտասարդ թուրքերու կողմից նկատված էին որպես սկզբունքով և վարդապետությամբ դավադրական տարր մը, անջատողական հակումներով ներշնչված՝ ընդդեմ Թուրքիո քաղաքական անկախության»¹: Բացի այդ, շարունակում է հեղինակը, հայ կաթոլիկները ավելի վտանգավոր տարր էին դիտվում, քան լուսավորչական հայերը, քանի որ նրանք Ֆրանսիայի պաշտպանչալներն էին, և Թուրքիայի զինակից երկրների կաթոլիկները ևս շահագրգռված էին նրանցով, որի շնորհիվ կարող էին պատճառ դառնալ ելրոսպական երկրների միջամտությանը:

Փաստական տեսակետից արժեքավոր է աշխատության այն հատվածը, որտեղ խոսվում է ջարդերի հենց ընթացքում համաշխարհային հասարակայնության քարձրացրած զայրալի բողոքի մասին, քաղվածաբար մեջ են բերվում բազմաթիվ հատվածներ մեզ համար անհաս մի շարք հատկապես օտարալեզու վավերաթղթերից, քաղաքական, կրոնական ու հասարակական գործիչների նամակներից ու ելույթներից:

Հայերի հանդեպ երիտթուրքերի բռնած թշնամական դիրքի քաղաքական պատրվակներին, որոնցից առաջնագույնը հայկական ապստամբության մասին ստահող առասպելն էր. Հ. Նազլյանը ավելացնում է ևս երկուսը՝ բարենորոգումների խնդիրը և օտար մրցակցությունը՝ միջամտելու համար Թուրքիայի ներքին գործերին²:

Աշխատության երկրորդ մասը ամբողջությամբ նվիրված է տեղա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:

² Նշվ. աշխ., էջ 68:

հանության ու եղեռնի գործադրությանը ըստ կաթողիկական թեմերի՝ Մշո, Կարնո, Տրապիզոնի (որի եպիսկոպոսն էր հեղինակը— Մ. Կ.), Մեքաստիա-Թոքատի, Մալաթիայի, Խարբերդի Տիգրանակերտի, Մարդինի (Արևելյան Միջագետք), Պրուսիայի, Անգորայի, Կեսարիայի, Ադանայի, Մարաշի, Հայեափ արքեպիսկոպոսության: Յուրաքանչյուր թեմի վերաբերյալ հաղորդվում են արժեքավոր նախագիտելիքներ, ինչպես նաև կարևորություն ենթակայացնող վիճակագրական տեղեկություններ:

Վերջում գրքին կցված են յոթ վավերագրերի տեքստեր:

Վավերագրական արժեք է ենթակայացնում Գրիգոր Պողարյանի հրատարակած գիրքը¹:

Գրքում ամփոփված են Համայն շրջանի Սելիմիե ավանում ապաստանած 13 հայուհիների ու պատանհիների՝ դեռևս 1919-ին գրի առնված վկայություններ:

Հեղինակը դրանց կցել է նաև Այնթափի տեղահանության մասին սեփական հիշողությունները, ինչպես նաև բավականին ընդարձակ իր «Տարագրի օրագիրը», որն ընդգրկում է 1915 թ. հուլիս—1916 թ. դեկտեմբեր շուրջ 500-օրյա ժամանակաշրջանը:

Գրքի հեղինակը նշում է, որ Հայկական հարցի լուծման բանալին արևմտահայության բնաջնջումն էր, հղացված իթթիֆատի վերնախառնի՝ Թալեաթի և Էնկերի կողմից: Նա՝ չի բաժանում այն կարծիքը, թե վերջիններս համաստիճան մեղսակից էր նաև Ջեմալ փաշան, որը, հեղինակի վկայությամբ, դեմ է եղել հայաջինջ քաղաքականությանը և անձամբ հնարավորություններ է ստեղծել բազմաքանակ հայերի փրկության համար՝ ընդգրկել է նրանց արհեստանոցներում, չի ոչնչացրել իսլամ չընդունողներին:

Գր. Պողարյանը պարզաբանում է, որ համեմատաբար թեթև եղանակով տարագիրների վիճակը, որոնք, ի տարբերություն հետիոտն արտոթյալների, երկաթուղով ընկան Հայեպ: Նման «բախտավորություն» վիճակվեց նաև Այնթափից տեղահանված առաջին վեց քարավաններին, որոնց, հեղինակի վկայությամբ, արաբ ասպնջական ժողովուրդը, չհամակերպվելով Թալեաթի ոճրապատ ծրագրերին, չփոտորեց, թեև սովն ու համաճարակները խլեցին տասնյակ հազարավորների կյանքը:

Մեծ եղեռնի անսպասալին արհավիրքների և նուսահատական ու

¹ Գրիգոր Պողարյան, Ցեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ քաղված հրաշքով փրկվածներու գրույցներեն, Պեյրուք, 1978:

գերմարդկային ոգորումների պատկերներով է հյուսված Մելքոն Տեր-Մելքոնյանի հիշողությունների մատյանը¹: Հեղինակի ծննդավայրը Այնթափն է, որտեղից էլ նա կատարապիտ նրան տարել է Չոք-Մարգվան՝ Այնթառադրետի ծոցի շրջանը:

Հեղինակը, որը պատերազմն սկսվելու պահին 20—21 տարեկան երիտասարդ էր, վկայում է, որ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո մթնոլորտը հիշվածից² դարձավ, որովհետև «թեքեալիֆի հարպիե» կոչված բռնագրավումները մի կողմից, զինվորագրության արհավիրքը մյուս կողմից, տնտեսապես ողբալի կացության մատնեցին երկրի ժողովուրդներին և, մասնավորապես, հայերին, որոնք սկսեցին կերպով ավելի էին ենթարկվում կողոպուտի, քան մյուսները³: Նա գտնում է, որ հայերի և թուրքերի հարաբերությունների վատթարացման պատճառը թուրքն էր:

Մ. Տեր-Մելքոնյանը գտնում է, որ բռնագաղթի ենթարկվող ժողովրդի արդար իրավունքն էր ինքնապաշտպանության դիմելը, և, ավաղ, որ ամբողջ Թուրքիայում դրան ընդամենը չորս քաղաք դիմեց, ուստի միանգամայն շինծու են թուրքերի հորինվածքները Վանի, Ուրֆայի և Ծապին-Գարաֆիսարի «ապատամբությունների» մասին, որով նրանք ձգտում են արդարացնել տեղահանությունն ու կոտորածը: Նա ամբաստանություն է համարում նաև թուրքերի կողմից Կովկասում ծայր առած կամավորական շարժման վկայակոչումը, ընդգծելով, որ տակավին կամավորական շարժում գոյություն չունեի, երբ թուրքերն սկսեցին խորթ սչքով նայել հայերին՝ անարգեցին, հայհոյեցին, հալածեցին, լրտեսեցին ու բանտերը լցրեցին հազարավորների՝ իբրև կասկածելի և կախաղանով պատժեցին շատ անմեղների՝ հայտարարելով նրանց զինվորական փախստականներ կամ պարզապես պետության թշնամիներ: Որեմն միանգամայն բնական էր հայերի դիմափոխությունն ընդդեմ թուրքերի, ի շահ նրանց թշնամի դաշնակիցներին³:

Հեղինակը վկայում է, որ հայերի աքսորի վերաբերյալ օրենքը կառավարությունն արձակեց՝ Ազգային երեսփոխանական ժողովին վավերացնել տալու պայմանով, իսկ իրենց՝ ծովեզերյա բնակիչներին տեղահանելը քողարկեց այն պատճառաբանությամբ, թե ծովեզերքը գտնվում

¹ Մելքոն Տեր-Մելքոնյան, Կյանքի և մահվան միջև, Բեյրութ, 1974:

² Նշվ. աշխ., էջ 87:

³ Նշվ. աշխ., էջ 90:

է թշնամու գրահամալիրի ուժակոծման մշտական սպառնալիքի տակ, ուստի բարեխնամ կառավարությունը, զերծ պահելու համար բնակչությանը հավանական վտանգներից, ցանկանում է փոխադրել նրանց ավելի ապահով մի վայր, օրինակ՝ Տեր-Ջոր: Թուրքերը գովում էին անգամ աքտորավայրերի բնակլիմայական պայմանները, «բարեբեր» հողերը, և խաբված մարդիկ նույնիսկ ձգտում էին օր առաջ հասնել այնտեղ: Նա զավեշտով է հիշում, որ ինքն անգամ կարթեր ձեռք բերեց՝ Եփրատում ձուկ որսալու համար¹:

Ակարագրելով առհասարակ գաղթականների ահավոր վիճակը, Մ. Տեր-Մելքոնյանը նույնպես վկայում է, որ մասնավորաբար աղանացիները մեծապես օգտվեցին իրենց նախկին կուսակալ Ջեմալ փաշայի ընձեռած հնարավորություններից ու նրա տված արտոնագրերով ընկան Դամասկոս և շրջակա քաղաքները՝ ազատվելով գաղթականի անհրապույր կյանքից: Նա հաստատում է, որ «Ջեմալ փաշան նույն վերաբերմունքը չունեցավ արաբ ազգին հանդեպ (ուրեմն չդադարեց ընդհանրապես ջարդարար փնեկուց— Մ. Կ.), բայց արդար ըլլալու համար պիտի խոտովանել, որ շատ մը հայեր, օգտվելով անոր բարի տրամադրություններեն, փրկվեցան ստույգ մահէ: Այն հայերը, որոնք կարողացան մուտք գործել իր ազդեցության գոտիին մեջ, բոլորն ալ, սուսնց բացառության, մինչև պատերազմի վախճանը ավելի տանելի պայմաններում մեջ ապրեցին և չենթարկվեցին որևէ հարածանքի»²:

Ջեմալ փաշայի «հայասիրության» վերաբերյալ նման վարկածները, մեր կարծիքով, լրացուցիչ պարզաբանման կարիք են զգում: Երիտթուրքական եռուսպետության ազդեցիկ անդամը վերջին հաշվով չէր կարող անմասն լինել ընդհանրապես հայակործան պլանների մշակումից ու իրականացումից, և, անշուշտ, լիովին պատճառաբանված պիտի լիներ նրա նկատմամբ հայ ահաբեկիչների որոշումը:

Մ. Տեր-Մելքոնյանի վկայությամբ անասպատային շրջաններում Տեր-Ջորի նախնիքին համահավասար անուն վաստակեցին նմանապես Ծեղդադիեն և Ռաս-ուլ-Ալնը, որոնց անմշակ հողերը բառի իսկական առումով ոռոգվեցին հայերի արյունով, և մակերեսը ծածկվեց անթաղ մեռելներով, իսկ գաղթականների վերջին խլյակները զոհ գնացին չեչեներին ու չերքեզների գնդակներին: Նա պատմում է Ընթիլիի 5 կիլոմետրանոց երկաթուղային թունելի շինարարությունից հետո, որը համաշխարհային

թունելաշինության գլուխգործոցներից մեկն է համարվում, այն կառուցող հայերի մասնաշախատակ բնաջնջման մասին, որից իրեն հրաշքով հաջողվեց խուսափել: Մ. Տեր-Մելքոնյանի գրքից տեղեկանում ենք նաև, որ ինքն է ստույգ մահից փրկել տարագրության մեջ գտնվող համալիր «Ամենուն տարեցույցի» հեղինակին՝ Թեոդիկին:

Գրքում էջեր են նվիրված փախստական գաղթականներից կազմված զինված խմբերի 1/4 հատկապես քաջարի զեյթունցի Արամ Չուլագյանի հայրուկային խմբի մղած մահախափասար կռիվներին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի վկայությունը կառավարության հրատարակած այն վայրագ օրենքի մասին, ըստ որի փախստական գաղթականի ինչքը անցնում էր նրան սպանողին:

Գիրքը եզրափակվում է Կիլիկիայի դեպքերի նկարագրությամբ ու նրա անկումով, որտեղ հանգրվան էր գտել հեղինակը:

Ձեյթունի տեղահանության, արսորի, մի բուռ քաջարի լեռնցիների մղած հերոսական մաքառումների և, վերջապես, Կիլիկիայի վերջնական հայաթափման մասին է պատմում ՀԱՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից պրոֆ. Հ. Պողոսյանի խմբագրությամբ հրատարակված Լևոն Նորաշխարհյանի մեծարժեք հուշագրությունը¹:

Հեղինակը, որը Ձեյթունի նշանավոր Նորաշխարհյան (Ենիտունյան) գերդաստանի շտապիղներից է՝ 1895-ի հերոսամարտի ղեկավարներից մեկի՝ Նազարեթ Չավուշի որդին, անձամբ ճաշակել է տեղահանության և արսորի բոլոր դառնությունները, ակտիվ մասնակիցը եղել զեյթունցի մի բուռ քաջերի մղած գերմարդկային մաքառումների, ուստի, ինչպես նշում է պրոֆ. Հ. Պողոսյանը, նրա բերած փաստերը և դեպքերը իրական են ու հավաստի:

Գրքի առաջին մասում, որն ընդգրկում է 1914—1919 թվականները, հեղինակը գրում է, որ Ձեյթունի քաղաքապետ Նազարեթ Չավուշի տմարդի ձերբակալմամբ սկիզբ դրվեց զեյթունցիների նկատմամբ իթթի-հատակակների բարբարոսական քաղաքականության իրականացմանը, և Ձեյթունը դարձավ մեծ ջարդերի անդրանիկ նոխազը: Նա պատմում է, թե ինչպես դավաճան Հայկ Ասմընյանի մատնության հետևանքով Եղիա Նորաշխարհյանի հղացած ապստամբության պլանը վիժեցվեց, և Ձեյթունը իր շրջակայքով զինաթափ արվեց, ու բոլոր ղեկավարները ձերբակալվեցին:

Լ. Նորաշխարհյանի հուշերը խորհել են տալիս, որ այնքան էլ միշտ

¹ Լևոն Նորաշխարհյան, Ձեյթունը 1914—1921 թթ., Երևան, 1984:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 98:

² Նշվ. աշխ., էջ 118:

չէ, թե իբր 1915-ին խարված գեյթունցիները խոնարհաբար ենթարկվեցին տեղահանության հրամանին և դատարկեցին Ջեյթունը: Փաստորեն, գեյթունցիների մեջ եղել է մի թև, որը մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել ինքնապաշտպանության դիմելու գաղափարին, և այդ նրանք էին, որ ամրանալով Ջեյթունին մոտակա ս. Աստվածածնա վանքում՝ մինչև արյան վերջին կաթիլը համառ դիմադրություն են ցույց տվել թուրքական զորքերին, մարտում սպանելով Սուլեյման հարյուրապետին, որի անվամբ էլ ներկայումս Ջեյթունը վերանվանված է Սուլեյմանի: Ցավոք, սակայն, այդ թևը փոքրամասնություն էր, և ի վերջո Ջեյթունը ենթարկվեց տեղահանության, իսկ հայ ազատագրական շարժման խորհրդանիշը համարվող Ջեյթուն գյուղաքաղաքը հրդեհվեց և մոխրակույտի վերածվեց:

Խոսելով գեյթունցիների բեկորների՝ Տեր-Ջոր հասնելու մասին, հեղինակը նշում է, որ հայությունը կարողացել էր դիմագրավել տեղահանության բոլոր տատապանքները, ինչ որ չէր կարող նախատեսել իթթիհատական կառավարությունը, իսկ արաբ ժողովուրդը ձեռք չէր բարձրացրել հայ մանուկների, կանանց ու ծերերի վրա, և գլխավոր վտանգը չէջեցներն էին, որոնք իրենց ապրուստն ապահովում էին կողպուստով, շարճով, թալանով, ապրում էին թափառելով, վայրի կենդանիների նման անապատում որս որոնելով¹:

Շարադրանքի ընթացքում դիմելով նաև գեյթունցիներ Մինաս Տեմիրճյանի, Փանոս Պոյանյանի, Սիրանուշ Քասիմյանի, իր քրոջ՝ Սիրուհի Կյուրվանեայանի և այլոց հիշողություններին, նա վկայում է, որ զինադառարից հետո Հավրանի կողմը աքտրված գեյթունցիների մի մասը փրկվեց և վերադարձավ Ջեյթուն, իսկ Տեր-Ջոր քշված գեյթունցիներից մնացել էին լոկ մի քանի տասնյակ խլյակներ: «Հնձվեցան ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայորդիներ,— ամփոփում է Լ. Նորաշխարհյանը,— մեծ ու փոքր, ծեր ու երեխա անխնա կոտորվեցան մարդակերպ հրեշներու աղալերական հղացումներով: Սերունդներ ամբողջ բնաջնջվեցան անապատներու խորն ու անծանոթ ճանապարհներուն վրա: Արյունն ու արցունքը ցամաքած աչքերու մեջ, լքված աշխարհեն, կարավանները կքալեին անընդհատ գիշերվան մութին մեջեն կամ արևի կիզիչ ճառագայթներուն տակ, պատառ մը հացի ու կաթիլ մը ջուրի կարոտով տոշորուն»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78:

² Նշվ. աշխ., էջ 82:

Եվ, սակայն, հպարտության գգացումով շարունակում է հեղինակը, սպանդի կողքին գեյթունցիները պատվավոր և միաթարական էջեր էլ արձանագրեցին: Գտնվեցին մի բուռ գեյթունցիներ, որոնք, արհամարհելով թուրքի մատուցած դառը բաժակը, վրեժխնդրությամբ լցված, քաշվեցին Ջեյթունի անտիկ լեռները՝ գե՛ն ի ձեռին պատվով մեռնելու պատրաստ: Այդ քաջարի ռազմիկների անօրինակ մաքառումների պատմությանն էլ նվիրված է՛ն հուշագրության հետագա էջերը:

Հայոց եղեռնապատմմ, իհարկե, վերը շարադրվածով չի սահմանափակվում: Իրենց արյունոտ հուշերը թղթին են հանձնել նաև տարբեր հայացքների ու գրադմունքի տեր բազմաթիվ այլ վերապրողներ: Հիշատակելի են դրանցից Վ. Մինախորյանի¹, Մ. Էմերյանի², Մ. Սասունցու³, Ղ. Մակունցի⁴, Ստ. Միսքեյանի⁵, Ա. Նազգաշյանի⁶ և այլոց հուշագրությունները, որոնց վրա հարկ չենք համարում հատուկ կանգ առնել՝ նկատի ունենալով դրանց գուտ պատմողական-նկարագրական բնույթը: Այդուամենայնիվ, դրանք ունեն ճանաչողական-վավերագրական արժեք և կարող են օգտագործվել եղեռնի պատմության այս կամ այն կոնկրետ դրվագի պատմությունը լուսաբանելիս:

2. Օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված աշխատությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում արևմտահայության նակատագրի մասին գրել են նաև ռուս և օտար շատ հեղինակներ՝ դիվանագետներ, հասարակական գործիչներ, դեպքերի ականատես վկաներ: Օտարալեզու գրականության մի մասը հայ գործիչ-

¹ Վ. Մինախորյան, 1915 թվականը (արհավիրքի օրեր), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949:

² Մ. Էմերյան, Աքսոթի և պատերազմի կրակներուն մեջեն, Բոստոն, 1953:

³ Մարտիրոս Սասունցի, Ան օրագիր, Բեյրութ, 1957:

⁴ Ղազար Մակունց, Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր, Թեհրան, 1963:

⁵ Ստ. Միսքեյան, Ես Տեր-Ջորի դժոխքեն փախած եմ, Ա հատոր, Փարիզ, 1966:

⁶ Ա. Նազգաշյան, Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այաշի բանտը, Բեյրութ, 1969:

Անրի ջանքերով դեռևս այն հետապոր ժամանակներում թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն, որոնցից շատերը հիմնարար նշանակություն են ունեցել հետագայի շատ հայ հեղինակների համար և այսօր արդեն ստացել են ակզբնադրյուրի արժեք: Այդօրինակ հեղինակներից են՝ Վալերի Բրյուսովը, Անդրե Մանդեշտամը, Ջեյմս Բրայսը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը, Ռեներ Պինոնը, Յոհանես Լեփսիուսը, Հենրիխ Ֆրիբրյուխերը, Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Հանրի Բարթեն, Ֆայեզ Էլ Դոսեյնը, Մեվլան Զադե Ռիֆաթը և ուրիշներ, որոնցից մի մասի աշխատություններին անհրաժեշտ ենք համարել վերլուծաբար անդրադառնալ՝ դիտելով դրանք իբրև հայ պատմագրության ոչորտի ինքնօրինակ բաղկացուցիչներ, որոնք շատ դեպքերում ունեցել են ելակետային նշանակություն:

Ռուս հեղինակներից հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի մասին գրել են ականավոր գիտնական, գրականագետ, պրոֆեսոր Յուրի Վենելովսկին, ականավոր պոետ և գիտնական Վալերի Բրյուսովը, նշանավոր արևելագետ, ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին, մեծահամբավ պատմաբան, ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարբեն, Մոսկովայի համալսարանի պրոֆեսոր Ս. Կոտլյարևսկին, բազմապիսի փաստաթղթեր ու նյութեր է հրատարակվել ռուսական պարբերական մամուլում: Սակայն, ցավոք, դրանց մի մասն է միայն թարգմանվել հայերեն:

Արևմտահայության ողբերգությունը գտնվել է **Վալերի Բրյուսովի** ուշադրության կենտրոնում: Այդ ուշադրությունը այնքան մեծ էր, որ նա հատկապես սովորում է հայերեն, կարդում հայկական աղբյուրներ: Նա այցելել է Հայաստան, եղել Երևանում, Էջմիածնում, հանդիպել արևմտահայ փախստականներին, գրուցել տասնյակ մարդկանց հետ, որոնք ականատեսն էին հայկական սարսափներին: 1916-ին նա գրեց **«Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը»** աշխատությունը, որը հրատարակվեց Մոսկվայում, 1918-ին: Գիրքը Երևանում ռուսերեն վերահրատարակվել է 1940-ին և 1989-ին: Այն հայերեն է թարգմանվել ու հրատարակվել Վենետիկում, 1931-ին¹: Հեղինակը ընթերցողին է ներկայացնում հայ ժողովրդի պատմական ամբողջ հերոսական անցյալը և հասցնում մինչև 1915-ի ցեղասպանության օրերը:

Բրյուսովը նշում է, որ պատերազմում Հայաստանը հանդիսանում է ռուս-թուրքական բանակների բախման ռազմաբեմը, որը մեծ աղետ է

¹ Բրյուսով Վ., Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ճակատագրին, թարգմ. Հ. Մարգարյան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1931:

հայ ժողովրդի համար, քանի որ մի ամբողջ ազգ սարսափելի կոտորածների է ենթարկվում թուրքերի կողմից: Նա գայրույթով է խոսում թուրքական գազազած հորդանների կողմից հայ ժողովրդին գլխովին բնաջնջելու ռեալ վտանգի մասին, խնդիր է դնում ռուսների ու եվրոպացիների առջև՝ օգնության ու փրկության ձեռք մեկնել հայերին: Այդ առումով էլ մեծ հումանիստը պարտավորվում է պատմել հայ ժողովրդի մասին, համառոտակի ներկայացնել նրա անցած ուղին, նրա պատմական բախտն ու մշակույթը:

Գիրքը կազմված է ինը գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը լուսաբանում է հայոց պատմության մի ամբողջական դարաշրջան: Հեղինակը ընդգծում է այն անողորմ ճշմարտությունը, որ հայկական ազգային ինքնությունը կյանքի վերջին ծիլերը Հայաստանում կործանեցին թուրք օսմանները: Խոսելով թուրք-օսմանյան լծի տակ մնացած Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Սվասի, Խարբերդի նահանգների և նրանցում բնակվող արևմտահայ ժողովրդի մասին, Վ. Բրյուսովը գրում է, որ մոտ կես հազարամյակ տևող օսմանյան լուծը Արևմտյան Հայաստանին բերեց տնտեսական քայքայում, մշակույթի զարգացման սահմանափակում և կասեցում, ազգային դաժան ճնշում և բռնի ձուլման անդադար փորձեր: Նա բացահայտում է թուրք-օսմանների վանդալիզմը, որից փրկվելու համար հայերն իրենց հայացքը ուղղում էին Ռուսաստանին, սպասելով նրանցից օգնություն և արևելահայերի հետ վերամիավորվելու ձգտում, որից էլ ծնվում էր արևմտահայերի համակրանքը դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը: Նա թուրքական գերիշխանության տակ ապրող հայերի բախտը ողբերգական է անվանում:

Վալերի Բրյուսովը պատմում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մի քանի վառ էջերի մասին: Այդ առթիվ նա ուշագրավ դատողություն է անում, որ ոչ թե հայերն ապստամբեցին, որի պատճառով թուրքերը կազմակերպեցին հայերի կոտորած, ինչպես պնդում են պատմության թուրք կեղծարարներն ու նրանց ձայնափողերը, այլ, ընդհակառակը, թուրքերի դաժանությունները և հայ բնակչության ջարդերը ժողովրդին գայրացրին ու հասցրին զինված ապստամբության:

Նա նույնպես հայ ժողովրդի ճակատագրում բացասական է գնահատում եվրոպական տերությունների շահախնդիր միջամտությունը:

Վ. Բրյուսովը կտրականապես մերժում է պանթուրքիզմի պրոպագանդիստների տարածած վարկածները և հայկական կոտորածների

«հիմքեր» որոնելու նրանց պատճառաբանությունները: Նա միաժամանակ ժխտում է թուրքերի պաշտպանների կարծիքները, գտնում, որ անհիմն են թուրքերի պնդումները՝ հայերի կոտորածները «սխտական անհրաժեշտություն» համարելու մասին, ուր ոչ մի բանով չի կարելի արդարացնել զանգվածային ջարդերը, ամբողջ գավառների անաչաքումը, գյուղերից և քաղաքներից վտարված բնակչությանը սովամահության դատապարտելը:

Անդրադարձալով հայ բնակչության կորուստների թվին, Վ. Բրյուսովը գտնում է, որ ընդհանրապես ֆանտաստիկ չեն այն հաշվումները, որ ցույց են տալիս, թե սույն պատերազմի սկզբներում Թուրքիայի տիրույթներում կախաղանի միջոցով, սպանություններով, սովամահությունից, հյուծվածությունից, հրկիզումներից, դեպի անապատներն աքսորի ճանապարհներին և այլն, ոչնչացվել է մեկ միլիոնից ավելի հայ բնակչություն, իսկ այլ աղբյուրները ցույց են տալիս մինչև երկու միլիոն մարդ:

Մեծ գիտնականն ու քաղաքացին հավատով մոտ ապագայից ակնկալում էր, որ այդ անասման փորձությունների և կորուստների համար Հայաստանը վարձահատույց կլինի քաղաքական անկախության վերածնությանը կամ հայկական նահանգներից ֆեդերատիվ միավորում տեղծելով: Նա չէր բացառում և ազգային օրգանիզմի նոր մասնատումների հնարավորությունը, որն էլ հենց, ցավոք, բաժին պիտի ընկնէր արյունաքամ հայ ժողովրդին:

Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման գործում կարևոր նշանակություն ունեն **Անդրե Մանդելշտամի** աշխատությունները: Նա Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հարցերի մասնագետ էր, եղել էր Կուստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանության առաջին թարգմանը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում վարել տնօրենի պաշտոն:

Հայերեն հրատարակված իր գրքերից մեկում՝ Ա. Մանդելշտամը վկայում է, որ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, օգտվելով համաշխարհային պատերազմից, գործի դրեց մոտ մեկ միլիոն (ընդգծումը մերն է— Մ. Կ.) հայերի սպանությունը ջարդով, սովահարությանը, ծարավով և խոշտանգումներով:

1915-ի գարնանն ու ամռանը, շարունակում է հեղինակը, կառավա-

¹ Մանտելսթամ Ա., Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և հայկական հարցը, Ա մաս, թարգմ. Ենոկ Արմեն, Կ. Պոլիս, 1910

րության հրահանգով Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բնակվող հայերի մի մասը տեղում ջարդի ենթարկվեց, իսկ ուրիշները թշնամի դեպի հարավ և մահացան տարագրության ճանապարհներին: Հեղինակը ընդգծում է, որ թուրքական իշխանությունները ոչ միայն մտահոգված չէին տարագիրների կյանքի ապահովությանը և ապրուստով, այլ ընդհակառակը, նրանք քաջալերում և նույնիսկ հաճախ կազմակերպում էին թուրք և քուրդ գյուղացիներին և հրոսակներին, որոնք կողոպտում և սպանում էին տարագիրներին, իսկ թուրքական իշխանությունների հրահանգով գիւճվորները = ջարդում էին իրենց պաշտպանությանը հանձնված ահմեղ հայերին, հազարավոր տարագիրներ էլ սովամահ էին լինում կամ մեռնում ծարավից ու հոգնածությունից: Հեղինակը վկայում է, որ երբեմն դահիճները խեղդամահ էին անում իրենց զոհերին, այրում էին ողջ-ողջ, կամ դաժան չարչարանքներով նրանց բրածեծ էին անում, առանգում ու վաճառում դեռատի կանանց ու մանուկներին:

Վկայելով, որ տարագիրներին կոտորում էին նաև Միջագետքի և Արարական անապատի վատառողջ արգելակայաններում, ինչպես դա արվեց Ռաս-ուլ-Ալնում հավաքված 14 000 տարագիրների հետ, Մանդելշտամը եզրակացնում է, որ հայերի տեղահանությունն ու աքսորը ջարդի քաղաքավարի ձևերից մեկն էր:

Մեղադրելով Գերմանիային, նա գտնում է, որ վերջինիս հասարակական էլ անհաճո չէր մի տարրի բնաջնջումը, որն ընդհանրապես դեմ էր գերմանական թափանցումին Թուրքիա: Այնուհետև Մանդելշտամը մեջ է բերում գերմանական դեսպան Վանգենհայմի 1915 թ. մայիսի 31 թվակիր հեռագիրը, որը կատարյալ լույս է սփռում Գերմանիայի խաղացած սև դերի վրա եղեռնի հարցում: Ըստ հեռագրի Էնվերը խնդրում էր գերմանական կառավարությունից չբռնել իր բազուկը՝ տարագրությունն իրականացնելիս: Այնուհետև գերմանական դեսպանը տեղեկացնում էր իր կառավարությանը, թե իբր հայերի խափանարարական աշխատանքը, որը կազմակերպված ու քաջալերված է Ռուսաստանի կողմից, այնքան մեծ ծավալ է ստացել, որ սպառնում է Թուրքիայի գոյությանը: Մանդելշտամը ցավով ավելացնում է, որ Գերմանիան համակարծիք գտնվեց իր դեսպանին, չբռնեց Էնվերի «բազուկը» և չարգելեց հայերի «տեղահանությունները»:

Գերմանական դիվանագիտական փոստից կատարելով բազմաթիվ քաղվածքներ, հեղինակը եզրակացնում է, որ ջարդերի նախաձեռնությունը երբեք արդյունք չէ հայերին վերագրված «դավաճանության»

հետևանքով թուրք ժողովրդին պատճառած զայրույթի, ինչպես ջանում են հավատացնել երիտասարդ թուրքերը: Վկայակոչելով Թուրքիայի մեծ վեզիր Դամադ Տերիդ փաշայի իսկ արտասանած խոսքերը Փարիզի խաղաղության խորհրդածողովի Գերագույն խորհրդի 1919-ի հունիսի 17-ի նիստում, որն ասել է, թե պատերազմի ժամանակ քաղաքակիրթ ամեն մի մարդ հուզվեց, լսելով թուրքերի գործած ոճիրները և ինքն իրեն հեռու է պահում մարդկային խիղճը սարսափով թունդ հանող այդ ոճիրները ծածկելուց, Մանդելշտամը եզրակացնում է, որ գլխավոր պատասխանատուները Իթթիհատ վե Թերաքքը կուսակցության ղեկավարներն են ու նրանց խորհրդակցները¹:

Օտար հեղինակների շարքում առանձնանում են անգլիացի լորդ **Ջեյմս Բրայսի** աշխատությունները²:

Անգլիացի հեղինակը իբրև առաջին քայլ հարկ է համարում ճշտել տարագրության ժամանակ Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող հայերի թիվը: Բաղդատելով Հայոց Պատրիարքարանի մարդահամարի տվյալները՝ 2 100 000 և օսմանյան կառավարության տվյալները՝ 1 100 000, նա հավանական է համարում մոտ 2 միլիոնը:

Երկրորդ անհրաժեշտ քայլը հեղինակը համարում է տարագրությունից փրկվածների թվի ճշտումը: Վկայակոչելով հավաստի աղբյուրներ, նա Կովկաս ապաստանածների թիվը հաշվում է 182 000, Եգիպտոս փախչողներինը՝ 4200, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների վերադարձների թիվն է 12 000: Բերելով նաև այլ տվյալներ, Բրայսը գտնում է, որ Թուրքիայում տարագրությունից ազատվածների թիվը չի անցնում 600 հազարից: Այդ հաշվով, ըստ Բրայսի, տեղահանության ու ջարդերի զոհ գնացած հայերի թիվը կազմում է **մեկ միլիոն և հավանաբար 1 200 000** կամ ավելի: Նրա կարծիքով, ճշտման կարոտ երրորդ հարցն է պարզել, թե այդ մեկ միլիոնից որքա՞նը բնաջնջվեց և որքա՞նը վերապրեց: Նա վկայում է, որ մի շարք վիլայեթներում, ինչպես Վանն ու Բիթլիսը, տարագրություն չեղավ, այլ միայն ջարդ: Ուրիշ վիլայեթներում, ինչպես Էրզրում, Տրապիզոն, տարագրությունն ու ջարդը նույն բանն էին նշանակում, քանի որ աքսորյալների քարավանները սխտե-

¹ Ա. Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 48—51:

² Բրայս Ջ., Անգղիական կառավարության Կապուլտ գիրքը հայկական մեծ եղեռնի մասին (1915—1916): Կ. Պոլիս, 1919: Նույնի՝ Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, կազմեց Վ. Միրազեան, Կ. Պոլիս, 1920: Նույնի՝ Հայերու տառապանքները Օսմանյան կայսրության մեջ 1915—1916: Թարգմ. Ա. Պուրիկանյան, Բեյրութ, 1965:

մատիկ կերպով բնաջնջվում էին դեռ նոր ճանփա ելած: Վատահորեն կարելի է ասել, ավելացնում է նա, որ ջարդերի և տարագրության դատապարտվածների **առնվազն կեսը** բնաջնջված է: Անփոփեղով իր վիճակագրական պրպտումները, Բրայսը գտնում է, որ 1915-ին տարագրությունից հավասար թվով հայեր փախել, ջարդվել և վերապրել են, և յուրաքանչյուր խիճի թիվն ընդունում է 600 000:

Այնուհետև նա՞նշում է, որ չնայած ոճրի քանակական կշիռը անորոշ է մնում, սակայն անորոշությունն չկա նրա հղացման ու գործադրության պատասխանատվության հարցում: Նա գտնում է, որ տառապանքի և սպանության այս ահավոր պատուհասը կրոնական նեղմտության՝ ֆանատիզմի հետևանք չէր: Չմեղադրելով թուրք գյուղացուն ու քաղաքացուն, Բրայսը ամբողջ հանցանքը բարդում է օսմանյան կառավարության պաշտոնատարների վրա, գտնելով, որ այս կամ այն կերպ կենտրոնական կառավարությունն էր, որ հսկում էր ծրագրի գործադրության վրա, որի մտահղացումը միայն իրենն էր: Եզրափակելով իր խոսքը, Ջ. Բրայսը գրում է, որ երիտասարդ-թուրք նախարարները և Կուսանդնուպուլսի նրանց գործակիցները ողղակիորեն և անձնապես պատասխանատու են, սկզբից մինչև վերջ, այն հակայական ոճրի համար, որ ավերեց Մերձավոր Արևելքը 1915-ին:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության գիտական ու անաչառ լուսաբանման առումով դժվար է գերազանահատել 1913—1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի քաղաքական-հրապարակախոսական մեծարժեք մեկնագրության նշանակությունը, որը Ենոկթ Արմենի հայերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ Կ. Պոլսում, 1919-ին¹: Անվարան կարելի է ասել, որ սույն գիրքը էլակետային դարձավ եղեռնի պատմության հետագա մի շարք հայ և օտար պատմաբանների համար: Գրքի կարևորագույն արժանիքներից մեկը նրա փաստավավերագրական հավաստիությունն է և հեղինակի՝ մինչև վերջ անկեղծ, անաչառ ու անկողմնակալ մնալու ընթացքը: Ինչպես նկատել է գրքի թարգմանիչը, Օսմանյան կայսրությունում ահավոր ոճրի իրականացման պահին գտնվեց մի զգալուն սիրտ, որը բողոքի ձայն բարձրացրեց զարհուրելի դավի հեղինակների դեմ և աշխարհով մեկ բարձրացրած նրա աղաղակը ցնցող ազդակ եղավ Հայ Դատի նկատմամբ հուզումնալից շարժում առաջ բերելու համար: Հատու և ազդու են ամերիկյան դեսպանի գևա-

¹ Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Ֆաքսիմիլային հրատարակություն, Երևան, 1990:

հատականները երիտթուրքական պարագլուխների մասին: Բնորոշ ընդ-
հանրացում կատարելով, նա գրում է. «Ինչպես որ ոճիրը եղած էր այն
միջոցը, որով այդ մարդիկ գերագույն իշխանության տիրացած էին,
նույնպես ոճիրը մնաց իրենց գործիքը՝ այդ իշխանության մեջ դիրքերնին
պահպանելու համար»: Թալեաթին նա անվանում է ավազակապետ,
որը ծագումով թուրք էլ չէր, այլ՝ բուլղար զենու:

Էնվերի տիրապետող հատկանիշը նրա հանդգնությունն էր, որին
մերձավորները փոքրիկ Նապոլեոն էին կոչում: Մորգենթաուն մի երեկո
Էնվերին տեսել էր իր տանը, Նապոլեոնի և Ֆրիդրիխ Մեծի նկարների
միջև նստած, որն ընդգծում էր 32-ամյա ռազմական նախարարի ունայ-
նամտությունը¹: Արտաքննապես նա ուներ փափուկ, կանաչի տեսք, միշտ
խաղաղ էր, ստուն ու անխոռով: Դեմքը նման էր դիմակի, որը չէր մատ-
նում իր զգացմունքները: Նվագում էր ջութակ, ուներ երաժշտական
ճաշակ, տիրապետում էր գերմաներենին:

Գրքի 14-րդ գլխում Հ. Մորգենթաուն խոսում է 1914-ի նոյեմբերի
13-ին սուլթանի կողմից պատերազմ հայտարարելու մասին, որն իրա-
կանում Ջիհադի, այսինքն անհավատների դեմ «սրբազան պատերազմի»
կոչ էր: Դրանից քիչ անց հրապարակվեց Օելյա-ուլ-Իսլամի հայտարա-
րությունը, որը ամբողջ իսլամական աշխարհին հրավիրում էր ոտքի
կանգնելու և ջարդելու իրենց քրիստոնյա հարստահարիչներին: Կրոնա-
պետերը այս հրովարտակը կարդացին մզկիթներում, բոլոր թերթերն
այն սպագրեցին խոշոր տառերով: Սակայն, ամերիկյան դեսպանի վկա-
յությանը, ճիշտ նույն ժամանակ հայտնվեց նաև մի գաղտնի տետր, որը
մզկիթներում չկարդացվեց, այլ գաղտագողի տարածվեց բոլոր մահմե-
դական երկրներում՝ Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Մարոկկոյում, Սի-
րիայում և այլուր: Այն սպագրված էր Դորանի լեզվով՝ արաբերեն և
ցեղալիցն ու կրոնական ատելության մի մոլեգին կոչ էր: Դա բոլոր քրիս-
տոնյաներին, բացի գերմանացիներից, բնաջնջելու ծրագրի մի մանրա-
մասն նկարագրություն էր: Կատարելով ընդարձակ քաղվածքներ հիշյալ
տետրից, Հ. Մորգենթաուն եզրակացնում է, որ ոճրի և սպանության
գրգռիչ այս տետրակի յուրաքանչյուր մասի վրա նկատելի են գերմանա-
կան ձեռքի խմբագրման հետքեր², և ավելացնում, որ այդ գրգռիչ տետրը
մահմեդականների հոգում առաջ բերեց քրիստոնյաների հանդեպ ան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:

² Նշվ. աշխ., էջ 81:

³ Նշվ. աշխ., էջ 199:

սահման ատելություն, կրքերի բռնկում, որոնք հետագայում դրսևորվե-
ցին հայերի և ուրիշ հպատակ ժողովուրդների ջարդերի ժամանակ:

Որվագծելով Ջեմալ փաշայի կերպարը, Հ. Մորգենթաուն նրան
նմանեցնում է իր հոռմեացի նախահոր՝ Մարկոս Անտոնիոսի հետ, որոնց
ընդհանրական հատկանիշը անհազ սնափառությունն էր: Նշանակվելով
4-րդ բանակի հրամանատար, Ջեմալն ուղարկվեց Սիրիա՝ Եգիպտոսը
նվաճելու: Նա ուներ անհաճ և կենդանակերպ դեմք, որի վրա դաջված
էր վայրենությունը: Նա համագործության ջատագովներից էր և հավասա-
րապես ատում էր արաբներին, հայերին, հույներին, չերքեզներին ու
հրեաներին:

Մեծագույն զայրույթով է հեղինակը վերհիշում, թե ինչպես էին
երիտթուրքերը մտադրվել դաշնակիցների կողմից Պոլիսը գրավելու
դեպքում ոչնչացնել այն ճարտարապետական գեղեցիկ հուշարձանները,
որոնք թուրքական տիրապետությունից առաջ կառուցել էին քրիստոնյա-
ները: Մասնավորապես նրանք մտադիր էին պայթեցնել Այա-Սոֆիայի
մզկիթը, որ մահմեդական մզկիթի վերածվելուց դարեր առաջ քրիստո-
նեական եկեղեցի էր և բյուզանդական կայսրության ամենաշքեղ կառույց-
ներից մեկը: Իր պահանջին՝ խնայել գոնե Այա-Սոֆիայի մզկիթը, հետևում
է Թալեաթի ցինիկ պատասխանը. «Միության և Առաջադիմության Զումի-
թեին մեջ վեց մարդ չի կա, որ մտահոգ ըլլա հնություն եղող բանի մը
համար: Մեներ ամենքս նոր բան կսիրենք»³:

Հ. Մորգենթաուն փորձ է կատարում բացահայտել թուրքերի էու-
թյունն ընդհանրապես: Այդ առթիվ նա գրում է, որ թուրք մտայնության
թաքուն հիմնական ոգին կազմում է խոր արհամարհանքը բոլոր ուրիշ
ազգերի հանդեպ:

Անդրադառնալով երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակա-
շրջանին, Հ. Մորգենթաուն գրում է, որ հպատակ ժողովուրդները՝ հույ-
ները, սիրիացիները, հայերը, հրեաները, այլևս «պիղծ գլավորներ»
չպիտի համարվեին, այդ բոլոր ժողովուրդները հավասար իրավունքներ
և հավասար պարտականություններ պիտի ունենային: Այնուհետև հեղի-
նակը նկարագրում է այն ցեծատոնը և խելախեղ համերաշխության տե-
սարանները, որոնք հաջորդեցին նոր ռեժիմի հաստատմանը. թուրքերը
և հայերը հրապարակալ ողջագործվեցին, թուրք գործիչները, որոնց
թվում և Թալեաթն ու Էնվերը, քրիստոնեական եկեղեցիներ այցելեցին
և բարեմաղթություններ արեցին նոր կարգերի համար, գնացին հայկա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 167:

կան գերեզմանատները և զոչումի արցունքներ թափեցին մարտիրոսների ոսկորների վրա: Փոխադարձաբար հայ կրոնավորները աղոթքի իրենց պարտքը հատուցեցին թուրքերի մզկիթները գնալով: Էնվեր փաշան բազմաթիվ հայ վարժարաններ այցելեց, քարոզելով երեխաներին, թե իսլամ-քրիստոնյա պաշարի ճիճ օրերը հավիտյան անցած են և թե երկու ժողովուրդները հիմա պետք է իրար հետ փարվեն եղբայրների ու բույրերի պես: Երիտթուրքերը քաջալերում էին բոլոր քրիստոնյաներին՝ զենք առնելու և նրանց հավասար իրավունքներով բանակ զորակոչեցին, որոնք թե իբրև սպա և թե իբրև զինվոր կովեցին իտալական և բալկանյան պատերազմներում ու իրենց քաջության և հնարամտության հաճար արժանացան թուրք հրամանատարների բարձր գնահատականին¹: Այնուհետև Լ. Մորգենթաուն վկայում է, որ երիտթուրքական շարժման մեջ կային նաև հայ գործիչներ, որոնք հավատում էին, թե սահմանադրական Թուրքիան հնարավոր է²: Սակայն, շարունակում է հեղինակը, այդ բոլոր ցանկությունները ետագի պես ցնդեցին, և համաշխարհային պատերազմից առաջ նրիտթուրքերը հարություն տվեցին հաճախորդության գաղափարին:

Ինչպես նշում է Լ. Մորգենթաուն, համաթրքության այդ գաղափարի իրականացմանը խանգարում էին հայերը, որոնք ունեին ազգային ցանկություններ և բնակվում էին դեպի Ռուսաստանի սահմանները ձգվող վեց նահանգներում և այնտեղ ստվարաթիվ էին: «Դարեր է ի վեր,— գրում է նա,— հայերը օսմանյան կայսրության արևելյան մասին ամենեն քաղաքակիրթ և ամենեն ճարտարարվեստ ցեղը հանդիսացած են... Անոնք բոլոր մեծ քաղաքներու ազգաբնակչության կարևորագույն մեկ տարրը կկազմեն: Ամեն կողմ անոնք ծանոթ են իրենց ճարտարարվեստով, իրենց ուշիմությունով և կանոնապահ կյանքով: Անոնք իմացականապես և բարոյապես այնչափ գերազանց են թուրքերեն, որ առուտորի և ճարտարարվեստի մեծ մասը իրենց ձեռքը անցած է: Հույներուն հետ հայերը կայսրության տնտեսական ուժը կկազմեն»³:

Այն, ինչ չհաջողվեց Աբդուլ Համիդին, իրենց գլխավոր նպատակը դարձրին երիտթուրքերը, որոնք 1915-ին ձեռնամուխ եղան Թուրքիան այլամերժորեն թուրքերի հայրենիքը դարձնելու գործին:

Լ. Մորգենթաուն համառոտակի շարադրում է Վանի ինքնապաշտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 238:

պանության ընթացքը և անառակելիորեն մերժում «հայկական ապրտամբության» մասին ստահող վարկածը:

Լ. Մորգենթաուն վկայում է, որ Վանի նահանգը թուրքական կայսրության ամենագեղեցիկ ու բերրի մասերից մեկն է, պատմական հուշարձաններով հարուստ, իսկ Վան քաղաքը Փոքր Ասիայի մեծագույն քաղաքն է, ուր 1915-ի վերջերին ապրում էին 30 000 հայեր, որոնք մահմեդականներից շատ/էին և կայսրության ամենախաղաղ, երջանիկ ու բարգավաճ համայնքն էին կազմում: Սակայն պատերազմն սկսվելուն պես դրությունը փոխվեց. բանակի պարենավորման համար Վանում սկսվեցին գրավումներ, բռնագրավվեցին վանեցի հայերի բոլոր արջառները, ամբողջ ցորենը, ողջ ունեցվածքը՝ փոխարենը տալով անարժեք թղթի կտորներ¹: Այնուհետև նա պարզաբանում է, որ թուրքերը ամբաստանում էին հայերին ու նրանց էին վերագրում Կովկասում կրած անհաջողությունները: Այն իրողությունը, որ ռուսական ուժերի կարևոր մասը կազմված էր հայերից, թուրքերին անգուսպ զայրույթ էր պատճառում: Դրանից բացի,— ավելացնում է հեղինակը,— թուրքերը հավաստում էին նաև, թե Վանի և ուրիշ հայկական նահանգների հայ զինվորներից շատերը դասալքել էին, անցել սահմանը, միացել ռուսական բանակին, և ճանապարհներին ու երկրին նրանց ծանոթությունը կարևոր ազդակ էր դարձել ռուսների հաղթանակների գործում²: Բացի այդ,— շարունակում է նա,— պատերազմի սկզբում երիտթուրքական գործիչները Կարինում և Վանում կոչ արեցին հայ գործիչներին՝ գնալ Արևելյան Հայաստան և այնտեղ հայերին ապստամբեցնել Ռուսաստանի դեմ, բայց որովհետև մերժվեցին, դա ավելի սաստկացրեց տիրող գրգռվածությունը: Այնուհետև հեղինակը վկայակոչում է թուրքական մի երգիծաթերթ, որն այդ առթիվ գրում էր, թե իմանալու համար՝ ինչպես է պատերազմի ընթացքը, միայն որևէ հայի երեսին նայեցեք. եթե նա ժպտում է, նշանակում է դաշնակիցներն են հաղթում, իսկ եթե երեսը ծուռ է, նշանակում է հաջողությունը գերմանացիներինն է:

Չափազանց կարևոր է Լ. Մորգենթաունի նման քաջատեղյակ անձնավորության վկայությունն այն մասին, որ 1914—1915-ի աշնան և ձմռան ողջ ընթացքում, թեև մթնոլորտը լցված էր իտուրությունների կանխանշաններով, այնուամենայնիվ, հայերը ինքնազսպողության հիսնադի ընթացքով շարժվեցին: «Հայ կղերը և քաղաքական պետերը,—

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

² Նշվ. աշխ., էջ 245:

գրում է նա,— ժողովուրդին մեջ մտան, նախազգուշացնելով հանդարտություն պահել, համբերատարորեն հանդուրժել ամեն անարգանքի և նույնիսկ ծայրահեղությունների, ատով չտալու համար թուրքերում այն առիթը՝ զոր կփնտրեին: Եթե նույնիսկ անոնք մեր մեկ քանի գյուղերը կրակի տան,— կըսեին ադ պետերը,— փոխվե՞ծի մի՞ դիմեք, որովհետև ավելի լավ է, որ մեկ քանի գյուղեր ոչնչանան, քան ամբողջ ազգը կոտորվի»¹:

Այնուհետև Հ. Մորզենթատի խոսում է Վանի խաղաղասեր կուսակալ Թահսին փաշային Էնկերի բեռայր Ջևդեթ բեյով փոխարինելու մասին, որն իր ցեղի հոռեզույն ավանդույթներին հավատարիմ՝ թշնամական, կեղծավոր, դավող ու վայրագ էր ոչ իսլամների նկատմամբ: Նա ասում էր հայերին և սրտանց համակիր էր հայկական խնդիրը թուրքական տարբերակով լուծելուն: Հեղինակը չի կասկածում, որ Ջևդեթ Վան էր եկել հայերին բնաջնջելու որոշակի հրահանգներով: Երբ գարնան սկզբին ոռաները ժամանակավորապես նահանջեցին, նրանց հետևադեպ փոխարեն թուրքական բանակը հետ դարձավ և արշավաքս ակնեց Վանի դեմ: «Փոխանակ ոռանական մարզված զինվորներով բանակին դեմ կռվելու,— գրում է հեղինակը,— թուրքերը իրենց հրացանները, գնդացիները և ուրիշ զենքերը դարձուցին Վանի գյուղերը բնակող կիներուն, տղոց ու ծերերուն դեմ... Ապրիլ 15-ին 500-ի չափ երիտասարդ հայեր կանչվեցան Ականջեն, արևմուտին անոնք քաղաքեն դուրս հանվեցան և անգթորեն հրացանազարկ սպանվեցան: Վանի լճի հյուսիսը գտնվող թեմի ութունի չափ հայ գյուղերում երեք օրվա մեջ 24 000 հայեր սպանվեցան»²: Այնուհետև նա խոսում է չորս երևելիների (Իշխանի խումբը— Մ. Կ.) Ծառախ մեկնելու և Ջևդեթի հրամանով նրանց սպանվելու մասին:

Ըստ Հ. Մորզենթատի, Վանի կանոնավոր պաշարումն սկսվեց ապրիլի 20-ին (նոր տոմարով— Մ. Կ.): Հայերի ամբողջ կովող ուժը բաղկացած էր 1500 հոգուց, որոնք ունեին 300 հրացան և անբավարար քանակությամբ ռազմամթերք, մինչդեռ Ջևդեթն ուներ կատարելապես ապստոսզինված և պարենավորված 5000-անոց բանակ: Չխորանալով Վանի ինքնապաշտպանության մանրամասների մեջ, սակայն շեշտելով անհատական դյուցազնության բազմաթիվ դեպքերը, հայ կանանց համազործակցությունը, հայ պատանիների եռանդն ու կորույը, ամերիկացի

միսիոներներ դոկտոր Էշերի ու նրա կնոջ, օրիորդ Կրեյչ Նեպի անննագոհությունը, հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ և հազարավոր ուրիշ պարագաներ այդ զարհուրելի ամիսը դարձրին ժամանակակից հայոց պատմության ամենափառավոր էջերից մեկը, և գործի հիսնամյի կողմն այն է, որ հայերը հաղթանակեցին¹: Նա վկայակոչում է դոկտոր Էշերին, ըստ որի Վանի նահանգում ոռու զինվորները հավաքել և հրկիզել են 55 000 դիակ:

Նպատակահարմար ենք համարում Վանի իրադարձությունների կապակցությամբ հեղինակի-ամփոփումը ներկայացնել ամբողջությամբ. «Ես Վանի «հեղափոխության» այս պատմությունը ըրի ոչ միայն անոր համար, որ ամբողջ ազգ մը բնաջնջելու կազմակերպված փորձի առաջին քայլը կկազմե ան, այլ նաև անոր համար, որ թուրքերուն կողմէ այդ դեպքերը միշտ առաջ կբռնվին՝ իբրև արդարացում իրենց հաջորդ ոճիրներուն: Ինչպես որ պիտի պատմեմ,— շարունակում է նա,— ամեն անգամ որ Հայերու նպաստին կդիմեի Էնկերի, Թալեաթի և նմաններուն, անոնք անփոխարինելիորեն կհիշեին Վանի «հեղափոխականները», իբր օրինակ «դավադրության»... Այդ համբավավոր «հեղափոխությունը» ուրիշ քան չէր, բայց եթե Հայերու դիմադրությունը՝ միտքերնին դրած ըլլալով պաշտպանել իրենց կիներուն պատիվը և իրենց կյանքը»²:

Հայոց ցեղասպանության դրվագների նկարագրությանն է նվիրված Մորզենթատի գրքի «Ազգի մը սպանումը» 24-րդ ծավալում գլուխը: Գլխի սկզբում հայտնվում է այն միտքը, որ եթե 1890-ական թվականների ջարդերի տարիներին հայերը դիմադրության տկար ուժի կամ միջոցների տեր էին, որովհետև զորակոչի ենթակա չէին և, հետևաբար, զինավարժ չէին ու զենք չէին կրում, ապա 1915-ի բնաջնջումը հարուցում էր մի շարք դժվարություններ, որովհետև 1908-ի նեղափոխությունից հետո քրիստոնյաներին ոչ միայն արտոնվեց զենք կրելու, այլև իշխանությունները քաջալերեցին նրանց զինումը: Հետևաբար 1915-ի սկզբին թուրքական յուրաքանչյուր քաղաքում կային հազարավոր հայեր, որոնք իբրև զինվոր մարզված էին և որոնք զինված էին հրացաններով, ատրճանակներով և ուրիշ մարտական զենքերով (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Ուստի մի ամբողջ ազգ բնաջնջելու ծրագիրն իրականացնելու համար երկու նախաքայլ պետք է կատարվեր. ամհրաժեշտ էր բոլոր հայ զինվորներին անգոր դարձնել և բոլոր քաղաքների հայերի ձեռքից զենքը վերցնել:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 246:

² Նշվ. աշխ., էջ 247:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

² Նշվ. աշխ., էջ 249:

Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանը խեղդամահ անելուց առաջ պետք էր այն անպաշտպան դարձնել¹:

Ամերիկացի հեղինակը վկայում է, որ 1915-ի սկզբին թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները մի նոր օրենքի ենթարկվեցին: Մինչ այդ նրանք պատերազմողներ էին, բայց այժմ նրանց բոլորի գեներն առկվեցին, ու նրանք վերածվեցին գործավորների: Փոխանակ իրենց երկրի համար հրետաձիգ կամ հեծելազորք ծառայելու, նրանք ճանապարհաշինարարների ու բեռնակիր կենդանիների վերածվեցին: Ամեն տեսակի բեռներ շափակած ու դրանց ծանրության տակ կքած, քշվելով թուրք վերահսկիչների խարազաններով ու սլիկներով, նրանք հոգնատանջ քարշ էին գալիս լեռներում, երբեմն մինչև գոտկատեղը՝ ձյան մեջ խրված ճանապարհի բացելով: Նրանց չէին թողնում քնել, տալիս էին չնչին սնունդ, հիվանդներին ու ուժասպառներին անխնամ թողնում էին ճանապարհներին, իսկ տեղ հասածների մեծ մասին սովորաբար սպանում էին: Մասսայական սպանությունների մեթոդը ամենուրեք գրեթե նույնն էր. այստեղից-այնտեղից հավաքում էին 50 կամ 100 հոգիանոց խմբեր, չորսական դասակներով կապում իրար և տանում գյուղից քիչ հեռու մի ամառի վայր: Հանկարծ հրացանների պայթյունը լցնում էր օդը, և թուրք զինվորները տիրադեմ վերադառնում էին: Նրանք, որ սպանվածներին թաղելու էին ուղարկվում, հանդիպում էին լրիվ մերկ դիակների, որովհետև ըստ սովորության թուրքերն արդեն գողացած էին լինում նրանց զգեստները: Սպանողները իրենց զոհերի տառապանքի վրա մի «ներություն» էին ավելացրել՝ ստիպելով գնդակահարվելուց առաջ փորել սեփական գերեզմանները:

Հայ զինվորների բնաջնջման նկարագրությունը հեղինակը եզրափակում է հետևյալ կերպ. «Բովանդակ թուրք կայսրության մեջ կանոնավոր ջանք մը գործադրվեցավ սպանելու բոլոր քաջակազմ այրերը, ոչ միայն մեջտեղեն վերցնելու նպատակով բոլոր արուները՝ որոնք Հայերու նոր սերունդ կրնային արգասավորել, այլ նաև ժողովրդի տկարագույն դասակարգը դյուրին որս մը դարձնելու նպատակով»²:

Այնուհետև ականատես հեղինակն անցնում է զինահավաքման նկարագրությանը, գրելով, թե որքան էլ ահավոր լինեին անգեմ զինվորների ջարդերը, դրանք ինքնին գոթություն և արդարություն էին (հեղինակի բառերն են— Մ. Կ.) համեմատած այն վարմունքի հետ, որ գեներ

պահելու կասկածին ենթարկված հայերի գլխին պայթեց: Նախ գյուղերում և քաղաքներում ազդագրեր փակցվեցին, որոնցով հրամայվում էր գեներները տանել զինվորական կայան: Ի դեպ, հրամանը վերաբերում էր միայն քրիստոնյաներին, իսկ նրանց հարևան իսլամներին արտոնված էր պահել իրենց գեներները: Հալածված ժողովրդից շատերը գլխիկոր հնազանդվեցին հրամանին, և թուրք պաշտոնյաները ցնծագին կերպով գրավեցին հրացանները՝ իբրև նշան, թե «հեղափոխություն» էր ծրագրվում և իրենց զոհերին դավադրության ամբաստանությանը լցրեցին բանտերը: «Հագարավորներ գեներ չհանձնեցին,— շարունակում է հեղինակը,— պարզապես անոր համար որ՝ հանձնելիք գեներ չունեին, մինչդեռ բավական մեծ թվով անձեր համառորեն մերժեցին հանձնել, ոչ թե որովհետև ասպատամբություն մը կարքեին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), այլ որովհետև կուզեին պաշտպանել իրենց կյանքը և իրենց կիներու պատիվը...

Այն պատիժը, որուն ենթարկվեցան այս անաստողները, կկազմէ ժամանակակից պատմության ամենեւն ահավոր գլուխներեն մեկը»¹:

Պատկերը կատարյալ դարձնելու համար ամերիկացի հումանիստը պօսիության է կոչում բոլոր նրանց, ովքեր միամտաբար կարծում էին, թե չարչարանքը վաղուց ի վեր դադարել է վարչական ու դատական միջոց լինելուց, ու ավելացնում, որ ամենախավար դարերն անգամ չեն ներկայացրել այնպիսի զարհուրելի տեսարաններ, քան այն ժամանակ բովանդակ թուրքիայում տեղի ունեցածները: Պահված գեները փնտրելու պատրվակի տակ ոչ մի նվիրականություն չճանաչող թուրք ոստիկան-զինվորները կողոպտում էին եկեղեցիները, ամենաճայրահեղ սրբապղծության ենթարկում խորաններն ու նվիրական առարկաները, զգայազուրկ անելու աստիճան գանակոծում քահանաներին: Երբ եկեղեցիների մեջ գեներ չէին գտնում, հրացաններով, ատրճանակներով և սրերով զինում էին եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, նրանց կանգնեցնում էին պատերազմական առյանների առջև՝ իբրև օրենքի հակառակ գեներ կրողներ, կամ էլ «զինված» պոտեցնում էին փողոցներում՝ պարզապես ամբոխի մոլեռանդ զայրույթը գրգռելու նպատակով: Ոստիկան-զինվորները կանանց հետ վարվում էին նույն անգթությամբ ու անպատշաճությամբ, ինչպես որ վարվում էին նրանց ամուսինների հետ: Իբր թե գեներ պահող կանայք մերկացվում և գանահարվում էին դալար ճյուղերով: Գանահարվում և բռնաբարվում էին նաև հղի կանայք:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 253:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 250:

² Նշվ. աշխ., էջ 252:

Այնուհետև սկսվում էր բանտարկվածներին իրենց «հեղափոխական» լինելը և զենքի տեղը խոստովանեցնելու արարը: Խոշտանգիչները բարակ ճիպոտներով զանախարում էին իրենց զոհի ոտքերի տակը: Նախապես ցավը զգալի չէր, բայց երբ ծեծը կամաց-կամաց ուժեղացվում էր, ցավը փոխարինվում էր զարհուրելի տառապանքի, ոտքերն ուռչում և պատռվում էին, և հաճախ պետք էր լինում ոտքերը կտրել: Նկարագրվում են նաև զոհին «խոստովանեցնելու» զանազան ուրիշ մեթոդներ. զատ-զատ քաշում էին նրանց հոնքերի և մորուքի մազերը, ձեռքերի և ոտքերի եղունգները, հրաշեկ երկաթներ էին դնում կրծքի վրա, հրաշեկ արցանով պոկում էին միսը և վերքի մեջ եռացրած յուղ զցնում: Երբեմն զոհի ձեռքերին և ոտքերին խաչերության նման փայտի կտորներ էին գամում, և երբ չարչարվողը ցավից գալարվում էր, նրան ասում էին. «Թող հիմա Քրիստոսդ գա և քեզ օգնի»: Խոշտանգումները կատարվում էին գիշերները, և թուրքերը բանտի շուրջ թմբուկ էին զարկում և սուփչներ հնչեցնում՝ զոհերի աղաղակները խլացնելու նպատակով: Խոշտանգումներն այն աստիճան սարսափազդու դարձան, որ երբ լուր էր ստացվում խուզարկուների մոտենալու մասին, հայերն իրենց թուրք դրացիներից զենք էին գնում և հանձնում՝ սոսկալի պատիժներից խուսափելու համար¹:

Երբ ամերիկյան դեսպանը այս ամենի մասին տեղեկացնում է Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի քեյին, վերջինս չի թաքցնում, որ չարչարանքների մանրամասները քննարկված են «Միության և առաջադիմության» կոմիտեի գիշերային խորհրդակցություններում, և չարչարանքի յուրաքանչյուր նոր մեթոդ ուղչունված էր իբրև մի սքանչելի գյուտ, իսկ նիստերին ներկա եղողները շարունակ տանջում էին իրենց միտքը՝ որևէ նոր չարչարանք հորինելու ճիգով: Ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ իրենք հետազոտել են իսպանական Հավատաքննության արձանագրությունները և չարչարանքի ուրիշ պատմական հիշատակարաններ ու որդեգրել նրանցում եղած բոլոր նյութերը: Հրեշտիկն ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ սահմանված մրցանակը շահել է Վանի կուսակալ Ջևրեթ քեյը, որը հռչակված էր «Բաշկալեի պայտահար» անունով, որովհետև չարչարանքի այս «մասնագետը» հորինել էր այն, ինչ որ քեյը և բոլոր չարչարանքների գլուխգործոցն էր— իր հայ զոհերի ոտքերին պայտ գամել²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 254:

² Նշվ. աշխ., էջ 255:

Սակայն Մորգենթաուն այս բոլոր վայրագությունները համարում է հազիվ նախնական քայլերը միայն, որոնք նախորդեցին հայ ազգի բնաջնջմանը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ երիտթուրքերը ավելի մեծ հնարագիտություն ցուցաբերեցին, քան իրենց նախորդը՝ Աբդուլ Համիդը: Գահընկեց սուլթանի հրամանն էր միայն «սպանել, սպանել», մինչդեռ երիտթուրքերը բոլորովին նոր ծրագիր գտան: Փոխանակ հայ ցեղը մեկ անգամից ջարդելու, որոշեցին տարագրել: «Նախապատրաստելով» հայերի տարագրման վայրերը՝ Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավ-արևելյան կողմերում տարածվող Սիրիայի անապատը և Միջագետքի հովիտը, հեղինակը գրում է, որ թեև այդ երկրամասի մի հատվածը ժամանակին ծաղկուն քաղաքակրթության թատերավայր էր, բայց վերջին հինգ դարերի ընթացքում զարկվեց այն խորշակին, որը նախատագիրն է դառնում թուրքական վարչության ենթարկված որևէ երկրի և հիմա այն տխուր, ամայի մի անապատ է՝ առանց քաղաքի և ավանի և առանց որևէ կյանքի, բնակեցված միայն սակավաթիվ վայրի և մոլեռանդ բեդելի ցեղերով: Արդ, թուրքական կառավարությունը մտադրվեց կայսրության զանազան մասերում ապրող 2 000 000-ից ավելի հայերին հավաքել և նրանց փոխադրել այդ անապատային և անհյուրընկալ վայրերը:

Մորգենթաուն հայտնում է այն միտքը, որ եթե երիտթուրքերը նման տարագրությունը ձեռնարկած լինեին անկեղծ մտքով, էլի դա գերագույն անգթություն և անարդարություն պիտի դիտվեր, որովհետև նրանք ներկայացնում էին երկրի տնտեսական ուժը, որոնց չէր կարելի միջոններով քշել Ասիայի անշեն մասերը: Սակայն իրողությունն այն է, որ թուրքերը որևէ մտադրություն չունեին հայերին այդտեղ բնակեցնելու և շատ լավ գիտեին, որ նրանց խոշոր մեծամասնությունը չպիտի հասներ սահմանված վայրը, իսկ հասնողներն էլ կամ ծարավից ու սովից պիտի մեռնեին, կամ պիտի սպանվեին անապատի մահմեդական վայրի ցեղերի կողմից: «Տարագրության իրական նպատակը,— եզրակացնում է հեղինակը,— ավազակություն և ավերածություն էր. անիկա ճշմարտապես ջարդի նոր մեթոդ (ընդգծումը իրենն է— Մ. Կ.) կներկայացներ: Երբ Թալեթ այդ տեղահանություններուն հրամանը կուտար, լույ մահվան վճիռը կարտասաներ ամբողջ ցեղի մը. շատ լավ գիտեր ատիկա, և ինձի հետ ունեցած իր խոսակցություններուն մեջ ոչ մեկ մասնավոր ջանք չէր ըներ իրողությունը քողարկելու»¹:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 256:

Մորգենթաուն հաստատում է, որ տարագրությունները տեղի ունեցան 1915-ի գարնան ողջ ընթացքում: Մեծ քաղաքներից միայն Պոլիսը, Իզմիրը և Քյոթահյան խնայվեցին: Ուրիշ տեղերում հրամանից մեկ հայ անգամ զերծ չմնաց, որքան էլ զարգացած կամ հարուստ լիներ, կամ սոցիալական որ շերտին էլ որ պատկաներ: Գյուղերում սովորաբար մեկ-երկու օր առաջ փակցվում էին ծանուցումներ, որոնք հրամայում էին հայերին որոշված ժամին ներկայանալ հրապարակ, իսկ այլ վայրերում, մուսուլմանները շրջում էր փողոցներում և հրամանը հաղորդում բանավոր: Ծատ տեղերում էլ ոչ մի ազդարարում չէր կատարվում, այլ պարզապես ուստիկան-գինվորները ցցվում էին հայերի տների առջև և հրամայում էին բոլոր բնակիչներին՝ հետևել իրենց: Ուստիկանությունը նրանց վրձ էր ընկնում, ինչպես Վեզուվի հրաբուխը Պոմպեյի վրա. կանանց տանում էին լվացքի տաշտից կտրելով, մանուկներին խլում էին անկողիներից, հացը փոխ մեջ կիսանքի էր մնում, ընտանեկան ճաշը կիսատ էր մնում, տղաները դուրս էին բերվում դասարաններից, մշակները թողնում էին իրենց արորը: Նույնիսկ բռնադատվում էին նոր զավակ բերած կանայք: Մի շարք դեպքերում հայերին որոշ ժամեր կամ օրեր էին տրվում՝ իրենց գույքը տնօրինելու համար, բայց դա էլ պարզապես ավազակության էր հանգում: Հայերը կարող էին գույքը ծախել միայն թուրքերին, իսկ գները գույքի արժեքի չնչին մասն էին կազմում: Հայերին ծանուցում էին նաև, թե որովհետև իրենց տարագրությունը ժամանակավոր է և պատերազմից հետո նրանք պիտի վերադառնան, արգելվում էր տները ծախել: Բայց հազիվ էին հայերը գյուղերից հեռանում, և ահա մահմեդական մուհաջիրները (Թուրքիայի ուրիշ մասերից գաղթածներ) փոխադրվում էին հայկական թաղերը: Հայերի բոլոր թանկարժեք իրերը՝ դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեն— տարվում էին պահեստները՝ «սպահով պահվելու» համար մինչև իրենց վերադարձը, բայց թուրքերն անմիջապես դրանք բաժանում էին իրար մեջ: Սակայն այս ավազակությունները տարագիրներին ցավ չէին պատճառում, որովհետև նրանց աչքերի առջև ավելի սոսկալի տեսարաններ էին տեղի ունենում: Տարագիրների քարավանների մեկնումից առաջ տղամարդկանց բաժանում էին իրենց ընտանիքներից, չորսական խմբերով կապում միմյանց, բնակավայրերից դուրս էին տանում ու գնդակահարում: Ծարունակ տեղի էին ունենում հրապարակային կախաղան-մահապատիժներ, առանց դատելու, այն միակ հանցանքով, որ կախվողները հայեր էին:

Ուստիկան-գինվորները առանձնակի եռանդ էին ցուցաբերում զարգացած և ազդեցիկ հայերին ոչնչացնելու գործում: Մորգենթաուն, վկա-

յալոչելով ամերիկյան հյուպատոսներից և միսիոներներից ստացված տեղեկագրերը, պատմում է, թե ինչպես էնկյուրիում 15—70 տարեկան բոլոր հայ տղամարդկանց ձերբակալեցին, չորսական խմբերով իրար կապեցին և ուղարկեցին դեպի Կեսարիա: Հինգ-վեց ժամ հետո, երբ նրանք հասան մի մեկուսի ձոր, նրանց վրա հարձակվեց թուրք գյուղացիների խումանը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ)՝ զինված բերով, մուրճերով, կացիներով, գերանդիներով, բահերով ու սղոցներով: Այս կերպ ոչնչացվեցին էնկյուրիի բոլոր հայ տղամարդիկ, որոնց մեջ էին նաև բոլոր հարուստներն ու կրթվածները: Նրանց շարաշար կտրատված մարմինները թողնվեցին ձորի մեջ ու վայրի գազանների կեր դարձան:

Նույն տեղեկագրերը պատմում են, որ Տրապիզոնում հայ տղամարդկանց մտտեցնում էին նավակները, դուրս բերում բաց ծով, որտեղ բոլորին գնդակահարում ու դիակները ծովն էին նետում:

Հետևաբար, երբ քարավանների շարժվելու ազդանշան էր տրվում, նրանք բաղկացած էին լինում բացառապես կանանցից, երեխաներից ու ծերունիներից: Դիմադրության ընդունակ տղամարդիկ վաղօրոք արդեն ոչնչացված էին: Քարավանի մեկնումից առաջ երբեմն կանանց առաջարկվում էր մահմեդական դառնալ: Սակայն կրոնափոխները, որոնք շատ քիչ էին, պարտավոր էին իրենց զավակներին հանձնել իսլամ որբանոցներին և իրենք էլ ամուսնանալ մահմեդականի հետ: Եթե այդպիսին չգտնվեր, կրոնափոխը նույնպես ենթակա էր տարագրման: Սովորաբար քարավանին միանում էր ուստիկան-գինվորների մի պահակախումբ՝ իբր առաջնորդելու և նրանց պաշտպանելու նպատակով:

Ըստ նրա, ստուգված տվյալներով այդ վեց ամսվա ընթացքում դեպի Սիրիական անապատ քշվեցին 1 200 000 հայեր:

Հազիվ էին հայերը հեռացած լինում իրենց բնակավայրերից, երբ սկսվում էին հարձակումները: Թուրք սալապանները, իրենց վարձակալների վերջին դրամը կորզելուց հետո հանկարծ նրանց գույքը թափում էին ճանապարհի վրա և գյուղ էին վերադառնում՝ նոր զոհեր գտնելու: Այնպես որ, կարճ ժամանակ անց երիտասարդ թե ծեր դատապարտված էին ոտքով քայլելու: Այն ուստիկան-գինվորները, որոնց կառավարությունն ուղարկել էր իբր արտոնականներին պաշտպանելու համար, մի քանի ժամ անց դառնում էին նրանց հարստահարիչները: Նրանք իրենց պաշտպանչակներից հետևում էին ավիաները հրացանների վրա հագ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 259

րած, խթանելով դանդաղ քայլողներին: Թուրքերը նույնիսկ սպիաներով խթանում էին հողի կանանց, և եթե նրանցից մեկը ճանապարհի վրա գալսկ էր ծնում, նույնպես պետք է անմիջապես ելնէր ու միանար քայլողներին:

2. Մորգենթաուն կարևոր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ ճանփորդության ողջ ընթացքում հայերը տևական պայքար են մղել իսլամ բնակիչների դեմ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), վկայություն, որը, ցավոք, հաճախ չի պատահում: Նա գրում է, որ ոստիկան-գինկորներն առաջ էին անցնում՝ հայտնելու քուրդ ցեղերին և թուրք գյուղացիներին, թե իրենց զոհերը մոտենում են: Կառավարությունը նույնիսկ բանտերը բացեց և ազատ արձակեց դատապարտյալներին: Դրանով կարծես թե Մորգենթաուն ճգնում է փոքր-ինչ մեղմել այն ճնշող տապալորությունը և և միաժամանակ բացատրություն տալ, թե ինչու առհասարակ աքսորի ճանապարհներին հայերը կազմակերպված դիմադրություն գրեթե ցույց չեն տվել: Մեր կարծիքով, այդ հարցը ավելի խոր պատճառներ ունի և կարիք չի գգում ստանձնի համակողմանի ուսումնասիրության:

Մորգենթաուն խորին կակիծով արձանագրում է, որ ճանապարհին հայերը հազարներով մեռնում էին սուլից, ծարավից, տիֆից, դիզենտերիայից ու խոլերայից, հետ սնացողները տեղում սպանվում էին, իսկ թափորին անընդհատ հետապնդում էին դիակների համար իրար հետ զգվոտող շները, օդում պտտվում էին գիշակերների երամակները:

Հեղինակի վկայությամբ ամենազարհուրելի տեսարանները տեղի ունեցան գետերի և, մասնավորապես, Եփրատի մոտ: Երզնկայի մոտ գետի մի ազույցի վրա հազարավոր դիակներն այնպիսի մի թումբ էին կազմել, որ Եփրատը իր հունը փոխել էր: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին մինչև Ռես-ու-Այն, որը Բաղդադի գծի առաջին կայարանն է, այդ թշվառ ուղևորների կյանքը մի կատարյալ արհավիրք եղավ:

Սեբաստիայի քարավանը միացավ Խարբեթի քարավանին, և ամբողջ քարավանի թիվը հասավ 18 000-ի: Նրանք հինգ օր քայլեցին՝ առանց հացի ու ջրի, գրեթե մերկ, անապատի խանձող արևի տակ: Նրանց լեզուները ածուխ էին դարձել, և երբ հինգ օր հետո մի ալքյուրի հասան, ամբողջ քարավանը դեպի ջուրը գնաց, սակայն ոստիկանները, ճանապարհը կտրեցին և արգելեցին անգամ մի կաթիլ ջուր խմել: Նրանց նպատակն էր՝ ջուրը ծախել գավաթը 1—3 ոսկով: Երբեմն էլ դրանք վերցնում, բայց ջուր չէին տալիս: Երբ ջրիոր էր հանդիպում, շատ կանաչք ուղղակի իրենց նետում էին նրա մեջ, և երբ դուրս էին գալիս,

մյուսները լիզում էին նրանց թաց շորերը: Տասնյոթերորդ օրը 18 000-ի միայն 150 կանաչք և երեխաներ հասան Հալեա:

Մորգենթաուն մեկնաբանում է մանրամասնություններ պատմելու իր նպատակը՝ անգլիսիսու հասարակությանը հասկացնել, թե ինչ է թուրք կոչված ազգը: «Ես համոզված եմ,— ցավով ու զայրույթով գրում է ամերիկյան դեսպանը,— որ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմությունը այսչափ ահավոր դրվագ մը չի պարունակել: Անցյալին մեծագույն ջարդերը և հալածանքները գրեթե աննշան կթվին, բաղդադում 1915-ին հայ ցեղին կրած տառապանքներում հետ... ուր գոհե 600 000 և թերևս մինչև անգամ 1 000 000 անձեր ոչնչացան»¹:

Նա գտնում է, որ անտարակույս կրոնական մոլեռանդությունը շարժիչ դրդապատճառ էր, բայց այն մարդիկ, որոնք իրապես հուացան ոճիրը, անաստվածներ էին, որոնք նույնքան քիչ հարգանք ունեին մահմեդականության, քրիստոնեության հանդեպ և որոնց միակ դրդապատճառն էր պետական քաղաքականությունը:

Հաջորդ՝ 25-րդ գլխում Մորգենթաուն պատմում է Թալեաթի հետ իր մի հանդիպման մասին, որի ընթացքում բուլղոզի դաժանությամբ թուրք ներքին գործոց նախարարը պահանջում է իրենց հանձնել տարագիր հայերի համար Ամերիկայից իբրև օգնություն ստացված գումարները: Ամերիկյան դեսպանը փորձում է ազդել իրերի ընթացքի վրա, ստելով, որ երիտթուրքերը փախագում են Թուրքիան տեսնել իբրև ժամանակակից առաջադիմական աշխարհի մի մասը, մինչդեռ հայերի նկատմամբ վարվելակերպը թուրքերին մղում է հետամնաց ժողովուրդների շարքը: Թալեաթը սրտախախտում է, որ հայերը մերժեցին զինաթափ լինելու պահանջը, դիմադրեցին Վանում և Ջեթունում, օժանդակեցին ռուսներին և սպազայում նրանցից պաշտպանվելու միայն մի միջոց կա՝ տարագրել հայերին: Նա հայտնում է հայերի նկատմամբ իր երեք հիմնական նկատառումները. 1. հայերը հարստացել են ի հաշիվ թուրքերի, 2. նրանք որոշել են անջատ պետություն կազմել և թուրքերի վրա թոնակալել, 3. նրանք բացեիքաց օգնել են ռուսներին ու դրանով պայմանավորել թուրքերի ձախողումները: Ահա թե ինչու իրենք անդառնալի որոշում են ընդունել՝ պատերազմը վերջանալուց առաջ անգոր դարձնել հայերին²: Երբ Մորգենթաուն փորձում է առարկել, որ Հայկական հարցը արդյունք է դարավոր հոռի վարչության և անարդարության, Թալեաթը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 287:

² Նշվ. աշխ., էջ 280:

պատասխանում է, որ միևնույն է, հայերի երեք քառորդի հարցն արդեն լուծված է, Բիթլիսում, Վանում և Էրզրումում այլևս հայ չի մնացել, և թուրքերի ու հայերի միջև ատելությունն այնքան է ծավալվել, որ իրենք ստիպված են ավարտին հասցնել գործը, այլապես հայերը վրեժխնդիր կլինեն: «Մեր հայկական քաղաքականությունը բացարձակորեն որոշված է,— եզրափակում է խոսակցությունը թուրք ճիվաղը,— և ոչինչ չկրնար գայն փոփոխել: Անատոլիոսի որևէ կողմը ալ Հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մեջ ապրիլ, բայց ուրիշ ոչ մեկ տեղ»¹:

Դեսպանը մի վերջին անգամ փորձում է համոզել մարդակույ պետական գործչին, որ հայերի բնաջնջումը տնտեսապես կհարիսի Թուրքիայի հիմքերը, որ թուրքերը կհեղինակագրվեն ամբողջ աշխարհում, և Թուրքիան երբեք չի կարողանա փրկվել այդ անպատվությունից, որ, ի վերջո, դա զարհուրելի սխալ է: Սակայն ոչ մարդկային կերպարանքով նախարարը (նրա դաստակները սովորականից երկու անգամ երկար էին) անվրդով պատասխանում է, որ տնտեսական վնասը հաշվված է՝ այն չի անցնի 5 միլիոն ոսկուց, իսկ ինչ վերաբերում է սխալին, այո, իրենք կարող են սխալներ գործել, բայց երբեք չզղջալ: «Հայերի մասին Թալեաթի հետ շատ մը խոսակցություններ ունեցա, բայց երբեք չհաջողեցա ամենաթեթև չափով իր սիրտը շարժել»,— հուսահատ գրում է դեսպանը²: Հայերի մասին խոսակցությունն ավարտվում է նրանով, որ Թալեաթը ցինիկորեն պահանջում է իրենց հանձնել ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններում գտնվող հայերի գումարները, քանի որ դրանց տերերն ու ժառանգները այլևս կենդանի չեն: Եվ վերջապես դեսպանը հիշյալ գլուխն ավարտում է Թալեաթի՝ հանրահայտ դարձած հետևյալ պոռոտախոսությամբ. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով՝ երեք անտվան մեջ ես ավելի գործ կատարեցի, քան Աբդուլ-Համիտ երեսուն տարվան մեջ»³:

Աշխատության 26-րդ գլխում Սորգենթսուն կանգ է առնում Էնվերի հետ իր հանդիպումների վրա, նշում, որ պատերազմական նախարար Թալեաթից տարբեր կերպար էր, որը կարողանում էր հաջողությամբ ծածկել իր զգացմունքները, քաղցրաբար էր, պաղարյուն և քաղաքավարի: Հանդիպման ժամանակ Էնվերն արդարանում է, ասելով, որ ինքը դեռ երեք ամիս առաջ կանչել է հայերի պատրիարք Զափեն արքեպիս-

կոսյոս Եղիայանին և ասել նրան, որ եթե հայերը փորձեն հեղափոխություն անել կամ ոռուներին օգնել, ինքը չի կարող նրանց պատահելիք չարիքները արգելել: Սակայն, ցավոք, իր զգուշացումը արդյունք չունեցավ, հայերը հեղափոխություն հարուցեցին և օժանդակեցին ոռուներին: Նրանք տիրացան Վան քաղաքին, ուժանակներ նետեցին կառավարական շենքերի վրա և բազմաթիվ իսլամներ սպանեցին, ուրիշ տեղերում էլ ապստամբություններ էին նախապատրաստում: «Մենք չենք կրնար թույլատրել մեր իսկ երկրին մեջ գտնվող մարդոց, որ մեր կոնակեն զարկեն մեզ: Մենք ստիպված ենք արգելել ասիկա, խնդիր չէ, թե ինչ միջոցի դիմել հարկադրված ենք: Բացարձակապես ճշմարիտ է, որ ես հակառակ չեմ հայերուն՝ իբրև ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիությանը և ճարտարահմարությանը համար, և ոչինչ ինձի ավելի հաճույք պիտի պատճառեր, քան տեսնել, որ անոնք մեր ազգին մեկ մասը եղած են (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Բայց եթե անոքն մեր թշնամիներուն միանան, ինչպես քրին Վանի նահանգին մեջ, այն ստեն փճացվելու են»¹: Այնուհետև Էնվերը միանգամից «դասեր է տալիս» Ռուսաստանին, Ֆրանսիային, Մեծ Բրիտանիային և Ամերիկային, որոնք քարիք չեն անում հայերին, երբ քաջալերում են նրանց: Եթե այդ երկրները չքաջալերեին հայերին, նրանք կթողնեին ներկա կառավարության դեմ ելնելու իրենց բոլոր ջանքերը և կդառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Դեսպանի այն ստարկությանը, թե իսկ ինչո՞ւ չպատժել միայն հանցավորներին, ինչո՞ւ մի ամբողջ ժողովուրդ նահատակել՝ անհատների կարծեցյալ հանցանքների համար, ռազմական նախարարը պատասխանում է, թե այդ տեսակետը ճշմարիտ է խաղաղության ժամանակ, սակայն պատերազմի ժամանակ պետք է գործել վայրկենապես ու վճռակաճորեն: Էնվերը չի զրանում «դասեր տալ» նաև հայերին, որոնք նրա կարծիքով մեծ սխալ են գործում՝ ոռուներին կոչելով: Ըստ նրա՝ ոռուներն իրապես ավելի պիտի ուզեին հայերին մահացած տեսնել, քան ողջ, որովհետև հայերը նույնքան վտանգավոր են ոռուների համար, որքան թուրքերի: Եթե հայերը անկախության հասնեին Թուրքիայում, Ռուսաստանում էլ պիտի ջանային նույնն անել: Ծիծեռու մեղադրանք ներկայացնելով հայերին ու քրդերին՝ միայն Վանի նահանգում բոլոր թուրքերին կոտորելու և 30 000-ին էլ փախստական դարձնելու համար, Էնվերը երեսպաշտորեն խոստանում է նեղություն չտալ Պոլսի 70 000 հայերին, բացի դաշնակցականներից ու դավադիրներից և առհասարակ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 281:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 284:

դադարեցնել հայերի ջարդերը: Զրույցի վերջում Էնվերը նույնպես «խորհմաստորեն» խորհոյրդ է տալիս հայերին օգնելու ամերիկյան դրամը տալ իրենց, և իրենք կհոգան հայերի կարիքները, պատճառաբանելով, թե պետք չէ, որ հայերը գիտենան, որ իրենք ԱՄՆ-ի նման պաշտպան ունեն: Դա նրանց պիտի ըմբոստության քաջալերի, և իրենք էլ ստիպված պիտի լինեն շատ պատուհասել հայերին: Ամերիկյան դեսպանը մի քանի առիթներով փորձում է հայկական հարցի վրա հրավիրել նաև եպարքոս (վարչապետ— Մ.Կ.) և արտգործնախարար Սալիդ Հալիմի ուշադրությունը: Դեսպանը հույս ուներ, թե նախարարապետի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ այլ կլինի, որովհետև նա թուրք չէր, այլ եգիպտացի, և բացի այդ, կրթված ու դաստիարակված մարդ էր: Բայց պատվում էր. եպարքոսը հայերին ճիշտ նույնչափ թշնամի էր, որչափ Թալեաթն ու Էնվերը: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ բարկությունից կարմրած դեմքով Սալիդ Հալիմը մի երկար պարսավաճառ է արտասանում ողջ հայ ժողովրդի հասցեին և հայտարարում, թե հայ «ապստամբները» Վանի նահանգում սպանել են 120 000 թուրք: Երբ դեսպանն առարկում է եպարքոսի այլ և այլ անհեթեթ հայտարարություններին, վերջինս անպատկառորեն հայերի չարչարանքների ողջ պատասխանատվությունը վերագրում է ամերիկացիների՝ հայերի հանդեպ տաժած համակրանքին:

Որևէ արդյունքի չհանգեցրին Մորգենթաուի հանդիպումները՝ նաև արտգործնախարար Խալիլ բեյի հետ: Խալիլն ինքն է այցելում ամերիկյան դեսպանին, կցկտոր բացատրություններ տալիս հայկական վայրագությունների մասին, ցավ հայտնում գործված ծայրահեղությունների ու չարաշահումների համար, բայց վերջին հաշվով կրկնում է Վանի «ապստամբության», հայերի անկախության ձգտման, ոռուներին օգնելու վարկածը և ստեղծված պայմաններում հայերին դեպի հարավ տարագրելու ստիպողական անհրաժեշտությունը: Քիչ ավելի ուշ Խալիլը պահանջում է ամերիկյան դեսպանից՝ դադարեցնել ամերիկյան հյուպատոսների կողմից հայերի մասին Ամերիկա տեղեկագրեր ուղարկելը:

Գրքի 27-րդ գլուխը Մորգենթաուն ավարտել է հայկական հարցում Գերմանիայի դիրքորոշմանը: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ 1915—1916 թվականներին արևմտահայությանը տարագրելու գաղափարը թուրքերին թելադրել էին գերմանացիները²:

Հայերի դեմ գործադրված գերմանական պետական քաղաքական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 300:

² Նշվ. աշխ., էջ 306:

նությունը ամերիկյան դեսպանը իրավամբ բխեցնում է սուլթանի և Վիլհելմ Բ-ի բարեկամությունից: Ահա թե ինչու, երբ ամերիկյան դեսպանի մոտ միտք է հղանում բոլոր երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների միացյալ դիմում ուղարկել օսմանյան կառավարությանը՝ բռնաարարքները դադարեցնելու մասին, գերմանական դեսպան Վանգենհայմը անմիջապես ցուցադրում է իր հակակրանքը «դավադիր» ու «ապստամբ» հայերի հանդեպ, հայտարարելով, որ ինքը ոչինչ չպիտի անի այդ «ըմբոստ անպիտանների» համար¹: Գերմանական դեսպանի լսիլը հասնում է այնտեղ, որ նա պահանջում է ԱՄՆ-ից՝ ռազմանյութ չվաճառել Անգլիային և Ֆրանսիային, և այդ պայմանով միայն իրենք կմտածեն հայերին օգտակար չլինելու մասին: Վանգենհայմի կարծիքով հայերն ապացուցեցին թուրքերին թշնամի լինելը, հետևաբար այդ երկու ժողովուրդները չեն կարող նույն երկրում ապրել: Նա առաջարկում է հայերի մի մասին տեղափոխել Ամերիկա, մյուս մասին էլ իրենք կուղարկեն Լեհաստան և նրանց փոխարեն հայկական նահանգներ կբերեն լեհ հրեաների:

Եվ սակայն 1915-ի հուլիսի 4-ին Վանգենհայմը բոլորի պաշտոնական ծանուցագիր ներկայացրեց եպարքոսին, բայց ոչ Թալեաթին ու Էնվերին, որը լույս ձևականություն էր: Այդ կարծեցյալ բողոքը հանձնելու պահին անգամ գերմանական դեսպանը Մորգենթաուին բացատրում էր այն պատճառները, թե ինչու Գերմանիան չէր կարող իրականացնել գործնական քայլեր անել՝ հայկական ջարդերը վերջացնելու համար:

Ամերիկյան դեսպանի արտահայտությամբ Վանգենհայմը այնքան ոխերիմ չէր հայերի հանդեպ, որքան Պոլսի գերմանական ծովային կցորդ Հումանը, որը մեծ ազդեցություն ուներ և գերմանացի մի դիվանագետի բնորոշմամբ Էնվերից ու Թալեաթից ավելի թուրք էր: Նա Էնվերի բարեկամն էր, գերմանական կաշեր անձնական գաղտնի պատվիրակը: Երբ Մորգենթաուն փորձում է հայերի հարցում օգտվել Հումանի կապերից ու հեղինակությունից, վերջինս Հայկական հարցի մասին արտահայտվում է ծայրահեղ բրտությամբ: Նա ասում է, թե թուրքերը պարտավոր են իրենց պաշտպանել, ուստի կատարելապես իրավունք ունեն իրենց արածների համար: Եվ Հումանը վկայակոչում է Գատր-Քյոյում իբր հայտնաբերված հայերին պատկանող 70 000 հրացանները: Ծովային կցորդի կարծիքով բոլոր հայերն աշխատում են Թուրքիայի ուժի խորտակման ուղղությամբ, ուրեմն մի բան է մնում անելու՝ տարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 310:

գրել նրանց, իսկ էնվերը բարեպիտ մարդ է, անձնապես նա չի կարող նույնիսկ մի ճանճի վնասել, բայց երբ հարցը գալիս է ինքնապաշտպանության, նա ոչ աջ կնայի, ոչ էլ ձախ¹:

Հայկական հարցի նկատմամբ իր թշնամանքը չէր թաքցնում նաև Գեղիբոլու թերակղզում ամերիկյան դեսպանի որդուն ընդունած գերմանական ոչ անհայտ գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը դեսպանին մեղադրում է թուրքերի չարագործությունների մափն ամերիկյան մամուլում նյութեր հրատարակելու համար:

1916 թվականի սկզբին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Հենրի Մորգենթաուն պաշտոնաթող եղավ և վերադարձավ հայրենիք:

Փաստավերագրական և գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում ամերիկյան իրավաբան-միջազգայնագետ Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի «Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը» գիրքը²: Առաջաբանում հեղինակը պարզաբանում է, որ Թուրքիայում ինքը գտնվել է մի այնպիսի դիրքում, որ հնարավորություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու հայերին, ինչպես նաև ծանոթանալու երիտասարդ թուրքերի նոր ռեժիմին ու նրանց իսկական նպատակներին: Նա ակնատես էր նաև Կիլիկիայի (Ադանա) և Հյուսիսային Սիրիայի 1909-ի հայկական ախաբիթին, երբ իր աչքերի առաջ հոսեց հայերի արյունը: Այս պարզաբանումը հեղինակը տալիս է անտեղյակության մեջ չմեղադրվելու համար: «Կարևոր կենտրոնում հայտարարել թե, — աթ կապակցությունը գրում է նա, — հոս ցույց տրված իրողությունները կուզան մեկու մը կողմե, որ մտնեն անձնական տեղեկություն ունի անոնց վավերականության (ընդգծումն իմն է — Մ. Ա.) մասին, և այս փաստերու նկատմամբ եղած դատողությունը արդյունք է տարիների ուսումնասիրության և զգուշավոր, մասնակրկիտ քննության»³:

Գրքի առաջին գլխի բովանդակության հանրագումարային իմաստն այն է, որ ցույց է տրվում, թե ինչպես 1915-ի ապրիլին օսմանյան կառավարությունը Թուրքիայի մի ծայրից մյուսը սկսեց գործադրել սխտե-

մատիկ և խնամքով պատրաստված մի ծրագիր՝ հայ ցեղը բնաջնջելու համար: Վեց ամսվա ընթացքում մոտավորապես մեկ միլիոն հայեր (ընդգծումն իմն է — Մ. Ա.) սպանվեցին: Զոհերի թիվը և նրանց սպանելու եղանակը ժամանակակից պատմության մեջ աննախընթաց է:

Գիբոնսը վկայում է, թե ինչպես դեռևս 1914-ի աշնանը թուրքերը բանակի համար քրիստոնյաների և իսլամների գորահավաք սկսեցին, և հայերը նույնպես զինվորական ծառայության կանչվեցին: Ռևոլյուցիոն գիմվորական փրկագին գանձվեց, բայց մի քանի շաբաթ անց փրկագին ստացականները չեղյալ համարվեցին և նրանց տերերին էլ սկսեցին զինվորագրել: Պոլսի շրջանակներում գտնվող հայ երիտասարդ զինվորները տեղակայվեցին գործող բանակում, ինչպես Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, իսկ այլևի տարիքավորներն ու հեռավոր վայրերի հայերը ուղարկվեցին ճանապարհների, երկաթուղիների և ամբարտակների շինարարության վրա աշխատելու: Որ էլ որ ուղարկվեցին հայերը, նրանք բարեխղճորեն կատարեցին իրենց պարտքը, քաջ զինվորներ և ուշիմ, ժրաջան ու շինարար աշխատավորներ դուրս եկան:

Այնուհետև հեղինակը հավաստում է, թե ինչպես 1915-ի ապրիլին Պոլսից հրամաններ ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի տեղական իշխանություններին՝ գործադրել ամեն միջոց՝ կանխարգելելու հայերի կողմից փորձվելիք ապստամբական որևէ ձեռնարկ: «Տեղական իշխանության շեշտված էր, — գրում է հեղինակը, — թե հայեր կայսրության ապահովության ծայրահեղ վտանգ կսպառնային և ազգային պաշտպանությունը կպահանջեր հրամայականորեն (ընդգծումը հեղինակինն է — Մ. Ա.) կանխազգուշական խստություն, հայերը անվնաս դարձնելու»⁴:

Նա վկայում է, թե ինչպես մի շարք վայրերի տեղական իշխանությունները պատասխանեցին, թե իրենք չեն նշմարել որևէ կասկածելի գործունեություն հայերի կողմից և հիշեցրին կառավարությանը, թե հայերը ոչ մի վնաս չէին կարող հասցնել, քանի որ գեներալ չէին կրում, իսկ ամենից կորովի հայկական տարրը բանակում էր գտնվում: Բայց թուրք պաշտոնյաների մեծագույն մասը պատրաստակամ և եռանդագին՝ Պոլսից եկած թեյադրանքը կատարեց, և հայկական ջարդերի մի նոր թվական սկսվեց:

Այնուհետև Գիբոնսը նկարագրում է, թե ինչպես նախ այդ ձեռնարկը ամենաքիչ դժվարություններով գործադրելու համար, դեռևս քաղաքներում և գյուղերում մնացած հայ բնակչության տղամարդկանց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 314:

² Հ. Ա. Գիբոնս, Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915-ի հայկական դեպքեր: Իրողություններ և պատասխանատվություններ: Թարգմ. Ա. Սաղաթեյան և Ե. Մարյան: Նյու-Յորք, 1916:

³ Նշվ. աշխ., Առաջաբան:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 22:

հրամայվեց հավաքվել քաղաքից դուրս մի վայրում՝ ժանդարմների հսկողության տակ, ոհուտի ոչ ոք աչքից չվրիպեց: Իրանց բոլորին սրի քաշեցին: Խոշոր քաղաքներում հայերի մեծ մասը իրենց տներում սպանվեցին: Ծովեզերյա քաղաքների հայերը նավակներով բաց ծով տարվեցին և... զարմանալիորեն շուտ վերադարձան՝ առանց իրենց ուղեւորների:

Ժենարարության վրա աշխատողներից կազմեցին 300—500 հոգուց բաղկացած խմբեր և գնդակահարեցին: Այնուհետև սկսեցին հեռագրել Պոլիս՝ Թալեաթ բեյին, թե «հայկական հեղափոխությունը» շախջախված է: Թալեաթն էլ իր հերթին շնորհակալական հեռագրեր հղեց նրանց, և այդ հեռագրերը ցույց տվեցին չեզոք դիվանագետներին ու թղթակիցներին:

«Ինքզինք հայ ցեղի գործույս արու դասեն ազատելն ետքն ալ թորք կառավարությունը տակալին անհանգիստ կզգար: Ծեր, կին, տղա և մանուկ վտանգավոր տարրեր էին Օսմանյան կայսրության, — շարունակում է հեղինակը:— Պետք էր հայությունը Թուրքիայեն արմատախիլ անել: Սակայն արդյոք ինչպես կարելի էր գործադրել այս նպատակը... Թալեաթ բեյ պատրաստած էր իր ծրագիրը — Տեղահանություն — զինվորական անհրաժեշտություն՝ բաց կատարելապես մարդկային»¹: Նա վկայում է, որ մայիսից մինչև օգոստոս՝ օսմանյան կառավարությունը մեթոդիկ կերպով հետապնդեց մի ծրագիր, քան հնարավոր հոռեզույն շարդը: Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր նահանգ հեռագրվեց բովանդակ հայությանը դեպի Միջագետք տեղահան անելու մասին:

Հրամանը որոշ էր և մանրամասն: Ծերերը, հիվանդները և հղի կանայք բացառություն չէին կազմում: Միայն հարուստ վաճառականները, դրամատերերը և գեղադեմ կանայք ու աղջիկները արտոնված էին ազատ մնալ՝ մահմեդական կրոնը ընդունելու պայմանով: Երկու օրից մինչև վեց ժամ էր տրված պատրաստության համար: Տնային առարկաներ, անասուն կամ ավելորդ զգեստ արգելված էր տանել: Եվ պիտի քայլեին հետիոտն՝ կիզիչ արևի տակ, անջրդի ձորերով և ձյունապատ լեռների կիրճերով: Ծամփորդությունը տևում էր երեքից մինչև ութ շաբաթ: «Ծերեր, հիվանդներ և փոքր մանուկներ ինկան ճանքաներուն եզերքը, անգամ մրն ալ չելելու պայմանով... Երկունքի մեջ եղող կիներ ալիներով ու խարազաններով առաջ կքշվեին, մինչև որ մահը ազատեր զիրենք: Սիրուն աղջիկներ կխրվեին հարեմներուն համար... Մայ-

րեր, խելագար՝ գետը նետեցին իրենց զավակները, անոնց տառասյանքին վերջ տալու համար»¹:

Հ. Ա. Գիբոնսը վկայում է, որ ինքն ունի նույնօրինակ փաստեր՝ ամերիկյան, անգլիական, գերմանական և շվեյցարական ակադեմիաների տված, որոնց վկայությունները իրար հաստատում են:

Եղեռնի հանցավորների և պատասխանատուների բացահայտման առումով մեծ արժեք է ներկայացնում Ֆրանսիացի պատմաբան և հրապարակախոս Ռենե Պիևրնի «Հայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ-թորքական գործելակերպ» գրքույկը²:

Ֆրանսիացի հեղինակը գրում է, թե ջարդի պատմության մեջ աչքի զարնողը կանոնադր և սխտեմատիկ կազմակերպվածությունն է, որի մեջ գերմանացիները պիտի գտնեն իրենց դաշնակիցներին ու աշակերտներին: Գործողությունն սկսվում է ոչ թե մի ժողովրդի՝ մյուսի վրա հարձակվելով, այլ գյուղերում կառավարության կողմից փակցրած հայտարարությամբ: Ամեն ինչ անցնում է ահռելի կարգապահությամբ: Քաղաքներում չեն սպանում՝ հիվանդություններից խուսափելու համար: Քարավանները միացվում են որոշված օրը և որոշված ժամին: Կանխապես լուր է տրվում քրդերին և ավազակներին, որոնք գալիս են ժամադրության:

Ծարունակելով իր դատողությունները եղեռնի պատասխանատուների մասին, Ռ. Պիևրնը հայտնում է այն միտքը, որ երկխոսությունից բացի կա նաև մեկ ուրիշ պատասխանատվություն, այդ այն է, որ թուրք դահլիճը մի ազատ կառավարություն չէր, այլ ուղլակի կախում ուներ Գերմանիայից: Պոլսի գերմանական դեսպանը ավելի ազդեցություն ուներ, քան ունեին միմիտրները, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գլխավոր կենտրոններում կային հյուպատոսներ: Նրանք, անշուշտ, օր օրի տեղեկանում էին մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման մասին, որ տեղի էր ունենում գերմանական գործակալների աչքի առաջ, սակայն դեսպանատունը ոչինչ չարեց արգելելու կամ մեղմացնելու համար տարափները, այլ ինքն իսկ տեղեկացրեց իր կառավարությանը թուրքերի աղետավոր ծրագրի մասին, և կառավարությունը լուր մնաց կամ հավանություն հայտնեց: Այնուհետև Ռ. Պիևրնը փաստեր է բերում այն մասին, որ տեղ-տեղ գերմանական հյուպատոսները իրենք են քաջալերել ու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 29:

² Պիևրն Ռ., Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ-թորքական գործելակերպ: Թարգմ. Մ. Չորոբյան, Կ. Պոլիս, 1919:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

անձամբ ղեկավարել ջարդերը: Հիշատակվում է մասնավորապես Պ. Ռուբերը, Հայեպի հյուպատոսը, որի դերը տեղի ջարդերի գործում անուրանալի է: Նույնը ասված է նաև Ուրֆաչի գերմանական հյուպատոսի մասին, որը նույնպես վարում էր ջարդերը: Վկաները նաև հաստատում են, որ գերմանացի սպաները ղեկավարում էին մասսայական գնդակահարությունները: Նա պատմում է, թե ինչպես Վաշինգտոնի գերմանական դեսպան Պ. Բեննշդորֆը նախ ուրացավ ջարդերի իրականությունը, իսկ հետո հայտարարեց, թե ոռումներն էին, որ ստիպում էին Էջմիածնի կաթողիկոսին՝ տարածել նման պատմություններ: Իսկ հունիսի 6-ին գերմանական «Վոլֆ» գործակալությունը պաշտոնական հայտարարություն հրապարակեց այն մասին, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը սուտ են, թե Էրզրումի, Երզնկայի, Ալևի, Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերը որևէ շարժում չեն կատարել՝ հանրային անդորրը խանգարելու ուղղությամբ, որը անհրաժեշտ դարձներ մասնավոր խստություններ կիրառել նրանց դեմ, և այդ մասին գիտեն չեզոք պետությունների հյուպատոսները:

Ավելի ուշ, վկայում է Ռ. Պինոնը, գերմանական դեսպանությունը ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որով արդարացվում էին ջարդերը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը դավաճանում էին թուրք կառավարությանը, և օժանդակում էին ոռումներին, իսկ գերմանական մամուլը որդեգրեց դեսպան Վանգենհայմի այն թեզը, թե Գերմանիան չի կարող միջամտել օսմանյան կառավարության ներքին գործերին: Բանը հասավ այնտեղ, որ գերմանական մամուլը սկսեց «ապացուցել», թե հանցանքը հայերինն էր, իսկ ոմն կոմս Էռնեստ Ռեննալով հայտարարեց մամուլում, թե Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտավոր է պատժել ըմբոստ և արյունաձարավ հայերին¹: Կոմսի կարծիքով հեղափոխական հայերն են, որ Ռուսաստանի և մանավանդ Անգլիայի դրդումով պատրաստեցին ապստամբություններ և լրտեսություններ, իսկ թուրքերը վրեժ լուծեցին միայն, ի գործ դրեցին իրենց կառավարական իրավունքը, ճնշեցին հայկական շարժումը առանց ջարդելու: Իթթիհատական կառավարությունը վերջ տվեց քրդերի չարագործություններին, բայց հայերի հեղափոխական շարժումները գոյատևեցին:

Ռ. Պինոնը եզրակացնում է, որ հարյուր հազարավոր հայերի ջարդը ավերեց ամբողջ Ասիական Թուրքիայի ճարտարարվեստը և առևտուրը, որը մի կատարյալ աղետ էր Օսմանյան կայսրության համար:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

Հայոց եղեռնի պատմության անգերագնահատելի վավերաթուղթ է հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ, Մերձավոր Արևելքի Միսիոներական ընկերության և Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, աստվածաբանության դոկտոր **Յոհաննես Լեփսիուսի** «Հայաստանի ջարդերը» գաղտնի տեղեկագիրը, որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ Պոլսում, 1919-ին¹:

«Տարագրություն» բնօժնում գերմանացի դոկտորը տալիս է տեղահանության մանրամասն աշխարհագրությունը, հատվածներ է բերում ամերիկյան հյուպատոս Ջեկսոնի տեղեկագրից, որից երևում է, որ թուրքերը ձերբակալել ու ոչնչացրել են բոլոր հայ երևելիներին՝ տարագրությունը առանց աղմուկի և ընդդիմության գլուխ բերելու համար:

Այդտեղից երևում է նաև, որ ամենավայրագ միջոցներով հայ ազգաբնակչության գեները հավաքելուն զուգահեռ տեղի է ունեցել թուրք ազգաբնակչության զինումը: Իթթիհատական ակումբները ներքին գալստներում կազմել էին հրոսակախմբեր՝ բանտերից ազատված ոճրագործներից, որոնց տրված էր ամենայն ազատություն և լիազորություն²:

Լեփսիուսը վկայում է, որ զանազան նահանգների քաղաքների ու գյուղերի տարագրությունը շուտով վերածվեց կանոնավոր բնաջնջումի:

Վկայակոչելով Ջեյթունի, Շապին-Գարահիսարի, Վանի ինքնապաշտպանական գոյամարտերը, ինչպես նաև մի քանի նմանօրինակ գործողություններ, Լեփսիուսը գտնում է, որ դրանք միմյանց հետ ոչ մի ստնչություն չունեին, իրարից մոտ 400 կմ հեռու էին, և տեղի ունեցան տարբեր ժամանակներում: Նա ժխտում է դրանց կանխամտածված շարժում լինելու կեղծ վարկածը, գրելով, որ միայն հալածանքն էր կանխամտածվածը, որ գործադրվեց մեթոդիկ եղանակով:

Վկատեք, որ հսկասակ շատ հեղինակների, որոնք ժխտում են Ջեյթունի դիմադրության գոյությունը 1915-ին, Լեփսիուսը այն ևս համարում է գոյամարտի օջախ: Ցավոք, նա չի անվանում «քանի մը նմանօրինակ իրողությունների» տեղանունները:

«Թուրք կառավարությունն ինքն սլ երբեք հաստատած չէ,— շարունակում է Լեփսիուսը,— թե հայ ժողովուրդը հեղափոխական ըմբոստությամբ մը ինքզինքը մեղապարտ կացուցած ըլլա: Անբողջ ամիսներ

¹ Լեփսիուս Յո., Հայաստանի ջարդերը. Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Թարգմ. Մ. Շամուլճյան, Կ. Պոլս, 1919:

² Նշվ. աշխ., էջ 27—32:

մենք թորք մամուլին մեջ կկարդայինք, թե հայերը հավատարիմ մնացած էին իրենց թորքական հայրենիքին»¹: Նա հավաստում է, որ պատերազմի առաջին օրվանից բովանդակ հայ մամուլը հրավիրում էր հայ ժողովրդին՝ օսմանյան հայրենիքի միությունը պաշտպանելու: Հայ լուսավորչական եկեղեցու պատրիարքը շրջաբերական հեռագիր ուղարկեց բոլոր իր թեմերին՝ ամեն տեսակ գոհողությամբ հավատարմություն դրսևորել և պաշտպանել օսմանյան հայրենիքը: Այդ փաստերի հիման վրա էր, որ թորքական մամուլն էլ իր հերթին հայտարարեց, թե հայ ժողովրդի բնթացքը ըստ ամենայնի ողջամիտ է եղել՝ սկսած ռուս-թորքական թշնամության առաջին օրից:

Երբ պատերազմական նախարար Էնվեր փաշան փետրվարին Կովկասի ճակատից Պոլիս վերադարձավ, հայոց պատրիարքին մասնավոր գոհունակություն հայտնեց հայ զորագնդերի վարմունքի և քաջության համար, նույնիսկ նշեց Հովհաննես չաուշի անունը, որն իր մարդկանցով փրկել էր փաշայի սպայակույտը տազնապալի մի կացությունից և պատվանշանի արժանացել:

Ազգրում Լեփսիուսն այն կարծիքն է հայտնում, թե ռուս-թորքական պատերազմի առաջին հինգ ամիսներին որևէ նշան չկար կարծել տալու համար, թե կենտրոնական կառավարությունը բացասաբար տրամադրված լիներ հայերի հանդեպ²:

«Մենք ուրեմն դեմ առ դեմ կգտնվինք այն նշանավոր իրողության հետ, — ամփոփում է այս կասկածությամբ իր մտքերը Հ. Լեփսիուսը, — զոր թորք կառավարությունը ոչ միայն պատերազմի առաջին ամիսներուն, այլ մինչև սեպտեմբեր ամիսը ինքզինք գոհ ցույց կուտա հայ ազգին ընթացքեն և բան մը չի գիտեր հայ ժողովուրդին ընդհանուր մեկ դավադրութենեն, որ պատուհասելու արժանի կրնար եղած ըլլալ»³:

Սակայն, քննարկելով երիտթորքերի պակասության և պակասության ծրագրերը, Լեփսիուսը գալիս է այն եզրակացության, որ տարագրության որոշումը և նրա մասը կազմող ջարդերը բացելիքաց պայմանավորված են երիտթորքական պարագլուխների՝ հայերի գլխից բարեկորդումներ ստանալու գաղափարը մեկընդմիջտ հանելու ցանկությամբ: Նրանց կարծիքով կլանքի, ինչքի ասպահովության, քաղաքացիական հավատարմության, ազգային մշակույթի և լեզվի հանդեպ հար-

գանքի վերաբերյալ հայերի հավակնությունն իսկ արդեն գերագույն դավաճանությունն է, հետևաբար պետք է պատժվի, եթե պարագաները նպաստավոր լինեն: Դրան հետևում է Լեփսիուսի այն միտքը, թե հայերին բնաջնջելու դիտավորությունը գոյություն ուներ պատերազմի հենց սկզբից:

Իր ամփոփիչ խոսքում Հ. Լեփսիուսը այն միտքն է հայտնում, թե հայերը երբեք կողմնակից չէին Ռուսաստանի կողմից Թորքիայի ոչնչացմանը, որովհետև դաշնակցության ազգային ծրագիրը նախատեսում էր, որ հայ ժողովուրդն իր ստանալիքը պիտի ստանա այդ նույն Թորքիայից: Ուստի, շարունակում է Լեփսիուսը, Թորքիան պիտի օգտագործեր հայ տարրը իբրև զորավոր պահակ ամբողջ Կովկասի սահմանագլխի վրա: Սակայն երիտթորքական կոմիտեն կուզ գնաց համաթրքության դոնքիշտության պատրանքային գաղափարին, վազեց համախամական տիեզերական կայսրության հետևից և ծրագրեց հայ ցեղի բնաջնջումը, որն այնքան սատար էր եղել Թորքիայի բարգավաճմանը⁴:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության համակողմանի ուսումնասիրման համար բացառիկ նշանակություն ունի թորք հասարակական գործիչ, լրագրող, երիտթորքական կուսակցության երբեմնի ղեկավար անդամ Մելվան Ջադե Ռիֆաթի աշխատությունը⁵: Բազմիցս ներկա գտնվելով Իթթիհատի գաղտնի նիստերին, հեղինակը քաջատեղյակ էր նրանց գործերին, և այդ առումով աշխատությունը վավերագրական հավաստի փաստաթղթերի հավաքածուի նշանակություն ունի: Հետևաբար Իթթիհատից և անցնելով Իթիլաֆ կուսակցության շարքերը, հենց պատերազմի ժամանակ Մ. Ռիֆաթը ենթարկվեց հալածանքների, աքսորվեց կայսրության ներքին նահանգներից մեկը: Հետագայում Մ. Քենուլի դեմ կազմակերպված դավադրությանը մասնակցելու մեղադրանքով դատապարտվեց: Մահացավ 30-ական թվականներին՝ Հայկազում (Ճնդյան և մահվան ստույգ թվականները հայտնի չեն):

Մ. Ռիֆաթի աշխատությունը բաղկացած է եղել չորս մասից, սա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 227:

² Մելվան Ջադե Ռիֆաթ, Օսմանեան Յեղափոխութեան մութ ծայրերը և իթթիհատի հայաշինջ ծրագիրները: Երևան, 1990, ֆաքսիմիլ հրատարակություն:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171:

² Նշվ. աշխ., էջ 172:

³ Նշվ. աշխ., էջ 174:

կայն հրատարակվել են 1—2 մասերը՝ 1929-ին, Հայեպոս, թուրքերեն լեզվով: Հետագայում¹ մի քանի անգամ հրատարակվել է արևմտահայերենով: Հայերեն վերջին հրատարակությունները եղել են 1968-ին և 1975-ին, Բեյրութում:

Նկարագրելով 1915-ի հունվարին Սարիղամիշի ճակատամարտում Էնվերի գլխավորած թուրքական բանակի ծանր պարտությունը, որտեղ թուրքերը կորցրին 75 000 զինվոր, Ռիֆաթը գրում է, որ այդ ահռելի պարտությունից հետո ոռուները Վանի, Տրապիզոնի, Էրզրումի և Երզրնկայի ուղղություններով սկսեցին առաջխաղացումը, որի ժամանակ ոռուսական զորքին առաջնորդում էին հայ կամավորները, որոնց արտերում ետում էր վրեժը: Նա նշում է, որ մինչ այդ դաշնակցական ղեկավարները իրթիհատի ղեկավարների հետ համաձայնության էին եկել և 1914-ի հունիսին կայացած Էրզրումի 8-րդ համագումարում վավերացրել էին ոռու-թուրքական պատերազմի պարագայում հայերի չեզոքությունը պահպանելու որոշումը:

Սակայն իրթիհատի կառավարությունը, տեղեկանալով հայ կամավորների՝ ոռուսական բանակը առաջնորդելու մասին, այդ պարագան հարմար առիթ նկատեցին դաշնակցության հետ կնքած համաձայնությունը չեղյալ համարելու համար և Պոլսում ու գավառներում գտնվող բոլոր դաշնակցական շեֆերին մեկիկ-մեկիկ ձերբակալելով՝ քեցին զանազան վայրեր ու ճանապարհին սպանեցին²: Այդ շարքում նա հիշատակում է Չոհրապի, Վարդգեսի, Տիրան Բելեկյանի, Խածակի, Ռ. Զարդարյանի, Հ. Ծանկյուլյանի, Ակնուհու, Ն. Տաղավարյանի անունները: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ զինվորագրվող հայ երիտասարդներին էլ ճանապարհների շինության ուղարկելով՝ սկսեցին տաժանակիր աշխատանքներով ոչնչացնել: Հեղինակը հայությանը մինչև վերջին անհատը բնաջնջելու որոշման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ համարում է Վանի գրավումը, Ջղեթին փախուստի մատնելը, Արամ Մանուկյանին ժամանակավոր կառավարության կառավարիչ նշանակելը:

Մ. Ռիֆաթը գրում է, որ հպանցիկ ակնարկով հնարավոր չէ ոճիրի ողջ անավորությունը ներկայացնել, դրա իրական պատճառներն ու պատասխանատուները պարզելը համարում է մեծ ծառայություն պատմության առջև, ուստի նպատակահարմար է համարում նույնությամբ արձանագրել տեղի ունեցած իրթիհատի գաղտնի խորհրդակցությունը:

Թալեաթի նախագահությանը գումարված այս գաղտնի նիստում

առաջին խոսքը տրվում է դոկտոր Նազրմին, որը խնդիրը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Հարգելի ընկերներ, առանց արյունահեղության կատարված հեղափոխություններում պտուղը խակ, բեղի և անմարսելի կրլա... Հայերը, հակառակ իրենց չեզոքություն պահելու խոստումին՝ ոռուսական բանակի կամավոր արձանագրված հրոսակային խմբեր կազմելով, մտած գյուղի և քաղաքի բնակչությանը առանց խղճահարության սպանած և տեղ-տեղ ապստամբություններ հանելով մեր վրա հարձակվելով մեր բանակին նահանջի գծին սպառնալ սկսան: Վանի մեջ Արամ Մանուկյան անուն հայ ապստամբապետ մը, մեր ազատության հերոս Էնվերին քեռայրը՝ կուսակալ Ջղեթ պեյը, փախուստի մատնելով, առժամյա կառավարություն մը հիմնեց: Արևելյան Օ. Գարահիսարի հայերն ալ բերող գրավելով աշտարակներում վրա ապստամբության դրոշ պարզեցին»³:

Թալեաթը հաստատում է Նազրմի խոսքերը և ավելացնում. «Այո, այս իժերը կրկին գլուխ կբարձրացնեն, վերջնականապես ասունց հաշիվը մաքրել պետք է»²:

Կրկին խոսք է վերցնում դոկտոր Նազրմը և ասում. «Հայերը մահացուցիչ վերքի մը կնմանին. այս վերքը նախապես անվնաս կկարծվի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուծի մը գործողության չենթարկվի և չհանվի, անպատճառ կսպաննէ— գործել և արագ գործել պետք է: Եթե 1909-ի մեջ Ադանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կհասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արաբները, քրդերը, կարթլեցիներ և վտանգը մեկի տեղ երեք կրլա... Եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի չըլլա, օգուտի տեղ վնաս կբերե. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողի վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռցվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի. այս անգամիկ գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է...»³:

Նիստի մասնակից Հասան Ֆեհմին առաջարկում է հայերի զենք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 92:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 97—99:

վերցնելու ընդունակ երիտասարդներին ուղարկել առաջին գիծ և ոչընչացնել, իսկ տանը մնացած ծերերին, կանանց ու երեխաներին կմաքրեն թուրք հավատացյալները:

Ելույթ ունենալով, ֆինանսների նախարար Զափոյը «եզրակացնում է», որ հայերը երկար դարեր ապրած այս հայրենիքի դեմ դավաճանելով, բոլոր առիթներն օգտագործելով, թուրքի թշնամիների հետ ձեռք ձեռքի տվին, ի վնաս թուրքի աշխատեցին, այն թուրքի, որն իրենց հանգստությունը, բարգավաճումն էր ապահովում: Նա միտք է հայտնում, որ թուրքն այս երկրում միայն անվանական իշխող է: Նա արևի կիզիչ ճտազայթների տակ աշխատում է, բերքը բերում ու վաճառում է քաղաքի վաճառական հային՝ հարստացնելով նրան և ապահովելով նրա հանգստությունը: «Տնտեսական իշխանությունը հայու ձեռքն է,— ամփոփում է նա,— հայերէն ոչ մեկ մնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետեն որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է, քվեի դիմենք»¹:

Թալեաթի առաջարկությամբ տեղի է ունենում քվեարկություն, և միաձայնությամբ ընդունվում է մեկ հայ իսկ չմնալու պայմանով հայերի բնաջնջման մասին որոշում:

Նշենք, որ այս և Ռիֆաթի բերած մյուս վավերագրերը իբրև հավաստի փաստաթղթեր օգտագործվել են հետագա գրեթե բոլոր հայ և օտար հեղինակների կողմից, և որևէ կասկած չի հայտնվել դրանց արժանահավատության մասին:

Բնութագրելով Մասնավոր կազմակերպությունը իբրև իթթիհատի ոճրագործ, մարդասպան և թալանչիներից բաղկացած կառույց, որը ղեկավարվում էր Եռյակ գործադիր կոմիտեի կողմից՝ Ծափր, Ծյուրքի, Նազրև, Մ. Ռիֆաթն այն անվանում է պետություն պետության մեջ, կուսակցություն կուսակցության մեջ, որը դարձել էր մի վտանգավոր մարմին: Նրա ընդհանուր թիվը հասնում էր 8—10 հազարի, որոնք բաժանված էին 10—50 հոգիանոց խմբերի: Նրանք որևէ վախ չունեին, որովհետև գործած ոճրագործություններն ու վայրագությունները գնահատվում էին իբրև ծառայություն հայրենիքի հանդեպ:

Եռյակ գործադիր կոմիտեն իր առաջին նիստը գումարեց Իթթիհատի Կենտրոնում, և առաջին ելույթն ունեցավ Բեհաեդդին Ծափրը,

որն առաջարկեց Մասնավոր կազմակերպության շարքերը համալրել բանտերից ազատված ոճրագործներով: Առաջարկը արժանացավ միահամուռ հավանության:

Մեզիան Զադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Թալեաթի ստորագրած հրահանգի տեքստը՝ հայերի տեղահանության մասին, ինչպես նաև 1915 թ. մայիսի 14-ի 3 հոդվածներից բաղկացած համապատասխան օրենքը¹, որն անմիջապես սկսեց գործադրվել զավաճներում:

Ինչպես վկայում է Մ. Ռիֆաթը, մասնավոր կազմակերպության չեթեները որոշակի վայրերում դիակների կարոտ ազդուների նման սպասում էին տարագրված հայերի խմբերին, որ նրանց էին հասցնում ուստիկան-զինվորներն ու վերադառնում:

Մեզիան Զադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի 1915-ի մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությունը հայերի կոտորածների մասին: Հայտարարությունը ջարդերի պատասխանատու էր հռչակում օսմանյան պետական անձանց և բոլոր մասնակիցներին:

Բերվում է նաև հիշյալ բողոքագրին տրված թուրքական կառավարության պատասխանը, որը բացարձակապես հերքում էր հայերի ընդհանուր ջարդի մասին մեղադրանքը և տալիս որոշ «պարզաբանումներ», որոնք հանգում են հետևյալին. հայ ժողովրդին ամեն պատեն առիթով օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբություն մղողները Անտանտի տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Անգլիայի գործակալներն են... Ռուսական կառավարությունը թրքահպատակ հայերին զինվորագրելով և զինելով մեր սահմաններն է ուղարկում: Սրանք էլ Վանի, Ծեմիկի, Խանասորի, Գալաշի և Թիևարի հայերին օսմանյան պետության դեմ զինված ապստամբության և թուրքերին ու քրդերին սպանելու են մղում: Բերվում է նախկին օսմանյան երեսփոխան Արմեն Գարոյի՝ Գարեգին Փաստրամաճյանի օրինակը, որը հայ կամավորների խմբապետեր Դրոյի և Խեչոյի խմբերի հետ անցել է օսմանյան սահմանը: Մյուս կողմից՝ ֆրանսիական և անգլիական ծովային հրամանատարները Ադանայում, Դորթ Ցոլում, Իսկենդերունում և այլ վայրերում հայերին ապստամբության են մղում: Ռուսի օսմանյան կառավարության պարտականությունն է խոտովությունները զսպել և ընդհանուր ապահովությունը երաշխավորել՝ հարկ եղած բոլոր միջոցների գործադրությամբ: Անհրաժեշտություն զգացվեց դաշնակից տերությունների գործակալների հետ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 101:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 110:

հարաբերություններ պահպանող հայ հեղափոխականներին ձերբակալելու բանտարկել: Թուրքական կառավարության զսպողական միջոցների գործադրության մեջ ժողովրդի ոչ մի տարր մասնակցություն չի ունեցել: Գավառներում կատարված խուզարկությունների ժամանակ հայերի մոտ հազարավոր ումբեր և ոռուական հրացաններ են գտնվել: Որ կառավարությունը նպատակ չունի ընդհանուր հալածանք սկսել հայերի դեմ, վկայում է այն փաստը, որ Պոլսի 77 735 հայերից ձերբակալվել են ընդամենը 235 հոգի: Եթե որոշ կարգի հայեր փոխադրված են ուրիշ վայրեր, ապա դրա պատճառը նրանց՝ պատերազմական գոտու մեջ բնակվելն է, կամ նրանց հանդեպ եղած կասկածը: Բ. Դուր իր ցամաքային և ծովային սահմանների պաշտպանության համար հարկ եղած կանխամիջոցները գործի դնելն իր պարտականությունն է համարում և դրա համար ոչ մի օտար տերության պարտավոր չէ հաշիվ տալ: Ինչո՞ւ Ռուսաստանի մոտ մարդասիրական զգացումներ չեն արթնանում, երբ նա Կարսի շրջակայքում հազարավոր մահմեդականների նույն հայերի ձեռքով սպանել է տալիս: Կարծված դեպքերի կամ սույն հեղափոխական շարժումները կազմակերպողի պատասխանատվությունը Եռյակ համաձայնության տերություններին է պատկանում: Նրանց բողոքներն անգամ հայկական շարժումները պաշտպանել և քաջալերել են նշանակում¹:

Հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ջեմալ փաշայի խոստովանություններն ու խորհրդածությունները Հայոց եղեռնի մասին, որ հատվածաբար բերում է հեղինակը:

Թուրք մարդակերը հետին թվով անվրդով հայտարարում է, թե ինքը կառավարության՝ հայերի տարագրության որոշումից տեղեկություն չունի, որովհետև այդ ժամանակ մեկնած է եղել Սիրիա՝ իբրև 4-րդ բանակի հրամանատար, և Պոլսում տեղի ունեցած խորհրդակցություններին չի մասնակցել, իր կարծիքն էլ չեն հարցրել: Տեղեկանալով հայերի տարագրման մասին, ինքը Հալեպից մինչև Պոզանթի է գնացել, ակամատես եղել հայերի թշվառ վիճակին և հրամայել բանակային պահեստներից հայ գաղթականներին հաց բաշխել, իսկ զինվորական բժիշկներին կարգադրել է օգնել հիվանդներին: Այնուհետև ինքը հակառակվել է Ադանայի և Հալեպի հայերի տարագրմանը, պատճառաբանելով, որ դա քացասաբար կանդորդառնա բանակի տնտեսական վիճակի վրա, բայց հաջողության չի հասել: Դրա փոխարեն իրեն հաջողվեց շուրջ 150 000

հայ գաղթականների բնակեցնել Սիրիայի, Բեյրութի և Հալեպի նահանգներում: Ուստի նա գտնում է, որ անարդարացի է Պոլսի պետական Առյանի դատավճիռը՝ իրեն ևս մահվան դատապարտելու մասին¹:

Գալով հայերի տարագրության խղճալի տեսարաններին, Ջեմալը դրան հակադրում է ոռուական գրավման ժամանակ Գոնիայում և Սեբաստիայում ապաստանած քուրդ և թուրք գաղթականների «ոչ նվազ խղճալի» տեսարանները:

Լուտանք թափելով Հ. Մորգենթաուի, Ա. Մանդելշտամի և նրանց նման «հիմար և ապուշ պնակալեզների» վրա, որոնք իբր ջանում են ամբողջ հանցանքը թուրքերի վրա բարդել և մամուլի միջոցով բարբաջանքներ են տարածում աշխարհով մեկ, հայակեր թուրքը շարունակում է. «1915-ի կեսերում Ջեյթունի և Ուրֆայի մեջ ծագած խռովությունը հայոց կատարյալ զինալ հեղափոխ թեմեն ուրիշ բան չէր: Մուսա լեռան կողմերն ալ ծագած ապստամբությունը այս հեղափոխության շարքեն էր: Ըստ իս փաստված իրականություն է, որ Իսկենդերունի ծոցին սկիզբը եղող Ռաս-էլ-Խընզըրէն սկսյալ մինչև Տեորթ-Յոլ, Մուսա լեռ, Հալեպ, Ալմոսի, Ուրֆա և Ջեյթունի կողմերը ծագելիք հայ հեղափոխությունը՝ Սուրիան Անատոլիեն բաժնել ծրագրող ֆրանսիական և անգլիական Արևելյան Միջերկրականի բանակներու հրամանատարներուն (Չանազ Գալեի ամենասաստիկ ընդհարումների ժամանակ) հայերու տված հրահանգին համաձայն կատարված է: Արդեն այս կողմերը հայերը շատոնց պատրաստված ըլլալուն, միայն գործի սկսելու համար հրամանի կսպասեին»²: Եվ առանց կասկածելու իր ասածների շինծու լինելուն, թուրք մարդասպանը կոչ է անում օտար պետությունների պաշտոնյաներին՝ քանի որ պատերազմն արդեն ավարտված է, պատվավոր գործ կատարել և հանրային կարծիքի առջև խոստովանել այդ ամենը:

Մեվլան Ջադե Ռիֆաթը մերկացնում է Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցության անդամների շվայտ և ցոփ կյանքը, խայտառակություններն ու ոճրագործությունները, որոնք միայն Պոլսին հատուկ չէին: Նա գրում է, որ գավառների կուսակալների, պատերազմի վարող հրամանատարների, իթթիհատի ներկայացուցիչների ու քննիչների և Կենտրոնական վարչության անդամների կողմից տրված գիճու տեղանքները, շռայլություններն ու շնությունները ամեն տեղ էին հայտնի: Դրա համար

¹ Նշվ. աշխ., էջ 125—126:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 127—131:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

Էր, որ Պոլսում և գավառներում գտնվողները փոխանակվում էին և իրար գերազանցում: Մասնավոր շոգեկառքերը դեպի Սիրիա, Սիրիայից դեպի Պոլիս կանոնավոր սիրուհիներ էին փոխադրում, և այդ փոխադրությունը ավելի կանոնավոր էր, քան զինվորական փոխադրությունները: Սիրիայում կատարվող խայտառակությունների վրա ավելացող ոճրագործությունները մազերը ցից-ցից էին կանգնեցնում: Հեղինակը բերում է Լիբանանի Ալեյ գավառակում կազմված պատերազմական ասոցիացի օրինակը, որը արաբ իսլամ և քրիստոնյա երևելիներին ու մտավորականներին ձերբակալելով, շինծու և աննշան պատճառներով կախաղան էր բարձրացնում: Միայն 1916-ի մայիսի 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում 21 նշանավոր արաբներ կախաղան հանվեցին: Թվարկելով նրանցից շատերի անունները, հեղինակը վկայում է, որ այդ մահապատիժներն առաջ բերեցին արաբ հասարակայնության խորը ցասումը, որից վախենալով, իթթիհատականներն սկսեցին Սիրիայի ազդեցիկ և սիրված երևելիներին մաս առ մաս, խուճ-խուճ իրենց ընտանիքներով Անատոլիայի խորքերն աքսորել¹:

Հայերին բախտակից արաբների նկատմամբ կիրառված ոճրագործությունների վերաբերյալ Մ. Ռիֆաթի սույն վկայությունները չափազանց կարևոր են, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ պատմագրության մեջ այդ հարցը գրեթե չի շոշափվել: Մանավանդ որ հեղինակը վկայում է, թե այդ մահապատիժները Հեջազի ապստամբության պատճառներից մեկը հանդիսացան²:

Նա ամփոփիչ տվյալներ է բերում առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքների մասին, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից: Այսպես՝ Անտանտի տերությունների կողմից պատերազմին մասնակցել է 43,5, Գերմանիայի և նրա զինակիցների կողմից՝ 20,5 միլիոն զինվոր: Պատերազմին մասնակցած զինվորների ընդհանուր թիվը՝ 64 միլիոն: Մոտավորապես 15 միլիոն զոհվել է, դրա կեսի չափ էլ մահացել է: Անտանտի պատերազմական ծախքերը կազմել են 889, հակառակորդինը՝ 489 միլիարդ օսմանյան ոսկի: Պատերազմի գլխավոր արդյունքը հետևյալն է. «Թեև մարդկությունը գիտության և ճարտարարվեստի մեջ խելք թոցնելու աստիճան հասաչացած է, սակայն մարդկություն և քա-

ղաքակրթություն բառերուն նշանակությունն անգամ դեռ չէ հասկացած»¹: Կարծում ենք, որ սա գլխավորապես ասված է Հայոց եղեռնի առիթով:

Մ. Ռիֆաթը ամփոփում է Իթթիհատ վե Թերազգը կուսակցության 10-ամյա տիրապետության գործած ավերածությունները Օսմանյան կայսրությունում: Այդ կուսակցության իշխանության գալու պահին վիճակագրության համաձայն Օսմանյան տերությունն իշխում էր 30 893 950 անձերի վրա: Նրանք Անկարայի նոր հանրապետությանը փոխանցել են միայն 8 500 000 հպատակներ: Ուրեմն 10 տարվա մեջ իթթիհատը կորցրել է 22,5 միլիոն հպատակներ:

Թուրքիան հողային տարածքներ կորցրեց Եվրոպայում, Աֆրիկայում, Արաբիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Միջերկրականում, որոնք մնացած տարածքներից հինգ անգամ ավելի են և նյութական ու հոգևոր առումով ամենակարևոր շրջաններն էին²: Սակայն, հակառակ այսչափ կորուստների, ստորությունների և ոճիրների, Իթթիհատ վե Թերազգը կուսակցությունը պատասխանատվությունից զերծ է մնացել:

Ուշադրություն է գրավում իթթիհատական կուսակցության սոցիալական կազմի վերաբերյալ հեղինակի տված պատկերը. նախարարներ ու մարաջախտներ, հրամանատարներ ու սպաներ, գիտնականներ ու կրոնականներ, բանաստեղծներ ու հրապարակագիրներ, քարտուղարներ ու պաշտոնյաներ: Ինչպես նաև՝ մարդասպաններ ու էրուզակներ, գողեր ու դրամաշորթներ, կառապաններ ու վարիչներ, նավալարներ ու մակույկավարներ, բեռնակիրներ, աղբահավաքներ ու խաղամուկներ: Իգական սեռից՝ թագուհիներ ու իշխանուհիներ, տիկիներ, գրագիտուհիներ ու բանաստեղծուհիներ, ուսուցչուհիներ ու դաստիարակչուհիներ, դայակներ, սպասուհիներ և հանրային կանայք: «Իթթիհատ վե Թերազգը կուսակցությունը իրականին մեջ Օսմանյան կայսրությունը քանդելու նպատակով «Սիոնիտ» հրեաներուն տաղանդեմ ծնած էր», — հանկարծակի եզրակացնում է հեղինակը³:

Հեղինակը բաժիրը եզրափակում է 1928-ին Հայեպում լույս տեսնող թերթերից մեկում տպագրված մի հոդվածով, որն ամենացայտուն ձևով է ներկայացնում իթթիհատականներին. «Անոնց սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խմածնին՝ արյուն-արցունք, շնչածնին՝ վառողի ծուխ, արդարություննին՝ կախաղան, եղբայրություննին՝ տարագրություն, հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 148—150:
² Նշվ. աշխ., էջ 151:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 168:
² Նշվ. աշխ., էջ 168—169:
³ Նույն տեղում:

վասարություննին՝ սպանություն և ազատություննին՝ բանտի խորերն էին... Ժամանակ եղավ, որ մեռյալներու ոսկորներով ապարանքներ շինեցին: Բարձերնին որբերու ճագերով լեցուցին և սենյակնին այրիներու քողերով զարդարեցին: Անոթիներու ճիշը անոնց երաժշտության ձայն կուգար: Որբերուն արցունքները գավաթներու մեջ լեցուցին և նահատակներու վերջին շունչը համադամի տեղ գործածեցին... հարստության համար ամբողջ կայսրություն մը կորսնցուցին...

Հինա ամեն մեկը մեկ անկյուն... մեկը սպանված, մյուսը կախաղան հանված, մեկը թշնամիի գնդակով, մյուսը բարեկամի հրամանով, մեկը Թուրանի լեռներուն, մյուսը գերման հողի վրա: Յուրաքանչյուրը տեսակ մը մահով մեռնող և անհետացող այս մարդիկը անա այս ոճիրները գործող թշվառներ էին, այն թշվառները, որոնք հիմա անհիշատակ, աննշան և անխնամ գերեզմաններու մեջ, անցյալի մահազոհներու ժամանակը չմոռանալու համար միայն կհիշվին և մտածեցեք անգամ մը, որ ասոնք ոչինչէ ամեն ինչ և ամեն ինչէ ոչինչ ըլլալուն համար 8—10 տարին բաված էր»¹:

Պատմության կեղծարարության յուրատեսակ մեթոդ է ընտրել թուրք ականատես պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկը, որի գիրքը հրատարակել են ՀԳԱԱ հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և արևելագիտության ինստիտուտը²: Այն թուրքերենից թարգմանել և սուաչաբանը գրել է Սամվել Մուրադյանը:

Թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկ Ալթընայը (1880—1937) 1915 թ. Էսքիզեհիրի հայոց տեղահանության ականատեսներից է: Այնուհետև 1918-ին նա եղել է Էրզրումում և Գյումրիում: 1919-ին Ստամբուլում նա հրատարակել է երկու հոդված՝ իր տեսածների մասին, որոնք հետագայում երկու անգամ հրատարակվեցին առանձին գրքով: Ներկա թարգմանությունը կատարված է Անկարայի 1994-ի թուրքերեն հրատարակությունից:

Սուաչաբանի հեղինակը Ահմեդ Ռեֆիկին դատում է թուրք այն փոքրաթիվ մտավորականների շարքին, ովքեր ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը իբրև պատմական իրողություն և խորապես գի-

տակցում են կատարվածի ողբերգականությունը նաև սեփական ժողովրդի պատմության կտրվածքով: Նրա կարծիքով Ահմեդ Ռեֆիկը օժտված էր տեսածը հասկանալու, պատճառը պրայտելու, փաստագրելու և հրատարակելու ասերու կարողությամբ ու ազնվությամբ, ճշմարտությունը ցուցահանելու պատմաբանի համարձակությամբ¹:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից՝ «Էսքիզեհիր», որտեղ նկարագրված է 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը, և «Էրզրում», որտեղ պատկերված են թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ, այսպես կոչված, «հայկական հրոսակախմբերի» կարծեցյալ «զազանությունները» 1918 թվականի գարնանը: Այստեղից էլ աշխատության վերնագիրը՝ երկու կոմիտե (նկատի ունի երիտթուրքական և դաշնակցական կոմիտեները) և երկու՝ ոճիր: Ինչպես իրավամբ նկատում է Ս. Մուրադյանը, թուրք հեղինակը փաստորեն չի տարբերակում հարձակվողն ու պաշտպանվողը, ուստի հայերի ու թուրքերի գործողությունները դիտարկում է նույն հարթության վրա, հավասարապես դատապարտում դրանք՝ անկախ նրանց ծախյալներից, դրդապատճառներից ու նպատակներից: Դրան զուգահեռ նշվում է նաև, որ Ահմեդ Ռեֆիկը առաջիններից էր, որ ոչ միայն ոճրագործություն հայտարարեց երիտթուրքերի կազմակերպած հայոց ցեղասպանությունը, այլև փաստեց նրա ծրագրվածությունը և բացահայտեց ծրագրողների շահագրգռությունները, ուստի անուրանալի է նրա առանձնահատուկ տեղը թուրքական պատմագրության մեջ: Ընդգծվում է թուրք հեղինակի սկզբունքային ու ելակետային այն եզրակացությունը, որ կայսրության հայ բնակչության հանդեպ գործադրված անողորմ կոտորածն ու արտորը ողբերգություն էր նաև թուրք ժողովրդի համար, ուստի երիտթուրքերը հանցագործներ էին նաև սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Ուշադրություն է հրավիրվում թուրք պատմաբանի այն դատողության վրա, ըստ որի սեփական ժողովրդի ազատագրությունը շաղկապվում էր հայերի ենթադրյալ հաղթանակի հետ²:

Իր՝ Ահմեդ Ռեֆիկի հեղինակային խոսքում նշվում է, որ խնդրոստարկա ժամանակաշրջանը օտմանյան պատմության ողբերգական էջերից մեկն է: «Օտմանյան պատմության մեջ, հարկավ, բաղկանաչափ խառնաշփոթ և գրեթե սարսափահարույց ժամանակաշրջաններ են եղել, սակայն ոչ մեկը համեմատելի չէ այս բռնակալների (երիտթուրքերի—

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171—172:

² Ահմեդ Ռեֆիկ. Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր: Երևան, 1997:

¹ Նշվ. աշխ., Ասուչաբան, էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

Մ. Կ) կառավարման հետ: Ազնիվ դրդումներով սկսված, բայց հսկա մի պետության անկմանը ավարտված այս ժամանակահատվածը օսման-յան պատմության ամենացավալի շրջանն է»¹,— գրում է ընդհանուր պատմության պրոֆեսորը:

Գրքի առաջին մասում Ա. Ռեֆիկը պատկերում է Էսքիշենիի իրականությունը 1915 թվականի աշնանը, գրում, որ հայերի կայարաններն ընդհանուր գեղեցիկ տները բռնագրավվել էին, երեք դղյակներ էլ քանդակվել էին ընկել գլխավոր ոճրագործներ Թալեաթ, Ջանգոյաղ և Հաքքի բնյերին: Դատողություններ անելով երկրի ահավոր ծանր վիճակի մասին, նա նշում է, որ օսմանյան պատմության մեջ երբեք չի եղել մի շրջան, որ նմանիկ Մեհմեդ 5-րդի՝ անարդարության ու կազմալուծման ժամանակաշրջանին: Թուրքական պառլամենտի պատգամավորների մեծ մասը գուրկ էին օրենքն ու իրավունքը պաշտպանելու կարողությունից, նշանակված էին իթթիհատի կողմից ու նրա հավատարիմ սպասավորներն էին: Հույն և հայ պատգամավորների մոտ իրենց ազգակիցների տեղահանումներն ու սպանությունները բողոքի ձայն չէին առաջացնում: Բարձրագույն պաշտոնյաները թալանում ու վատնում էին ազգային գանձարանը, իսկ ժողովուրդը, որը մի ժամանակ ձեռքներին դրոշակներ առջևից գոռնաներ, ինքնամոռաց վազում էր իթթիհատականների հետևից, այժմ սովամահ էր լինում, բայց և զոհաբերվող ոչխարների պես գնում էր այդ արկածախնդիրների իշխանության պաշտպանելու համար իրենց դիակներից պատնեշներ կառուցելու²: Անգամ Բյուզանդիան իր անկման վերջին օրերին այս աստիճան չէր բարոյալքվել:

Հեղինակը գուտ թուրքավարի է մեկնաբանում պակթուրքիզմի հանդես գալը, գտնելով, որ թուրանականության խնդիրը մեջտեղ հանեցին իշխանավորները՝ ի հակակշիռ Հունաստանը հույներին, Հայաստանը հայերին, Արաբիան արաբներին կարգախոսների: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը պարարտ հող ծառայեց Թուրանի գաղափարի իրականացման համար, որի կույր գործիքը դարձավ լուսավորության նախարարությունը:

Ահմեդ Ռեֆիկը այն համոզմունքին է, թե դարեր շարունակ օսմանցիկ փառանքները հայերից և ոչ մեկի քիթը չեն արյունոտել: Թուրք, հայ և հույն պարոնները շքեղ ու բարեկեցիկ կյանք են վարել: Հայ վարպետներն ստեղծել են օսմանյան արվեստի ամենալուսալից գեղարվեստա-

կան գործեր: Ել այս իրավիճակը շարունակվեց այնքան, մինչև օսմանյան հայրենիքում ապրող ժողովուրդները տարվեցին ազգային գաղափարներով: Թուրքիայի գործերին Եվրոպայի խառնվելը և ոչ մահմեդականների դիմակ հագնելը էապես վնասեց գործին: Հայերի գաղտնի մտադրությունները ամբողջովին երևան եկան պատերազմի սկզբնական շրջանում: Նրանք բացահայտորեն հայտարարում էին, որ պատերազմում թուրքերը ջախջախվելու են և կոչ էին անում ամեն կերպ օգնել ռուսներին¹:

Վանի ինքնապաշտպանությունը համարելով ապստամբություն, Ահմեդ Ռեֆիկը գտնում է, որ իշխանությունները դրա կազմակերպիչներին պատժելու փոխարեն որոշեցին իսպառ բնաջնջել հայերին և այդ ձևով մեջտեղից հանել վեց փլայեթների հարցը: Անատոլիայի արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերանեցին կոտորածների, և «հայրենիքի հազարավոր հայ ու թուրք զավակներ ճզմվեցին Կոմիտեի ոտքերի տակ»²:

Թուրք հեղինակն արձանագրում է, որ պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա, որոնք կազմված էին բանտերից ազատված մարդասպաններից ու հանցագործներից: Նրանք ռազմական նախարարության մարզահրապարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով ուղարկվում էին Կովկասի սահման: Ընդգծվում է, որ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել: Մեր կարծիքով հեղինակի նման շեշտադրումը միտում ունի նեղացնել ոճրագործությունների մասնակիցների շրջանակները:

Նկարագրելով քեռնասուր վագոններով Էսքիշենիի հասնող տարագիր հայերի ծանր վիճակը, ակամատես պատմաբանը արձանագրում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում քաղաքի կայարանի շրջակայքը լցվեց շուրջ 20 000 ընտանիքներով: Որոշ ժամանակ այստեղ մնալուց հետո նրանց անասուն տեղափոխող վագոններով աքսորեցին դեպի Կոնիայի անապատները: Նրա վկայությամբ արտաքսվեցին նաև Էսքիշենիի, Իզմիրի և Ադաբազարի հայերը, որոնց գույքը նույն գիշեր թալանվում էր, իսկ տները հրկիզվում էին՝ հետքերը ծածկելու նպատակով:

Ընդհանուր պատմության ապագա պրոֆեսորը խիստ ուշագրավ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31—32:

² Նշվ. աշխ., էջ 33:

դատողությունն է անում, որ գերմանացիներից նրանք, ում սրտերը լի էին մարդասիրական զգացմունքներով, ասելությունն էին տաժում այս հանցագործությունների նկատմամբ: «Սակայն եթե պաշտոնական Գերմանիան ցանկանար,— շարունակում է նա,— խոչընդոտ կհանդիսանար կոտորածներին: Սաչիդ Հալիմ փաշան Իթթիհասի կույր գործիքն էր: Էնկերն ու Թալեաթը, սովորաբար, Գերմանիայի խոսքից մեկ քայլ չէին կարող դուրս գալ: Հնարավոր չէր ոճիրն իրականացնել՝ ապավինելով միայն հանցագործ ուժերին: Անկասկած է այն, որ նրանք ապավինում էին Գերմանիայի հաղթանակին, հույս էին տաժում Գերմանիայի միջոցով լուծելու տալ այս մեծ ոճրի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) արձագանքները, անմեղ զոհերի ողբի ձայնը խեղդել գերմանացիների հաղթական երգերով: Գերմանիան ինքն իր հերթին տարված էր Անատոլիայում եկամտուներ կորզելու շահադիտությամբ: Նա իր վրա էր վերցրել լուսկյաց ու անտարբեր դիտորդի դերը: Անգամ միջնադարում չեն հիշատակվում կատարված նման հանցանքներ»¹:

Վկայակոչելով Էսքիշեհիլում Ջեմալ փաշայից ստացված հեռագիրը՝ իթթիհասի «աչքի բիրը» հանդիսացող Ահմեդ Չերքեզին գնացքից իջնելուն պես ձերբակալելու մասին, Ա. Ռեֆիկը փորձում է այն տպավորությունն ստեղծել, թե փաշան հովանավորել է հայերին, պաշտպանել իրեն ենթակա տարածքներ մուտք գործած աքսորյալ ժողովրդին: Ա. Ռեֆիկի այն հարցին, թե ինչ եղավ Վարդգեսի ու Ջոհրասի հետ, Ահմեդ Չերքեզը պատասխանել էր, որ Վարդգեսի գլուխը անձամբ է բացել մատուցելի գնդակով, ապա ոտքի տակ է առել Ջոհրասին ու մի մեծ քարով ջախջախել նրա գլուխը²:

Թուրք պատմաբանը վկայում է նաև Ստամբուլի հայ մտավորականության արքայի մասին, որոնց մի մասը ուղարկվել էր Էսքիշեհիլ ու որոնց ինքն անձամբ ճանաչում էր՝ Տիրան Քելեկյան, Բյուզանդ Քելչյան, Թորգոմյան և ուրիշներ: Նա ցավով է արձանագրում, որ այդ բռնությունների դեմ ոչ ոք ձայն չէր բարձրացնում: Կղզու շքեղ ամառանոցում Հալաճյան էֆենդին խնջույքներ էր կազմակերպում իթթիհասականների համար, իսկ հայ երեսփոխանները խորհրդարանում շարունակում էին շողոքորթել Թալեաթին ու նրա հանցակիցներին:

Նեղիմակը հատուտում է, որ մեծ ոճրի իրականացումը արդարացված պատկերելու նպատակով նախապատրաստական քարոզչական

հիմնավոր աշխատանք էր կատարվել. լուրեր էին տարածում, թե հայերը միանալու էին թշնամուն, Ստամբուլում ապստամբություն էին բարձրացնելու, սպանելու էին Իթթիհասի առաջնորդներին ու ձգտելու էին բացել նեղուցը: Այնուհետև նա գրում է, որ այս նողկալի խաբեությունները կարողացան համոզել միայն հասարակ ժողովրդի այն հատվածին, որը չէր գիտակցում իր քաղցած լինելը: Եվ ապա Թուրքիայի ապագայի վերաբերյալ նա հայտնում է այն ոչ ստանդարտ միտքը, թե ավելի լավ կլիներ, որ իթթիհասականների օրոք հայերը հաջողություն ունենային, այդժամ և Թուրքիան, և թուրքերը փրկված կլինեին արկածախնդիրների գերիշխանությունից, հայերը հավերժ կվայելեին թուրքերի երախտագիտությունը: «Եթե հայերը տարված լինեին անկախության ու փրկության գաղափարներով,— շարունակում է Ա. Ռեֆիկը,— նրանց իղձերի իրականացման գեթ մի փորձն անգամ կարող էր ամեն ինչ տակն ու վրա անել, քանզի իթթիհասականների անկումը պատճառ կհանդիսանար երկրում համաձայնության ու խաղաղության կողմնակից կուսակցության իշխանության գլուխ գալուն: Եթե հնարավոր լիներ դուրս արձնել գերմանական երկաթե օղակից, համաձայնությունն ձեռք կբերվեր անգլիացիների հետ, և Թուրքիան ավելի նպաստավոր դիրքեր կգրադեցներ»¹: Նա ցավով է ավելացնում, որ միևնչեռ տեղահանման հարցը հայերի ապստամբության ու պայքարի ողբերգական ու վերջին պատասխանն էր, իսկ դրա քաջալերումը՝ գերմանացիների հաղթանակը:

Թուրք հեղինակը փորձում է համոզել, որ Էսքիշեհիլում ազգաբնակչությունը տեղահանումներից չի մարմնակցել և հայերի նկատմամբ առավելապես բռնություններ էին կատարում առանձին պաշտոնյաներ, ժանդարմներ ու ոստիկաններ, իսկ շատ վայրերում սպաներն իրենց ձեռքերը չեն թաթախել այդ արյունալի շարագործությունների կաթսայում: Նա ընթերցողին է փոխանցում Բուրասից և Անկարայից եկողների պատմածները, թե ինչպես են պաշարել տներն ու հարյուրավոր ընտանիքների լցնելով կտրքերը՝ գետերը թափել: Տեսնելով այս գազանությունները, մի քանի կին ուղղակի խելագարվել էին:

«Այս ողբերգությունն իմանալով— գրքի առաջին բաժինը եզրափակում է Ահմեդ Ռեֆիկը,— հնարավոր չէր չվշտանալ: Միանշանակ էր, որ մի օր սրա պատասխանը պահանջվելու էր: Այս ամենը մարդկության անվան տակ կատարված հանցագործություններ էին: Երբևէ ոչ մի իջ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 48:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

խանութուն այս աստիճան դաժան չի գործել: Արյունով ուղեկցվող հայերի տեղահանումները երկիրը զրկեցին կարևոր մի տարրից: Այս անմարդկային գործողություններին հաջորդեց այն, որ կանգ առան ալբաղացները, բնակչությունը մատնված էր առանց հացի մնալու վտանգի...»¹:

Գրքի երկրորդ՝ «Էրզրում, 6 մայիսի 1334» բաժինը նվիրված է Էրզրումի և Ալեքսանդրապոլի իրականության նկարագրությանը 1918-ի գարնանը: Եվ... կայրալով «հայկական զազանությունների» վերաբերյալ հոբիվածքները, միանգամից հոգս են ցնրում հեղինակի ազնվության, օբյեկտիվության և անաչառության մասին նախորդ տպավորությունները:

Հեղինակի պատկերացմամբ ռուսական զորքերի հարձակումը խախտեց Արևելյան Անատոլիայի անդորրը, և դարեր շարունակ համատեղ ապրած երկու ժողովուրդները՝ թուրքն ու հայը, վերջ դրեցին իրենց մտերմությանը, նրանց միջև խորը անդունդ առաջացավ: Նրա խոստովանությամբ իշխանությունները, որոնք դաժան ու անարդար էին գործել ժողովրդի հանդեպ, ուժասպառ էին արել թուրքերին, իսկ հայերի շրջանում ազատության ու փրկության ձգտումներ էին արթնացրել, որի ամենամեծ ապացույցը հայկական Կոմիտեներն էին: Բանից պարզվում է, որ թուրքը չգիտեր, թե ինչ բան է ռումբը, այդ հայկական Կոմիտեներն էին, որ Թուրքիա ռումբ մտցրին և դրանով փորձեցին նույնիսկ սպանել փառիշտահին: Եվ այդ ռումբերն այժմ Անատոլիայում էին պայթելու, բռնարար իշխանությունների անգթության պատճառով թուրք ժողովուրդը խելոյաման էր արվել «հայկական հրոսակախմբերի կողմից հուսեցված արյան հեղեղում»²:

Խեղաթյուրելով Վանի հերոսամարտի պատճառները, հեղինակն այն համարում է ցավալի ընդհարում, որովհետև ռուսական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց հայերի դաժանությունն ու խիզախությունը էլ ավելի էր բռնում, և Անատոլիա ներխուժած ռուսական բանակին միակ աջակցողները հայերն էին: Խեղաթյուրվում են նաև հայկական կամավորական շարժման պատճառները: «Նորույթ» է նաև հեղինակի այն տեղեկությունը, թե իբր Էրզրումն ազատագրելիս ռուսների առաջին քայլն այն եղավ, որ չթողեցին հայկական գումարտակներին քաղաք մտնել, քանի որ շատ լավ գիտեին, որ հակառակ դեպքում թուրքերը դաժանաբար ոչնչացվելու են: Եվ ահա թուրքերը հայ հրոսակախմբերից

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

անաբեկված թողնում էին իրենց տները և ապաստան էին որոնում երկրի խորքերում:

Սարիղամիշից մինչև Տրապիզոն ընկած շրջաններում ռուսական գերիշխանության հաստատումը հեղինակը բարեբախտություն է համարում թուրք ժողովրդի համար: Սակայն վիճակը փոխվեց, երբ, ըստ հեղինակի, թուշկիզի հաղթանակի հետևանքով ռուսները դիմեցին փախուստի, և նշված շրջաններում իշխանությունն անցավ հայկական Կոմիտեների ձեռքը:

Ամբողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես Երզնկայում և Էրզրումում: Նրանք երբեմն փողոցներից հավաքում էին թուրք աշխատավորներին, խումբ-խումբ կտրում կոկորդներն ու փոսը գցում:

Ըստ թուրք հեղինակի, հիմնական ջարդերը սկսվեցին ավելի ուշ, երբ Երզնկայի, Տրապիզոնի և Էրզրումի մատույցներում օսմանյան զորքեր երևացին: «Հայկական հրոսակախմբերը քաղաքից դուրս դիմադրում էին օսմանյան բանակի առաջխաղացմանը, ներսում ժողովրդին զորանցները լցնելով ու դռները փակելով կոտորում: Երբեմն գլուխները կտրելով, դիակները ջրհորն էին գցում... Էրզրումն այս արյունառուշտ վայրագության ամենաողբերգական էջն է»³:

Ահմեդ Ռեֆիկը առիթը բաց չի թողնում վերադառնալիս անարգանքի խոսք ասելու Ստամբուլի կառավարողների հասցեին, որոնք գրաքննությամբ բոլոր դժբախտությունները թաքցնում էին ժողովրդից: Չարաշահումների աղբյուր նա համարում է Էնվեր փաշային, որն իր բացահայտ տգիտության պատճառով Սարիղամիշում 150 հազար թուրք էր զոհաբերել, բայց պատասխանատվության չէր կանչվել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի ազգաբնակչությունը սովամահ էր լինում, Իթթիհատի բարձր աստիճանավորներն զբաղված էին ճոխ խնջույքներով, իսկ Ծվեյցարիան նրանց կանանց զվարճատեղին էր: «Այնու ոչ ոք չէր մտածում հայ հրոսակախմբերի արյունոտ դաշտումներից սպանված ու սովամահ եղած դժբախտ թուրքերի մասին», — ողբաձայն գրում է հեղինակը: Ծարունակելով շինծու ողբն ու կականը, նա բացականշում է, որ երբ Ստամբուլում Իթթիհատի այրերը շամպայն խմելով սազ ու երաժշտություն էին լսում, Էրզրումում հայերի բռնություններից այրվող փլատակների տակ պառկած թուրքերը հոգի էին տալիս, որոնց ողբը մինչև երկինք էր հասնում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 61:

«Տրապիզոնից մինչև Էրզրում, ավերածություններից բացի, ոչինչ չէր երևում: Ոչ մի գյուղում, ոչ մի տան որևէ կենդանի էակ չկար: Հայերի բռնություններին այժմ հաջորդում էր սովը»¹,— ամփոփում է կեղծ ողբասացը:

Հետագա էջերում թուրք հեղինակի երևակայությունն ավելի է բորբոքվում, և նա գրում է, որ ռուսների նահանջից հետո հայերն այն աստիճան էին ավերել գյուղերն ու ավանները, որ Արդահանից մինչև Երզնկա, Տրապիզոնից մինչև Կարս ոչ մի գյուղում որևէ կենդանի շունչ չէր մնացել, իսկ Երզնկան կարծես վերածվել էր թուրքերի կառավարանի²: Ամենուրեք հրդեհված տների ու քանդված պատերի տակ լի էին թուրքերի դիակներ՝ դենու չնեխած մարմիններ, կտրված ձեռքեր, գանգեր ու ազդուակրեր:

Անդրադառնալով Էրզրումին, նա գրում է, որ այստեղ նույնպես փողոցներում հազարավոր թուրքերի դիակներ էին կուտակված: Գյուրիում նույնպես, ըստ հեղինակի, քաղաքի հանձնման լուրն իմանալով, հայերն սկսեցին կոտորել թուրքերին, որը հայ-թուրքական կոտորածի վերջին փուլն էր: Կատարելով դերերի մտացածին տեղափոխություն, հեղինակը կեղծ վկայություն է տալիս, թե իբր այստեղ հայերը թրքոսի օրիորդներին բռնելով, բոլորի աչքի առաջ պարտադրում էին իրենց քմահաճույքը կատարել, անասնաբար վրեժխնդիր էին լինում նրանց անմեղ մարմնից, ապա սլիկնի հարվածով բացում էին որովայնը և գցում կրակը: Պատերին կանանց կրծքեր, անգամ այր մարդկանց անդամներ էին կախված, ճանապարհի երկու կողմերում որովայնները բաց կանանց մերկ դիակներ էին դրված:

Գրքի վերջում Ահմեդ Ռեֆիկը գրում է հետևյալ տողերը, որը մեր կարծիքով հնչում է իբրև լավագույն ինքնամերկացում. «Եվրոպան անկաակած պատժի է ենթարկելու նրանց, ովքեր բռնազաղթի են ենթարկել հայերին: Բայց տեսնեք կորոնի՝ արդյոք Եվրոպան այս հանցագործության մեղսակիցներին: Պատմությունն անգամ չի արձանագրել այսպիսի դաժանություններ»³: Այո, թուրք հեղինակը, իր կամքից անկախ, պարզ ու հստակ մատնացույց է անում, թե վերջապես որտեղ է թաղված շան գլուխը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 77:

² Նշվ. աշխ., էջ 81—83:

³ Նշվ. աշխ., էջ 89:

1995 թ. լույս տեսավ գերմանացի հրապարակագիր և հասարակական գործիչ Հայնրիխ Ֆիրբյուխերի «Հայաստան 1915» մեծարժեք գիրքը¹: Գրքի պատմագիտական արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև հեղինակը առաջին համաշխարհային տարիներին եղել է Թուրքիայում Գերմանիայի զինվորական առաքելության գերագույն հրամանատար, մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի անձնական թարգմանը և իր գիրքը հրապարակել է պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Չնայած այն արգելվեց, բայց ունեցավ ևս երկու հրատարակություն, թարգմանվեց նաև ֆրանսերեն: 1991-ին հրատարակվեց գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ պրոֆ. Վալդեմար Միքայելյանի առաջաբանով²: Գիրքը ծավալով մեծ չէ, սակայն բովանդակությամբ ընդգրկում է և նպատակաուղղված:

«Սաչքար» գլխում, որը գրքի մուտքն է, հեղինակը նկարագրում է Երզնկայի և Ալազի միջև գտնվող Քեմախի կիրճը, որի գլխապատույտ բարձունքից 1915-ի հունիսին տասնյակ հազարավոր կանանց ու երեխաների, աննկարագրելի կոտանքների ենթարկելուց հետո, ողջ-ողջ ցած են մետել: Այդ ձորը հիշեցնում է անեծքի այն վիհը, որ Դանթեն նկարագրել է «Դոժխքում»: «Քեմախը, Կովկասի այս ամոթալի խարանը,— գրում է Ֆիրբյուխերը,— ամբողջ երկրագնդի հիշողության դաշտը պետք է դառնա, որտեղ մարդկությունը գիտակցի իր մեղսակցությունը, հանցանքը քաղելու պարտավորվածություն ունենա, քանի որ ամենաարյունոտ ոճիրներն այստեղ են գործվել»³:

Պարզաբանելով իր նպատակը՝ շատ սեղմ նկարագրել պատմության մեջ քրիստոնյաների ամենաահավոր հալածանքը, հեղինակը ցանկություն է հայտնում, որ փոքրիկ գիրքը նահատակների համայնական գերեզմանին դրված համեստ խաչքար դառնա:

Հ. Ֆիրբյուխերը գրում է, որ պատերազմի հենց առաջին տարում 100 000 դասալիք կար: 1916-ին Սիրիայում և Միջագետքում այնպիսի փախելափախ էր սկսվել, որ Ջեմալ փաշան հրամայեց մահապատժի ենթարկել յուրաքանչյուր 10-րդ դասալիքին: Նրանց մատաչաբար կախում

¹ Հայնրիխ Ֆիրբյուխեր, Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:

² Генрих Фирбюхер. Армения 1915. Уничтожение Турция культурного народа. Ответ. ред. Вардкес Микаелян. Перевод с немецкого В. Микаелян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991.

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

էին, գնդակահարում¹: Գերմանացի սպան Դամասկոսում ամեն օր տեսնում էր մի բեռնատար մեքենա, որի թափքից ծորում էր դիրքերը քած ու գնդակահարված թուրք զինվորների արյունը: Նա տեսել էր նաև 24 կախաղաններ, որոնց վրա ճոճվում էին դասալիքների մարմինները: Դասալիքների մասին առվածը հաստատագրում է, որ դրանց գերակշիռ մասը ոչ թե հայեր էին, այլ թուրքեր:

«Դրվագներ Թուրքիայի պատմությունից» գլխում անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության անցյալի տարբեր դրվագներին, Ֆիրքյուխերը դրանով աշխատում է պարզաբանել, թե ինչպես հնարավոր դարձավ անպաշտպան հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմության գլխավոր կարգախոսն է եղել՝ բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն:

Անցնելով թուրք ժողովրդի բնութագրմանը, Ֆիրքյուխերն ուղղակի հայտարարում է, որ բառի բուն իմաստով թուրք ժողովուրդը քաղաքակրթված չէ:

Սակայն Թուրքիան պատերազմել է, պատերազմել ու դարձյալ պատերազմել: Ասպատակությունների թվով նա կարող է համաշխարհային դասինեպասկ նվաճել: «Մի խոսքով, — ավարտում է իր միտքը գերմանացի հեղինակը, — Գերմանիայի համար ամոթ էր մնան ոհմակի՝ ելլոպակյան սանրվածքով ոճրագործների հետ դաշնակցելը, որոնք միայն հարմար պահի էին սպասում, որպեսզի իրագործեն բոլոր ժամանակների ամենամեծ կոտորածն ու թալանը»²:

Հ. Ֆիրքյուխերը ուրվագծում է հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը, նշում, որ նրանք իրենց երկրի թնիկներն են, իսկ հին հայերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Հրապարակագիրն այն միտքն է հայտնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը բնականաբար ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որը բխել է իր ազգային նկարագրի, մշակույթի առանձնահատկություններից: Այն հարցին, թե ինչո՞ւ, սակայն, չի մերվել, ինչո՞ւ է հարուցել երկրի տերերի աստելությունը, Ֆիրքյուխերը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Ամեն ժողովուրդ ունի իր ինքնությունը պահպանելու, զարգացնելու իրավունք... Եվ հետո՞ ո՞ւմ մերվեր հայությունը՝ թուրք էֆենդիության՝ որն աշխարհի ամենաբարոյագորկ իշխող դասն էր, ժողովրդի՞ն՝ խեղճուկրակ, տառապած, բութ, գրել-կարդալ չիմացող այն անդեմ

հավաքականությանը, որը հեզ անասունի նման կրում էր բռնակալների լուծը»³:

Այնուհետև հեղինակն ընդգծում է, որ խաղաղաբար կենցաղի, մտավոր փալլուն կարողությունների շնորհիվ շատ ու շատ հայեր դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենալավ մանկավարժները, բժիշկները, թարգմաններն ու վաճառականները: Արևելյան Անատոլիայում հայությունը գյուղատնտեսության բարգավաճման միակ կայուն հիմքն էր, կայսրության արհեստավորները հիմնականում հայերն էին, սուլտորն էլ էր նրանց ձեռքում: «Երբեմն հայ վաճառականներին հանդիմանում էին թուրքերի տգիտությունն ու ծուլությունը շահագործելու համար, — գայրանում է հեղինակը, — բայց մի՞թե նրանք պարտավոր էին նույնքան բութ ու անբան լինել»⁴:

Հեղինակը գալիս է այն համոզման, որ թուրքերը ոչ մի կերպ չկարողացան ներել որոշ հայերի խիստ հարստանալը: Նրանք տեսնում էին, որ իրենց երկիրը փլուզվում է, բայց մտքերից էլ չանցկացրին, որ կործանումը կարելի է կանխել անցյալի մեթոդներից հրաժարվելու, գլխից մինչև ծայրանդամները վերափոխվելու ճանապարհով: Նրանք զգում էին, որ ի վիճակի չեն նորը տեսնել, քանի որ միշտ եղել էին բուսներ, ղեկավարվել բիրտ ուժով: Ի՞նչ էր մնում ա՞ղել: Կամ զիջումներ կատարել, հասնել փոխըմբռնման, կամ շարունակել կոտորել, վերացնել հայերին⁵:

«Աբդուլ Համիդի տապալումը» գլխում Ֆիրքյուխերը ուրույն մեկնաբանություն է տալիս 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխությանը, այն որակելով իբրև պատմության մեջ եզակի զինվորական հեղաշրջում, որի շարժիչ ուժը դարձան Մակեդոնիայում հաստատված մի խումբ սպաներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն բացարձակ իշխանության հասավ: Սակայն քաղաքակրթության և մարդասիրության դրոշի փոխարեն նրանք պարզեցին օսմանյան արնագույն դրոշը, որը մի ամբողջ ազգի պատրանքը դարձավ, և իշխանության նոր տերերը ավարտին հասցրին գահընկեց մարդասպանի ոճիրը⁶:

Գերմանացի հեղինակը խոստում է Հայ հեղափոխական դաշնակցության մասին, նշում, որ այն կազմավորվեց Աբդուլ Համիդի օրոք հայությանը բաժին ընկած ծանր ճակատագրի հետևանքով: Կուսակցության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 32:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

առաջնորդները եղբայրաբար համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ, որովհետև վերջինների ժողովրդավարական բարեփոխումների, ազգերի իրավահավասարության և այլ ծրագրային պահանջները լիովին համընկնում էին իրենց ազգային-ազատագրական ու ժողովրդավարական ձգտումներին: Երբ 1909-ին Արդուլ Համիդի գործակալներն սկսեցին հետապնդել երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ դաշնակցականները, կյանքները վտանգելով, թաքցրին նրանց: Սակայն 1911-ին երիտթուրքերը հայերին զլացան նույնիսկ խոստացված խորհրդարանական 10 տեղերը, և խաբվածները, ճարահատ, կուլ տվեցին ներքին ընդվզումը: Հայ քաղաքական առաջնորդները շարունակում էին հուսալ և կրկին հավաստել իրենց նվիրվածությունը նոր վարչակարգին: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ «երկրի բոլոր կարկատանները պատառտվում էին», նրանք դավաճանական ոչ մի քայլ չկատարեցին, իսկ 1914-ի նոյեմբերին, երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ, դաշնակցությունը պարտավորվեց պաշտպանել օսմանյան «հայրենիքը»: «Այսօր, երբ հետադարձ հայացք ենք նետում իրադարձությունների վրա,— գրում է հեղինակը,— հայ կուսակցապետները այն՝ մի խումբ անձանց հավատալու ու վստահելու գոհն են թվում, որոնք շատ շուտ ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը...

Հայերը կարծում էին, հույներ փայփայում... Երիտթուրքերի իշխանավորները, սակայն, իրենց հաշիվներն ունեին: Ըստ այդմ էլ գործում էին: 1915 թվականին նրանք ստոնասրտորեն կոտորել տվին հայ բարեկամներին, ովքեր 1909-ին փոկել էին իրենց կյանքը»¹:

Բնութագրելով երիտթուրքերի կառավարությանը, Ֆիրբյուխերը նշում է, որ առաջին իսկ օրվանից նրանց պարագլուխները ընտրեցին բռնապետության ուղին: «Հաստատվել էր կիսագրագետ մտավորականության ու սպաների ահաբեկչություն, որոնք Նասյուլեոնի կենսագրականը ուղեցույց ձեռնարկ էին համարում և կարծում էին, որ նրան կապելը լիովին բավարար է Նասյուլեոն դառնալու համար»²:

Ծուռով ամբողջ երկիրը ցեղապաշտական այնպիսի մոլուցքով բռնկվեց, որ ոչ թուրքական ամեն ինչի դեմ անողորմ հալածանք էր մղվում: Հեղինակը նշում է, որ Էնվերը անպատկառության կարկատուններ կայացուցիչների՝ Թալեյրանի, Մետերնիի, Բիսմարկի արժանի հե-

տևորդն էր: Թուրքիայում թուրք ազգաբնակչությունը հազիվ ինը միլիոն էր, իսկ Էնվերը երազում էր այնպիսի տարածքներ նվաճել, որ առնվազն 31 միլիոն թուրք էր ապրում, այսինքն՝ հավակնում էր հասնել մինչև Չինաստան:

«Ոճրի հղացումը» գլխում Ֆիրբյուխերը գրում է, որ թուրքերը բացեիքաց մեղադրում էին հայերին՝ պատերազմում կրած անհաջողությունների համար և սպառնում նրանց ոչնչացնել: Նրա համոզմամբ 1915 թ. ապրիլի 21-ին արդեն կառավարությունը վերջնականապես վճռել էր բնաջնջել հայերին: Նա հաստատում է նաև, որ իշխանությունների նպատակը ոչ թե հայ ժողովրդին տեղահանելը, այլ բնաջնջելն է եղել:

1915-ի հունիսին Թալեյրաթ փաշան քաղաքացիական իշխանություններին հրահանգեց սկսել հայերի «տեղահանությունը» և Միջագետք աքսորելը: Այդ առնչությամբ հեղինակը գրում է. «Այդ լեռկ, ամալի երկրամասում, կարճ ժամանակամիջոցում, անհնար էր մեկ ու կես միլիոն հայ տեղավորել, մանավանդ, որ նման քանակությամբ տարագիրներ բնակեցնելու համար նախապատրաստական ոչ մի աշխատանք չէր կատարվել... Պարզ չէ՞ր, թե ինչ նպատակ է հետապնդում մի ամբողջ ազգության՝ կանանցով, երեխաներով, իրենց հազարամյա հող ու ջրից արմատախիլ անելը, ամառվա կիզիչ տոթին, թալանված, հուսահատության մատնված անպաշտպան զանգվածներին հարյուրավոր կիլոմետրեր լեռնային կածաններով քշելը, քաղցի, ծարավի, հիվանդության տառապանքներին մատնելը»¹:

Անդրադառնալով հայերի ունեցած գեների հարցին, նա գրում է, թե սովորաբար նախ շրջապատում էին գլուխներն ու քաղաքները, տղամարդկանցից պահանջում գեները հանձնել՝ մի բան, որ շատ քչերի տանը կար, այն էլ, հիմնականում, դեռևս հեղաշրջման ժամանակ երիտթուրքերն էին բաժանել, որ հայերը պաշտպանեին նոր վարչակարգը: Չնայած դրան, ում մոտ հրազեն էին գտնում՝ կամ տեղնուտեղը զնդակահարում էին, կամ դաժան կտտանքներով մահվան հասցնում:

Գերմանացի ակադեմիկոսները վկայում է, որ տղամարդկանց կապկպում էին իրար, սովորաբար սպանում բնակավայրերից ոչ հեռու: Հետո կանանց, երեխաներին հրամայում էին մի քանի ժամում, հաճախ մի քանի րոպեում պատրաստվել ու ճամփա ընկնել:

Սարսեցուցիչ է Բեմախի կիրճում տեղի ունեցած հայերի նախնիների նկարագրությունը: «Հարյուր հազարավոր հայեր այնպիսի աննկարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 93:

² Նշվ. աշխ., էջ 94:

գրելի տանջանք ու տառապանք կրեցին այնտեղ, որ թվում էր այդ անիծյալ մի ափ հողակտորի վրա դարձյալ կենտրոնացել է մարդկային հազարամյա դաժանությունը», — գրում է Ֆիրբյուխերը¹: Հայերի մեծ զանգվածները հունիսի 8-ին, 9-ին և 10-ին դուրս եկան Երզնկայից: Նրանց ուղեկցում էր զինվորական պահակախումբը: Բռնագաղթվածներից քչեցին Քեմախ: Անդրախոր կիրճում թուրք զինվորներն ու արյունարբու քրդերը հարձակվեցին անպաշտպան գաղթականների վրա, արյան անհագ ծարավով կողոպտեցին, կոտորեցին նրանց: Զարդարարները խելագար ռոնոցներով անդրախոր կիրճն էին շարտում դիակներն ու մահամերձների մարմինները: Զախչախվող ոսկորների ճարճատյունն անընդհատ արձագանքում էր ձորի նեղ պատերի մեջ, խառնվում վերելից եկող հոգեվարքների հուսահատ ճիչերին: Մտողների աչքի սուսզ զավակներին ու մերձավորներին բզկտում, կտոր-կտոր էին անում, արյունաշաղախ մսագոկերը խիտում սուրսար ժայռերին: Ցած ընկնող անկենդան մարմիններից ալիքներն անընդհատ ճողվում էին²: «Մի՞թե գերմանացի ոչ մի պետական գործիչ գիշերը չզարթներ խղճի խայթից, — զայրագին գոչում է հեղինակը, — որպեսզի բուֆորյան պաշտոնակիցների դեմքին գռաք, որ նրանք շղթայվելու արժանի դեեր են...»

1915 թվականի եղեռնագործությունը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրավամբ թվում է պատմության ամենաարյունոտ դժնդակ **ստեղծվածը** (ընդգծումն իմն է — Մ. Կ.): Սովորական, մարդկային բանականության համար հայերի սպանող անընդունելի ու անմեկնաբանելի է՝ ոճիր, որի հետ չի կարելի հաշտվել³:

Հեղինակը քաղվածքներ է բերում Մարզվանի (Սեբաստիայի կուսակալություն) քոլեջի մի ամերիկյան միսիոների գեկուցագրից. քաղաքի 12 000 հայերից կենդանի մնացին մի քանի հարյուրը: Պայտել էին Սեբաստիայի եպիսկոպոսին: Զիլե գյուղի տղամարդկանց կապկպել էին իրար, հավաքել գյուղի կենտրոնում, բոլորի աչքի սուսզ սպանել: Կանանց ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել ու քանի որ հրաժարվել էին, խողխողել էին զավակների ներկայությամբ: Խարբերոյի ամերիկյան քոլեջի հայ ուսուցիչներին տանջահար էին արել: Պոկել էին պրոֆեսորներ Թեմեքեջյանի, Բուչիկանյանի մազերը, մորուքը, գլխի վայր կախել, մի ուրիշ պրոֆեսոր խելագարվել էր: Կուսակալն անձամբ

էր մասնակցել պրոֆեսոր Լյուվեջյանի խոշտանգմանը: Դիարբեքիրում 26 երևելիների սպանել էին, բռնաբարել կանանց, 674 տղամարդու լցրել էին լաստերը ու թափել Եփրատը: Հինգ քահանայի մերկացրել էին, վրաները ձյուք լցրել, պտտեցրել քաղաքի փողոցներում: Մի ենթասպա հինգ ոստիկանների հետ Ուրֆայի ճանապարհին զնդակահարել էր 700 անգեն հայերի: Լիջեի գավառապետին, որը չէր եկթարկել կուսակալի հրամանին՝ հայերին կոտորելու վերաբերյալ, Դիարբեքիրից ոչ հեռու խողխողել էին: Սասունից Խարբերոյ էին փոխադրել 3000 տղամարդու և, բացառությամբ երեքի, բոլորին մորթել:

Ֆիրբյուխերը Վանի կուսակալ, Էնվերի փեսա Ջևդեթ բեյին ներկայացնում է իբրև ջանդարար: Նա գրում է, որ Վանը չենթարկվեց ջարդարանների կամքին, մի ամիս դիմադրեց, որի ընթացքում **տասնույթ թուրքեր** (ընդգծումն իմն է — Մ. Կ.) սպանվեցին, մինչդեռ հեղինակի օտեսնյան դեսպանն աշխարհով մեկ տարածեց, որ Վանում հայերը 150 000 թուրք են կոտորել: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ պաշարման ամբողջ ընթացքում Ջևդեթ բեյը ավերել է 200 գյուղ, սպանել 26 000 բնակչի, և քաղաքը փրկվեց ռուսների անսպասելի առաջխաղացման շնորհիվ:

Նա վկայակոչում է վեներաբելացի Ռաֆայել Նոգալես-ի-Մեդեաի «Չորս ամիս կիսալուսնի ներքո» գիրքը, որտեղ Ջևդեթը ներկայացված է իբրև մարդու տեսքով գազան:

Մեկ այլ առիթով Ֆիրբյուխերը խոսում է Հալեպից հարավ Մեսքեների մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարի մասին, ուր հայերը սովամահության էին դատապարտված: Ըստ թուրքական տվյալների, այդ վայրերում 55 000 հոգի է թաղված, իսկ Տեր-Չոր արտոնված 66 000 հայերից գրեթե ոչ ոք չի փրկվել:

Նա վերստին վկայակոչում է Նոգալես-ի-Մեդեաին, որը պնդում է, թե «թուրքական բանակի հայր» գերմանական մարշալ ֆոն դեր Հուցը, որը համարձակվել էր ցավակցաբար խոսել հայերի կրած տառապանքների մասին, սովամահ է արվել Խալիլ փաշայի կարգադրությամբ²:

«Վերջ տանք, բավական է» գլխում, տրվելով խոհափիլիսոփայական մտքերին, Ֆիրբյուխերը հարց է տալիս. «Պատմության ամենամեծ ողբերգությունը երբևէ կտանի՞ իր մարմնավորողին՝ նկարչին, գրողին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 45:

³ Նույն տեղում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 47—49:

² Նշվ. աշխ., էջ 52:

որը կարողանա գալիք սերունդների հայացքը բևեռել մեր դարի՝ խելագար, դիվային սողմագոմորի վրա...

Երբ աշխարհին Շեքսպիր, Վոլտեր, Գյոթե տված Եվրոպան կուրացավ պատերազմի արյունոտ մտքից, լեռնային երկրում ապրող մի ժողովուրդն անհատակվեց գլխովին: Ու այդ մասին մոռացան...

Մենք իրավունք չունենք տրվելու մոռացմանը: Մեզնից ամեն ոք պարտավոր է նայել իր էության խորքը, լսել՝ հոգում կեղծ ձայնանիշեր չե՞ն հնչում, որոնք վաղը կարող են պատերազմի ազդակոչների, մեկ օր անց մահվան քայլերգի փոխվել»¹:

Սուանձին գլխում դնելով կայզերական կառավարության մեղքի բաժնի հարցը, Ֆիրքյուխերը անվարան եզրակացնում է. «Վիլհելմ 2-րդի՝ դիվանագիտական ու ռազմական հիմարություններից ու հանցագործություններից, այն անուշի մեղքից գատ, որ ընկած է գերմանական հերոստրատների ուսերին, պատերազմի տարիների կայզերական կառավարությունը պատասխանատու է նաև 1915 թվականի նոդկալի ոճիրների համար»²:

Սակայն, կայզերական կառավարությունը համամի՞տ էր դաշնակցի գործած ոճիրներին, հեղինակը կտրականապես պատասխանում է՝ իհարկե՛ ոչ: Նա պնդում է, որ Թուրքիայում գտնվող շատ գերմանացիներ, որոնք ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին, անհնարինն արեցին հայերին օգնելու, պաշտպանելու համար:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Գերմանիան մտքով իսկ չանցկացրեց հրաժարվել Ստամբուլի դահիճների դաշինքից, Ֆիրքյուխերը գրում է. «Մեր կառավարությունը ոճրագործների այդ խմբի հետ համագործակցում էր, որովհետև նրանք բոլոր խաղաթղթերը ձեռքերում էին պահել և ստիպում էին ենթարկվել իրենց ավելի գորեղ կամքին: «Հաղթանակ» կոչվող ուրվականը դորդում էր շատ ու շատ բան՝ այդ թվում բարոյական չարիանիշեր գիջել»³: Մեր կարծիքով, այստեղ առկա է գերմանական կառավարության հանցանքը ինչ-որ չափով մեղմելու միտում:

1915-ի մայիսին Էնվերը բարոն Վանգենհայմին տեղեկացրեց, որ հարկ կլինի տվյալ պահին խողովության գոտիներում ապրող բոլոր հայ ընտանիքներին Միջագետք տեղափոխել, և մայիսի 3-ին դեսպանը

հեռագրեց Բեռլին. «Էնվերը համառորեն խնդրում է, որ այդ նախաձեռնությանը չմիջամտենք: Իհարկե, հնարավոր է, որ կիրառվող միջոցները չափազանց ծանր լինեն հայ ժողովրդի համար, սակայն, իմ համոզմամբ, մենք ի վիճակի ենք միայն որոշ քայլեր մեղմել տալ, սկզբունքորեն արգելել չենք կարող»⁴: Դրան հետևում է հեղինակի բերած՝ դեսպանի հունիսի 17-ի հաղորդումը. «Թալեաթը առանց թաքցնելու հայտարարեց, որ Բարձր Դուռը որոշել է օգտվել համաշխարհային պատերազմից, երկրի ներքին թշնամիներին (քրիստոնյաներին) վերացնել: Նա հույս հայտնեց նաև, որ միջազգային դիվանագիտությունն իրենց չի խանգարի»: Եվ վերջապես բերվում է դեսպանի հունիսի 7-ի տեղեկությունը. «Տարագրության ձևերը ակնհայտ են դարձնում, որ կառավարության բուն նպատակը Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգը գլխովին բնաջնջելն է»²:

Գերմանացի հրապարակախոսի մոտ կասկած չի մնում, որ կայզերական կառավարությունը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում, որի դեսպանին 1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթն արդեն հայտարարում էր, որ Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի ու պարծենում, որ այդ հարցը լուծելու համար ինքը մի օրում ավելին արեց, քան Աթուլ Համիդը՝ 30 տարում:

Ինչ վերաբերում է գերմանացի ժողովրդին, հեղինակն ափսոսանքով նշում է, որ երբեք ոչ մի ազգ նման նեկոպոյամբ չի խաբվել, և նույնիսկ ռախստագույն չգիտեին ճշմարտությունը, իսկ Լեիսիուսի՝ պատգամավորների համար հայտաբանած տեղեկատվական նյութերը հասցեատերերին չհասան:

Ֆիրքյուխերը իր գիրքը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. «Այդպես հայ ժողովրդին դավաճանեցին, խաբեցին ու լքեցին»³:

Հայոց ցեղասպանության ակամատես-վկաներից է դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսոնը, որի հուշերի գրքից մի պատասխել Վ. Ս. Այվազյանի ջանքերով հրատարակվել է վերջերս⁴: Նրա ծավալուն գիրքը հրատարակվել է դանիերեն, անգլերեն, արևմտահայերեն (Անթի-խաս, 1979):

Պատերազմի տարիներին Յակոբսոնը որբանոց է բացել Խարբերում, 1921—1922 թթ. իր ընկերուհի Պետերսոնի հետ անցել է Լիբանան և Սիրիա, շարունակել զբաղվել հայ որբերի խնամքով: Նրա վկայու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 54

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Նշվ. աշխ., էջ 56:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 61:

⁴ Մարիա Յակոբսոն, 1915, պատասխաններ օրագրություններից, Երևան, 1995:

թյունները, ինչպես իրավամբ նախաբանում է Աշուկ գրքույկի հրատարակիչը, այդ չտեսնված հանցագործության կենդանի փաստերն են:

Հուշագրության սկզբում Ակարագրելով թուրքական բանակի մատակարարման ողբալի փնձակը, դանիացի միսիոներուհին գրում է, որ բեռնափոխադրումները կատարվում են բռնագրավված գրատներով, որոնք տեղափոխում են սգլած ցորեն, իսկ զինվորներին տրված կերակուրները չեն ուտվում: Հիվանդանոցները լիքն են տիֆով հիվանդ զինվորներով: Մեզրեի հիվանդանոցում օրական մեռնում էր 25 հոգի: Մի զինվոր պատկեցնելու հառար գետնի ոչիվները ակում էին ակելով: Զինվորները դասալքում էին հազարներով, որոնց բռնելիս կախում էին: Դրանք և թուրքերից էին, և հայերից:

1915-ի փետրվարի 7-ին օրագրության մեջ Աշուկում է, որ այդ օրը եկեղեցում կարդացվել է մի հրովարտակ, որը գորակոչ էր հայտարարում, և ակելացվում էր, որ Արանք, ովքեր փախուստի կոխեն, կախաղծվեն որպես գող, և Արանց տները կայրվեն: Նշվում էր նաև, որ սա մահմեդականի և քրիստոնյայի պատերազմ չէ, այլ պատերազմ է Արանց դեմ, ովքեր աստծուց չեն վախենում: «Հայերը շատ դժբախտ են, — գրում է օրագրողը, — որովհետև Արանք պետք է պատերազմեն քրիստոնյաների դեմ և, այսպիսով, օգնեն մահմեդականներին»¹:

Փետրվարի 9-ի օրագրության մեջ պատմվում է երեք հայ և չորս քուրդ փախստական զինվորների մահապատժի մասին: Նա գրում է, թե այս երկրում մարդը արժեք չունի: Տիֆը գնալով տարածվում է, և երբ մի զինվոր է մեռնում, Արան Աետում են փոսը, որից հետո Արա մասին այլևս չեն մտածում, կարծես անասուն էր եղածը: Զինվորներն ստանում են օրական երկու փոքր հաց և հինգ գոթալ սաբոր: Ծառ հատարակ բան է քրդերին մտրակելը, որոնք թուրքերեն չիմանալու պատճառով չեն հասկանում, թե ինչ են հրամայում իրենց և սովորությունն չունեն թուրք սպաներին բարևել: Մինչ զինվորները մեռնում են կեղտից ու քաղցից, սպաները լցնում են իրենց գոսյանները:

Մայիսի 4-ի օրագրությունը տեղեկացնում է, որ ժողովուրդը սարսափի մեջ է: Բոլորն էլ ասում են, թե այս ամենը Աախապես ծրագրված է և պարզ է, որ լինելու է ջարդի սկիզբը, քանի որ գեներալը հանձնելու համար տրված է հինգ օր ժամանակ: Մակայն ամենքն էլ ասում են, որ չպետք է հանձնեն: Մտածում են՝ եթե հանձնեն, թուրքերը կկատարեն ու վրեժխնդիր կլինեն:

Հունիսի 8-ին միսիոներուհին գրում է, թե բանտերի մեջ ծանր ֆիզիկական տանջանքների են ենթարկում մուսուլմաններին: Գայնագամի հրամանով խոշտանգեցին պրոֆեսորներ Լյուլեճյանին և Պուճիգանյանին, հետո Արանց քարշ տվեցին զուգարան, որտեղ մնացին մի ամբողջ օր:

Ակարագրելով Խարբերդի հայերի անափոր փնձակը, Յակոբսոնը գրում է. «Ես չեմ կարող բառեր գտնել Ակարագրելու այս ժողովրդի ցավերը, տառապանքներն ու սարսափը: Մարդը խելագարվում է, երբ լսում է Արանց պատահած տուկալի դեպքերի մասին: Կարծես սատանայական հնարամտությունները հասել էին իրենց գագաթնակետին, տանջում ու չարչարում էին իրենց զոհերին»¹:

Յակոբսոնը պատմում է, թե ինչպես էին թուրքերը գեներ փնտրելու պատրվակով մտնում հայերի տները, տղամարդկանց ձերբակալում, ծեծում ու չարչարում, Արանց վազեցնում են, ոտքերը դնում ջրի մեջ, մտրակում են մինչև ոտքերից արյուն հոսի: Գեղվանքում Արանք բանտարկյալներին Ատեղբել էին շիկացած երկաթների վրա:

Հունիսի 17-ին միսիոներուհին արձանագրում է, որ բոլոր բանտարկյալները սպանվել են լեռներում, իսկ ձերբակալությունները շարունակվում են: Լուրեր են պտտվում, թե բոլոր հայերին աքսորելու են Ուրֆայի կողմը, որը կնշանակի հայ ժողովրդի մաքրագործում:

Օրագրում հուլիսի 6-ը Աշուկում է իբրև Խարբերդում տուկալի դեպքերի օր: Զինվորները պաշարել են քաղաքը և 13 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդկանց ձերբակալում են: 800 հոգու տարան Խան Բոյ և ըստ այնտեղից փախած դեղագործ Մելքոն Էֆենդու պատմածի, բոլորին գնդակահարեցին, իսկ երբ գնդակները վերջացան, ողջ մնացածներին սպանեցին կաջիններով ու սվիններով²:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Իջմեում մորթել են բոլոր տղամարդկանց, Կարմիր Խոնազի բոլոր երիտասարդներին սպանել էին աքսորի ճանապարհին:

Հուլիսի 9-ին միսիոներուհին գրել է, որ թուրքերը հայտարարում են, թե այն կանաչք ու աղջիկները, որ մնացել են, պետք է մահմեդականություն ընդունեն: Սա Աշանակում էր, որ պետք է ամուսնանային թուրքերի հետ, իսկ փոքր տղաները պիտի թուրքամային: Դրա պայմանն այն է, որ պիտի թլպատվեն:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

Երզնկայից փախած մի խումբ պատմում էր, որ տղամարդկանցից շատերն արդեն սպանված են, կանայք ու աղջիկները՝ բռնաբարված: Քաջել չկարողացող ծերերին ու հիվանդներին թուրքերը թողել են գերեզմանատանը, որպեսզի մեռնեն: Խմբի մեջ եղած տղամարդկանց պարզապես մորթել են:

Հուլիսի 21-ին Յակոբսոնը գրել է, որ Խարբերդում թույլատրվել էր մնալ միայն հայ ընտանիքների, որոնք կոչկակար էին, թիթեղագործ, ժամագործ, արծաթագործ, կազմարար: Թուրքերը տեղափոխվում էին հայերի տները, որոնք ավելի լավն էին: Փողոցները լի էին աղբով ու աղտեղությամբ, իսկ առաջ այնպես գեղեցիկ ու մաքուր էին:

Թուրքերը մզկիթների մեջ հաշտարարում էին, որ եթե որևէ թուրք պահի մի հայի, ապա կկախվի և տունն էլ կայրվի: Նաև ասում էին, որ խուզարկվելու են բոլոր թուրքերի, նույնիսկ վալիի տունը:

Օգոստոսի 7-ին միսիոներուհին ակամատես է լինում մի հսկայական հրավառության՝ այրվում էր Չմշկածազի դաշտը իր մի շարք գյուղերով:

Թուրքերն այլևս չէին դժվարացնում մաքրագործման հարցը. հայերին մի քիչ դուրս էին հանում գյուղից ու սպանում: Այդպես վարվեցին Հուսեյնիկ գյուղում:

Խույլու գյուղում (Թղկատին) բոլոր կանանց հավաքել ու սպանել էին: Նրանց հրաժարել էին հագուստները հանել, այնուհետև իրար վրա դարսելով, գլխատել էին: Ներքևում գտնվող կանայք առաջին հարվածից չէին մեռնում, ուտոի մեռած ձևացողները հետո կարողացան փախչել:

Օրագրության հրատարակված հատվածն ավարտվում է 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ի գրառումներով, որը տեղեկացնում է, թե բոլորին ներում են շնորհել, որովհետև ամեն ինչ արդեն վերջացած է¹:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը խորապես մտահոգել է նորմալացի աշխարհահռչակ բևեռախույզ, գիտնական Ֆրիտյոֆ Նանսենին: Մեծ գիտնականը տարբեր առիթներով անդրադարձել է Հայկական հարցին, գրել գրքեր, հոդվածներ, ճառեր արտասանել: Նա 1925 թ. ամռանը, որպես Ազգերի լիգայի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ, որը պետք է ուսումնասիրեր 50 հազար հայ գաղթականների Սարդարապատի շրջանում տեղավորելու հարցը, եղավ Հայաստանում և վերադարձին գիրք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

գրեց Հայաստանից ու հայ ժողովրդից իր ստացած տպավորությունների մասին:

Հայ ժողովրդի մասին ջերմ սիրով ու նուրբ դիտողականությամբ գրված այդ գիրքը¹ պարունակում է նաև անդրադարձներ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և, մասնավորապես, հայոց ցեղասպանության մասին:

Ուրույն մեկնաբանություններով հայոց պատմության շարադրանքը հասցնելով մինչև 19-րդ դարի վերջերը, Ֆ. Նանսենը դիպուկ բնորոշում է տալիս Աթոյ Համիդին, գրելով, որը գահ բարձրանալուց (1876 թ. օգոստոսի 13) հետո շուտով ապացուցեց, որ ինքը հարյուրամյակների ընթացքում Թուրքիայի ունեցած սուլթաններից ամենալպիրջը, նենգն ու դաժանն է: Թեև նրա մայրը հայ էր, բայց ինքը համակված էր հայերի նկատմամբ անհագ ատելությամբ, որովհետև հայերին համարում էր Թուրքիայի գործերում մեծ տերությունների միջամտության կարևոր պատրվակներից կամ պատճառներից մեկը:

Մերկացնելով մեծ տերությունների դավաճանական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի նկատմամբ 90-ական թվականներին, որոնց թողտվության պայմաններում ընթացան կոտորածները, մեծ մարդասերը գրում է. «Այսպիսին է Եվրոպան: Ըստ հին հունական մի առասպելի, նա թույլ էր տվել, որ մի ցուլ մոլորեցնի իրեն: Միշտ չէ, որ մարդ կարող է հպարտ զգալ իրեն որպես եվրոպացի»²:

Աշխատության «Հայերը քսաներորդ դարում» գլուխը Նանսենը սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայում «լիքերալ» երիտասարդ թուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը աճում էր և դաշնակցել էր հայերի հետ, որոնք այս շարժմանը բերում էին ուժ, ունայնություն, հեռատեսություն և նրա վերջնական հաղթանակի գործում մեծ ավանդ մտցրին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)³:

1908 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո, ինչպես գրում է Նանսենը, հաստատվեց մի վիքերալ սահմանադրություն, որը հավասար իրավունք էր տալիս բոլոր ցեղերին ու դավանանքներին: Ամբողջ կայսրության մեջ ուրախությունը մեծ էր: Կոստանդնուպոլիսը լուսավորված էր, բանտերի դռները բացվել էին: Ժողովուրդը շարքերով գնում էր 1896 թվականին կոտորված հայերի

¹ Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1999
² Նշվ. աշխ., էջ 133:
³ Նշվ. աշխ., էջ 139:

մեծ զերեզմանոցը: Մահմեդական առաջնորդները գովաբանեցին գոհվածներին, որպես ազատության մարտիրոսներ:

Բայց, շարունակում է հեղինակը, հայերի բերկրաձր երկար չտևեց: «Թեև երիտասարդ թուրքերի նոր ղեկավարները կրոնական նախապաշարումներից ազատ էին, եթե չասենք անկրոն, բայց շուտով պարզվեց, որ նրանց նպատակն էր հիմնել թուրքական գերիշխանություն՝ հնարավորին չափ քիչ զիջումներ անելով ոչ թուրք ազգաբնակչությանը, ինչպիսի դավանանքի էլ նրանք լինեին, լինեին արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և այլ ազգություններ: Ամբողջ կայսրության մեջ խոսակցական լեզուն լինելու էր թուրքերենը: Հայերի նկատմամբ երախտագիտությունը ազատության պայքարում նրանց օգնության համար, կարող էր շատ կարճ տևած լինել (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)»¹:

Այնուհետև նա պատմում է այն մասին, որ 1909 թ. ապրիլին Աթոլու Համիդը փորձեց զինվորական հեղաշրջման միջոցով վերահաստատել իր իշխանությունը, և մի քանի օր երիտասարդ թուրքերի արյունն էր հոսում, սակայն շուտով մայրաքաղաքի պատերի տակ հայտնվեց Մահմեդ Օլքեթ փաշայի գլխավորած բանակը: Քանի որ առթյալը նշանակված ժամին կապիտուլյացիայի չենթարկվեց, Ստամբուլը շրջապատվեց, և սկսվեց կատաղի մի կոիվ: Հեղինակը շեշտում է, որ այդ կռախ ժամանակ հայ կանաչ և երեխաներն օգնում էին երիտասարդ թուրքերի գործերին՝ հրանոթները դիրքերի մեջ քաշելով (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Սուլթանի դրակը գրավվեց հարձակումով, նա դուրս բերվեց հարեմի հարկաբաժինների ետևի մի սենյակից և, ահաբեկված, կողքի սենյակից լսեց իր մասին դատավճիռը, որով նրան զրկում էին խալիֆի գահից:

Խոսելով 1909 թ. Կիլիկիայի կոտորածի մասին, Նանսենը նշում է, որ երբ այստեղ հեռագիր ստացվեց սուլթանի ուղղման հեղաշրջման մասին, երիտթուրքերի հակառակորդ, հին ռեժիմի կողմնակից մահմեդականները Կիլիկիայի բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում թափվեցին հայերի վրա, որոնք շատ էին խանդավառվել իրենց ազատագրումով, կողոպտեցին, այրեցին ու սպանեցին: Նրանց անգթությունը ֆանտաստիկ ձևեր ընդունեց, և սպանվեցին մոտ 20 000 հայեր: «Երիտասարդ թուրքերի կառավարության բռնած դիրքը,— այդ կապակցությամբ գրում է Նանսենը,— այս կոտորածների նկատմամբ այնքան էլ պարզ չի երևում, թեև նրանք հրաման տվեցին, որ ջարդերը դադարեցվեն... Զար-

դերի հանրահայտ ղեկավարները չենթարկվեցին տույժի, մինչ մի քանի մարդասպանների պատահականորեն ընտրեցին ու կախեցին, որոնց հետ նաև մի քանի հայերի, որոնք զինված դիմադրություն էին ցույց տվել՝ պաշտպանելով իրենց ու իրենց ընտանիքները: Այժմ, երբ հաղթանակն ապահովված էր, երիտասարդ թուրքերն իրենց նախկին զենքի ընկերների կարիքն աքեռ չէին զգում: Ապելի կարևորը մահմեդական հին թուրքերի զգացումները չվիրավորելն էր»²:

Զարգացելով իր դատողությունները, Նանսենը գրում է, որ շուտով սկսեցին դարձավ երիտասարդ թուրքերի ծրագիրը՝ հիմնել համաթուրքական մի կայսրություն, որտեղ ամենուրեք իշխել թուրքական լեզուն և ամբողջովին թուրքմկան կառավարություն լինել: Քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, պետք էր ճնշել, որովհետև նրանք իրենց քաղաքակրթության և բանիմացության մակարդակով շուտով կդառնային երկրի գլխավոր ուժը: Միանգամայն ճիշտ է նկատել հեղինակը, որ թուրքերի պարտությունը Բալկանյան պատերազմում էլ ապելի վատացրեց հայ քրիստոնյաների վիճակը, որովհետև եվրոպական Թուրքիայի կորստից հետո հազարավոր թուրք գաղթականներ Մակեդոնիայից ու Թրակիայից եկան Անատոլիա, իրենց հետ բերելով անչափ ատելություն դեպի բոլոր քրիստոնյաները, և այդ բանում նրանց դրոշմ, քաջակերում էր կառավարությունը:

Նանսենը, վկայակոչելով իրեն հայտնի փառապոթեր, հավատում է, որ Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը «նորացնելու» հարցը որոշված է եղել մույնիսկ համաշխարհային պատերազմից առաջ: Ըստ նրա, հայ ղեկավարներն զգում էին, թե ինչ է լինելու և դիմում էին տերությունների կառավարություններին: Այդ նպատակով էլ Էջմիածնի կաթողիկոսը նշանավոր հայ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ մի պատգամավորություն ուղարկեց Եվրոպա: Այդ քայլը կատարեցրեց երիտթուրքերին, որոնք վայրագ սպանակիքներ կարդացին հայերի գլխին, Նուբար փաշային հրավիրեցին զինվորական դատարան, թեև նա ոչ թե թուրքական, այլ եգիպտական քաղաքացի է, որպես դավանանքի նրան դատապարտեցին իր բացակայությամբ և զրկեցին պատվից, գույքից ու կալքից, մի դատավճիռ, որն իրականում կիրառվեց ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 140:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 141:

² Նշվ. աշխ., էջ 148:

«Հայերը համաշխարհային պատերազմի օրերին» համեմատաբար ծավալուն գլխում Նանսենը տեղեկացնում է, որ երբ 1914 թ. հուլիսի վերջերին ավրուց համաշխարհային պատերազմը, հայերը Էրզրումում խորհրդածողով հրավիրեցին, որտեղ քննարկեցին պատերազմի դեպքում իրենց վերաբերմունքը, նկատի ունենալով այն փաստը, որ իրենց երկիրը սահմանագծով բաժանված է երկու մասի: Ժողովին մասնակցում էին նաև երիտթուրքերի մի քանի ներկայացուցիչներ: Թուրքերը ապագա ինքնավարության ոսկե խոստումներով փորձեցին հայերին ապստամբեցնել ռուսների դեմ: Հայերը մերժեցին, արտահայտելով Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելու մտադրության դեմ, թեև խոստացան պատերազմի դեպքում կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը:

Երիտթուրքերի ղեկավարները կատաղեցին ու աստիճանաբար մշակեցին անողղելի հայկական «գարշէի ճիճուն» քնաջնջելու ծրագիրը: Նա վկայակոչում է 1915 թ. փետրվարի 15-ի թվակիր մի փաստաթուղթ, ուղղված Սիրիայի դիվտատոր Զեմալ քեյին, որտեղ նշվում էր, որ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն որոշել է հայրենիքն ազատել այդ անիծված ցեղի բռնակալությունից և իր հայրենասիրական ուսերի վրա կրել այն նախատիևքը, որ այդ քայլը կբերի օսմանցիների պատմությանը: Կոմիտեն որոշել է քնաջնջել Թուրքիայում ապրող թուրք հայերին, առանց թույլ տալու, որ որևէ մեկը փախչի... Կառավարությունը վախիճերին ու բանակի հրամանատարներին ջարդերի կազմակերպման մասին կոտ անհրաժեշտ թելադրանքներ¹:

Նանսենը հաստատագրում է, որ քնաջնջման ծրագիրն իրականացնելու համար խնամքով նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվել: Անատոլիա ուղարկվեցին ժանդարմական ուժեր, որոնք պետք է հայերի տներում զենք որոնեին, բանտերից ազատվին քրեական տարերին ու նրանցից կազմակերպեին հատուկ խմբեր՝ տիետաներ (տիետա՝ նշանակում է արյան գին): Նրանք չգորակոչված մահմեդականներից կազմակերպեցին քաղաքացիական զինվորների խմբեր ու նրանց զենք բաժանեցին: 1914 թ. նոյեմբերի 21-ին անկրոն երիտթուրքերը ջիհադ կամ սրբազան պատերազմ հայտարարեցին, որը պարտավորեցնում էր սպանել թուրք անհավատներին, ովքեր կմերժեին ընդունել իսլամի հավատքը: Բոլոր քրիստոնյաներին՝ 20—43 տարեկան, իսկ հետագայում՝ 18—48 տարեկան, աստիճանաբար զորակոչեցին, թեև

¹ Նշվ. աշխ., էջ 144:

օրենքով ծառայության ենթակա էին 27-ից ցածր տարիքի մարդիկ: Աշխատանքի անընդունակները պարտավոր էին ծառայել իբրև գրաստ: Միայն Մուշի և Էրզրումի ճանապարհին նրանցից 3 000 հոգի ճգնվել են իրենց բեռների ծանրության տակ¹:

Համառոտակի խոսելով Կիլիկիայի տեղահանության, Սուեիայի ինքնապաշտպանության մասին, Նանսենն առավել հանգամանորեն կանգ է առնում Վանի «ապստամբության» վրա, որն, ըստ նրա, թուրքերը փորձել են օգտագործել, որպես հայերի դավաճանության լավագույն ապացույց: Հպանցիկ անդրադառնալով Ծատախի, Արճեշի, Հայոց Ջորի ինքնապաշտպանական մարտերին, հեղինակը նկարագրում է Վանի պաշարումն ու ունբակոծումը, որը տևեց 4 շաբաթ: Հայերը որոշ չափով հրացաններ ունեին, բայց ուղղակիորեն քիչ էր, ուստի և խնայողաբար էին այն օգտագործում: Նրանք պատրաստում էին գնդակներ՝ օրական 3 000 հատ, ինչպես և վառոդ. վերջում նրանք պատրաստեցին նույնիսկ մեկ-երկու հրասանդ: Քաղաքի վրա արձակվել էր հրետանու 12 000 արկ, բայց վնասը շատ քիչ էր եղել: Հայերի կողմից սպանվել էին 18 հոգի, բայց վիրավորները շատ էին: Թուրքերի կորուստները հավանորեն մոտավորապես նույնքան են եղել: Հետո, երբ ռուսական բանակը հուլիսի 31-ին որոշ ժամանակով նահանջեց դեպի հյուսիս, Վանի վիլայեթի հայ ազգաբնակչությունը, թվով մոտ 200 000 մարդ, փախավ դեպի Ռուսաստան²: Ակներև է, որ նորվեգացի գիտնականի բերած թվական տվյալները, մեղմ ասած, անտույզ են:

Այնուհետև Նանսենը տեղեկացնում է, թե ինչպես Վանի ինքնապաշտպանության փաստը Էնվերը հատուկ կոմիտեիկելով ներկայացրեց Բեռլին՝ իբրև հայ հրոսակախմբերի՝ մահմեդական ազգաբնակչության վրա թիկունքից հարձակվելու ապացույց, որի հետևանքով Վանի վիլայեթի 180 000 մահմեդականներից միայն 30 000-ին է հաջողվել փախչել և փրկվել: Հետագայում Բեռլինում հրատարակված մի տեղեկագրում թուրքերը սպանված մահմեդականների թիվը հասցրին 180 000-ի: Այսպիսով 18-ը դարձավ 180 000: Վիճակագրական տվյալների այս խաղը որակելով իբրև «ապշեցուցիչ տոտ», հեղինակը գրում է, որ իրականում Վանի վիլայեթում, իրոք, կային 180 000 մահմեդականներ, որոնցից 30 000-ը՝ թուրքեր, 150 000-ը՝ քրդեր: Ռուսական բանակի առաջխաղաց-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 145:

² Նշվ. աշխ., էջ 149:

ման ընթացքում թուրքերը փախան դեպի արևմուտք, իսկ քրդերը մնացին իրենց տեղերում, և ոչ ոք նրանց չներդրեց: «Այս ամբողջ միջադեպը,— գրում է նա,— տիպիկ օրինակ է այն մեթոդի, որով թուրքերը վարվել են հայերի հետ և փորձել այնպես ձևացնել, թե հայերը ապրտառիներ ու դավաճաններ են: «Մյուս ապացույցները» հայերի հանցավոր լինելու մասին, նույն տիպի են:

Փոքր Ասիայում գերմանական հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսի դեսպանների տեղեկագրերը միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ ոչ մի ապացույց չկա հայերի դավաճանության կամ ապստամբական ծրագրեր ունենալու մասին (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.)¹:

Այնուհետև նորվեգացի հումանիստը գրում է Պոլսում ապրիլի 24-ի գիշերը կատարված հայ մտավորականության ձեռքակալությունների մասին, նշում, որ առանց հարցաքննության ու դատի Փոքր Ասիա արտրվեցին շուրջ 800 աչքի ընկնող հայեր՝ երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, գրողներ, բժիշկներ, օրենսգետներ, խմբագիրներ, քահանաներ: Նրանցից միայն 8 հոգի վերադարձան, մնացածներն անհայտացան: Այսպիսով, բոլոր նրանք, ովքեր ընդունակ էին Հայկական հարցը պաշտպանելու, հարմար ձևով հեռացվեցին ասպարեզից²:

Այնուհետև, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915 թվականի հունիս ամսին սկսվեցին ասրասիները, որոնց հավասարը հայտնի չէ պատմությանը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Կիլիկիայի, Անատոլիայի, Միջագետքի բոլոր գյուղերից ու քաղաքներից հայ քրիստոնյաներին քշեցին դեպի մահվան ճանհիսն: «Գործը կատարվեց սիստեմատիկ կերպով, շրջան շրջանի ետևից մաքրվում էր, անկախ այն քանից, թե այդ բնակչությունը պատերազմական բեմերին մոտիկ էր, թե դրանցից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու: Պետք էր մաքուր ավել բոլոր հայերին»³: Նա այն միտքն է հայտնում, որ տեղահանումներն անսահմանորեն ավելի վատ էին ու դաժան, որովհետև վայրկենական մահվան փոխարեն նրանք իրենց զոհերին ստիպում էին ենթարկվել ամեն տեսակի ոչ մարդկային տառապանքների: Այս վատոգի և բարբարոսական տեղահանման պլանը իշխանության դեմքը փրկելու համար էր, անշուշտ, երբ առաջադրվում էր իրեն «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառում»: Այդ

չարանները օրավոր փոքրանում ու փոքրանում էին, այնքան, որքան քաղցը, ծարավը, հիվանդությունը, սպանող լրիվ կատարում էին իրենց գործը: Հաճախ տիեռաների կամ քրդերի խմբերը խոյանում էին այս շարանների վրա, կողոպտում, տանջում, սպանում ու բռնաբարում էին:

Նանսենը տարօրինակ է համարում, որ Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի և Հայեայի հայերին «մոտավորապես» խնայեցին շնորհիվ այն բանի, որ այս քաղաքներում շատ եվրոպացիներ կային, որոնք կտեսնեին, թե ինչ է տեղի ունենում: Իսկ Զմյուռնիայի հայերի տեղահանումները, նրա կարծիքով, կասեցրին գերմանական սարսերը:

Նա նշում է, որ մի քանի տեղերում՝ Բիթլիս, Մուշ, Մալաթիա, Ուրֆա, Տիգրանակերտ և այլն, վայրերը ավերող համարեցին տեղահանության մեթոդը և հայերին կոտորեցին առանց հետագա նեղությունների:

Նանսենը գրում է, որ թուրքական բանակի հայ զինվորները նույնպես, որոնք այնպես քաջաբար կռվել էին, որ նույնիսկ էնվեր փաշան հրապարակավ չխնայեց իր փաղաքշական խոսքերը նրանց քաջության, հավատարմության ու կարգապահության մասին (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), հետագայում զինաթափվեցին, թիկունքում դրվեցին տաժանակիր աշխատանքի և վերջում գնդակահարվեցին իրենց ընկերների կողմից՝ իրենց սեփական սպաների հրամանով⁴:

Նանսենը կարծեք հասու չէ Գերմանիայի խաղացած բառնեղի դերին, այլապես չէր գրի, թե գերմանական կառավարության ջանքերը՝ գազանությունները դադարեցնելու կապակցությամբ, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Նանսենի տվյալներով, որոնք հիմնականում վերցված են գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների տեղեկագրերից և որոնք նրա կարծիքով իրենց դաշնակցի շարագործության լավագույն մերկացումներն են, 1916 թ. ապրիլին 14 000 տեղահանվածների կոտորեցին Ռասուլ-Այն ճամբարում: Եփրատի ափին, Մեքսեներում, Հայեայից արևելք, մի մեծ հառակենտրոնացման ճամբարում թաղվել է 35 000 մարդ: 1915-ի ընթացքում Դեյր էզ-Ջոր (Եփրատի ափին) են ուղարկվել 60 000 տեղահանվածներ, որոնց մեծ մասն անհետացել է, իսկ 1916-ի հուլիսին այստեղ է բերվել 20 000 մարդ, որոնցից 8 շաբաթ անց մնացին միայն մի քանի արհեստավորներ: 1916-ի ապրիլին Մոսուլ ուղարկվեցին 19 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 150:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 151:

հայեր և 300 կմ անապատային անապարհը հաղթահարեցին ընդամենը 2500-ը:

Նանսենը առաջ է քաշում այն հարցը, թե ինչո՞ւ հայերը չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և այդ կապակցությամբ հայտնում է հետևյալ ուշագրավ միտքը. «Հայերի թշնամիները հավակնում են այս բոլորի վրա նայել որպես այլասերված անգործության ապացույց, երբ նկատի են ունենում, որ այդպիսի մեծ թվով մարդիկ առանց դիմադրության թույլ են տալիս, որ իրենց կոտորեն կամ քշեն հեռուներ՝ դեպի ստույգ մահ: Սակայն հենց այս փաստը անմիջականորեն հակասում է թուրքերի օգտագործած ոչ ճիշտ ամբաստանությանը, թե իրենց զոհերը եղել են վտանգավոր ապստամբներ: Բացի այդ, մարդիկ պիտի հիշեն, որ կարող տղամարդկանց մեծ մասին տարել էին բանակ՝ պատերազմական ծառայության, և ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը սխտեմատիկ կերպով զինաթափ էին արել, ուստի նրանց համար այնքան էլ հեշտ չէր դիմադրություն ցույց տալ լավ զինված ժանդարմներին, զինվորներին ու կամավորներին: Այսուհանդերձ, որոշ դեպքերում, երբ առիթ է եղել, հայերը քաջաբար պաշտպանել են իրենց և ունեցել որոշ հաջողություններ, օրինակ՝ Վանում և Կիլիկիայում, Սուեիայի մոտակայքի լեռներում, որտեղ հայերից մի քանիսը զենք ունեին, և այն էլ՝ կայծքարի փակադակով հին հրացաններ:

Ուրֆայում հայերը ոչնչացան հերոսական, բայց անհուսալի սրայքարից հետո: Մի ժողովուրդ, որը կարող էր հանուն արդար դատի (որին նրանք հավատում էին) կռվել այնպիսի հախուռն արիությամբ, ինչպես կռվեցին հազարավոր հայ կամավորներ կովկասյան և սիրիական ճակատներում, կարող է ապահով կերպով մերժել վախկոտության մասին բոլոր տեսակի ամբաստանությունները»¹: Մեր կարծիքով, սակայն, մեծ նորվեգացու առաջ քաշած կովանները չդիմադրելու մասին, լիովին չեն փարատում տարակուսանքները: Հիրավի, ինչո՞ւ հայերը ավելի լուրջ ու կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտվեցին, ինչո՞ւ թույլ տվեցին, որ իրենց հետ վարվեն այնպես, ինչպես կամեցան: Կարծում ենք, որ դրա իրական պատճառներն ավելի խորն են թաղված և կարոտ են հետազա հատուկ ուսումնասիրության:

Խոսելով այն մասին, թե ինչ գալրույթի փոթորիկ բարձրացավ աշխարհում ընդդեմ թուրք բարբարոսների, հեղինակը գրում է, որ իբրև

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158—159:

հանդարտեցման միջոց եղան հանդիսավոր խոստումներ, որ հայերը կստանան լրիվ փոխհատուցում անկախության ու ազատության ձևով, պայմանով, որ նրանք միանան Անտանտին և իրենց կարող տղամարդկանց ուղարկեն կռվելու: Աշխարհի բոլոր մասերից ակսեց հայ կամավորների անընդհատ հոսանք: Հայկական լեգեոններ կազմակերպվեցին Աիրիայի անգլո-ֆրանսիական բանակում: Կովկասում, ռուսական ճակատում հայ երիտասարդները կատաղի եռանդով հավաքվեցին ռուսական դրոշի տակ: Ի հավելումն ռուսական կանոնավոր բանակում եղած 150 000 հայերի, կազմվեցին հայ կամավորների վաշտեր, որոնք իրենց սեփական դեկավարների, հատկապես հերոսական Անդրանիկի հրամանատարությամբ փառավոր մարտեր մղեցին թուրքերի դեմ: Ավելի քան 200 000 հայ զինվորներ զոհվեցին հանուն դաշնակիցների գործի:

Իր խոսքը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտցոֆ Նանսենը ավարտում է թևավոր դարձած հետևյալ մտադրաստություններով. «Եվ վերջապես դա սուկ մի կոտորված, բայց տաղանդավոր փոքրիկ ազգ էր, որը չուներ նավթաբեր տարածություններ կամ ուկու հանքեր:

Վա՛յ հայերին, որ երբևէ քաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Հայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից:

Բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի լքել իր հույսը: Նրանք քաջաբար շարունակել են աշխատել ու սպասել... սպասել տարեցտարի:

Նրանք դեռ սպասում են»¹:

Հայ ժողովրդի աշագոհ երախտավորների շարքում ուրույն տեղ ունի լեհ նշանավոր արևելագետ, լրագրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ Բոգդան (Ալեքսանդր) Անտոնևիչ Գեմբարսկին (1905—1978): Ծնվել է Պետերբուրգում, 1924-ին մշտական բնակություն է հաստատել Վարշավայում: Երկրորդ համաշխարհային տարիներին զինվորագրվել է հակաֆաշիստների բանակին, եղել է 1944-ի Վարշավայի ասիստանտության կազմակերպիչներից մեկը, ընկել գերմանական համակենտրոնացման ճամբար: 1956-ին այցելել է Հայաստան:

1961-ից մինչև կյանքի վերջը զբաղվել է Հայկական հարցով, այն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 176:

բարձրացրել միջազգային ասպարեզ: Նամակագրական կապեր է ունեցել Մ. Սարյանի, Պ. Սևակի, Հ. Ծիրազի, Ն. Զարյանի, Գ. Էմիևի և այլոց հետ:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ արժանի տեղ պետք է գրավի Բ. Գեմբարսկու «Նամակներ աշխարհին» գիրքը, որը կազմել, խմբագրել, ծանոթագրել և համապատասխան վերջաբանով հրատարակության է ներկայացրել հեղինակի հայ բարեկամ Համբետ Կարճիկյանը¹:

Գիրքն ամփոփում է լեհ հրապարակախոսի 1960—70-ական թվականներին հրապարակած հակաթուրքական հոդվածները, որոնցում դատապարտվում է 1915-ի հայոց ցեղասպանությունը և բարոյա-իրավաբանական փաստարկումների հիման վրա պահանջ է առաջադրվում վերականգնել հայ ժողովրդի իրավունքները նրա բնագավառով հայեցողի գոնե մեկ հիմնված մասի վրա:

Գրքի առաջաբանի յուրօրինակ դեր է կատարում Մարտիրոս Սարյանի նամակը Բ. Գեմբարսկուն, որտեղ աշխարհահռչակ նկարիչը երախտագիտության խոսքեր է ուղղում «Մեծ Մարդուն, արդարամիտ լեհին», որն արժանի է հայ ժողովրդի պատմության մեջ մնալու մեծ փառքին:

Գիրքն սկսվում է 1961 թ. նոյեմբերի 20-ին Վարչավայի «Կյորունկի» («Ուղղություններ») շաբաթաթերթում Բ. Գեմբարսկու տպագրած «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» այժմ արդեն հանրահռչակ հոդվածով: Իսկ այն օրերին հոդվածի հայերեն և ռուսերեն տարբերակները երևանաբան լեհուհի Մարիա Գրոխովնայի թարգմանությամբ մեզանում ձեռքից ձեռք էին անցնում մեքենագիր, շատ վատ ընթերցանելի վիճակում, իսկ տարածողներն էլ հետապնդվում էին:

Գիմելով իր «հին թուրք ծանոթին», որն, անշուշտ, հրապարակախուսական հնարք է, Գեմբարսկին հարտնում է ի լուր աշխարհի, որ հրեաների դահիճ գերմանացի Այխմանը եղել է թուրքերի ուշիմ աշակերտը միայն և այն, ինչ նա արել է 1942—44 թվականներին հրեաների նկատմամբ, կրկնողությունն էր ավելի մեծ չափով նույն բանի, ինչ որ թուրքերը գործել են հայերի նկատմամբ դեռևս 1915-ին, իսկ դա եղել է մարդկության պատմության մեջ առաջին ճրագրված, գիտական հիմքի վրա հենված ամբողջ ժողովրդի ոչնչացում: «1915 թվականի կոտորածի

ժամանակ,— գրում է Գեմբարսկին,— որը շարունակվեց հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում, ...զոհվեցին ընդհանուր թվով երեք միլիոն հայեր, որը կազմում է ամբողջ ժողովրդի 60 տոկոսը... Վերադառնալով ներկայիս և հաշվի առնելով քանակական վիճակը 1911 թվականին, ինչպես և նրանց բնական աճի տոկոսը վերջին 50 տարիների ընթացքում, ընթացիկ 1961 թվականին նրանք պետք է հասնեին 10 միլիոնի, իսկ իրականում հազիվ չորս միլիոն են»²:

Հայտարարելով, որ հայերի դեմ արշավանքի հենց առաջին տարում 1915-ին, զոհվեց մոտ երկու միլիոն հայ, Գեմբարսկին Թալեաթին համարում է Հիտլերի հանձարեղ նախորդը, իսկ երկրորդ հանցագործ համարում է Այխմանի նախորդ Էնվեր փաշային, որոնք երկուսն էլ արժանի, բայց, ցավոք, չափազանց մեղմ պատիժ ստացան՝ սպանվեցին հայ վրիժառուների ձեռքով:

Լեհ հրապարակախոսը նշախնայան արժանի երրորդ ջարդարար է հոչակում թուրք մտավորականությանը, որը ինքնակամ օժանդակեց ոճրագործների կազմակերպած ազգայնամոլ հալածանքին: Մարտավարական հնարք պետք է համարել, անշուշտ, ազնվագույն լեհի այն պնդումը, թե այդ նույն ժամանակ թուրք հասարակ ժողովուրդը, մուսուլման հոգևորականությունը և ազնվական տոհմերը կամ բոլորովին չեն մասնակցել կոտորածին, կամ նույնիսկ փորձեր էին անում հայերին փրկելու²:

1915 թվականի հայերի կոտորածը հեղինակի կարծիքով կոտորածի բնույթ չունեին, այլ նրանք ներկայացնում էին «ուստիկանական կարգադրությունների» հրամաններ, որոնց արդյունքները հասցրին միլիոնների անխուսափելի սոսկալի մահվան: Պատկերելով իրականացվող ոճրագործության պետական, նա ցույց է տալիս, որ նախ և առաջ իշխանությունների կողմից հրաման էր արձակվում, որի համաձայն բոլոր հայերը պարտավոր էին թողնել տվյալ վայրը սովորաբար երկու ժամվա ընթացքում՝ նոր բնակավայր հասնելու համար: Թույլատրվում էր հետը վերցնել միայն ձեռքի ուղեբեռ, խիստ արգելվում էր օգտվել որևէ տրանսպորտից: Հետխուսն երթը անսովա կիզիչ արևի տակ ուղեկցում էին զինված ուստիկանները: Եթե որևէ մուսուլման փորձում էր ջուր տալ հայերին, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Ուժատարտ ընկնողները նույնպես տեղում սպանվում էին: Երթի հետևից քարշ էին գալիս չեչենների

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

¹ Բոգդան Գեմբարսկի, Նամակներ աշխարհին, Երևան, 1990:

ու թափառաշրջիկների հրոսակախմբերը, որոնք ոստիկանների լուռ համաձայնությամբ առևանգում էին կանանց, աղջիկներին, բռնաբարում ու նահատակում նրանց: Եվ դա կատարվում էր գաղտնի հրահանգի համաձայն, որի իմաստը աքսորյալներին ճանապարհին մեղցնելն էր: Նրանցից կազմում էին նաև «աշխատանքային բաժանմունքներ», աշխատեցնում ռազմական ճանապարհների շինարարության վրա՝ յուրաքանչյուր բաժանմունքի տրվում էր երկու կիլոմետր, հետո բոլորին ոչնչացնում էին:

Նամակագիրն այնուհետև գրում է, որ կանանց, երեխաներին ու ծերերին քշում էին ավելի հեռու, մինչև բնաջնջման ճամբարները, որոնք տեղադրված էին Միջագետքի անապատում: Օրավան մահացությունը անցնում էր տասը հազարից:

Տեղահանումն ընդգրկեց այդ տարաբախտ ժողովրդին պատկանող բոլոր անձանց: Այն հայը, որը հանդիպում էր ճամբարից կամ աշխատանքային բաժանմունքից դուրս, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Կասկածի դեպքում ստուգում էին թլպատվածությունը:

Լեհ հայաերը գրում է նաև հայկական գեղերի զինվորների մասին, որոնք այնպես դյուցազնաբար կոչվում էին Էնվեր փաշայի կյանքի համար, սակայն հենց նրա հրամանով բաժանվեցին ընդհանուր բանվորական դրուժնաների, և հանձնարարությունը կատարելուց հետո ամբողջ դրուժնան ոչնչացվեց նահատակող վաշտի կողմից: Այս մասին Բ. Գեմբարսկին գրել է նաև փաստավերսագրական վիպակ՝ «Մահվան դատապարտվածները» վերնագրով (Երևան, 1991):

Արևելյան Հայաստանի տարածքի յուրացումը թուրքերի կողմից դիտելով իբրև հատուկ մի պարզև ժողովրդատպանության համար, նամակի հեղինակը հոետորական հարց է տալիս՝ ինչո՞ւ հայերին նահատակելը պարզև պիտի արժանանա, երբ լեհերին ու հրեաներին նույն ձևով նահատակելը պաշտոնապես ճանաչված է իբրև մարդկության դեմ գործած ոճիր: Թե՞ այդ դժբախտ հայերը ինչ-որ բանով վատ են լեհերից ու հրեաներից՝

Նամակում խոսքն ուղղելով թուրք ժողովրդի «ճշմարիտ խիղճը» հանդիսացող գրականագետներին, արտիստներին, ուսուցիչներին, համաշխարհային հանրավ վայելող թուրք գիտնականներին, երիտասար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

դության դատախարակներին ու բարեկամներին, լեհ մարդասերը կոչ է անում նրանց թուրք հասարակության առջև դատապաշտպան դառնալ մինչև օրս էլ աշխարհով մեկ ցրված հայերի համար, հենց այն պատճառով, որ նրանց հայրերն են խել հայերի ոտքի տակից հայրենի հողը՝ Յ միլիոն կյանքով հանդերձ:

Նամակի վերջում Բ. Գեմբարսկին ափսոսանք է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանության հարցը Թուրքիայում ընդմիջտ քողարկված է ամոթալի լուրջամբ, եթե ոչ բացարձակ արհամարհանքով:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ բաց նամակը հասցեագրված է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար պարոն Ու Տանին: Գլխավոր քարտուղարի ուշադրությունը հրավիրելով 1915-ի հայկական ցեղասպանության փաստի վրա, որի հետևանքով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը դարձել է աշխարհի ամենակոլտուրական ժողովուրդներից մեկի գերեզմանոցը, իսկ հրաշքով փրկվածների ժառանգները պանդուխտ են օտար երկրներում: Բ. Գեմբարսկին առաջ է քաշում «թուրք պետության և ժողովրդի, որպես ամբողջության, պատասխանատվության հարցը 50 տարի առաջ կատարված եղեռնի համար: Նա գտնում է, որ եթե առհասարակ կա հատուցում Յ միլիոն կոտորվածների դիմաց, ապա դրա միակ ձևը կարող է լինել իսկական ժառանգներին, այսինքն՝ աշխարհով մեկ ցրված հայերին իրենց նախնիների հողերի գեթ մի մասը վերադարձնելը¹: Այդ կապակցությամբ Բ. Գեմբարսկին առաջարկում է կոնկրետ նախագիծ, որի շուրջ կարելի է գալ փոխադարձ համաձայնության:

Հայ Դատի լեհ պաշտպանը համանման բովանդակությամբ բաց նամակ է ուղղել նաև Հնդկաստանի պրեզիդենտ պարոն Ռադհակրիշնանին: Նամակում ուշագրավ փաստարկ է բերվում երիտթուրքերի կուսակցության քաղբյուրոյի 1914 թ. հոկտեմբերի 5-ի գաղտնի խորհրդակցության սղագրությունից, որտեղ նյութվում էր արևմտահայության բնաջնջման պլանը: Քաղբյուրոյի անդամ Չավիդը միակն էր, որ առաջարկեց հայերին արտաքսել, բայց չոչնչացնել: «Ես լավ գիտեմ հայերին, — ասել է նա: — Կատարելով նրանց ցանկությունների թեկուզ մեկ հիմնգերորդը, մենք կարժանանանք նրանց շնորհակալությանը»²:

Ըստ այդմ էլ նամակագիրը մատնացույց է անում, որ ստեղծվելիք արևմտահայկական պետության իր առաջարկած տարածքը կազմում է

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

² Նշվ. աշխ., էջ 40:

պատմական Հայաստանի մեկ հինգերորդը: Անխոնջ գործիչը երազական հույս էր փայփայում, որ հայ ժողովրդի հանդեպ բարի կամքով տրամադրված և Երևան այցելած պրեզիդենտը թուրքական դեպի միջոցով կարող է այդ մասին խոսակցություն սկսել Թուրքիայի կառավարության հետ:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ, իր բառերով ամենանշանակալի նամակը ուղղված է հայ ընթերցողներին: Նա նշում է, որ ինքը հատկապես կուզենար կարծիքներ փոխանակել հայկական փոստախոսության քաղաքական շրջանների հեղինակավոր մարդկանց հետ:

Բացատրելով իր նամակների երևան գալու շարժառիթները, հեղինակն ընդգծում է, որ Հայկական հարցն այսօր բարոյական կարգի պրոբլեմ է, իսկ դա որոշակի տեսակարար կշիռ ունի, քանի որ բարոյական սկզբունքներն այժմ պաշտոնական փաստարկն էր են միջազգային քաղաքականության ասպարեզում: Հորդորելով հայերին՝ օգուվել գաղութարարությանն ընդմիջտ վերջ տալու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բանաձևից, որը հայերի համար ուղղակի պայքարի հրավեր է, նամակագիրը ճշմարիտ ուղի է ցույց տալիս: «Եթե դուք ինքներդ թերագնահատում եք ձեր նյութական և բարոյական ուժերը, — գրում է նա, — այս փոխարենը դրանք լրիվ գնահատում են ձեր թշնամիները: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ թուրքական կառավարությունը հետևի ոտնաթաթերին կկանգնեն Խորհրդային Միության առջև, եթե հայկական կոտորածի հրեղյանական տարում չվախենար հենց ձեզնից»¹:

Նամակով հեղինակը ցանկանում է պարզել՝ արդյո՞ք հայերը հավատում են մեր սերնդի օրոք մենյալ Արևմտյան Հայաստանի հարություն առնելու հնարավորությանը և մտադի՞ր են արդյոք բարեխառն պայմանների դեպքում միջազգային համաժողովում առաջադրել անկախության կոնկրետ պահանջներ առնվազն այդ տարածքի մի մասի համար:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ նամակը՝ ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին, «Թրջանի հայկական քառակուսին ունի իր լուծումը» վերստույթանք, հեղինակի առաջադրած նախագիծն է Արևմտյան Հայաստանի խաղաղ ազատագրման վերաբերյալ:

«Միրիական անապատ» հավերժանում, որը տպագրվել է դեռևս 1985-ին, կրակովում, Բ. Գեմբարսկին վերաշարադրում է հայոց ցեղապանության իրականացման առջ տարափազգու ընթացքը՝ որոշ նոր մեկնաբանություններով ու եզրահանգումներով հանդերձ:

Ժողովածուն ամփոփելով հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կենսագրականով, Համլետ Կարմիրկյանը Բոգդան Գեմբարսկու անունը անատարկելիորեն դնում է աշխարհի մեծ հումանիտաների՝ Բայրոնի, Բարթյուսի, Նանսենի, Վերֆելի, Վեսելյուսկու, Բրյուսովի, Գրկու, Սախարովի անունների կողքին:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ վերոհիշյալ օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված ու հրատարակված աշխատություններում կուտակված է զգալի քանակությամբ փաստավավերագրական նյութ, որը լույս է տրոում Եղեռնի այս կամ այն դրվագի վրա:

Այդ աշխատությունները մի որոշումի չափով պարունակում են նաև օգտակար տեսական ընդհանրացումներ ու եզրահանգումներ, որոնք, անշուշտ, նկատի կարող են առնվել հետագա ուսումնասիրություններում:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ նամակը, որը ուղղված է հայերին, օգուվել գաղութարարությանն ընդմիջտ վերջ տալու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բանաձևից, որը հայերի համար ուղղակի պայքարի հրավեր է, նամակագիրը ճշմարիտ ուղի է ցույց տալիս: «Եթե դուք ինքներդ թերագնահատում եք ձեր նյութական և բարոյական ուժերը, — գրում է նա, — այս փոխարենը դրանք լրիվ գնահատում են ձեր թշնամիները: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ թուրքական կառավարությունը հետևի ոտնաթաթերին կկանգնեն Խորհրդային Միության առջև, եթե հայկական կոտորածի հրեղյանական տարում չվախենար հենց ձեզնից»:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅՈՑ ՄԵՇ ԵՂԵՆԻՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՑ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մարդկության պատմության մեջ դարի ամենամեծ ոճրագործությունը՝ հայոց Եղեռնը, կաթվածահար արեց հայ ժողովրդին: Ժամանակ էր պետք ուշքի գալու և խորհելու կատարվածի մասին: Ուստի պատահական չէ, որ Եղեռնին նվիրված պատմագիտական առավել ամփոփ ուսումնասիրությունները սփյուռքահայ իրականության մեջ ի հայտ եկան երկու-երեք տարի անց միայն, որոնցում առաջին փորձերն էին արվում բացահայտել սպանդի իրական պատճառները, որոշել նրա շրջանակները, պարզաբանել կորուստների մոտավոր չափերը, ի հայտ բերել իսկական հանցավորներին, տալ հայկական հերոսամարտի նկարագիրը, կատարել տեսական ընդհանրացումներ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հաջորդ շուրջ հինգ տասնամյակները լուրջան ժամանակաշրջան էին հայ պատմագրության մեջ: Այդ ժամանակահատվածում արևմտահայության ողբերգության մասին հնարավոր էր բարձրաձայն խոսել ու գրել միայն սփյուռքում: Սակայն այստեղ հրատարակված պատմագիտական աշխատությունները մինչև 1965 թվականը գլխավորապես կրում էին փաստագրական-նկարագրական բնույթ:

Նկատի առնելով որակական այն փոփոխությունները, որպիսիք կատարվեցին Եղեռնի պատմագրության մեջ 50-ամյա տարեկիցի նշումից հետո, երբ առավել մեծ տեղ սկսեցին գրավել գիտատեսական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները, նպատակահարմար ենք համարել ըստ դրա էլ պայմանականորեն սփյուռքահայ պատմագրությունը ժամանակագրորեն բաժանել երկու հատվածի և բաժանման սահմանագիծ դիտել 1965 թվականը:

1. 1915—1965 թվականների հրատարակությունները

Եղեռնի զոհերի հիշատակը պահպանելու գործում անգերազանհատելի է «Ամենուն տարեցույցի» մեղվաշան հրատարակիչ **Թեոդիկի (Թեոդորոս Լապճիճյան)** ծառայությունը: Ինքն էլ աքսորված լինելով Թուրքիայի խորքերը, պատերազմից հետո նա վերադարձավ Պոլիս, որտեղ, վերսկսելով «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակման շնորհակալ գործը, զուգահեռաբար 1919-ին Եղեռնի 4-րդ տարեկիցի առթիվ լույս ընծայեց «Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի» գիրքը¹: Բազում հոգաշատ պրպտումներ պահանջող այս գիրքը պարունակում է Մեծ եղեռնի զոհ դարձած 761 հայ մտավորականների համառոտված կենսագրականներ, տրված են դրանց ճշող մեծամասնության լուսանկարները: Հանրագիտարանի նշանակություն ունեցող այս մեծարժեք գիրքը, որը, անվարան կարելի է ասել, առաջին ուղեցույցը դարձավ Եղեռնի պատմության հետագա ուսումնասիրողների համար, լրացումներով ու ճշգրտումներով վերահրատարակվեց 1939-ին, Ալեքսանդրիայում:

Միևնույն ժամանակ ջանքեր գործադրվեցին Եղեռնի վերաբերյալ պատմական հավաստի փաստաթղթերի հավաքման ու հրատարակման բարդ ու դժվարին խնդրի իրականացման ուղղությամբ: Այդ ասպարեզում շնորհակալ աշխատանք կատարեց **Հայկ Աճեմյանը**, որը սեփական պրպտումներով լրացրեց, ծանոթագրեց ու հրատարակեց **Մաղաքիա Օրմանյանի** կազմած «**Թուրքահայ աղետը**» խորագրով տեղեկագիրք²:

Տեղեկագրի հրատարակիչը նպատակ է դրել մաս առ մաս լույս ընծայել թուրքահայ նորագույն աղետի (1915—1918) մասին իր ձեռք բերած պատմական փաստաթղթերը, և դրանցից առաջինն է հանգուցյալ Մ. Օրմանյանի բավական մանրակրկիտ տեղեկագիրքը, որի վրա ինքն ավելացրել է մի շարք կենսագրական համառոտ ծանոթագրություններ հիշատակված պատմական անձնավորությունների մասին, իբրև հավելված Արևմտյան Հայաստանի կրոնական, հասարակական, հեղափոխական և գրական սպանված կամ անհետացած մի շարք գործիչների անուններ, որոնց մասին տեղեկագրում հիշատակություն չկա:

¹ Թեոդիկի, Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի, Կ. Պոլիս, 1919:

² Հայկ Աճեմյան, Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր Տեր Մ. Օրմանյանի, Նախկին պատրիարք Թուրքիո Հայոց, Նոր ծանոթագրություններով և հավելվածներով հրատարակեց Հայկ Աճեմյան, Ա. Էշմիածին, 1919:

ինչպէս ինքը՝ Հայկ Աճեմյանն է նշում, չնայած տեղեկագիրը լոկ մանրամասն անվանացուցակի տպավորություն է թողնում, բայց դրա ճշտությամբ կազմելն էլ մեծ ու դժվարին աշխատանք է, պատասխանալիու գործ: Անշուշտ, իրավացի է հրատարակիչը, գրելով, որ եթե մեր դատի և աղետի վերաբերմամբ մնան տեղեկագրեր շատ լինեին ու դրանք բոլորն էլ լույս ընծայվեին, ապա դրանք ապագա պատմագրի համար անգնահատելի աղբյուրներ կլինեին:

Տեղեկագիրը, որը վիճակագրական ու կենսագրական տվյալներ է պարունակում անհայտացած հոգևորականների, Կ. Պոլսից 250 արտոբաժների, Վասպուրականի նահատակների, Էրզրումից, Բիթլիսից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Սեբաստիայից, Մարզվանից տարագրվածների ու հոշոտվածների մասին, հրատարակչի վկայությամբ հավաքված են շատ վստահելի ու պաշտոնական աղբյուրներից:

Հայկ Աճեմյանը Էջմիածնի դիվանատան հին թղթերի միջից հայտնաբերել է Վասպուրականից գաղթած ու այստեղ սովին ու համաճարակներին զոհ գնացած 8126 հոգու ցուցակ, որոնք թաղված են վանքի անտառի հարավակողմում գտնվող գերեզմանափոսում:

Թարմ տպավորությունների տակ է գրված արքորի տառապալի ուղիներով անցած **Սեպուհ Ակնունու** գիրքը¹, որը փաստավավերագրական հարուստ նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին: **Մեծածավալ** այս գրքում հնարավոր մանրամասներով ու ժամանակագրական կարգով ըստ գավառների տրված է ոչ միայն հայերի տարագրության ու շարդի պատմության ուրվագիծը, այլև ներկայացված են հայոց դյուցազնամարտի դրվագները: Հեղինակը ձեռքի տակ է ունեցել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից և այլ աղբյուրներից վերցված վավերագրեր ու փաստաթղթեր, որոնցից կատարված են ընդարձակ հղումներ:

Հեղինակը հետաքրքիր վավերական նյութ է շրջանառության մեջ դնում իթթիհատի կոմիտեի հույժ գաղտնի նիստի մասին, որտեղ վերջնական որոշում ընդունվեց հայերի ցեղասպանության մասին: Այդ նիստին թուրքերը թույլ չեն տվել մասնակցել նույն մարմնի ազդեցիկ անդամ Պետրոս Էֆենդի Հալաճյանին, որը ժողովի որոշման մասին կարող էր տեղեկացնել հայերին:

Հայոց եղեռնի պատմության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերից

մեկը պետք է համարել, անշուշտ, մարտիրոսագրության բոլոր ուղիներով անցած ու արհավիրքը սեփական աչքերով տեսած Գրիգորիս վարդապետ **Պալաքյանի** երկհատոր աշխատությունը, որը հուշագրություն լինելուց ավելի պատմաքննական վերլուծություն է և հարուստ ու մեծարժեք նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին:

Հեղինակը, Եղեռնի իրական պատճառների մեջ խորամուխ լինելու նպատակադրմամբ, վերլուծում է պատերազմի սկզբին ստեղծված իրադրությունը, գտնում, որ եթե այդ պատասխանատու պահին ամեն ազգ հետամուտ էր ըստ կարելույն քողարկելու իր մտքերն ու իղձերը, ահա այդ պատմական օրերին հայերն էին միայն, որ ազգովին կուրորեն նետվում էին զահավեժ բախտախնդրության մեջ ու այդպիսով գրգռում դարավոր չարաճենձ թուրք թշնամուն, որն առանց այն էլ վաղուց արդեն պատրվակ էր փնտրում համատարած արյան ծովի մեջ խեղդելու ողջ արևմտահայությանը: Գր. Պալաքյանը սրտի անհուն ցավով է արձանագրում, որ ճակատագրական այդ օրերին ազգային որոշակի քաղաքականություն գոյություն չուներ, և համազգային ընդհանուր կարգախոսի չգոյության պատճառով ամեն հայ և ամեն կուսակցություն անպատասխանատու կերպով գրում, խոսում և գործում էր իր ըմբռնած ու նախասիրած եղանակով: Մինչդեռ իթթիհատական նենգամիտ կառավարությունը ոչ միայն որևէ արգելք չէր հարուցում, այլ, ընդհակառակը, էլ ավելի դյուրություններ էր ընձեռում, որպեսզի հայությունն իր բոլոր խավերով ու շերտավորումներով հանդիսավորապես ու բացահայտորեն ցնձա Ռուսաստանի ու նրա դաշնակիցների հաղթանակների առիթով և ժամանակ չունենա թափանցելու իր սարքած արյունոտ ծրագրերի մեջ: Խորին ափսոսանքով է նա փաստում այն իրողությունը, որ մայրաքաղաքի և գավառի հայությունը միմյանցից բացարձակապես լուր չունեին, և վերջինս չգիտեր, թե որն է ազգային ընդհանուր կարգախոսը և թե ինչպես պետք է գործել, ուստի նա էլ իր ազգային դարավոր երազների ու հույսերի իրականացման պատմական ժամը հասած էր համարում ու այդ պատճառով ինքը ևս աննախընթաց խանդավառության մեջ էր: Եվ վերջապես Գ. Պալաքյանը արձանագրում է այն տխուր իրողությունը, որ պատմական այդ ահավոր օրերին հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների կրավորական դիրքի պատճառով ազգի ճակատագիրը փաստորեն վարող Պոլսո Ազ-

¹ Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու շարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1919:

¹ Գրիգորիս Ծ. վարդապետ Պալաքեան, Հայ Գողգոթան (դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, Բ հատոր, Փարիզ, 1950:

գային պատրիարքարանը ևս շվարած վիճակի մեջ էր և բոլորովին անընդունակ էր կշռելու կացության ողջ ծանրությունը: Գրելով, որ դեռևս 1914-ի հուլիսին կայացած Կարինի համագումարում դաշնակցությունը որոշել էր Թուրքիայի՝ պատերազմին մասնակցելու դեպքում չեզոք մնալ, իսկ հետո մերժել էր իթթիհատի հրավերը՝ օգնելու նրանց, նա միաժամանակ ընդգծում է, որ «հայ քաղաքական կուսակցությանը ընթացքը հանդեպ թուրք կառավարության միշտ բարեացակամ եղավ և երբեք դավադրական (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.), ինչպես կնճկին ցույց տալ հայ արեան պատասխանատու մեծ եղեռնագործ իթթիհատական փախստականները, անշուշտ իրենց մեծ ոճրին չքմեղանքն ապահովելու հույսով»¹:

Մեր կարծիքով, եղեռնի հիմնապատճառը միանգամայն ճիշտ է մեկնաբանում Գ. Պալաքյանը, գրելով, թե «Երիտասարդ թուրքերու ոճրածարավ այս ոհմակը՝ տարված համաթուրանական և համիլանական ցնորամիտ գաղափարներէ, կերպեր արևը մայր մտնող օսմանյան կայսրութեան հետզհետէ խորասուզվող սահմաններուն վրա, կանգնեցնել հսկա կայսրություն մը, կազմված օսմանյան երկիրներեն զատ Եգիպտոսէ, Կովկասեան իսլամներէ, պարսիկներէ, Աֆղանիստանէ, Պելունիստանէ, տարածելով փոսցածին այս իսլամական մեծ կայսրությունը մինչև Հնդկաստան...»

Բայց որովհետև այս բոլոր ցեղերու մեջ հայերն էին միայն, որ Եվրոպայի մեջ իրենց ողբ ու կոծովը թուրքերու դեմ գրգռություն առաջ կրերին և Եվրոպայի հանրային ձայնը կլարեին ընդդեմ ջարդարար թուրքին, ուստի թուրք իթթիհատական կառավարությունը ու քոմիդեն, կուզեին համաշխարհային պատերազմին ընծայած բացառիկ այս պատերազմում օգտագործել և հայ ցեղը մեջտեղեն վերացնել»²:

Այնուհետև Գ. Պալաքյանը հինգ կետերով մեկնում է հայերի իսպառ բնաջնջման ծրագիրը, որը հետևյալն էր. 1. գորահավաքի պատրվակի տակ հավաքել 20—40 տարեկան տղամարդկանց, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվեր անձնապաշտպանության հնարավորությունից, 2. ձերբակալել մայրաքաղաքի հանրաժանոթ մտավորական և ազգային բոլոր գլխավոր գործիչներին, 3. զինաթափել մնացած ամբողջ հայությանը, 4. նախքան ընդհանուր զինաթափությունը, անմիջապես զինաթափել անպարտելի Ջեյթունը և քանդել դարավոր այդ արծվաբույ-

նը, 5. ամենից առաջ զինաթափ անել և իսկույն տեղահան անել Վանի հայությանը:

Հեղինակը նոր, մինչ այդ գաղտնի մնացած փաստեր է բերում հերքելու համար թուրքերի կեղծիքը՝ հայերի ապստամբության մասին և ամենահամատ կասկածողներին իսկ տարհամոզելու, թե «Վանի 1915 ապրիլ 7-ի կարծեցյալ ապստամբութենեն չորս ամիս առաջ արդեն թուրք կառավարությունը վճռած էր հայ ժողովրդի վերջնական բնաջնջումը, տեղահանության նվազ անմեղ ձևին և տարագրության պիտակ անուճից տակ»¹:

Խոսելով 1915-ի ապրիլ 11 (24)-ին Կ. Պոլսի հայ մտավորականների ձերբակալության մասին, Գ. Պալաքյանը նողկանքով է արտահայտվում Պեշիկթաշի տխրահույս մուխթար (թաղապետ) Արթին Մկրտչյանի, որի ձեռքով էր կազմված սև ցուցակը, և Պատրիարքարանի պաշտոնյա, Թալեաթի ծպտյալ լրտես Գամեր Շիրինյանի մասին, որը թուրքերին իրազեկ էր պահում հայերի յուրաքանչյուր քայլին²:

Այսօր վավերագրական արժեք ունեն Այաշի բանտից և Չանկրիի զորանոցից արքայազն հայ մտավորականների ցուցակները, որոնք համատուտ տեղեկություններով կազմել է հեղինակը:

Առանձին գլուխ է հատկացված իթթիհատի կոմիտեի 1915 թ. գաղտնի միտի որոշմանը՝ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի մասին, որը հետևյալն էր. 1. բացարձակորեն արգելվում էր հայերի տեղաշարժը երկրի ներսում, 2. ձերբակալել քաղաքների հայ մտավորականությանը, որպեսզի վերջիններս չկարողանան ժողովրդին ապրտամբեցնել, 3. հայերին զինաթափել մինչև խոհանոցի մեծ դանակները և աղպիսով անհնար դարձնել ապստամբական որևէ հավանական շարժում, 4. ամբողջ Փոքր Ասիայի հայությանը տեղահան անել և Տեր-Ջոր արքայի ընտանյոք հանդերձ ու անխնա կոտորել օրորոցի մանուկից մինչև 90-ամյա ծերունին, 5. թույլատրել գեղեցիկ հայ հարսներին և կույսերին թուրք հարեմներ տանելը, 6. մերժել իսլամանալու որևէ առաջարկ, նկատի ունենալով, որ 1895—1896-ի դեպքերը ցույց տվին, թե հայերի հավատարմությունը չի կարող անկեղծ լինել, 7. հայ ժողովրդի ազգային և անհատական շարժական ու անշարժ ամբողջ հարստությունը, տեղական բանկերում ավանդ տրված դրամը, ոսկյա և արծաթյա զարդերը գրավել հարքումիս, իբրև անտեր թողնը-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

² Նշվ. աշխ., էջ 57—58:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 70—71:

² Նշվ. աշխ., էջ 52, 76:

ված գույք՝ հատուկ կազմված հանձնաժողովների միջոցով, 8. դեպի սպանդ տարվողների և ցուցակները պիտի կազմեին գաղափարական ու տիկանական իշխանությունները և մի պատճենը ուղարկեին Պոլիս՝ ներքին գործոց նախարարություն, որպեսզի իրախառն կոմիտեմ օր օրին տեղեկանար, թե որքան հայ սպանվեց և որքան դեռ մնաց:

Այս հրեշալուր ծրագիրը գործադրելու համար ընտրվեցին հետևյալ միջոցները. 1. Փոքր Ասիայի բոլոր քաղաքների բանտերում զբողովող մահապարտներին, թիապարտներին և բոլոր ոճրագործներին ներման արժանացնելով՝ նրանցից կազմված հրոսակային (չեթեական) խմբերով անխնա կողոպտել ու ջարդել հայերին, այդպիսով իբր ապահովելով օսման բանակի թիկունքը, 2. կենտրոնի հայաջինջ հրամանները չգործադրող բոլոր կուսակալներին, կառավարիչներին և տեղակալներին անմիջապես պաշտոնանկ անելով, նրանց փոխարինել կամակատար, հլու անձերով, 3. իրախառն ընդհանուր ժողովի այս որոշումների գործադրության անթերի հսկողությունը հանձնել իրախառնական կոմիտեի գաղափարական բոլոր մասնաճյուղերին¹:

Այսպիսով, ամբողջում է հեղինակը, դաշնակից պետությունների դեմ հայտարարված ջիհադը՝ սուրբ պատերազմը, գործադրվեց միայն անզեն ու անպաշտպան հայ ժողովրդի դեմ՝ ամենավայրագ եղանակներով:

1930—50-ական թվականներին սիյունքում Եդեռնի պատմության ուսումնասիրությունն ինչ-ինչ պատճառներով թուլանում է: Մեր կարծիքով, դրա պատճառը թերևս հանրապետական Թուրքիայում բարձրացած հայահալած քաղաքականությանն էր, որը այնուհետ մնացած հայության բեկորները չվտանգելու մտահոգություն էր առաջացնում: Մշակակություն կարող էր ունենալ նաև այն ընդհանուր դեպրեսիան, որ Եդեռնից հետո տիրում էր սիյունքահայության ամենատարբեր շերտերում: Ինչևէ, այդ շրջանում Եդեռնի վերաբերյալ լույս էն տեսնում հատուկենտ գրքեր միայն:

Սկզբնաղբյուրային արժեք ունի Վան-քաղաքամիջի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկի՝ Զինվորական մարմնի նախագահ Հայկակ Կոստյանի «Վան-քաղաքամիջի ապրիլյան կոիվները» հուշա-

գրություն-ուսումնասիրությունը¹, որը գրվել է դեսպերի թարմ տպավորության տակ, հենց ինքնապաշտպանության օրերին՝ և այդ առումով էլ առ այսօր պահպանել է գիտաճանաչողական արժեքը:

Գիրքն սկսվում է սուաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո 1914-ի հուլիսի 21-ին սուլթանական իրանդեմ՝ զորաշարժի հայտարարությամբ, Վանի Պատերազմական ատյանի ստեղծմամբ և Զինվորական պիտոյից Հայթաթիչ մարմնի (թեքալիֆի հարսիե) մարմնի կազմակերպմամբ: Հիշյալ մարմնի պարտականությունն էր բնակչությունից հավաքել մեծաքանակ շաքար, նալթ, օճառ, բրինձ, ցորեն, մանուֆակտուրային ապրանքներ, կաշի, կտավ, յուղ և այլն: Կուսակալության յուրաքանչյուր գաղափարը պիտի հանձնեն 200 թիթեղ դավուրնա, 250 օխա (25 փութ) յուղ, յուրաքանչյուր գյուղը՝ 10 ոչխար և այլն: Քաղաքի յուրաքանչյուր թաղամասը պիտի տար 50 զույգ գուլպա, 50 զույգ ձեռնոց, 50 զույգ շապիկ-վարտիք, 50 բանկոն, 5 թաղիք, 3 ջուլ կամ կարպետ, 7 սափան, կաթ, մածուն, որի համար հրապարակներում դրված էին մեծ կաթսաներ: Թվարկելով այս ամենը, հեղինակը նշում է, որ հենց սուաջին օրը՝ հուլիսի 22-ին, այդ անվան տակ Վանի ամբողջ շուկան թալանի մատնվեց՝ ապրանք թաքցնողներին Պատերազմական ատյանին հանձնելու սպանակիքով:

Պատեկում է հուլիսի 25-ին Պատերազմական ատյանի հայտարարած զորահավաքի մասին, երբ զենքի տակ կանչվեցին 20—45 տարեկանները: Նշվում է, որ այս հանգամանքը տազնապի մատնեց 25—45 տարեկաններին, որոնք տարիներ շարունակ զինվորական հարկ էին վճարել և իսպառ անվարժ էին զինվորական կյանքին: Սակայն դա չի անգարեց, որ քաղաքացի հայերը մեծ ցույցով Արամի առաջնորդությամբ զինվորական պաշտոնատան առաջ լցվեին՝ արձանագրվելու: Նրանց հետևեցին նաև գյուղացիները²:

Հեղինակը պատմում է այն անհանգստության մասին, որը պատեց հայերին, երբ կուսակալ Թահսին բեյին փոխարինելու եկավ ոճրագործ Ջեդեթը, որը հայտնի էր «Բաշկալեի նալբանդ» անունով:

Նա գրում է նաև Զինադի հայտարարման մասին, որը ակներև խորթություն և թշնամանք հրահրեց մահմեդականների ու՝ քրիստոնյաների միջև:

¹ Հայկ Կոստյան, Վան-քաղաքամիջի ապրիլյան կոիվները, Երևան, 1992: Գիրքն սուաջին սնգամ հրատարակվել է Թեհրանում, 1927-ին:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 111—113:

խոսք է գնում նաև քրդերի դասալքությունը խրախուսելու, հայ զինվորներին զինաթափելու, իբրև բեռնակիրներ օգտագործելու, ապա ոչնչացնելու մասին:

Հ. Կոստյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ արյունալի դեպքերը Վասպուրականում սկսվեցին 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին, ոռոսական զորքի նահանջից անմիջապես հետո: Կոտորածներ տեղի ունեցան Աղբակում, Սարայի շրջանում, Ծառախում:

Համառոտակի պատմելով Իջևանի և Վուսյանի նահատակության մասին, հեղինակն անցնում է ինքնապաշտպանության նախապատրաստության նկարագրությանը, վկայում, որ ինքնապաշտպանության պահին Վան-քաղաքամեջ ուներ 400 տուն հայ բնակչություն՝ 2500 շնչով, 250 տուն թուրք՝ 1250 շնչով: Դա պատմական Վան քաղաքն էր, որտեղ հայերն ունեին Ազգային Առաջնորդարան, Հիսուսյան անվամբ երկսեռ դպրոց, Ծուշանյան անվամբ մանկապարտեզ, յոթ հարուստ եկեղեցիներ, «Հայրիկյան» գրադարան-ընթերցարան: Ամերիկյան միսիոներությունն ուներ մի ժողովարան-եկեղեցի, երկսեռ դպրոց և մանկապարտեզ: Քաղաքի կենտրոնում էր Վանի շուկան: Կային թուրքական պետական 19 հաստատություններ՝ նահանգապետարանը, ոստիկանատունը, դատարանը, բանուրը, քաղաքապետարանը, բանկ Ծոռմանը, հեռագրատունը, զինարանը, թեքալիֆի հարպիեհ, Ազիզիե գորանոցը և այլն: Թուրքերն ունեին 15 մզկիթ, պահեստներ և այլն:

Հեղինակը վկայում է, որ Քաղաքամիջի ինքնապաշտպանության գործը սկզբից եւթ իր վրա վերցրեց տեղի Հ. Հ. Դաշնակցության մարմինը, որը 1914-ի հոկտեմբերից դարձավ զինվորական մարմին՝ բաղկացած 7 հոգուց. Դավիթ Սարգսյան (խանութպան), Լևոն Գալճյան (առևտրական), Հայկ Կոստյան (ուսուցիչ), Միհրան Թորոմանյան (օճառագործ), Միհրդատ Միրզախանյան (կալվածատեր), Հարություն Խլղաթյան (պղնձագործ), Սարգիս Ծահինյան (վաճառական)¹:

Զինվորական մարմինը իր տրամադրության տակ ուներ 80 տասնոց մատուցող՝ 200-ական փամփուշտով, 82 զանազան հրացան՝ 150-ական փամփուշտով: Կովի առաջին օրը դրան ավելացան ժողովրդականների, Ռամկավարների ունեցած զենքերը, և դարձավ 90 մատուցող, 101 հրացան²:

Քաղաքամեջն ուներ 60 000 փամփուշտ, 12 000-ը լցվեց կոիվների ժամանակ, իսկ մայիսի 7-ին Ջիմ. մարմնի պահեստի կեսը դեռ անձեռնմխելի էր: Կային նաև 6 փոքր, 6 միջակ և 4 մեծ ումբեր, իսկ կովի ժամանակ թուրքական հրասանդերի նկատմամբ նույնքան ձեռք բերվեց 80 օխա վատող:

Ջիմ. մարմնի պատրաստած հատակագիծ-քարտեզի համաձայն որոշված դիրքերի գիծը շրջափակում էր հայկական թաղամասը, իսկ այդ գծի վրա ընկնող մյուս տներն ու հաստատությունները պետք է պայթեցվեին կամ գրավվեին: Դիրքերը բաժանվեցին 4 շրջանների՝ իրենց շրջանապետերով: Ինքնապաշտպանության շտաբը դարձավ Առաջնորդարանի շենքը: Ծառքի դեկավարն էր Հայկ Կոստյանը:

Հեղինակի վկայությամբ Քաղաքամիջում հերոսամարտն սկսվեց ապրիլի 7-ին, եվրոպական ժամանակով ժամը 9-ին: Մանրամասնորեն նկարագրվում է, թե ինչպես հայերը մեծ հնարամտությամբ ու հերոսությամբ կովի հենց սկզբում գրավեցին թեքալիֆի հարպիեի շենքը: Թուրքերը հրդեհեցին այն, բայց օրիորդ Աղավնու շնորհիվ այն հաջողությամբ մարվեց:

Նշանակալի գործողություն էր կառավարական զինապահեստի հրկիզումը, որը հաջողությամբ իրականացրեց վանեցի հրձիգ Արամ Կազարուկյանը: Հրո ճարակ դարձավ հսկայական քանակությամբ զենք և զինամթերք:

Զինվորական մարմինը կազմակերպեց նաև ամբաշեն խմբեր, մատակարարման մարմին, բժշկական ծառայություն, զինգործարան, դերձականոց:

Հայկ Կոստյանը հատկապես կանգ է առնում ապրիլի 10-ի կովի վրա, որը սարսափելի էր: Այդ օրը թշնամու հրանոթային կրակն ավերեց վանեցիների բոլոր դիրքերի վերնահարկերը: Նույն օրվա գիշերը Ջիմվորական մարմինը գումարեց խորհրդակցություն, խմբագրեց հայտարարություն և զինվորական կարգապահական հրահանգներ, որոնք դիրքերն ուղարկվեցին ապրիլի 12-ին: Ահա թե ինչ էր սակում հնչյատարարության մեջ. «Զինվոր ընկերներ, վեցերորդ օրն է ահա, որ մեր կուրծքը դեմ արած թշնամուն, արիաբար կմարտնչենք: Թնդանոթներ և հագարավոր հրացաններ ունեցող թշնամին անգոր եղավ ճեղքելու մեր գիծը, ընկնելու մեզ: Մենք, որ որոշած ենք մեր կյանքը, պատիվը և իրավունքը հերոսությամբ պաշտպանել, դեռ շատ անակնկալներու ալ պիտի ապաստենք և դիմագրավենք...

Զինվորներ, սույն պայմաններու մեջ մեր դիմադրությունը երկար

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Նշվ. աշխ., էջ 85—87:

և բեղուն ընելու համար, կհորդորենք բոլորովին լինել սառն, չչիտփող, կարգապահ և խնայող: Ահա սառնք են, որ մեր դիմադրությունը պիտի դարձնեն կանոնավոր, արժեքավոր և հպարտ... Այս լինի բոլորիդ նշանաբանը՝ խնայողություն փամփուշտի, խնայողություն կյանքի և խիստ զինվորական կարգապահություն»¹:

Ամբողջությամբ մեջ է բերվում 11 կետերից կազմված «Զինվորական կարգապահական հրահանգներ» հակիրճ փաստաթուղթը, որի գործադրությունը պարտադիր էր բոլորի համար:

Հետագա շարադրանքում հուշագրողը մանրամասնորեն նկարագրում է ապրիլի 11—17-ի հերոսական կռիվները: Անհուն խանդաղատանքով է գրում նա 10—15 տարեկան պատանիների՝ հաքկեն Իսաջանյանի, Մարտիրոս Գոլոշյանի, Հովհաննես Ազգասերյանի, ծուռ Անուշի մանչ Ռստանիկի (Ռոտու), Ասլան Ասլանյանի և այլոց մասին, որոնք պատրույգազերծում էին թշնամու հրասանդերից նետված ռումբերը, որոնք պետք է պայթեին 15—35 վայրկյան անց, ու վառող հայթայթում: Այդ փոքրիկ հերոսների ջանքերով, որոնցից մի քանիսը զոհվեցին, ոչ միայն առատորեն հայթայթվեց ամենօրյա գործածության վառող, այլև հարյուր օխա էլ պահեստավորվեց²:

Հեղինակը պատմում է Ջուլիթի հետ անարդյունք բանակցությունների մասին, որից հետո էլ հերոսամարտը շարունակվեց: Նա մանրամասնորեն նկարագրում է Այգեստան սուրհանդակ ուղարկելու չորս փորձերը, որոնցից միայն վերջինը հաջողությամբ պսակվեց: Սակայն մեծագույն դժվարությամբ Այգեստան հասած երկու սուրհանդակները ուրախալի լուրերով Քաղաքամեջ վերադարձան թուրքերի փախուստից հետո միսցն:

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է ապրիլի 23-ից վերսկսված կռիվ մանրամասները, պատմում Մանուկ Պալյանի, շրջանալետի օգնական Մարգար Մարգայանի, հայկավանքցի Միքայելի և այլոց անձնագոհության մասին, որոնք կյանքի գնով ապահովեցին հաղթանակը:

Անհուն բերկրանքով է հեղինակը նկարագրում ապրիլի վերջին օրերից սկսված թուրքերի փախուստը, այգեստանցիների հաղթական մուտքը Քաղաքամեջ, հաղթանակի բուռն ցնծությունը, փոխադարձ ողջագոտրանքները:

Իսկ մայիսի 7-ին երկու թեկերով վան մտան հայ կառավորների

խմբերը՝ Համազասպի, Դրոյի, Քեռու և Վարդանի գլխավորությամբ: Դրոն կարճ ու ազդու ճսոտ արտասանեց և ապա հրամայեց հրացանալին հինգ համազարկով ողջունել վանեցիներին, որին վերջիններս պատասխանեցին բերդի թնդանոթի հիսուն համազարկով:

Գրքի վերջում անուն առ անուն բերված են 30-օրյա կռիվ ընթացքում Քաղաքամեջում զոհված 34 և վիրավորված 69 վանեցիների ցուցակները, որոնցից զինվոր էին հաճապատասխանաբար 12-ը և 16-ը³:

Գիրքը եզրափակվում է թավրիզաբնակ վասպուրականցիների Հայրենակցական միության վարչության հավաստագրով՝ Հ. Կոտլյանի գրքում շարադրված փաստերի արժանահավատության մասին:

Եղեռնի պատճառները բացահայտելու պատմաբանական փորձ է կատարված Դաշնակցության գործիչ Կարո Սասունու գրքով⁴: Նա գտնում է, որ Ապրիլյան եղեռնը համաշխարհային արյունոտ պատերազմի հարազատ զավակն է, իսկ նրա արտաքին պատճառները շատ են, բարդ ու միաժամանակ հայ ժողովրդի կամքից անկախ:

Նպատակադրվելով պարզաբանել, թե ի՞նչ տեղի ունեցավ 1915-ին, Կ. Սասունին գրում է, թե անսպասելի հարվածից հայությունը շփոթած ու շմորած էր, Պատրիարքարանը, առաջնորդարաններն ու եկեղեցիները վերածվել էին խոհեմություն ու հնազանդություն քարոզող անզոր հաստատությունների, հայ հարուստներն ու առևտրական դասակարգը իրենց գլուխը կրիայի պատյանի մեջ էին քաշել, հայ մտավորականությունը պատակոված էր, հավաքական կամք ու վճռականություն չուներ՝ ամբողջ ազգի գլուխը կանգնելու և պատմության առջև պատասխանատու ներկայանալու, որովհետև նրանց ուշացած միությունը տեղի էր ունենում արդեն բանտերում ու արքայի ճամփաների վրա, մահվան բախտակցությամբ⁵: Նա գտնում է, որ միակ շաղկապող օղակը կարող էին լինել հայ հեղափոխական կուսակցությունները, բայց նրանք էլ սպասողական ու անվճռական կեցվածք էին ընդունել, շշմեցնող հարվածի այդ օրերին հեղափոխական կազմակերպությունների կապը կտրվել էր, ամեն շրջան թողնվել իր բախտին, և հայ ժողովրդի մնացած հոծ զանգվածը, իբրև անհովիվ մի բազմություն, աչքերը չորս կողմն էր դարձնում ու մնում անպատասխան, իսկ դեպքերն ընթանում էին գահավեժ կերպով, տեղահանված ամբողջ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 79:

² Կ. Սասունի, Ապրիլյան եղեռնը ընկական ակնոցով, Փարիզ, 1981:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 79:

² Նշվ. աշխ., էջ 90:

ժողովուրդը արքայի անվերջանալի ճանապարհներին սպանդանոցի դատապարտված հոտի էր վերածվում:

Դաշնակցական հեղինակը պարսավում է նաև իր կուսակցությանը, որը, նրա կարծիքով, վճռական քայլերի չդիմեց, սպասողական դիրք ընդունեց՝ ժամանակ շահելու և ահռելի փորձությունից նվազագույն վնասով դուրս գալու ակնկալությամբ, իսկ հայ ժողովուրդը հինգ-վեց ամիսների ընթացքում փոշիացավ: Նա արձանագրում է նաև, որ այդ համատարած խավարի մեջ, սակայն, պատահեցին նաև մի շարք դղր-դագին ընդվզումներ և ազատամարտեր, որոնք այդ վայրերի ժողովրդի փառապակն են կազմում, որը դանակը ուկորին հասնելուց հետո ցնցվեց և կյանքի ու մահվան անհավասար պայքարի ելավ թշնամու դեմ:

Ժամանակագրական հաջորդականությամբ թվարկելով Սասունի, Ծատախի, Վանի, Խնուսի, Ծապին-Գարահիսարի, Սուեռիայի, Ուրֆայի գոյամարտերը, Կ. Սասունին գրում է, որ դրանք, առաջին երկուսից բացի, սկսվեցին միայն այն ժամանակ, երբ հեղափոխական դեկավարները, առաջնորդներն ու զանազան երևելիները բանտարկված ու քշված էին: Ուրեմն, եզրակացնում է նա, տեղի ունեցած դեպքերը վերջին վայրկյանի պոռթկումներ էին, գերազանցապես ինքնապաշտպանության կոչով, առանց կապ ունենալու ուրիշ որևէ վայրի պոռթկումի հետ, ուստի և ապստամբության ու նախահարձակման փաստերը իսպառ բացակայում են: Իբրև իր ասածի հաստատում նա վկայակոչում է այն փաստը, որ անգամ Վանը, որը ամենակարճ, բայց ամենափայլուն գոյամարտը վարեց, դեպքի պայթյումից 24 ժամ առաջ այդ վճիռը չունեի, այլապես Վոսմյանն ու Իշխանը չէին ընդունի վալիի հրավերը՝ դրանով իսկ բռնելով մահվան ճանապարհը¹:

Փորձելով պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչո՞ւ այդպես ընթացան դեպքերը, Կ. Սասունին գտնում է, որ 1915-ին հայ ժողովրդի բարոյական և ֆիզիկական գոյալիճակը այդ օրերի անմիջական արդյունքը չէր, այլ այն կազմավորվել էր նախորդ 6—7 տարիների ընթացքում, և հետևաբար հայության վարվելակերպը տրամաբանական հետևանքն էր Թուրքիայում սահմանադրական շրջանում ձևավորված մտայնության, ուստի այդ պարզաբանությամբ միայն կարելի է բացատրել, թե ինչո՞ւ մի ամբողջ ժողովուրդ բռնեց համակերպության ճանապարհը:

Դատապարտելով դաշնակցության անվճռականությունը, նա գրում է, որ եթե պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո այդ կուսակցության տատանումը որոշ չափով արդարանալի էր՝ դրության անորոշության պատճառաբանությամբ, ապա Եղեռնի առաջին շաբաթներից նման դիրքավորումը նույն արդարացումը չունի, որովհետև դաշնակցության անվճռական պատասխանը իթթիհատին, թե իրենք չեզոք կմնան՝ վճռական նշանակություն ունեցավ թուրքերի համար, որոնք համոզվեցին, որ եթե դաշնակցությունն իրենց հետ չէ, ուրեմն իր թշնամիների հետ է: Նա գտնում է, որ ստեղծված պայմաններում հնազանդությունը՝ անխելք ինքնաուրացում էր, ձեռնառ թշնամուն՝ դյուրությամբ ջարդն իրականացնելու, իսկ կրավորական ինքնապաշտպանությունը, որին կոչ էր անում դաշնակցությունը, ինքնախաբեություն, վերջին շունչը փչելու մի ջանք, որ իր նպատակին չէր կարող ծառայել: «Ինքնապաշտպանությունը Թուրքիո մեջ, այն ժամանակաշրջանին կարելի էր միայն ապստամբությամբ, վճռական ու խիզախ, Վանեն մի՞չև Կիլիկիա»¹, — գրում է Կ. Սասունին և միաժամանակ ափտասանքով ավելացնում, որ մինչդեռ ապստամբության հոգեբանությունն իսկ գոյություն չունեի, այդպիսի ծրագիր նախագծված չէր, դաշնակցությունն այդպիսի ծրագիր գլուխ բերելու համար նախապատրաստված չէր: Դրա մեղքը, սակայն, նա փորձում է բարդել հայ կղերականության, ուսմկավարների, չեզոքների և ունևոր դասակարգի վրա, որոնք բռնել էին համակերպվելու ճանապարհը և սատարում էին դաշնակցությանը՝ խելոք մնալ ու նոր փորձանք չբերել հայ ժողովրդի գլուխին, և երբ բռնկվեց ապրիլյան ճգնաժամը, դաշնակցությունն այլևս անգոր գտնվեց սեփական ուժերով ամեն տեղ դիմադրության դիմելու և բազմությանը իր ետևից փրկարար ապստամբության ճանապարհ դուրս բերելու համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Փարիզում Հ. Թյուրապյանի հրատարակությամբ լույս տեսավ «Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ» գիրքը², որը սկսումսկում է չարդերից ու տարագրությունից փրկված մի քանի անձանց սրտամտիկ հուշերը (Ա. Ժամկոչյան, Կ. Հովսեփյան, Խ. Ծամիկյան, Բ. Մարգարյան), տե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

² Հ. Թյուրապյան, Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ, 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով: Փարիզ, 1946:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

դեկորացիաներ Բալուի, Տրապիզոնի, Իզմիրի կոտորածների, Խարբեր-
դի, Մալաթիայի, Տիգրանակերտի, Կարինի, Այնթափի, Բարերդի,
Մարզավանի, Զիլի, Անթաստիայի, Կեսարիայի տեղահանությունների,
Տավրոսի և Ամանոսի, Ծապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության
մասին: Համատույն ձևեր կազմակերպված են Կ. Պոլսի մտավորականու-
թյան ձեռքակալությունը, իթիհատի կազմակերպած ջարդերն ու տե-
ղահանություններն ըստ Հ. Լեփսուսի և Հ. Մորգենթաուի:

Հնչակյան այս հրատարակության առաջաբանում նշվում է, որ
իրենք, իբրև սոցիալ-դեմոկրատներ, և հետևաբար միջազգային եղբայ-
րակցության (ինտերնացիոնալի—Մ. Կ.) ջատագովներ, բնավ նպա-
տակ չունեն ատելության հորը մշտավառ պահելու հայ սրտերի մեջ՝
ընդդեմ թուրք ժողովրդի, որի բազմաթիվ անդամները տեղ-տեղ ոչ
միայն մերժել են թուրքական կառավարության արձակած ջարդի հրա-
մանները գործադրել, այլև իրենց կյանքի գնով պաշտպանել են թշվառ
հայ տարագիրներին: Ծեշտվում է, որ գրքի միակ նպատակն է մեկ
անգամ էլ անարգանքի պլոմին գամել անպատիժ մնացած իթիհատ-
ականներին, որոնց պիտի պատժել այնպես, ինչպես պատժվեցին
պատերազմի գերմանական հանցագործները:

Հայոց ցեղասպանությանը սերտորեն առնչվող մի շարք կարևոր
վավերագրեր են հրատարակված ու մեկնաբանված Գարրիել Լազյանի
մեկնագրության մեջ¹: Մեկնագրության երկրորդ մասում, որը կրում է
«Եվրոպական պատերազմ, Հայաստանի Հանրապետություն, Հայաս-
տանի խորհրդայնացում» ընդհանուր վերնագիրը, հեղինակը գրում է,
որ եվրոպական պատերազմի բռնկման հենց սկզբից հայերի համակ-
րանքը Համաձայնականների (Անտանտի—Մ. Կ.) և, մասնավորապես,
Ռուսաստանի կողմն էր, այն հույսով, որ վերջինը պիտի գրավեր Թուր-
քիան և գոհացում պիտի տար հայ ազգային պահանջներին:

Խոսելով 1914 թ. հուլիսին Կարիճում բացված Դաշնակցության
8-րդ ընդհանուր ժողովի մասին, նա նշում է, որ ամենոչ հառա՛հ իթի-
հատական վարիչները, առաջարկելով Դաշնակցությանը՝ գործակցել
Թուրքիայի հետ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, որովհետև գիտեին, թե ռու-
սների կողմից ինչքան հալածանքների էր ենթարկվել Հայ ազգային դա-
տը Կովկասում:

¹ Գարրիել Լազյան, Հայաստան և Հայ Դատը (Հայ և ռուս հարաբերություններու
լույսին տակ): Կահիրե, 1957: 1991-ին Երևանում հրատարակվեց գրքի ֆաքսիմիլային
տարբերակը:

«Վկայություններ կամավորական շարժումի մասին» ենթագլխում
հեղինակը գրում է, որ Կովկասում կամավորական շարժումն սկսվեց
Ռուսաստանի ներքնաշրջանում ու քաջալերությամբ: Մեջքերումներ կատա-
րելով դաշնակցական գործիչներ Բարսեղ Ծահրազի, Մալխասի, Կոմ-
սի, Կ. Սասունու, Արմեն Գարոյի, Ալ. Խատիսյանի, Հ. Զավրիևի, Իշ-
խանի և այլոց հուշերից ու տարբեր խորհրդակցություններում ունեցած
կոչյթներից, Գ. Լազյանը եզրակացնում է, որ Կովկասում արևմտահա-
յերի մասնակցությամբ առաջ եկած կամավորական շարժումը երբեք
համապատասխան չէր Կարևո Գերագույն ժողովի որոշումներին: Չնա-
յած դրան, Ավետիք Ծահրաթունյանից բացի, որը զգուշացրեց նման
շարժման ծանր հետևանքների մասին, ոչ ոք դեմ չեղավ կամավորա-
կան շարժմանը, որովհետև քաղաքական հզոր ազդակներն ստեղծել
էին մի ռազմաշունչ մթնոլորտ, և կարծվում էր, թե Ռուսաստանը պիտի
իրագործեր հայերի ազգային իդեալը:

Գ. Լազյանի կարծիքով այս կամ այն չափով կամավորական շար-
ժումը պատրվակ ծառայեց թուրքերի համար, որպեսզի կատարվի հա-
յերի տարագրությունը և մեկ միլիոն հայերի կոտորածը:

Գ. Լազյանը ուշադրության արժանի վարկած է առաջ քաշում քան
հնչակյան գործիչների կախաղան հանվելու հանգամանքների մասին:
Հենվելով Ա. Խատիսյանի հիշողությունների վրա (Ա. Խատիսյան, Քա-
ղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, թիվ 12),
նա գրում է, որ ռուսական իշխանությունները առաջադրանք են տալիս
Դաշնակցությանը՝ հմուտ ահաբեկիչներ ուղարկել Թուրքիա և սպանել
Էմվեր փաշային: Նույնը առաջարկում են Անտանտի տերությունները
Հնչակյաններին, սակայն նրա վարիչներից Արշավիր Եսայանը ահա-
բեկիչների ամուսնները մատնում է թուրքերին, որոնք և կախաղան են
բարձրացվում:

«Ռուսական նահանջը և Տարոնի եղեռնը» ենթագլխում Գ. Լազ-
յանը գրում է, որ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակը մի քանի
անգամ նահանջեց, այդ պատճառով էլ ազատագրված հայ բնակչու-
թյունը նոր աղետների ենթարկվեց:

Նա ամենաողբերգականը համարում է Տարոնի հայության կո-
րուսորը, երբ լեռները քաշված դիմադրողները օգնության հույսով լուր
էին ուղարկել ռուսներին, որոնց թնդանոթների ձայները նրանք լսում
էին, բայց իզուր սպասեցին ազատարարի գալուստին: Հենվելով Կարո

Սասունու հուշագրության վրա (Կ. Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ, 1914—1918), Գ. Լազյանը գրում է, որ Կոմսը և Ռուբենը Սասունից շորի կտորի վրա գրված ծածկագիր նամակ էին ուղարկել Մանագլերտում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը, որով հայտնել էին, որ օգնություն չստանալու դեպքում իրենք միայն ութ օր կարող են շարունակել դիմադրությունը, սակայն օգնությունն այդպես էլ չստացվեց, իսկ ռուսական զորքերը նահանջեցին: Նա վկայակոչում է Կ. Սասունու և Կոմսի մեղադրանքները ռուսական բանակի հետախուզական բաժնի հայ սպա Տ. Դեղյանի հասցեին, որը Սասունի վրա արշավող թուրքական զորքերի թիվը 30-ի փոխարեն ցույց էր տվել 70 հազար, և որն իբր վճռական դեր էր կատարել ռուսական նահանջի գործում, անմիջապես էլ պարզարանելով, որ ռուսական հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարևոր շարժումը՝ նահանջ կամ առաջխաղացում, չէր կատարում միայն մեկ տեղեկության վրա հիմնվելով:

Գ. Լազյանը չի ընդունում նաև հիշյալ հեղինակների մեղադրականը հայ կամավորական զնդերի հրամանատարների և, մասնավորապես, Անդրանիկի հասցեին:

«Տեղահանությունները և Համաձայնականներու ազդարարությունը» ենթագլխում Գ. Լազյանը, խոսելով 1915-ի մարտին Կովկասյան ճակատում էնվեր փաշայի կրած պարտության, Դարդանելում անգլոֆրանսիական նավատորմի ձախողանքի մասին, գրում է, որ թուրքերը զգացին, որ մահու և կենաց կոիվ է սկսված Օսմանյան կայսրության համար, իսկ հայերը ազգովին պատրաստ չէին դիմագրավելու ահավոր փտանգը: Նա ընդգծում է, որ օսմանյան սահմանադրության 1908—1914 տարիներին հայ պահպանողական դասը (ընդգծումն ինն է—Մ. Կ.) մեկ մտահոգություն ուներ՝ ճակատել ու կովել Հ. Հ. Դաշնակցության ազդեցության դեմ: Հեղինակն արձանագրում է այն ճակատագրական փաստը, որ 1890—1908-ին ազատագրական արյունալի պայքար մղող հայրուկները ցած էին դրել զենքը, հուսալով, որ օսմանյան սահմանադրության ընձեռած ազատ պայմաններում մեր ժողովուրդը պիտի գտներ իր փրկությունը: Իբրև այդ ախտավոր հոգեբանության վատ ապացույց նա վկայակոչում է նորակազմ Հայ սահմանադրական-նամկավար կուսակցության 1908-ի հոկտեմբերի 31-ին հրապարակված ծրագրի նախաբանը, որտեղ ասվում էր, թե սահմանադրության հոչակման հետևանքով հեղափոխական կուսակցությունների գոյության և գործունեության անհրաժեշտությունը ինքնին վերացած է: Նրանց էր

միացել նաև վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը: «Քաղաքական գետնի վրա ամբողջ ազգը,— եզրակացնում է Գ. Լազյանը,— Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և Կ. Պոլսո Պատրիարքարանի ղեկավարությամբ, իր հույսը դրած էր Բարենորոգումների վրա, որոնք պիտի գործադրվեին ռուս և թուրք 1914 հունվար 26-ի համաձայնությամբ»¹: Այդ էր պատճառը, որ գոնե հայերի համար առաջին համաշխարհային պատերազմը պայթեց անակնկալորեն, իսկ թուրքերը ծրագրել էին իրենց անելիքը, որին հասան թեկուզև իրենց իսկ երկիրը ավերակ դարձնելու գնով:

Ներկայացնելով Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների համատեղ հայտարարությունը հայոց ցեղասպանության մասին, որտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ դաշնակից կառավարությունները հրապարակավ հայտնում են Բ. Դոսանը, թե իրենք այդ ոճիրների համար պատասխանատու պիտի նկատեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև այն պաշտոնյաներին, որոնք մասնակից են եղել կոտորածներին, Գ. Լազյանը միաժամանակ նշում է, որ ոճրագործները երբեք պատասխանատվության չկանչվեցին, որոնք հետագայում Պոլսից փախան և ապաստան գտան Բեռլինում:

Մուշի և Սասունի 1915 թվականի յոթամյա հերոսամարտի ճշմարիտ պատմության վերականգնման առումով մեծ արժեք են ներկայացնում խմբապետ Սասունցի Մուշեղի (Մուշեղ Ավետիսյան) հուշերը, որը զետեղված է Ռուբենի «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները» հուշագրության 7 հատորյակի վերջին 7-րդ հատորում²:

Խմբապետ Մուշեղի քայքայված առողջության պատճառով նրա հուշերը գրի է առել ու խմբագրել Արամ Սահակյանը:

Ինչպես նշվում է հրատարակիչների առաջաբանում, Ռուբենի հուշագրությունը պետք է բաղկացած լիներ 10 հատորից, որի 7—8 հատորները նվիրված պիտի լինեին Տարոնի անօրինակ հերոսամարտին: Սակայն վերահաս մահը խանգարեց իրականացնելու այդ մտադրությունը, ուստի հրատարակիչները այդ բացը լրացնելու համար դիմեցին Ռուբենի զենքի ընկերոջը՝ խմբապետ Սասունցի Մուշեղին: Հրատա-

¹ Եջի. աշխ., էջ 183:

² Ռուբեն: Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990 (Թեհրանի 1982-ի հրատարակության վերաստպություն), էջ 22—122: Գիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է 1951—1952 թթ.:

բակիչների (Ալեք Փիլիպոս, Հեղրի Քարյան, Տրդատ Գազանճյան) կարծիքով դա խիստ կարևոր էր, որովհետև, ինչպես իրենք են ընդգծում, ապագա պատմաբանների համար անհասկանալի պիտի լիներ, որ Վանը, Ծապին-Գարահիսարը, Ուրֆան և Մուետիան ունեցել են իրենց հերոսամարտերը, իսկ Տարոնը՝ ոչ: Այն Տարոնը, որը հայ ժողովրդի պիմադրական ողնաշարն էր, որի ծոցից դարեր շարունակ դուրս են եկել առասպելական հերոսներ, որոնք իրենց կյանքի գնով կերտեցին հայոց ազատամարտի լուսեղեն էջերը, որը ժողովրդի երևակայած Սասունցի Դավիթը իրականություն դարձրեց և 1915-ի Մեծ եղեռնի ժամանակ ունեցավ իրեն արժանի մի հերոսամարտ, որի առջև նստմանում են բոլոր մշտաները:

Սասունցի Մուշեղի մասին հրատարակիչները գրում են, որ նա դաստիարակվել էր Հրայրի շնչով, եղել Գևորգ Չաուշի և Ռուբենի գործակիցը, աշխատել Սիմոն Չավարյանի և բժիշկ Չավրիսի հանձնարարականներով: 1913-ից Ռուբենի ղեկավարությամբ Մուշեղը Կորյունի և Փեթարա Մանուկի հետ միասին ձեռնամուխ է լինում ժողովրդին կրկին զինելու գործին, սակայն «Այդ մարզին մեջ, դժբախտաբար, մեծ բան չկրցան անել, որովհետև 1915 թվականի ահավոր փոթորիկը շուտ պայթեցավ հայ ժողովրդի գլխուն»¹:

Հրատարակիչները նշում են, որ Սասունի վրա էին հարձակվել թուրքական 100 000-անոց կանոնավոր բանակը, շրջապատի քրդական աշիրեթներն ու չեթեները, որոնց դեմ կանգնեցին հարյուրապատիկ պակաս ուժեր ունեցող սասունցիները: Ամեն գյուղ ունեցավ իր հերոսապատումը, գյուղերում ցրված ֆիդայիները տեղական ինքնապաշտպանական խմբերով մահու և կենաց կոիվ մղեցին՝ թշնամուց խլելով տասնապատիկ ավելի զոհեր: «Սա ո՛չ կոիվ է, ո՛չ ալ հերոսամարտ,— գրում են նրանք,— այլ մահվան մարտ. ո՛չ մեկ տեղ է օգնության հույս, թշնամին հազարապատիկ ավելի ուժեղ, իսկ մերիները՝ հացի տեղ խոտ կուտեն. ուզումս թշնամուն է, որ անկ է խլելով, անոր դեմ կրգործածեն և այդ հերոսական պայքարի մեջ մեկիկ մեկիկ կգոհվին հայրենիքի ազատության չքնադագույն հերոսները...»²:

Հուշերի առաջին բաժնում Սասունցի Մուշեղը պատմում է չորս տարվա ընդմիջումից հետո 1918-ի աշնանը Դաշնակցության բյուրոյի որոշմամբ Ռուբենի Մուշ գալու և ինքնապաշտպանության կազմակերպ-

մանը ձեռնամուխ լինելու մասին: Հրավիրվում է խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին փորձված ֆիդայիներ Մուշեղը, Գոմաս Կորյունը, Ավրանա Արամը, Ալիջանա Միսակը (Հասնո), Տիգրանը և Մուկունց Արտաշես Միրզոյանը: Խորհրդակցությունն անցկացվում էր Մշո շրջանի դպրոցների վիճակի քննարկման քողի տակ, որոնց տնօրեն էր ուղարկված Ռուբենը, իսկ իրականում գլխավոր հոգսը ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր: Նման քողարկման պատճառը սահմանադրությունն էր, որի համաձայն հայ հեղափոխականը վար էր դրել իր զենքը: Հուշագրողը նշում է, որ 1908-ի իթթիհատական սահմանադրությունը մեծագույն աղետ եղավ հայ ժողովրդի համար, որից հետո ֆիդայիները մինչև 1913-ը, մինչև Ռուբենի գալը, մեծ մասամբ քաշված էին իրենց գյուղերը և զբաղված էին սեփական տնտեսությամբ¹:

Հուշագրողը տալիս է վկայություններ, որոնք կարևոր են Եղեռնի ժամանակ ինքնապաշտպանական կուռ համակարգ չստեղծելու պատճառները պարզաբանելու տեսակետից: Նա գրում է, որ սահմանադրությանը հաջորդող տարիներին Չավարյանը, Գարսենը, դոկտոր Չավրիսը վստահություն չունեին կառավարության վրա, սակայն չէին կարող պատկերացնել, որ այդքան շուտ կհասնի 1915-ի աղետը: Հուշագրողն ավելացնում է, որ դժբախտաբար ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ու նաև Տարոնի հարձրավանդակի զինունը անցյալում էլ ընդհանուր բնույթ չէր կրել, որովհետև հեղափոխությունը հազիվ 15—20 տարվա կյանք ուներ, և այդ կարճ միջոցին միայն ընտրյալներն էին կարողացել զենք ձեռք բերել, առիթ ու ժամանակ չէր եղել ժողովուրդը զինելու, ունեցողների մեծ մասն էլ սահմանադրության բերումով այն վայր էին դրել, և միայն փորձված ֆիդայիներն էին պահել իրենց ունեցածը:

Ռուբենին և նրա զինակիցներին մնում էր գործը սկզբից սկսել, և նրանց առաջին մտահոգությունը եղավ հաշվառման ենթարկել Մշո դաշտի բոլոր գյուղերի զենքերն ու կովողներին: Պարզվեց, որ զենքը քիչ էր, մեծ մասամբ հին չախմախիներ: Ռուբենը Գոմաս Կորյունին էրզրում ուղարկեց՝ նորագույն զենք ձեռք բերելու: Վերջինս քարավանապետ Միջոյի միջոցով որոշ քանակությամբ զենք փոխադրեց Տարոն: Սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, արդեն ուշ էր, որովհետև երբ 1914-ի կեսերին քաղաքական կացության սրման հետևանքով ժո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 51:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:

դովորողը ցանկացա՞վ զինվել, հունական հրացաններն արդե՞ն անգունանելի էին դարձել:

Հեղինակի վկայությամբ հրավիրվում է փորձված հայդուկապետերի նոր ժողով, որտեղ դրվում է ինքնապաշտպանության անհրաժեշտության հարցը: Խոսք է գնում փրկության հույսը ռուսական բանակների օգնության հետ կապելու մասին:

Սասունցի Մուշեղը վկայում է, որ Սասուն բարձրամալու որոշում ընդունվեց 1915-ի մարտի 10-ի Գոմսի կովից հետո, երբ կովող խմբերը և Ռուբենը հավաքվեցին Ծեմիկում: Այստեղ ե՞ն փոխադրվում Մշո դաշտի թաքստոցներում պահված զենքն ու զինապաշարը:

Հիշողությունների հաջորդ բաժնում Սասունցի Մուշեղը մանրամասնորեն պատմում է 1915 թ. մարտ-օգոստոս ամիսների Սասունի յոթամսյա հերոսամարտի մասին: Նա վկայում է, որ Ծեմիկում Ռուբենը անմիջապես հրավիրում է ֆիդայիների և իշխանների ժողով, որին ներկա էին ինքը, Կորյունի, Միջոն, Փեթարա Մանուկը, Սեմալի Մանուկը, Կելիեկուզանի ռես Կիրակոսը, Մորուք Կարոն, Ղազարը, Չոլոն, Գալուստ Սասունին և ուրիշներ: Լայն զեկուցում տվեց Ռուբենը և տեղեկացրեց, որ հալածանքներն ու տեղահանություններն արդեն սկսված են: Նա մատնանշեց երեք ճանապարհ՝ 1. ձեռնածալ նստել և սպասել, որ թուրքը գա և ոչխարների նման կտրի իրենց վիզը, 2. հավաքել ուժերը և նախահարձակ լինել, 3. ինքնապաշտպանություն՝ ազատություն կամ մահ նշանաբանով: Ընտրվեց երրորդ ճանապարհը:

Սասունի ընդհանուր ճակատը բաժանվեց պաշտպանության յոթ շրջանների: Տալվորիկի, Խուլբի, Խիանքի շրջանը հանձնվեց Մուշեղին, որի օգնականներն էին հին ֆիդայիներ Թութարը, Համզեն, Բազեն և Ռզզոն:

Փսանա ճակատը հանձնվեց Ստեփան Վարդապետին և Դավիթ Երիցյանին:

Կելիեկուզանի շրջանը տրվեց Կորյունին ու Միջոյին:

Ծեմիկ-Սեմալի ուղղությունը բռնեցին իշխան Մանուկը, Չոլոն և Արամը:

Աղի հինգերորդ շրջանը հանձնվեց Ադրնա Մարտեին:

Կեպիի լեռնամասը տրվեց Իշխանորի Արթինին ու իր եղբայր Մըկ-բեին:

Յոթերորդ շրջանը Ալեանքի լեռնամասն էր, որտեղ գտնվում էին Ծեմիկի Պողոսի, Սեմալի տերտերի, Գրգեի Վարդանի, Ղազարի խըմբերը: Այստեղ էր նաև խմբապետուհի Ռպեն՝ իր կանանց խմբով:

Մուշեղը պատմում է, թե ինչպես Ռուբենի մտահղացմամբ շարքից դուրս բերվեցին այդ ուղղությամբ գործող թշնամու երեք թնդանոթները, որոնք վտանգում էին Կելիեկուզանի և Անտոքի դիրքերը և բացի այդ, բարոյական ճնշում գործադրում ժողովրդի վրա:

Նա վկայում է, որ ձմռան առաջին ամիսներից սկսած Սասնո պաշարման շրջան սկսեց հետզհետե նեղանալ: Այդ առումով դրությունն սվելի ծանրացավ, երբ «Ռուս բանակը և Անդրանիկի կամավորները, որոնք հասած էին Մշո դաշտի արևելքը գտնվող Չուխուրի շրջանը ու մեծ հույսեր ներշնչած, անակնկալ կերպով կհեռանային, հայությունը ձգելով իր դժբախտ ճակատագրի հետ: Ցարերու հին քաղաքականությունն էր որ կկրկնվեր»¹:

Ռուսական բանակի նահանջից հետո թուրքական բանակը հյուսիսից, իսկ բանակն ու քրդերը հարավից, ինչպես նաև արևելքից ու արևմուտքից ուժեղացրին հարձակումները Սասունի վրա:

Հեղինակի վկայությամբ Սասնո և Տարոնի կոիվներն ընդգրկեցին մի ընդարձակ շրջան՝ Ս. Հովհաննեսի անտառներից, Փեթարից, Կուրթիկ լեռից մինչև Մուշ քաղաքի ուսը՝ Արջգոր, Առաքելոց վանքից մինչև Ծիրիսկատար, իսկ Ս. Կարապետի և Պաղտի շրջանները դիմադրության ամրոցների էին վերածվել: Մուշ քաղաքի դիմադրության գլուխ էր կանգնել Կոտոյի Հանին, որը ութ օր միայն կարողացավ դիմանալ և իր ֆիդայիներով մնաց թեղանոթների կրակի տակ: Մուշեղի հավատամամբ Ռուբենը որոշեց օգնության հասնել Մուշին և, հակառակ բոլորի թախանձանքին, Փեթարա Մանուկի, Կելիեկուզանցի Հովսեփի, Ալեանցի Միսակի և Ծրգեի խմբերի գլուխ անցած՝ շարժվեց դեպի Մուշ: Նրանք կոիվներով հասան մինչև Մուշեղաբերդ, սակայն անկարելի եղավ Մուշ հասնել՝ խիտ պաշարման հետևանքով, և Ռուբենը ստիպված էր վերադառնալ Սասուն:

Մուշեղը պատմում է նաև Մշո Զիարթ, Մեղդին, Խեպեան և Սորտար գյուղերի դիմադրության մասին, որը տևեց մինչև հուլիս, որից հետո այդ գյուղերի խմբերն անցան Սասուն, իսկ վերջինիս անկումից հետո անցան Ս. Կարապետի անտառները և կոիվներով դուրս եկան Մանազկերտ ու փրկվեցին:

Պատմվում է նաև Վարդոյի և Խնուսի շրջանների դիմադրության մասին, որոնց բնակչությունը փրկվեց շնորհիվ ռուսական զորքի և հայ կամավորների:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 89:

Խմբապետ Մուշեղը տեղեկություններ է հաղորդում Կոմսի (Վահան Փափազյան) գործունեության մասին, գրում է, որ նա Մուշում հիվանդանում է տիֆով, փոխադրվում Քանա լեռ, որտեղ առողջանալուց հետո անցնում է Սասուն՝ Ռուբենի մոտ, որտեղից որոշվում է նրան նորից ուղարկել Քանա լեռան շրջանը՝ ոռուների հետ կապ հաստատելու համար:

Հուշագրողը պատմում է Մշո դաշտի արևելյան կողմում Չուխուրի շամբերի մեջ խմբապետներ Մարտիրոսի և Հասրեթի ղեկավարությամբ մոտ տասը հազար ժողովրդի դիմադրության մասին, որոնց փրկեց Անդրանիկը:

Վերստին անդրադառնալով Սասունի կոիվներին, խմբապետ Մուշեղը գրում է, որ կովի միջոցներն անբավարար էին, իսկ ճակատն ընդարձակ էր, գլխավոր դիրքերը գտնվում էին իրարից երկու ժամվա հեռավորության վրա: Խնայողությամբ չօգտագործելու դեպքում փամփուշտը ոչ թե յոթ ամիս, յոթ օր էլ չէր բավարարի: Օրավոր ծանրանում էր պարենավորման խնդիրը: «Այս բոլոր հոգերը, — գրում է Մուշեղը, — գինական, պարենավորման, ներքին անդորրության, ամբողջությամբ ծանրացած էին Ռուբենի ուտերուն: Ամբողջ յոթ ամիս անկառ ոչ գիշեր ուներ և ոչ ալ ցերեկ, շարունակ կշռջեր դիրքերը, կովողներուն խրախույս կուտար, ճակատներու կացությունը կքններ, ուսումնական թնկության կենթարկեր: Ռուբեն գիտեր նույնիսկ յուրաքանչյուր կովողի փամփուշտին քանակը ու շարունակ հաշիվ կպահանջեր: Անկառ որքան համբերատար, նույնքան ալ դաժան էր պարտազանցներու հանդեպ»¹: Հուշագրողի վկայությամբ Ռուբենը անձամբ էր ղեկավարում Չողոյի, Փեթարա Մանուկի և այլոց հետ թշնամուց գեներ ու փամփուշտ խելու գործողությունները, և ուրախությամբ չափ չկար, երբ Միջոն հղացավ «Կրա» տիպի հրացանների համար փամփուշտ պատրաստելու գործը:

Մուշեղը վերհիշում է, որ հատկապես ծանր կոիվներ տեղի ունեցան Ծենիկի և Սեմալի համար, որոնք տեղեցին երկու շաբաթ, և ի վերջո Ռուբենը հրահանգեց լքել այդ շրջանը և ամրանալ Կելիեկուզանի դիրքերի վրա, որտեղից էլ անցնում են վերջնական դիրքերը՝ Անդրքի և Ամպրնի լեռները:

Նույն այդ օրերին աննախընթաց կոիվներ են տեղի ունենում Տալվորիկի շրջանում, իր՝ Մուշեղի գլխավորությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 72:

Խմբապետ Մուշեղը տալիս է վերջին օրերին Կապուրի ձորում տեղի ունեցած ճակատամարտի նկարագիրը, որտեղ սասունցիները դրսևորեցին արտակարգ հերոսություն, իսկ կանանց խմբերը՝ Կուլեի, Անթառամի և Ծուշանի ղեկավարությամբ, լեռներից խոշոր քարեր էին գլորում թշնամու վրա: Երեկոյան քրդերը զինադադար առաջարկեցին, որը և Ռուբենի խորհրդով ընդունվեց:

Հուլիսի կեսերին վիճակը վատթարացավ. գորքը և թնդանոթներն ավելի էին նեղացնում կովի սահմանները: Խմբապետը հիշում է, թե ինչպես, երբ ինքը հաջորդ օրը գնաց Ամպրնի առաջավոր դիրքերը՝ Ռուբենի մոտ, վերջինս և կրակում էր, և միաժամանակ խոսում իր հետ: Նա ցավով է հայտնում, որ երեկ սպանվել է Կորյունը, որի դիակն ընկել է թշնամու ձեռքը և ցուցադրվել Մուշ քաղաքում, կառավարական շենքի առջև:

Ծառ չանցած Մուշեղը ստանում է Ռուբենի հրահանգը՝ հավաքել մնացած ուժերը և շտապել Անտոք: Պարզ էր արդեն, որ յոթամսյա կատաղի կոիվներից հետո Սասնո բոլոր դիրքերն էլ թշնամու գերազանց ուժերի առջև սկսել էին տեղի տալ:

Խմբապետ Մուշեղը հատուկ ուշադրություն է նվիրել Գոմաց վանքի և Մազե կամրջի կոիվներին: Նա պատմում է, թե ինչպես Փասնաց գավառի ժողովուրդը՝ 15 000 մարդ, բարձրագել էր Գոմուց վանք և ամրանալով այնտեղ՝ Ստեփան Վարդապետի և Դավիթ Երիցյանի ղեկավարությամբ 15 օր դիմադրել թշնամուն և սպառել փամփուշտները: Այնտեղից Տալվորիկ կարելի էր անցնել միայն Մազե կամրջով, որն էլ ամուր փակված էր քրդական աշիրեթների կողմից: Ռուբենի հրահանգով վերցնելով 100 կովողներ, Մուշեղը շտապում է Գոմուց վանքին օգնության և դիրքեր բռնում Մազե կամրջի շրջակայքի բարակույտների մեջ, սկսում հրացանաձգություն, ապա ճարահատյալ անցնում դաշու-նամարտի, հարկադրում քրդերին՝ դիմել փախուստի, գրավում փրկարար Մազե կամրջը և Փասնաց ժողովրդին անցկացնում Տալվորիկ:

Հատուկ գլուխ նվիրելով Ռուբենի հետ դեպի Մանազկերտ իրենց նահանջին, խմբապետ Մուշեղը ջանում է վեր հանել պատմական ճշմարտությունը և պարզաբանել այդ նահանջի օբյեկտիվ հանգամանքները: Այդ առնչությամբ նա գրում է, որ Սասնո և Տարոնի կոիվները տեղեցին մոտավորապես յոթ ամիս, որից ավելի անկարելի էր դիմանալ: Աչքերը հառած դեպի սահմանը, նրանք զուր տեղը սպասել էին ազատարար բանակների հայտնվելուն: Եվ ահա Անտոքի ծերպերի

մեջ խորհրդակցության են հավաքվում ժողովրդի ներկայացուցիչներն ու ֆիդայիները, այնքան հյուծված, որ միմյանց չէին ճանաչում: Միակ իրողությունը, որ պարզում է Ռուբենը, ուսական բանակի նահանջի փաստն է, իսկ ամենադաժնը փամփուշտի սպառումն է, որի մասին գիտեն բոլորը: Ունանք առաջարկում են կրակել մինչև վերջին փամփուշտը և ապա մեծով-փոքրով նետովել ժայռերից ցած: Մեկն էլ առաջարկում է մեծ խարույկ պատրաստել ու նրան ճարակ դառնալ: Սակայն դառնության այս խոսքերի ետևում նկատելի է ընդհանուր հոգեբանությունը.— քանի որ հավաքական ինքնապաշտպանությանը անկարելի եղավ փրկությունը ապահովել, իսկ ուսը նորից դավաճանեց, ազատ թողնենք կովողներին ու ժողովրդին և թող ամեն մարդ իր գլխի ճարը տեսնի, այս ձևով թերևս բազմաթիվ կյանքեր փրկվեն: Այսուհետև հայոց բարձրաբերձ լեռներն ու ծերպերը թող լինեն ժողովրդի ապաստարանը¹: Խմբապետը հիշում է, որ այդ վճռական պահին բռնորդի հայացքներն ուղղված էին Ռուբենին և ցանկանում էին, որ վերջինըս հավանություն տա ընդհանուր տրամադրությանը, որովհետև քաջ գիտեին, որ անձամբ Ռուբենի կարծիքը մնալն էր և Սասնո լեռների վրա նահատակվելը: «Ռուբեն վերջապես համակերպեցավ ընդհանուր տրամադրության,— գրում է Մուշեղը:— Այլևս անկարելի էր այդ կացության մեջ ուրիշ ճամփա ընտրել. ուստի կարգադրեց, որ յուրաքանչյուրը իր զենքն ու փամփուշտները միասին առնէ և տեղ կանգնի իր ընտանիքին: Որքան կարելի էր ժողովուրդը պետք էր ցրված պահել, իրարմե միշտ հեռու, լեռներու, ձորերու և անտառներու խորերը...»²:

Մուշեղի վկայությանը Անտոքի վրա հավաքված 5 000 ժողովրդի կեսը Միջոյի ղեկավարությանը փորձեց անցնել Ադրակի շրջան, սակայն հանդիպեց քրդերին և անհավասար մարտում ընկավ իր ընկերների հետ: Մյուս կեսը Ռուբենի առաջարկությանը հաջողությանը անցավ Կոիշիկ լեռը և թաքնվեց նրա անտառներում, իսկ Ռուբենն ու իր զինակիցները թաքնվեցին Ծոֆոքարի քարալքներում, որտեղ քսան հոգով անցկացրին 10 օր: Հետագայում մեծ դժվարությանը նրանք հասան Եղկաթի ձորը: Նրանց միացավ նաև Քանից 10 հոգով այստեղ եկած Կոմսը: Կազմվեց 35 հոգիանոց խումբ, որը հասավ Նեմրուծի գագաթը: Այստեղ կայացավ վերջին խորհրդակցությունը: «Իսկապես հասած էր ճակատագրական պահը,— գրում է խմբապետ Մուշեղը:—

Այլևս պիտի նետովելիք կրակի մեջ, որմէ դուրս գալ պիտի ըլլար հրաշքի համազոր:

Երկար պետք չունեցանք վիճելու, Մահազկերտ տանող մեկ ճամփա կար մեր դիմաց, մեռած մարդիկ էինք արդեն, անոթի, հյուծված, շատերս մահ կփնտրեինք, ուստի միաձայնությանը որոշեցինք մութը կոխելուն ճամփա իջնալ³: Եվ իրոք, գործի դնելով հնարագիտության բոլոր հնարավոր եղանակները, խումբը կարողացավ աննկատ անցնել թուրքերի և քրդերի հոծ կուտակումների միջով և հասնել Մահազկերտ, ուր արդեն գտնվում էին ուս կոզակները: Երեք օր Մահազկերտում կազդուրվելուց հետո խումբը ճանապարհվեց Իզդիր, ուր դիմավորելու էին եկել Արամ Մանուկյանը, Արմեն Գարոն, Մալխասը և ուրիշներ: Եվս երեք օր անց խումբը դիմավորողների հետ միասին մեկնեց Երեվան:

Հուշագրողը պատմում է նաև, թե ինչպես Ռուբենը իր գործակիցներով, որոնց թվում և ինքը, վերադարձել են Խնուսի շրջանը, մեկ տարի մնացել այնտեղ և կոզակների օգնությամբ լեռներում, անտառներում, ձորերում փնտրել, գտել և թիկունք են ուղարկել տասնյակ հազարավոր հայերի: Ռուբենի մտահոգումն էր նաև Ալագյազի շրջանի մաքրագործումը մահմեդական ազգաբնակչությունից և այնտեղ Տարոնի ու Սասունի փրկված 60—70 հազար հայերի տեղավորումը, որն իրականացվեց հաջողությամբ: Այդ կապակցությամբ խմբապետ Մուշեղը նկարագրում է Թալիհի բերդի առումը, որը ֆիդայական վարպետությանը իրականացրին Մորուք Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Չոլոն, խմբապետ Մուշեղը և ուրիշներ:

Փրկված սասունցիները հատուկ զորամասով մասնակից դարձան նաև Սարդարապատի հերոսամարտին:

Եղեռնի պատմագրության առաջին ժամանակահատվածին են վերաբերում, անշուշտ, նաև մի շարք արժեքավոր հրատարակություններ, որոնց մանրամասնորեն չենք անդրադարձել, սակայն հարկ ենք համարում թվարկել դրանցից զեթ մի քանիսը:

Այդ շարքում առաջինը պետք է հիշատակել պատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գրքուկը²: Ակամա ակամատեսը դառնալով Չեթումի տարագրությանը և երբեմնի հերոս գեյթունցիների դառնադետ ճակա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 83:

² Նշվ. աշխ., էջ 85:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 93:

² Անդրեասյան Տ., Չեթումի անձնատվությունը և Սուետիո ինքնապաշտպանությունը: Գահիրե, 1915:

տագրին, Տ. Անդրեասյանին հաջողվում է հրաշքով խույս տալ տարագրությունից, մի կերպ հասնել հայրենի Սուեոտիա և հայրենակիցներին պարզաբանել երկրում տիրող իրական վիճակը: Անվարան կարելի է ասել, որ Տ. Անդրեասյանի պատմածները՝ վճռական նշանակություն ունեցան սուեոտիայերի համար՝ Մուսա լեռանն ապավինելու որոշում կայացնելու գործում: Ինքը՝ Տ. Անդրեասյանը, դարձավ Մուսա լեռան հերոսամարտի ոգեշնչողներից ու գործուն կազմակերպիչներից մեկը:

Հիշատակելի են նաև Վ. Մալեզյանի¹, Ս. Սապահ-Գուլյանի², Է. Չոբուրյանի³, Հ. Տաշյանի⁴, Տ. Տոնիկյանի⁵, Ա. Քեչյանի⁶ և բազում այլ հեղինակների գործերը:

Առանձնակի պետք է հիշատակել Չավեն Արքեպիսկոպոսի «Պատրիարքական հուշերն: Վավերագիրներ և վկայություններ» ստվարածավալ աշխատությունը, որը սեղանի գիրք է դարձել հետագա շատ ուսումնասիրողների համար⁷:

1915—1965 թթ. սիյունքում լույս տեսած պատմագիտական ժողովուրդները ամուր հիմք դարձավ պատմագրության հետագա փուլի սկզբնավորման ու զարգացման համար:

2. 1965—1998 թվականների ուսումնասիրությունները

Սիյունքահայության կյանքում բացառիկ իրադարձություն էր Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Բազմապիսի սգահանդեսներին և այլ միջոցառումներին զուգահեռ, այդ առիթով հրատարակվեցին նաև հոշամատյաններ, պարբերականների բացառիկներ, պատմագիտական աշխատություններ, որոնցում Եղեռնի պատմության ուսումնասիրումը բարձրացվեց մի նոր աստիճանի:

Եղեռնի 50-ամյակի նշան նախապատրաստության յուրատեսակ

1 Մալեզյան Վ., Տարագրի մը հուշատետրը: Կահիրե, 1915:
2 Սապահ-Գուլյան Ս., Պատմագիտությունները: Պրեզիդենտ, 1916:
3 Չոբուրյան Է., Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920:
4 Տաշյան Հ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու հանձնար: Վիեննա, 1921:
5 Տոնիկյան Տ., Հայկական փոթորիկը: Կահիրե, 1929:
6 Քեչյան Ա., Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն, Պոքքեշ, 1930:
7 Չավեն Արքեպիսկոպոս: Պատրիարքական հուշերն: Վավերագիրներ և վկայություններ: Կահիրե, 1947:

կոչնակ դարձավ ամերիկահայ պրոֆեսոր Մանասե Սևակի գրքույկը¹, որտեղ, ի պատասխան պատմության թուրք կեղծարարների, որոնք ջանում են ուրանալ Հայոց եղեռնը, հեղինակն առաջարկում է տեղծել «Պատմագիտական ուսումնասիրությանց ընկերություն», որի նպատակը պիտի լինի ստեղծել Եղեռնի և առհասարակ Հայկական դատի ճշմարիտ, իրական փաստերով հագեցած պատմությունը և հիմնել «Հայկական հրատարակչական Կեդրոն», որի խնդիրը պիտի լինի ամերիկյան թուրքահաճո իշխանությունների կողմից մերժված հայկական գրքերի հրատարակումը: Իբրև առաջին քայլ պրոֆեսորը առաջարկում է հրատարակել «Ապրիլյան եղեռնի վավերագրական (դոկումենտալ) պատմագիրք»: Հրատարակախոսը կարևոր է համարում «Հայկական հրատարակչական Կեդրոնին» կից կազմել նաև հայ և օտար փաստաբանների մի կաճառ՝ թուրքերի կողմից կողոպտված հայկական հարստությունների իրավական և օրենսդրական պայմաններն ուսումնասիրելու և Թուրքիային պարտադրելու, որ ներկայանա միջազգային արդարադատության դատարանին՝ ուշացած հատուցում սնելու համար կողոպտված ու բզկտված հայությանը, ինչպես որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արվեց հրեաներին:

Հիսունամյակի առթիվ հրատարակությունների առաջնեկն ու չգերազանցվածը համակարար ազատական կուսակցության «Զարթոնք» օրաթերթի լույս ընծայած «Հուշամատյան Մեծ եղեռնի» մեծադիր ու շքեղ հատորն է՝ բաղկացած 1140 էջից²: Հատորը պատրաստել է «Զարթոնքի» խմբագրապետ Գերսամ Ահարոնյանը՝ գործակցությամբ թերթի խմբագիր Նազարեթ Թոփալյանի:

Ինչպես նշվում է հատորի առաջաբանում, «Զարթոնք» սիյունքում առաջիններից մեկն էր, որ շեշտեց մեծ պատրաստությանը ու բացառիկ կարևորությանը Մեծ եղեռնի հիսունամյակը նշելու անհրաժեշտությունը՝ համազգային արտահայտություններով, փառաշուք հանդիսություններով, գիրք-գրքույկներով, գեղարվեստական ստեղծագործություններով, որպեսզի արժանավորապես հարգվի հիշատակը մեկուկեն միլիոն նահատակների, որպեսզի մեկ անգամ ևս մերկացվի թուրքա-

1 Մանասե Սևակ, Հայկական Մեծ եղեռնը և մեք (թրքական հպատակություն), Պատմական բարեկամներու, Նյու-Յորք, 1964:
2 Հուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915—1965), Բեյրութ, 1965:

կան ցեղասպանությունը, որպեսզի առիթը օգտագործվի վերաբարձելու համար հայոց հողային դատը և նոր թափ տրվի հայապահպանման հիգիեն սիյուրքում:

Սիյուրքահայ հայտնի հասարակական գործիչ Անդրանիկ Անդրեասյանի ընդարձակ ներածականից հետո սկսվում է գրքի առաջին՝ «Պատմական» խորագիրը կրող գլուխը, որը բացվում է պրոֆեսոր Ա. Ն. Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը» ծավալուն հոդվածով²: Այստեղ վեր են հանվում օսմանյան թուրքերի հայաջինջ քաղաքականության ակունքները, որոնք հասցվում են մինչև Օսմանյան պետության կազմավորման ժամանակները, նկարագրվում են առաջին զանգվածային կոտորածները 19-րդ դարի վերջերին, տրվում է թուրքական ցեղապաշտների դիկտատուրայի հաստատման և Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ու իրագործման պատմությունը, առանձին ենթաբաժին է հատկացվում արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Գլխի երկրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է Ստեփան Ծահրազը, կրում է «Ապրիլ 24-Հիսնամյակին առթիվ ճշմարտությունների վավերաթուղթերու և ժամանակին բերած լույսերուն տակ» վերնագիրը²: Այստեղ ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը ներկայացվում է իբրև քաղաքական նպատակ, և բերվում են պատմական անհերքելի վկայություններ այդ մասին, մերկացվում են Եղեռնի պատմության նեոգափոխման թուրքական ջանքերը:

Սիյուրքահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանի հոդվածը նվիրված է ապրիլյան եղեռնի պատճառներին ու պատասխանատուներին: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ ինչ էլ եղած լինի հայերի հանցանքը թուրքերի հանդեպ, ինչ սխալներ էլ, որ գործած լինեն հայ քաղաքական գործիչները, ինչ դժվարություններ և նեղություններ էլ պատճառած լինեն թուրքերին, ինչ ընդվզումներ, վատություններ, նույնիսկ դավաճանություններ կատարած լինեն հայ անհատները կամ կազմակերպությունները թուրքական պետության հանդեպ, մինևույն է, հնարավոր չէ որևէ արդարացուցիչ պատճառ ցույց տալ հայ ժողովրդի ամբողջությունը բնաջնջելու դիտավորությունը հետապնդող քաղաքական ուժերին, որ թուրքերը գործադրեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հեղինակի կարծիքով Եղեռնի հիմնապատճառը

հետևյալ մտայնությունն է. «Օսմանյան կայսրության մեջ հայերը կկազմեն կայսրության և պետության գոյությունը վտանգի ենթարկող տարր մը: Կարելի չէ երկիրը և պետությունը պահել, թուրքերուն զարգացումը և զորացումը ապահովել, որքան ատեն հայեր կբնակին երկրին մեջ և իրենց աշխատանքով, գործունեությամբ երկրին իրական տերը դառնալու դիրքին վրա կգտնվին: Առանց հայերը բնաջնջելու կարելի չէ թուրքերու կյանքը և զարգացումը ապահովել»¹: Նա գտնում է, որ Բեռլինի դաշնագիրը հայ-թուրքական հարաբերությունների արմատական հեղաշրջման սկզբնավորում եղավ, որից հետո հայերը հռչակվեցին իբրև խայն միլլեթ (ապերախտ ազգ): Երկրորդ գլխավոր պատճառը Լ. Չորմիսյանը համարում է Հայկական հարցը արմատապես և վերջնականորեն լուծելու անհրաժեշտությունը:

Ջննարկելով Եղեռնի պատասխանատուների հարցը, նա գտնում է, որ եթե այդ ծրագրի պատրաստումը ամբողջապես իթթիհատական պարագլուխների մտահղացումն է, ապա դրա իրականացմանը մասնակցել է թուրք ժողովուրդը գրեթե ամբողջությամբ, մի քանի աննշան բացառություններով:

Հաջորդ հոդվածը Լևոն Վարդանինն է, որտեղ պատմվում է ցեղասպանության ծրագրման ու նախապատրաստության, իթթիհատականների հրեշտիմ մտայնության ու գործելակերպի մասին²:

Հոդվածին հետևում է քաղաքական տեղեկագիր՝ Օսմանյան կայսրության մեջ բռնագաղթից առաջ և հետո հայ բնակչության մասին ըստ վիլայեթների: Տվյալները վերցված են Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի արխիվներից, իսկ տեղեկագիրը կազմված է զինադադարի ժամանակ:

Հաջորդ՝ Գրեկերի (Գրիգոր Կերկերյան) հոդվածը նվիրված է «Մեծ ոճիրը» գրքի (Բուստոն, 1921) հեղինակ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերին: Մանրակրկիտ հետազոտությունների, փաստաթղթերի բաղադրման, թարգմանությունների ու բնագրերի համադրման հիման վրա հեղինակը գալիս է այն անվարան եզրակացության, որ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերը անտարակուսելիորեն վավերական են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11—72:

² Նշվ. աշխ., էջ 72—154:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158:

² Նշվ. աշխ., էջ 178—215:

Պրոֆեսոր Մանասե Սևակի «Գերման-թուրք եղբայրակցության դավադրությունը և հայաստանության ներքին ծալքերը» հոդվածում, որի սովյալները վերցված են շվեյցարացի պատմաբան Ս. Յուրլինդեմի՝ պատմագրության վերաբերյալ երկհատոր աշխատության համապատասխան գլուխներից, բացահայտվում է կայսրական Գերմանիայի պետական, քաղաքական, դիվանագիտական գործիչների և զինվորականության խաղաղացած քստմանի դերը հայերի ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման գործում:

Հուշամատյանի հաջորդ՝ «Ջարդերը շրջան առ շրջան» գլխում գետեղված են հոդվածներ Բյուզանդիայի, Յոզդաթի, Կեսարիայի, Սերաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Տարոնի, Կարինի, Տրապիզոնի, Կիրիկիայի և այլ շրջաններում տեղի ունեցած ջարդերի, հայ հոգևորականության և մտավորականների նահատակության մասին:

Գլխի վերջում ներկայացված է դահնապետ Թալեաթի և այլ մարդասպանների հեռագիր-հրահանգների հավաքածու, որոնք Եղեռնի անմիջական իրականացման վերաբերյալ անհերքելի ապացույցներ են:

«Հուշագրական» գլուխը պարունակում է սահմնկեցուցիչ պատահիկներ վերապրողների հուշերից:

«Գրական» բաժնում ներկայացված են շուրջ քսան հեղինակների՝ Եղեռնին նվիրված գեղարվեստական գործերից հատվածներ:

«Գոյամարտ» բաժինը առանձին-առանձին պատմում է Վանի, Ծապին-Գարահիսարի, Մուսս լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին:

Հուշամատյանի վերջին՝ «Վկայություններ... Ուրացումներ...» գլուխը հատկացված է օտար հեղինակների Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնրի, Ռինստոն Չերչիլի, Անդրե Մանդելշտամի, Եվգենի Տարդեի, Հենրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Գիբոնսի, Ռեյնե Պինոնի, Յոհաննես Լեիսի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի աշխատություններից քաղված վկայություններին, ինչպես նաև թուրք պատմաբանների՝ Գեզգափոխումներին՝ և ուրացումներին:

Հատորում գետեղված են շուրջ 400 նկարներ ու քարտեզներ:

Եղեռնի կեսդարյա տարեկիցին է նվիրված Համալսարանական հայրենակցական միության «Վարագ» պարբերաթերթի բացառիկը՝ Հատորի «Մեծ եղեռն» բաժինը թվանդակում է Եղեռնի վերաբերյալ համառոտ տեսություն, տեղեկություններ նահատակ մտավորականներին:

1 Վարագ բացառիկ, նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի տարեդարձներուն, Բեյրութ, 1965:

րի մասին, Թալեաթի, Էնվերի, Հիլմի փաշայի, Ջեմալի, Խալիլ փաշայի, Ծաքիրի, Ազմի, Պետրի բեյի և այլոց անարեկումների պատմությունը, հատվածներ իթիհաստական կառավարության՝ «Լքյալ գույքերու մասին» օրենքից, որը թույլատրում էր տարագրված ու բնաջնջված հայության գույքի թալանն ու կողոպուտը, և այլ նյութեր:

Երկրորդ՝ «Հերոսամարտ» բաժնում գետեղված են նյութեր Վասպուրականի հերոսամարտի մասին, որոնցում հատկապես հետաքրքրական են Վանի ինքնապաշտպանության Զինվորական մարմնի քարտուղար Օննիկ Մխիթարյանի օրագրից կատարված քաղվածքները և Քաղաքամեջի զինվորական մարմնի ղեկավար Հայկակ Կոստյանի՝ «Մեր զինապայքարի 50-ամյակի առթիվ» հոդվածը:

Սիլյուրթահայ եղեռնապատումի մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է Հայկազն Ղազարյանի սովորաձավայ մենագրությունը¹, որը լույս է տեսել Սիմեոն Վրացյանի սուսջաբանով: Այդ ինքնատիպ ու նշանակալից աշխատության հեղինակը մի քանի տասնամյակներ աշխատակցել է սիլյուրթահայ մամուլին, մասնավորապես Ամերիկայի «Հայրենիք»-ներին և իր կյանքի գլխավոր նպատակն է դարձրել փաստերի ու թվերի հիման վրա ներկայացնել ցեղասպան Թուրքիան ու թուրքերին: Ծակատագրորեն Հ. Ղազարյանը մեկն է Եղեռնից փրկվածներից, որի գերդաստանը՝ պապերը, տատերը, ծնողները, հինգ եղբայրներն ու քույրը, զոհ են գնացել սպանդին: Ծնվել է նա 1892-ին, Մերաստիայում, պատանեկան տարիներից անդամագրվել է դաշնակցությանը, ստացել իրավաբանական, սպա զինվորական կրթություն, իրրև սպա ծառայել է նախ թուրքական, ապա երեք տարի՝ անգլիական բանակում:

Նշանակում ստանալով անգլիական ծովային հրամանատարության կեմտրոնում, որը տեղավորված էր Պոլսի թուրքական ծովային նախարարության շենքում, Հ. Ղազարյանին աներևակայելի առիթ է ներկայանում այդտեղ ծանոթանալ մի շարք փաստաթղթերի, որոնք վերաբերում են հայերի հալածանքին, հայ սպաների ու զինվորների տարագրությանն ու սպանությանը, նրանց ընտանիքների ոչնչացմանը, հայ

1 Հայկազն Ղազարյանի, Ծեղասպան Թուրքը, տպարան Համագային, Բեյրութ, 1988, 424 էջ:

պաշտոնյաների արտաքսմանը, հայերի տների բռնագրավմանը: Թուրքական արխիվներում նա հայտնաբերում է նաև չափազանց կարևոր միջնախարարական շրջաբերականներ:

Ծառայությունից հետո հաստատվելով Ամերիկայում, Հ. Ղազարյանը շուրջ 30 տարի աշխատակցում է «Հայրենիքին», որտեղ շարունակաբար հոդվածներ է տպագրել Եղեռնի մասին՝ լայնորեն օգտագործելով իր ձեռքն ընկած վերոհիշյալ վավերագրերը: Հենց այդ հոդվածներն էլ կազմում են հիշյալ մենագրության հենքը:

Աշխատության 27 բաժիններում Հայկազն Ղազարյանը ցուցադրում է Եղեռնի ամենատարբեր դրվագներ՝ թուրք շարդարարական մեքենայի գորխամբերի կազմակերպումը, Տրսապիզոնի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Անկարայի, Նիկոմիդիայի, Բյութանիայի, Պրուսայի, Ադանայի, Տիգրանակերտի, Բաբերդի նահանգներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը, Ծապին-Գարահիսարի հերոսամարտը, հայ եկեղեցական և կրթական գործիչների կոտորածը, հայերի լքված գույքի ու կաշքի թալանը և այլն: Մենագրության մեջ հրատարակված են կարևորագույն գաղտնի փաստաթղթեր, ջարդարարական ժողովների արձանագրություններ, չորս մեծ պետությունների խորհրդի գաղտնի նիստերի արձանագրությունները և այլ վավերագրական նյութեր: Բննարկվում են իթթիհատի և թուրքական մյուս կուսակցությունների փոխհարաբերությունների, Մալթա աքսորված ոճրագործների, վեց հայ պետական երեսփոխանների սպանության հարցերը:

Մենագրությունն ավարտվում է «Ցեղասպան թուրքը» վերտառությամբ բաժնով, ուր ամփոփ ձևով ներկայացվում են մեծ ոճրի պատասխանատուները և հանրագումարի բերվում հայ ժողովրդի կորուստները:

Եղեռնի պատասխանատուները խմբավորվում են չորս հիմնական աստիճանների և 18 ենթախմբերի մեջ: Առաջին աստիճանի ոճրապարտ է հռչակվում Իթթիհատի ողջ կազմակերպությունը, որի ավերիչ մտայնությամբ շատ քիչ բացառությամբ շաղախված էին գրեթե բոլոր թուրքերը. հեղինակի պնդմամբ, նայած շրջանին, ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք ազգաբնակչության 66—75 տոկոսը:

Ոճրի երկրորդ աստիճանի պատասխանատուներ են դիտվում Թուրքիայի և Գերմանիայի պետական պաշտոնյաների մեծագույն մասը: Երրորդ աստիճանին կանգնեցվում են ջարդի գաղափարական քարոզիչները՝ գրողներ, լրագրողներ, թերթերի խմբագիրներ, իսկ չորրորդ

աստիճանը հատկացվում է իթթիհատի հակառակորդ քեմալականներին ու որոշ մեծ պետությունների:

Համաձայն հեղինակի ամփոփագրի, 1915-ի գարնանից մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ի զինադադարը, ցեղասպանությունը գործադրվել է 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ, կողոպտվել ու քանդվել են 2000 եկեղեցիներ, հազարավոր տներ ու ազգարակներ: Սպանվել են 300 000 տղամարդիկ, 400 000 կանայք, 400 000 մանուկներ, 250 000 հարսներ ու աղջիկներ, 100 000 զինվորներ, ընդամենը՝ մեկ միլիոն չորս հարյուր 50 հազար մարդ: Նյութական կորուստների ընդհանուր գումարն է հինգ միլիարդ դոլլար:

Մեղադրելով մեծ տերություններին հայ ժողովրդի անլուր ողբերգության նկատմամբ ցուցաբերած քար անտարբերության համար, պատմաբանը գիրքն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եվ մեկ ու կես միլիոն հայերու դիակին հաշիվը բաց կմնա տակավին որպես հավիտենական ամոթ մը «քրիստոնյա», «հաղթական» պետությանց ճակատին»:

Նոր սերնդի հիշողության մեջ Եղեռնի սարսփները և հայ նահատակների հիշատակը մշտավառ պահելու նպատակաուղղվածություն ունի **Ներսես Ծիրինյանի** պատմահուշագրական գիրքը²: Ականատեսի գրչով գրքում պատմվում է պատերազմն սկսվելու, հայերի տարագրության և անալոր կոտորածների մասին:

Իթթիհատականների ոճրապարտ ծրագրի մերկացմանն է նվիրված **Ա. Ամուրյանի** «Հայ դատ» (Բեյրութ, 1977) գրքից քաղվածաբար հրատարակված գրքույկը³: Այստեղ ընդարձակ մեջբերում է հրատարակված 1910 թ. հոկտեմբերի 13-ին Սալոնիկում բացված «Իթթիհադ վեթերագր» կուսակցության 13 օր տևած համագումարում դոկտոր Նազրմի արաասանած ճառից, որը հանգում է «Պետք է բնաջնջել հայերը մեր կայսրության մեջ» եզրակացությանը: Վերլուծելով դոկտոր Նազրմի ճառը և իթթիհատի ընդունած համապատասխան որոշումը, Ա. Ամուրյանը ընդհանրացնում է, որ դա կանխամտածված ու պետության քաղաքականության աստիճանի բարձրացված ծրագրված ցեղասպանություն էր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 421:

² Ներսես Ծիրինյան, Անդունդեն դեպի քարձուռք, Բեյրութ, 1974:

³ Ա. Ամուրյան, Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն, Թեհրան, 1979:

Գրքույկի վերջում Ա. Ամուրյանը մեջ է բերում ապրիլյան եղեռնի առնչությամբ մի կարևոր վկայություն, որը պատկանում է ֆրանսիացի պատմաբան և բանասեր Շառլ-Անդրե ժյուլիենին: Ութսունչորսամյա պատմաբանը իր ուղիղտեսության մեկում վկայել է, թե ինչպես ինքը, Ռուսաստանում գտնված ժամանակ, 1921-ին, հանդիպել է այստեղ ժամանած Էնվեր փաշային ու հարցրել. «Դուք չե՞ի՞ք, որ ղեկավարեցիք կամ վարեցիք հայերի ջարդը»: Էնվերը պատասխանել է. «Գիտե՞ք, շատ չափազանցեցին, 150—160 հազար ջարդվեցին միայն»: Ծ. ժյուլիենի մոտ առաջանում է այն զգացողությունը, թե նա շան կամ շնագայլի մասին էր խոսում ու նայելով այդ ճիվաղին, մտածում, որ նրա վիզը շատ հարմար է գիլյոտինի համար:

Սիյուրբահայ պատմագրության գեղեցիկ մտուցներից է «Ազդակ» օրնաթերթի հրատարակությամբ լույս ընծայված «Հերոսապատում Մեծ եղեռնի» ժողովածուն, որը վկայություն է երիտթուրքերի ծրագրած պետական ոճրի դեմ ծառանալու հայկական դյուցազմամարտի մասին¹:

Ինչպես նշվում է առաջաբանում, գրքի նպատակն է եղեռնի և սուգի ահավորությունը ներկայացնելու փոխարեն թմբկաբաղին, հատկապես հայ երիտասարդությանը, հաղորդակից դարձնել չխոնարհված եղեգների հերոսապատումին, որովհետև հայասպանության սև և քստրոմենի թղթածրարը միայն խոց ու վիրավորանք պիտի փոխանցեր սերունդներին, եթե Տարոնի աշխարհից մինչև Վան և Մուսա լեռից մինչև Ռոքֆա և Ծապին-Գարահիսար հայկական դյուցազներգության նոր էջեր չգրվեին:

Չարգացվում է այն ուշագրավ միտքը, որ եթե մինչև Եղեռնի 50-ամյակը ամեն ապրիլի հայությանն նոր սերունդներին էր փոխանցվում Ան թվականի ահավորությունը, և հային մնում էր չմոռանալ իր նահատակներին ու հարգել սուգը, ապա Եղեռնի հիսնամյակին իր վերքերը կապած հայությունը դուրս հորդեց իր եկեղեցիներից ու ակումբներից՝ ազահանդեսի փոխարեն իր ազգային իրավունքներին տեր կանգնելու, թուրքերից հաշիվ պահանջելու և արդարությունը հաստատելու համար: Իսկ երբ հասավ Եղեռնի վաթսուամյակը, նվիրագործվեց հայերի միասնական պահանջատիրությունը, երբ նրանց խիտ շարքերը բողոքի

¹ Հերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պետրոք, 1978:

ցույց կատարեցին ամբողջ աշխարհում՝ թուրքական գրավումի տակ տառապող իրենց հողերի վերատիրացման վճռական պահանջը առաջադրելով:

Ժողովածուն սկսվում է Նազարեթ Պերպերյանի «Փշոտ դափնեպսակ» ուսումնասիրությամբ, որտեղ փորձ է արվում անկողմնակալ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու 1915-ի հայկական հերոսամարտը չունեցավ ընդհանուր, համակարգված ու կազմակերպված բնույթ: Հեղինակն իբրև քննարկվելիք հիմնահարցի գլխավոր եզրեր՝ առանձնացնում է իթթիհատականների հետ համագործակցության, սահմանադրության շրջանում հայ կյանքի ներսում ստեղծված նոր պայմանների և հայ կամավորական գնդերի կազմակերպման հարցերը: Նրա կարծիքով, 1908-ից առաջ տիրող պայմանների համեմատ 1915-ին ավելի ձեռնառու կացություն գոյություն ունեւր ընդհանուր ինքնապաշտպանություն ձեռնարկելու համար, սակայն հայ հեղափոխական կուսակցությունները և, մասնավորապես, Դաշնակցությունը, չարագեցին ընդհանուր դիմադրության դրոշը: Ինչ՞ու: Նա գրում է, որ անտեսելով կայացած գոյամարտերում դաշնակցական մարտիկների և ղեկավարների տիրական դերը, հայ քաղաքական մտածողության մեկ թևը՝ հանձին խորհրդահայ պատմագրության (պրոֆ. Զ. Կիրակոսյան և ուրիշներ), Դաշնակցության վրա է բարդում ինքնապաշտպանության ծրագրի չդիմելու հանցանքի ողջ պատասխանատվությունը¹: Այդ հարցում ինքնաքննադատական մտեցում են ցուցաբերում նաև դաշնակցական որոշ գործիչներ՝ Կոնս, Ռուբեն, Մ. Վարանդյան, Ս. Վրացյան, որոնք դաշնակցական հեղափոխականի խտտապահանջությամբ ընդունում են, որ իրենք չկարողացան տեր կանգնել ստեղծված ահավոր կացությանը: Սակայն հեղինակի կարծիքով այդ երկու մտեցումներում էլ ճիշտն այն է, որ 1914-ին միայն Դաշնակցությունը կարող էր իրագործել Արևմտահայաստանի ընդհանուր ապստամբությունը և կազմակերպված ինքնապաշտպանությունը, բայց ոչ մի ճշմարտություն չկա դրան հետևող այն ամբաստանության մեջ, թե Դաշնակցության ղեկավարությունը խուսափեց այդ պարտավորությունից:

Փորձելով պարզաբանել իրական պատճառները, մեր կարծիքով, ոչնչով չհիմնավորված տեսակետ է արտահայտում հեղինակը, գրելով, թե հայաապանության հետ կապված բոլոր հարցերի բանալին գտնվում է նրանում, որ նույնիսկ համիդյան ջարդերը և 1909-ի աղետը տեսած

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15—16:

հայությունը չէր կարող նախատեսել գալիք-ցեղասպանությունը, որովհետև միջազգային արդի պատմության իսկ չափանիշով՝ աննախընթաց ու աննախատեսելի էր թուրքերի ծրագրած ոճիրը:

Հեղինակի կարծիքով երկրորդ գլխավոր պատճառը անկախ Հայաստանի իրականացման ճանապարհին հայության ցուցաբերած ծայրահեղորեն զգույշ և պահպանողական կեցվածքն էր, և հայ ժողովուրդը շատ սուղ գին վճարեց այդ զգուշավորության համար: Հողվածագրի պնդմամբ հայ պահպանողականությունը՝ կղեր և ազգային իշխանություն, համիդյան կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը բարդեցին Դաշնակցության վրա, և վերջինս այդ ճնշման տակ հարկադրված էր նվազագույնի հասցնել իր քաղաքական պահանջները և միայն 1919-ին կարողացավ հայտարարել իր վերջնական նպատակը՝ Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան: Նա հայ պահպանողականությանը մեղադրում է նաև 1909-ի հայտնի դեպքերից հետո, երբ պահպանողական քարացած մտայնությունը դեմ էր դուրս գալիս հեղափոխական կուլի վերադարձին: «Այո,— հաստատագրում է հեղինակը,— հայ ժողովուրդը մեղքի բաժին մը ուներ հայասպանության ծրագրի անարգել գործադրության մեջ; և այդ մեղքը կուզար 1878-են իսկ, որովհետև արտաքին թե ներքին աննպաստ պայմաններու դասավորումով՝ հայ ազատագրական շարժումը պարտադրաբար շատ զգույշ շարժեցավ և Անկախ Հայաստանի պահանջով ամբողջական ճակատումի չդիմեց Օսմանյան պետության դեմ»: Ավելին, հեղինակը պնդում է, որ 1908—1914 թվականներին Դաշնակցության ուժերը սպառվեցին պահպանողականության դեմ պարտադրված պայքարում, երբ հայկական դպրոցներից, ազգային իշխանություններից և ընդհանրապես հայկական ազգային միջավայրից դուրս էր մղվում հեղափոխական ամեն շունչ:

Ըարունակելով պատճառների թվարկումը, նա 1915-ի հերոսամարտերի կազմակերպված չլինելն ու ընդհանուր դիմադրության բնույթ չունենալը բացատրում է նաև նրանով, որ թուրքը իր մահացու հարվածը տվեց պատմական աննախատեսելիորեն պատեն բուպեին: Դաշնակցության գաղափարախոսը չի խորշում խոստովանել, որ Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, 1914-ի հունվարին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի և Ռուսաստանի իրար դեմ պատերազմի մեջ մտնելը եղան այն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 22:

պիսի անակնկալ իրադարձություններ, որ հայությունը իր ազգային թե հեղափոխական ղեկավարությամբ հազիվ թե կարողացավ համընթաց քայլել քաղաքական դեպքերի զարգացման հետ: Ակամայից մտածում ես՝ շատ չե՞ն, արդյոք, անկանխատեսելիությունները, անպատելիություններն ու անակնկալությունները ազատագրական շարժման առաջապահ կուսակցության գործիչների համար: Մեր կարծիքով, ցավոք, շատ են:

Հեղինակը ավելացնում է նաև, որ թեև 1914-ի հուլիս-օգոստոսին Կարինում տեղի ունեցած Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը քննեց պատերազմի ընթացքում ինքնապաշտպանության դիմելու հարցը, այդուհանդերձ, չկարողացավ քաղաքական հստակ որոշումներ կայացնել պատերազմի ընթացքում հայության որդեգրելիք կեցվածքի մասին: Ծիշտ է, ընդհանուր ժողովի դաշնակցական ղեկավարները մերժեցին իթթիհատի պարագլուխների պահանջը՝ Ռուսաստանի դեմ մղելիք պատերազմին թուրքական բանակին հայկական կամավորական զորքեր տրամադրելու մասին, բայց այդ մերժումը միաժամանակ քաղաքացիական հավատարմություն էր թելադրում արևմտահայությանը: Այնպես որ «Դեպքերու այդ արագ հոլովույթին մեջ հայությունը ներկայացավ առաջին աշխարհամարտին իրողապես առանց քաղաքական հստակ որոշումի, որուն հետևանքով հայկական յուրաքանչյուր շրջան ինք տնօրինեց իր ճակատագիրը»¹,— ամփոփում է նա:

Նազարեթ Պերպերյանը չի վարանում նաև խոստովանել մեկ ուրիշ սխալ հաշվարկի մասին: Նա գրում է, որ 1914-ի վերջերին, երբ արդեն ակնբախ էր, որ թուրքը պիտի օգտվեր պատերազմական իրադրությունից՝ հայկական պահանջներին վերջ դնելու համար, տիրապետող մնաց այն մտայնությունը, որ Իթթիհատը պիտի բավարարվեր հայության գլխատումով միայն, այսինքն իր հարվածը պիտի ուղղեր Դաշնակցության ղեկավարների, եկեղեցական և ազգային անվանի գործիչների դեմ, և վերջիններս էլ պատրաստ էին ինքնակամ զոհ գնալ յաթաղանին՝ ժողովուրդը փրկելու նախանձախնդրությամբ: Սակայն այդ մտայնությունը միայն դյուրացրեց թուրքի գործը՝ գլխատված զոհի տեղահանությունն ու բնաջնջումը իրականացնելու համար:

Այս տեսանկյունով էլ նա բացատրում է Տարոնի ինքնապաշտպանության ձախողանքը, որի ղեկավարները իրենց կյանքով վճարեցին այն համոզման գինը, թե թուրքը պիտի հարվածեր միայն ըմբոստ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 24:

տարրերին և ոչ թե անգն ժողովրդին: Այդ համոզումով էլ Ռուբենն ու իր գործակիցները Սասուն քաշվելով և ապստամբության դրոշ պարզելով, հույս ունեին, որ թշնամին պիտի աշխատի Սասունը ճզմել: Մինչդեռ թուրքերը նախ կոտորեցին Մշո դաշտի հայությանը և նոր միայն հարվածը կենտրոնացրին Սասունի վրա:

«Մեծ եղեռնի հերոսապատումը ընդհանրական չեղավ,— ընդհանրացնում է Ն. Պերպերյանը,— որովհետև հայ ժողովուրդը կհավատար թուրքին հետ խաղաղ գոյակցության՝ իբրև ազգային անջատ, բայց դրացի միավորներ: Սակայն հայաստանության փաստը արդեն իսկ ահավոր գին էր մեր ժողովրդին համար, որպեսզի վերջնական և անխախտ համոզում դարձնէ այն, որ թուրքը,— օսմանցի, իթթիհատական թե քեմալական— միշտ ունի հաշտեցումի իր ծրագիրը և կապատ հարմար պատենության»¹:

Գրքի հաջորդ նյութը Սարգիս Մահսերեճյանի «Վանի ապրիլյան ինքնապաշտպանությունը կամ ազատ Հայաստանի նախաքայլը» ուսումնասիրությունն է:

Վանի նահանգի մասին համառոտ պատմական տեղեկանք տալուց հետո հեղինակը մանրամասնորեն պարզաբանում է նախապատերազմական իրավիճակը, Ա. Վոսմյանի, Իշխանի զոհվելը և Արամ Մանուկյանի՝ ինքնապաշտպանության գլուխ անցնելը: Ապրիլի 5-ին նա հրավիրում է երեք կուսակցությունների ղեկավարների ժողով, որտեղ կազմվում է Զինվորական մարմին՝ նախկին ֆիդայիներ Կայծակ Առաքել (դաշնակցական), Պուղարացի Գրիգոր (դաշնակցական) և Արմենակ Եկարյան (Արմենական, ապա՝ Ռամկավար): Զինվորական մարմինը պատրաստում է ինքնապաշտպանության հատակագիծ, Այգեստանը բաժանում 7 շրջանների և 73 դիրքերի՝ իրենց շրջանապատերով ու դիրքապատերով: Զինվորական ուժն էր 1053 զինվոր: Տեղեկատու մարմինը գրանցում է 505 հրացան՝ 75.000 փամփուշտով, 550 ատրճանակ՝ 39.000 փամփուշտով, որոշ քանակությամբ վառոդ և մի քանի ռոսեր: Նրանց դեմ կանգնած էին 6 հազարանոց կանոնավոր զորագունդ, որը հետո պիտի կրկնապատկվեր, 12 թնդանոթ և թուրք ու քուրդ խուժանը: Ապրիլի 6-ին կառուցվեցին երեք շերտ պաշտպանական ամրություններ, և ապրիլի 7-ին վանեցիները կազմ ու պատրաստ էին: Նկարագրվում են ապրիլի 7-ի մարտական գործողությունները, ամրաշենների խմբի ստեղծումը: Նկարագրվում է նաև Գր. Բուղարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

ցու հնարամտությամբ Համուդ աղայի գորանցի հրկիզումը, որը մինչ այդ կատարյալ պատուհաս էր հայկական դիրքերի համար:

Կռիվները շարունակվեցին մինչև ապրիլի 16-ը, և, Զինվորական մարմնի հաղորդագրության համաձայն, առաջին 10-օրյակի արդյունքները գոհացուցիչ էին: Հեղինակը նկարագրում է նաև առօրյա հերոսությունների մի քանի բնորոշ օրինակներ: Կարևոր գործ էր փամփուշտի արհեստանոցի ստեղծումը, որտեղ օրական 2000 փամփուշտ էր լցվում: Հիմնվում են նաև վառոդի արտադրության և զենքի վերանորոգման արհեստանոցներ¹:

Հեղինակի վկայությամբ հայերի համար օրհասական և ամենավճուղական օրը եղավ ապրիլի 21-ը: Առավոտ վաղ սկսեցին որոտալ թուրքերի բոլոր հրանոթները, որից հետո կանոնավոր բանակը և խուժանը անցան հարձակման: Դիրքից դիրք էր շրջում նվազախումբը և ոգևորում մարտիկներին: Այդ օրը իր տարերքի մեջ էր Արամ Մանուկյանը, որը դիրքից դիրք էր անցնում: Յուրաքանչյուր դիրքի տասնյակ մարտիկները պետք է կասեցնեին հարյուրավորների գրոհը: Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց որևէ տեղ կտրել ինքնապաշտպանության շղթան: Հեղինակն այն միտքն է հայտնում, թե հայերի գործը շատ հեշտացրեց խուժանը՝ իր խուճապային փախուստով վարակելով թուրք զինվորներին:

Ապրիլի 21-ից հետո Զևդեթը որոշեց սովահար անել վանեցիներին: Սկսվեցին համաճարակներ, որոնց դեմ պայքարում էր Կարմիր Խաչի խումբը: Սկսվեց գաղթականների ներհոս, որը բարդացրեց պարենային վիճակը:

Հեղինակը նշում է, որ ապրիլի 28-ը եղավ թուրքական ընդհանուր հարձակման վճռական օրը, որը նույնպես հետ մղվեց:

Այնուհետև հեղինակն անցնում է Վան-Քաղաքամեջի իրադարձությունների նկարագրությանը: Պատմվում է Զևդեթի հետ հայոց առաջնորդական տեղապահ Եզնիկ ծ. Վրդ. Ներկարարյանի անհաջող բանակցությունների, 7 դաշնակցականներից կազմված Զինվորական մարմնի ստեղծման մասին: Այստեղ կային 4 շրջաններ և 20 դիրքեր: Ունեին 90 մատուցեր, 100 հրացան, 20 ատրճանակ, 60 հազար փամփուշտ: Խզված էր կապը Այգեստանի հետ:

Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են մարտական գոր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 75:

ծողությունները: Ռոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մեջբերումները վենետիալացի զինվորական Ռաֆայել դը Նոգալեսի հուշերից: Նա Վանի կոիվների առաջին օրերից ստանձնել էր բերդի սպայակույտի պետի պաշտոնը և ղեկավարում էր թուրքական զորքերի մարտական գործողությունները: Վենետիալացի զինվորականը պատմում է թուրքական կառավարության՝ հայերի հանդեպ գործադրած վայրագությունների, ջարդերի, գյուղերի կողոպուտի մասին: «Հայոց դիմադրությունը ահեղ էր,— գրում է նա,— և քաջությունը՝ ամեն զովեստի արժանի: Մեր զորքերը, որ կետեն որ հառաջ անցնիլ փորձեին, ուղիղ ու սաստիկ կրակ մը կդիմավորեր զանոնք: Ամեն մեկ տուն ամբողջ մըն էր, զոր հարկ էր առանձին նվաճել»¹:

Հեղինակը նշում է, որ Վանի կոիվների վերջին օրը դարձավ մայիսի 3-ը, հաջորդ օրը հայտնի դարձավ թուրքերի փախուստի մասին, իսկ մայիսի 5-ին Վան մտան դաշնակցական խեչոյի, երեկոյան՝ Դրոյի կամավորական զնդերը, իսկ 6-ին՝ գեներալ Նիկոլանք: Մայիսի 7-ին Արամը նշանակվեց Վանի շրջանի նահանգապետ: Նրա ջանքերով կազմակերպված Վանի նահանգը, չնայած ընդամենը 70-օրյա գոյությանը, հեղինակը գնահատում է իբրև անկախ Հայաստանի իսկական կորիզ, նախաքայլ դեպի անկախություն:

Ս. Մահսերենյանի ուսումնասիրությունն ավարտվում է անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, ինչպես նաև Նժդեհի և Ռուբենի՝ Վանի հերոսամարտին տված բարձր գնահատականներով:

Աշխատության հաջորդ նյութը Ծահանդուխտինն է՝ «Ծապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը (1915, հունիս 2—28)» վերնագրով: Այն բացվում է Ծապին-Գարահիսարի և շրջակա 40 հայկական գյուղերի վիճակագրական տախտակով, որում նշված են գյուղերի եկեղեցիների անունները, տների քանակը, բնակչության թիվը: Պատմագիտական առումով որոշակի արժեք է ներկայացնում պատմական հակիրճ ակնարկը Ծապին-Գարահիսարի աշխարհագրական, սոցիալական և ազգային կյանքի մասին: Տեղեկություններ են հաղորդվում պատմական հեռավոր անցյալի, ապա 1890-ական թվականների ազատագրական խմորումների, հայդուկային խմբերի կազմավորման մասին, տրրվում են խմբապետ Ռուբեն Ժշմանյանի (Քեռի), Ղուկաս Դովլաթյանի (Ղուկաս Աղբար), Վարդան Ծահինյանի, Դանիել Չաուշի, Անդրանիկի, Սեբաստացի Մուրադի, Հարություն Ծահրիկյանի, Մահրատի,

Հայկ Տերտերյանի, Գրիգոր Ղարիբյանի (Հրաչյա Մարալ) և այլոց անունները: Հեղինակի պատմական առաջնն է եղել շապինգարահիսարցի Արամ Հայկազի «Ծապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը» օրագրային բնույթի հուշագրությունը:

Հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ շապինգարահիսարցի գործիչները թերահավատորեն էին վերաբերվում օսմանյան սահմանադրությանը և ինքնապաշտպանության էին նախապատրաստում երիտասարդությանը: Գ. Վահունին ազատագրական ոգի էր հաղորդում երիտասարդությանը, իսկ Ղուկաս Աղբարը (Դովլաթյան), որը հետագայում դարձավ Ծապին-Գարահիսարի հերոսամարտի ոգին, Բալկանյան պատերազմի շրջանում անցնում էր գյուղից գյուղ և բոլորին լսելի դարձնում նոր կարգախոսը. «Ծախել շապիկները՝ զենք գնելու համար»:

Նկարագրելով պատերազմի սկիզբը, հեղինակը նշում է, որ գորակոչվեցին 400 շապինգարահիսարցի երիտասարդներ, իսկ այնուհետև սկսվեց բնակչության քողարկված կողոպուտը: Մեր կարծիքով փաստագրորեն չի հաստատվում հեղինակի այն պնդումը, թե Բաբերդ և Երզնկա ուղարկված 400 զինվորագրված երիտասարդները բոլորն էլ դասալքել և վերադարձել ու թաքնվել էին իրենց տներում, և կառավարությունը նրանց և զենք հայտնաբերելու համար էր, որ մասսայական խուզարկություններ էր կատարում, բայց ապարդյուն¹:

Նշվում է նաև, որ հերոսամարտից առաջ թուրքերը հիմնահատակ ավերեցին Բյուրք, Անդրեսա, Մշակնոց, Կթանոց, Այծպտեր, Սևինտուք, Արդափիս, Չրախի, Պուսեխտ և Աներդի հայկական գյուղերը: Մերաստիո կուսակալ Մուամների հրահանգով սպանվում է Ս. վարդապետ Օդաբաշյանը: Կառավարությանը հաջողվում է ձեռք գցել զենք ունեցողների ցուցակը և դրանք հայթայթողների անունները, ինչպես նաև կուսակցական ղեկավարների անունները՝ դաշնակցականներ՝ Վահան Հյուսիսյան, Հմայակ Գարակոչյան, Հ. Մարկոսյան, հրնչակյաններ՝ Ծապուհ Օզանյան, Ա. Տուրիկյան, Տ. Կարինյան, որոնք, սակայն, թաքնվում են: Թուրքերը նրանց փոխարեն ձերբակալում են մեծահարուստ Ն. Հյուսիսյանին, Ա. Թութունջյանին, Կարապետ Կարմիրյանին, Լևոն Գարակոչյանին և ուրիշների: Ձերբակալություններին հետևում է զենքի փնտրտուքը. հայ ղեկավարները թուրքերին են հանձ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 91:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 139—140:

նում որոշ քանակությամբ հնացած գեներ: Այնուհետև դավադրությամբ թուրքերն սպանում են առաջնորդ Վ. ծ. վրդ. Թորիկյանին և անարգում նրա անթաղ մարմինը:

Ծափնգարահիսարցիների համբերության բաժակը լցրեց բանտից ազատված ավազակ Քելի Հասանը, որը 200 թուրք զինվորների գլուխ անցած՝ խուզարկում էր տները՝ քանդելով սալահատակները, տախտակամածները, առաստաղները՝ զինամթերք ու դասալիքներ որոնելու պատրվակով: Թուրքերը կոտորում էին գանձարկղերը, պահարանները, թալանում արժեքները, խոշտանգում կանանց ու երեխաներին: Նրանց լացն ու ճիչը լսող թաքնված հայ զինյալներն այլևս չդիմացան և քաղաքի Եկեղեցու թաղ, Բերդի թաղ, Միջին թաղ և այլ հայկական թաղերից կրակ բացեցին թուրքերի վրա: «Պետք էր հասկցնել թշնամիին,— գրում է հեղինակը,— թե հայ ժողովուրդը դյուրին ընկճվողը չէ, և թե՛ պիտի մեռնի պատվով: Այս վճռականությամբ ամբողջ երիտասարդությունը կլծվի դիրքեր պատրաստելու աշխատանքին: Անոնք կպատրաստվեին կովի, մույն ատեն հուսալով, որ իրենք առանձին չեն մնար իրենց պայքարին մեջ, և թե՛ ազատագրական խմբերը օգնության կփութան հրաշքի թևով (ընդգծումն իմն է— Մ.Կ.):

Կապսեին Անդրանիկը, Մուրատը, որոնք չէին կրցած օգնության հասնիլ Գարահիսարին, որ միևնաչափ լեռներու կատարին սարգած էր կարմիր դրոշը, իբրև խորհրդանիշը թափվող հայ ծով արյունին ու հայ ընդվզումին...»¹:

Կոիվն սկսված էր: Ողջ հայ բնակչությունը՝ 5062 հոգի, տեղափոխվեցին բերդ, որը կառուցված էր դեռ հռոմեական ժամանակներից: Նրանցից 1500-ը արական սեռի էին, իսկ կովի ընդունակ՝ 250-ը: Կոիվների ղեկավարությունը հանձնվեց Ղուկաս Աղբարին (Դովլաթյան), կազմվեց Զինվորական խորհուրդ: Ժողովուրդը մի քանի ժամվա մեջ լավ ամրացված ամրոցի վերածեց բերդը: Կառուցվեցին 7 դիրքեր: Յուրաքանչյուր դիրքի տրամադրվեցին 8—25 հոգիանոց խմբեր՝ իրենց ղեկավարներով, տասնապետներով, հերթապահներով, պետերով ու փոխանորդներով: Բերդի բնակիչները երկու օրում սպասեցին Կանաչ գյուղերի նեխած ջուրը, և սկսվեց ջրի ստակալի տազնապ: Սակայն քարերից մեծ դժվարությամբ մաքրվեց մի հին ջրհոր և որոշ ժամանակ ջուրը բավականացրեց: Բերդի պաշտպաններն ունեին 150 տանկական մաուզեր, 50 կարաբիճ և այնպիսի հրացաններ, հունական և բուլ-

ղարական հրացաններ, 40 հեծելազորի բազմահարված «ֆելենտա» հրացաններ և 80 ձեռնառուժ, ինչպես նաև փոքր ստրճանակներ ու սրեր: Ղուկաս Աղբարի հրահանգն էր՝ ոչ մի փամփուշտ առանց նախտակի, ոչ մի ռումբ՝ առանց գոնե 5 թուրք սպանելու: Զինվորական խորհրդի հրահանգները կարճ էին և հատու՝ 1. Բացարձակ հնազանդություն խմբապետներին, 2. Կուսակցական վեճեր և խոտովություններ հարուցող անձը կզնդակահարվի, 3. Ոչ ոք չպիտի հեռանա բերդից, 4. Խախտողներին տեղում մահապատիժ¹:

Օրական 30 կանայք երկու քարայրներում 24 ժամվա ընթացքում թխում էին 8 հազար հաց: Սող էր վառելիքը, կրկին պակասեց ջուրը:

Սեբաստիայի կուսակալը մի հայ կնոջ միջոցով երեք անգամ հաշտության առաջարկ արեց՝ անձնատվության պայմանով, բայց մերժում ստացավ:

Այնուհետև Ծահանդուխտը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հունիսի 20-ի արյունալի ու հուսահատ կովի ողջ ընթացքը: Այդ օրը ոսոխը հարձակվում էր՝ «քայլող անտառների մեջ քարձրանալով դեպի բերդ»: Հայերն ստիպված էին մի կողմ դնել զինամթերքի խնայողության մտահոգությունը և միանվագ ու անդադար կրակել 5—6 հազարանոց թուրքական կանոնավոր բանակի և մի այդքան էլ խուժանի վրա: Հանկարծ բերդի պաշտպանների մեջ խուճապ առաջացավ. դիրքերից մեկի ուղղությամբ թուրքերին հաջողվել էր հայկական հագուստներով ծպտված իբրև հայկական օգնական ուժ մտնելու ու գրավել բերդի դուռը, քանդել մուտքը պաշտպանող պատը: Սակայն 14 տարեկան Հ. Թևեքչյանը հացթուխ կանանց ռումբ հասցրեց, որը նետվեց խոնաված թուրքերի վրա: Խուճապահար թուրքերը նահանջեցին, և ճակատամարտն ավարտվեց հայերի փայլուն հաղթանակով: Թշնամին հեռացավ՝ թողնելով անթիվ դիակներ: Հայերը թաղեցին իրենց 25 զոհերին՝ Հ. Գարակոչյանին, Ավագ Տուրիկյանին, Գ. Կարմիրյանին, Ռուբեն և Գրիգոր Պարոնվարդյան եղբայրներին, Ե. Վեցիկյանին և ուրիշների:

Սակայն ինչ որ չկարողացավ անել թշնամին, արեց սովը: Անդրանիկ Պարոնվարդյանը և Նշան Սերեճյանը ուղարկվեցին թուրքերի հետ բանակցելու, բայց չվերադարձան:

Հաղթանակից մի քանի օր հետո Ղուկաս Աղբարը հրավիրեց բո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 148:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158:

յոր մարտիկների ժողով և ցույց տվեց ճանապարհը. գիշերային ուժգին հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը և կոխվր շարունակել շրջակա լեռներում՝ հսկելով բերդի մեջ մնացած ժողովրդին, սպառնալ սրի քաշել թուրքական գյուղեր, եթե նրանք վայրագորեն վարվեն բերդի բնակիչների հետ: Սակայն սեբաստացի երկու երիտասարդներ իրենց կյանքը փրկելու համար թուրքերին մատնեցին այս ծրագիրը, և օղակն ավելի սեղմվեց: Հրաժարվելով Ուղտի դռան ուղղությամբ ճեղքելու նախնական պլանից, հայերը նահանջն սկսեցին բերդի դռան առջևից: Սկսվեց գիրկընդխառն կռիվ, և նահանջին մասնակցող 1000 հոգուց 100-ը նահատակվեցին: «Մնացյալները երեք ճակատի վրա հարվածելով թշնամին, մոխրացած դաշտի փլատակներուն մեջեն կանցնին դաշտ, ուր կցրվին և մոտ երկու տարի հոս ու հոն կովել էտք բոլորն ալ կապանվին»¹, — վկայում է հեղինակը:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 28-ին, Նաթան քահանա Տատյանը բերդի դռան վրա ամրացրեց անձնատվության ճերմակ դրոշը: Թշնամին չէր հավատում աչքերին, և 6 ժամ հետո միայն բարձրացավ բերդ՝ այնտեղ բեմադրելու 20-րդ դարի ցեղասպանության արարներից մեկը:

«Կարելի է ըսել, — ամփոփում է Ծահանդոխատը, — որ կան բախտավոր և անբախտ հերոսամարտեր: Գարահիսարի հերոսամարտը եթե քիչ մը բախտավոր ըլլար, եթե անոր հասներ դուրսեն տարրական օգնություն մը՝ ուտեստեղեն և զինամթերք, թուրքը բնավ պիտի չկարենար ընկնել զայն...»

Ծապին-Գարահիսար հայկական գոյամարտի մեծագույն վկայություններն մեկը եղավ ստրկությունը արհամարհող և գիտակից մահով թշնամին շքեցնող հերոսական ժողովրդին:

Գարահիսարը չկա այսօր, բայց կտևէ հայ ժողովուրդը: Այս է մեր հաղթանակը ու թշնամիին հայաջինջ ծրագրին ձախողությունը»²:

«Տարոնի Միջնաբերդին վերջին ծառացումը» շուրջ 100 էջանոց ուսումնասիրության հեղինակն է դարձյալ Նազարեթ Պերպերյանը (էջ 178—270):

Պատմա-աշխարհագրական համառոտ ակնարկից հետո հեղինակն անցնում է առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Տարոն աշխարհի կացության նկարագրությանը: Իրավացի է Ն. Պերպերյանը, գտնելով, որ Տարոն աշխարհը բանալիի նշանակություն ունի ոչ միայն հայ ազա-

տագրական շարժման, այլև 1915-ի հայասպանության հիմնահարցերն ըմբռնելու տեսակետից, որովհետև անցյալ դարավերջին այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների միջնաբերդը և իբրև այդպիսին՝ համիրդյան ու իթթիհատական թուրքիայի աչքի փուշը: Եվ պատահական չէր, որ իթթիհատական պարագլուխների առաջնահերթ նազմավարությունն էր ճգնել հայկական ծառացումների այս լեռնային օրրանը:

Հեղինակը չի թաքցնում այն ճակատագրական հանգամանքը, որ պատերազմի նախօրյակին Տարոնի հայությունը չուներ նախասահմանադրական շրջանի ֆիդայական դիմագիծը, և մինչև իսկ փորձառու ֆիդայիներն էլ մի կողմ էին դրել իրենց զենքերը¹:

Ն. Պերպերյանը ներկայացնում է 1908-ի սահմանադրությունից հետո Տարոն աշխարհի ազգային և պետական ղեկավարության պատկերը. կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր, ուր գտնվում էր առաջնորդաբանը և գործում էր Դաշնակցության «Դուրան-Բարձրավանդակի Կենտրոնական կոմիտեն»: Եղեռնի նախօրյակին Մուշի առաջնորդն էր Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանը, իսկ կոմիտեի կազմում էին մշեցի Մճո Պոլեյանը, Կոլյունը, Վարդան Վարդապետը, Ռուբենը, Լևոն Ասլանյանը, Տիգրան Գավառյանը, Կստենի Մկրտիչը և Սեմանցի Զաֆրայ Մանուկը: Առաջնորդարանին և գավառական փոխանորդներին կից գործում էին նաև Մուշի և Բաղեշի Ազգային Բաղաքական ժողովները: Մուշ եկավ նաև օսմանյան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններից Կոմսը՝ Վահան Փափագյանը:

Նահանգապետ Մուստաֆա Արդու Հալլըզի նստավայրն էր Բիթլիսը, որին ենթակա էին Բաղեշի, Մուշի, Կեննի և Աղերդի գավառապետերը՝ մյուսեասարիֆները: Մուշի գավառապետն էր իթթիհատական Մերվեթ քեյը: Սասունի լեռնաաշխարհը բաժանված էր նշված 4 գավառապետերի միջև:

Պատերազմի սկզբում Մուշը դարձել էր պահեստի ուժերի կենտրոնատեղի: Տարոնի շրջանում գտնվում էին համիրդի գնդերի մեջ զինվորագրված քրդական յոթ ցեղախմբեր, որոնք հանձնարարություն ունեին պատուհասել հայերին:

«Առաջին աշխարհամարտի սկզբնավորության Տարոնի Աշխարհեն ներս տիրող ուժերուն այս ընդհանուր դասավորումը ցույց կուտա, — ամփոփում է հեղինակը, — որ հայությունը ամեն կողմէ շրջա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 166:

² Նշվ. աշխ., էջ 167:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 196:

պատված էր քյուրտերով և արքանի մեջ առնված էր թուրք կառավարության կողմ: Ավելիք, թուրքին և քյուրտին միջև, հասկարգված ձևով, հետզհետե կհստականար Հայաստանության պետական ծրագիր մը, որուն դիմաց հայությունը կպարզեր ահավոր վտանգը նախագացող, բայց անպատրաստ ժողովրդի (ընդգծումն իմն է— Մ.Կ.) մը պատկերը»¹:

Հեղինակը նշում է, որ Տարոնի հայության թե՛ ֆիզիկական, թե՛ տնտեսական քայքայումն սկսվեց գորահավաքով, որը հայաստանության ավելի մեծ ու ահավոր ծրագրի գործադրության առաջին հանգրվանն էր: Նա վկայում է, որ Սասունում գրեթե մարդ չզիկվորագրվեց, իսկ Մուշում թուրքերին հաջողվեց որոշ թվով երիտասարդների զինվորագրել: Զորահավաքին զուգընթաց կատարվում էին նաև բռնագրավումներ, և այդ ճանապարհով մի քանի ամսվա մեջ Տարոնի հայ գյուղերը մեծ մասամբ պարպվեցին տղամարդկանցից և ունեցվածքից:

Նշվում է, որ 1915-ի հունվարից սկսած Սասունի շրջանները ինքնապաշտպանության դրության մեջ էին:

Ցույց է տրվում, որ Մուշի առաջնորդարանը և Դաշնակցության Դուրան-Բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեն կոտորածների վտանգն ըմբռնում էին անցյալի՝ չարիանիշերով և ժողովրդին կոչում էին զգուշավորության, որը բացասական հետևանքներ ունեցավ: «Եթե թուրքը կձեռնարկեր պետական իր ահավոր ոճիրին՝ ցեղասպանության,— գրում է հեղինակը,— հայերու մեջ տակնավին կտիրապետեր հակահեղափոխական հին տրամադրությունը: Իսկ ինչ կվերաբերի ինքնապաշտպանության լծվելու դաշնակցական հրահանգներուն, ընդհանուր անպատրաստության մը սկզբունքը որդեգրած չլլալով, անոնք բնականաբար պիտի չկարենային հայաջնջումի ընդհանուր ծրագրին դիմադրել»²:

Խոսելով ինքնապաշտպանության ծրագրի մասին, հեղինակը վկայակոչում է դեռևս 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին Դաշնակցության կոմիտեի հրավերով Մուշում կայացած խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվեց ամբողջ Տարոնը բաժանել ինքնապաշտպանության ութ շրջանների: Նույն օրերին խորհրդակցություն տեղի ունեցավ նաև առաջնորդարանում, որը, սակայն, որևէ որոշում չկայացրեց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 198:

² Նշվ. աշխ., էջ 205:

1915-ի հունվարին տեղի ունեցավ երկրորդ խորհրդակցությունը, և ինքնապաշտպանության ղեկավարման գործը դրվեց Ռուբենի և Կորյունի (Գոմսա Իսո) վրա:

Ցրունքի և Գոմսի միջադեպերից հետո 1915 թ. փետրվարի 10-ին Ռուբենը և Կորյունը հասան Սասուն և Շենիկում հրավիրեցին խմբապետների ժողով: Սասունը բաժանվեց յոթ շրջանների:

Մինչ Սասունը ապատամբության դրոշ էր պարզում, Մուշը սպասողական մղձավանջի մեջ էր: Առանց որոշման սպասելու հին ֆիդայի Մկրտիչ Բուլեյանը՝ Մճո, 30 կովոդներով բարձրացավ Առաքելոց վանք, որտեղ հարձակվող թուրքերին դիմադրելուց հետո անցավ Սասուն և միացավ Ռուբենին ու Կորյունին:

Թուրքերը մախ 1915 թ. մայիսին տեղահանության և կոտորածի ենթարկեցին Մշո դաշտից հյուսիս գտնվող Խնուսի շրջանը: Խնուսցի երիտասարդությունը մի քանի օր հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց: Գավառի 25 000 հայերից ազատվեցին մի քանի հազար հոգի, որոնցից հարյուրավոր երիտասարդներ անցան ռուսական գոտի և միացան հայկական կամավորական խմբերին¹:

Ն. Պերպերյանը հանգամանորեն նկարագրում է Մուշ քաղաքի հնգօրյա հուսահատ և հերոսական պաշտպանությունը: Խարախանյան սրբնզանի մահից (1915 թ. ապրիլի 23) և Կոմսի ծանր հիվանդությունից հետո այստեղ առաջնորդ դարձավ Վարդան վարդապետը, կուսակցական ղեկավարությունն ստանձնեց հին հայրուկ Հաջի Հակոբ Կոտոյանը, իսկ Կոմսը ապաքինվելուց հետո Ռուբենի պահանջով անցավ Սասուն (1915 թ. մայիսի 25):

Մինչև հուլիսի 10-ը թուրքերը Մուշի հայկական թաղերին մոտ գտնվող բարձունքներում տեղադրեցին թնդանոթներ և փաստորեն քաղաքը վերցրին երկաթե արքանի մեջ: Ըզնածամային այդ պահին առաջնորդարանի և դաշնակցական ղեկավարների միջև առաջացավ տարակարծություն: Վարդան վարդապետը կողմնակից էր տարագրությանը, իսկ վերջինները պնդում էին ինքնապաշտպանության վրա: Շուտով Սերվեթ բեյի ուղարկած ոստիկանները առաջնորդարանում ձերբակալեցին Վարդան վարդապետին և 70 անձանց, որոնց տարան քաղաքից դուրս և գնդակահարեցին:

Քաղաքի դիմադրական ուժերը կենտրոնացան երեք հայկական թաղերի մեջ. Ս. Մարինե թաղ, Զորի թաղ, Վերին թաղ: Առաջին թաղի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 226:

15 մարտիկների խմբապետն էր դաշնակցական կոմիտեի անդամ Տիգրան Մկրտչյանը, երկրորդինը՝ Հակոբ Կոտոյանը, երրորդինը՝ Լևոն Ասլանյանը, որն ուներ 6—7 մարտիկ: Հերոսամարտի ընդհանուր ղեկավար նշանակվեց Հաջի Հակոբ Կոտոյանը, օգնական՝ Տիգրան Մկրտչյանը:

Հուլիսի 11-ին սկսվեց հայկական թաղերի հրետակոծությունը: Ազգրում ծանրության կենտրոնը Վերին թաղն էր: Թուրքերը հրդեհեցին թաղը, սակայն դիմադրությունը շարունակվում էր մահ հաջորդ օրը: Ամբողջ թաղը քարոքանդ արվեց և կորավ հրդեհի բոցերի մեջ: Որոշվեց թողնել Վերին թաղը և վերջին ճակատամարտը մղել Զորի թաղի մեջ:

Հեղինակը նշում է, որ կովի բռնկումից հետո հայ մարտիկների թիվը բազմապատկված էր: Զորի թաղի առաջին օրվա կոիվը տևեց 15 ժամ: Հուլիսի 12-ին գիշերային խորհրդակցությունը որոշում է խումբ-խումբ դուրս գալ քաղաքից և բարձրանալ մոտակա լեռները: Հեռանում է մոտ 700 հոգի, իսկ Հ. Կոտոյանը մնում է, շարունակում դիմադրությունը և զոհվում դիրքում:

Մշո դաշտի գյուղերի դիմադրական կոիվները ավելի երկարատև եղան և տևեցին ամիսներ: «Քայց Դաշտը լավ զինված չէր,— գրում է հեղինակը:— Մյուս կողմէ՛ գրկվելով Սասուն բարձրացած իր ղեկավար մարտիկներեն և կովի լավ զենքերեն, Դաշտը սկսար դիմադրություն մը կրնար ցուցաբերել տակավին, Դաշտի ժողովուրդն ալ ուներ այն միամտությունը, թե անգե՛ն ժողովուրդը, կինն ու երեխաները պիտի չկոտորվեին, այլ՝ թուրքը պիտի հարվածէ աչքի զարնող ֆետայիները և զինյալ տղամարդիկը միայն»¹:

Հեղինակը գրում է, որ այս պայմաններում Դաշտի գյուղերը մեծամասնությամբ չկարողացան դիմադրել և մի քանի օրվա մեջ կոտորվեցին, սակայն, այսուհանդերձ, գտնվեցին գյուղեր, ուր Մշո դաշտի հայությունը հերոսաբար ծառայեցին մուսուլման վերջին վայրկյանին: Այդ գյուղերից գլխավորներն էին Կառնենը, Ս. Կարապետի վանքի շրջանը, Ավրանը, Ալիջանը, Վարդենիսի շրջանը և այլն:

Կառնենի կոիվը, որը գլխավորում էր Ռին հայրուկ Կառնենի Մկրտիչը, տևեց հուլիսի 12-ի ամբողջ օրը, ուր հայ հերոսները բոլորը մահատակվեցին:

Ալիջանի դիմադրությունը, որը գլխավորում էին Պատիկ Միսակը,

Մխիթարը և Հայկ Միրջանյանը, տևեց չորս օր և պսակվեց հաղթանակով:

Ավրանցիները գյուղում դիմադրեցին մեկ օր, հետո դուրս եկան գյուղից, կովեցին ևս 12 օր և բոլորը մահատակվեցին:

Վարդենիսի շրջանի հայությունը ապավինեց Ծամբ ծանծաղ լճին, ուր կար եղեգների անտառ: Այստեղ ինքնապաշտպանությունը տևեց 15 օր: Նրանք փրկվեցին ռուսական զորքի մոտենալու շնորհիվ: Վեց հազար մարդ ռուսական զորքի հետ անցան Արարատյան դաշտ¹:

Ս. Կարապետի շրջանի գյուղերի ինքնապաշտպանությունը գլխավորում էր առապելական հերոսի անուն հանած Սորտարցի Արամը: Այստեղ հավաքված էր շուրջ 20 հազար ժողովուրդ, որոնք ունեին 100 հրացան և 100 ատրճամակ: Ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց մինչև 1916-ի հունվար, և ժողովրդի բեկորները փրկվեցին ռուսական զորքի կողմից, իսկ Արամը մահատակվեց Սուլուխի կամրջի (Գևորգ Զատուշի դիրքի) մոտ:

Սրեք ամիս տևեցին Նեմրութի կոիվները: Այստեղ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը ձեռնամուխ եղան Փայլապետ Կարապետն ու Ծամիրամի Սողոն, որոնք հավաքեցին 300 երիտասարդների, սակայն իրենք անգաբար ընկան թշնամու ձեռքը: Նեմրութ լեռը բարձրացածների դիմադրությունը ղեկավարեցին Սողոյի եղբայր Ծամիրամի Արամը, Ռին ֆիդայի Այվազ Գևորգյանը, Հարություն Տերոյանը և ուրիշներ: Հերոսամարտը տևեց ապրիլի 15-ից մինչև հուլիսի 15-ը: Նրանք մույնպես փրկվեցին ռուսների շնորհիվ, համարեցին հայ կամավորական զնդերը և իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի անկախության կերտումին:

Ուսումնասիրության վերջին բաժինը նվիրված է Սասունի հերոսամարտին: Հենց սկզբում հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ Սասունը, իբրև հայոց ազատամարտի միջնաբերդ, ըմբոստացումի ուղից էր բռնել դեռևս 1914-ի վերջերին, որովհետև Ռին ու դաժան օրերի իր փորձառությամբ չէր կարող հավատ ընծայել թուրքի կեղծ հայտարարություններին և ապավինում էր միայն իր սեփական զենքին:

Նշվում է, որ Սասունի ինքնապաշտպանության մահապատրաստությունը գլխավորում էին 1915-ի փետրվարին այստեղ եկած Ռուբենն ու Կորյունը, որոնց քիչ ուշ միացավ Մճոն:

Թշնամին հարձակումն սկսեց Սասունի արևելյան Խուլբի շրջանից՝

¹ Նշվ. աշխ., էջ 245:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 249:

Ահրոնք գյուղի վրա հարձակումով: Շուտով շարժման մեջ դրվեցին նաև Խիանքի քրդերը, որոնք հարավից շարժվեցին դեպի Սպիտակ լեռ և Տավուրիկ: Խուլքի և Խիանքի հայությունը քաշվեց Անտոք՝ Սասուն քաանօրյա վճռական ճակատամարտը մղելու համար: Թուրքերին հաջողվեց գրավել Ս. Կարապետ, Առաքելոց և Ս. Հովհաննեսի վանքերը և փորձեց գրավել նաև Կուրտիկի լեռնաշղթան: Սակայն Ռուբենը և Կորյունը կազմակերպեցին Կուրտիկի եռամսյա դիրքային կռիվը, որի ընդհանուր ղեկավարը Փեթարա Մանուկն էր՝ Գևորգ Չաուշի զինակիցներից:

Հարավից և հարավ-արևմուտքից կռիվները ծավալվեցին մինչև Ալյիտակ լեռ, որը գրավելուց հետո թշնամին պատրաստվում էր դուրս գալ Տավուրիկ: Այստեղ հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը, որը փակել էր հարավի կիրճերը:

Այսպիսով, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915-ի ապրիլից սկսած Սասունը պաշարված էր չորս կողմից, սասունցիք պատերազմական դրության մեջ էին, և այդ վիճակը պիտի շարունակվեր մինչև հուլիս: Տեսական կռիվ էր մղվում 150 կմ երկարությամբ ճակատի վրա¹:

Հեղինակը գրում է, որ մինչև հունիս գրեթե բոլոր ճակատների վրա սասունցիները կարողացան հերոսաբար դիմադրել բոլոր հարձակումներին: Սակայն Մուշից ու Մշո դաշտից կտրված, ոռոսական բանակի առաջխաղացման գծով հուսախար՝ հայոց ազատամարտի միջնաբերդը հետզհետե ավելի սուր կերպով էր զգում ռազմամթերքի նվազումը և սննդեղենի պակասը: Թշնամու ձեռքն անցան Խիանքը, Խուլքի մեծ մասը և Բասնքը: Հունիսի կեսերին պաշարման օղակն ավելի սեղմվեց, և կռիվները փոխադրվեցին Անտոք:

Ըստ Ն. Պերպերյանի նկարագրության, Տավուրիկից մինչև Կուրտիկ և Շովասարի ստորոտից մինչև Անտոքի հարավային կողերը 30 կմ խորք և 40 կմ լայնք ունեցող մի շրջան էր մնացել սասունցիների ձեռքը: Ընդամենը 1200 քառ. կմ այս տարածքի վրա հավաքված էին ոչ միայն Սասունի ժողովուրդն ու մարտիկները, այլև շրջակա տարածքների գաղթականները:

Սննդամթերք ձեռք բերելու համար հին հայդուկներ Չոլոյի և Ծեմիկի Լազարի գլխավորությամբ կազմվեցին հարվածող խմբեր, որոնք անակնկալ հարձակվում էին քրդական դիրքերի վրա և զգալի սնուն-

դամթերք էին առգրավում: Այդ հարձակումներն ունեցան նաև այն հետևանքը, որ քրդերը Անտոքի ճակատից հետ քաշվեցին 25 կմ:

Մուշի հերոսամարտից հետո թուրքական ուժերը սկսեցին բարձրանալ դեպի Ծիրինկատար, Կուրտիկ և Առաքելոց վանքի վերին ձորերը: Թնդանոթներով զինված զորամասերը ուղղվեցին դեպի Ծեմիկ և Սեմալ, որոնք հերոսական Սասունի առաջին դռներն էին: Նրանց զբլխավոր նպատակն էր ոչնչացնել Մուշից և Մշո դաշտից ազատված հայ մարտիկներին, որոնք Կոմսի և Մատթեոսի գլխավորությամբ դիրքեր էին գրավել Հավատորիկի և Մառնիկի բարձունքների վրա: Ուժասպառ սասունցիները թշնամուն երկու օր դիմադրելուց հետո թշնամու գերագանց ուժերի ճնշման տակ ստիպված էին իջնել Ծեմիկ և Սեմալ:

Նկարագրելով դեպքերի ընթացքը, հեղինակը նշում է, որ հուլիսի 19-ին թուրքական հարձակումն արդեն իսկ կանոնավոր ճակատամարտի բնույթ ստացավ¹: Թուրքական թնդանոթները մի քանի դիրքերից կրակ էին թափում Գելիեգուզանի և Անտոքի ուղղությամբ, իսկ հարավ-արևմուտքից քրդական ուժերը ընդհանուր հարձակում ձեռնարկեցին Խիանքի և Խուլքի ուղղությամբ: Հարավ-արևելքից Հագոյի շրջանի թուրքական և քրդական ուժերը բարձրացան Բասնաց լեռները և ուղղվեցին դեպի Տավուրիկ:

Նշվում է, որ թուրքերի այս ընդհանուր հարձակման պայմաններում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն վերադասավորեցին հայկական ուժերը և դիմադրությունը կենտրոնացրին վեց ճակատների վրա: Հեղինակը մեկ առ մեկ հիշատակում է այդ վեց ճակատամասերը և պաշտպանությունը ղեկավարող հերոսներին. Տավուրիկի և Խիանքի ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը, որի օգնականներն էին Ալիջանցի Տիգրանը և Բասնցի Դավիթը: Ծեմիկ-Սեմալի ճակատի ղեկավարումը հանձնվեց Չոլոյին, Ծեմիկի Ղազարին, Սեմալի Մանուկին և Արամին: Աղբիի ճակատը վստահվեց Աղբկա Մարտեին և Մշեցի Արոյին: Գեբին-Խուլքի ճակատը հանձնվեց Իշխանաձորի Արթինին, Հեղինցի Վահանին և Սաղտունցի Հովհաննեսին: Գելիեգուզանի ձգված ճակատը, որն ընդգրկում էր Անտոքի բոլոր կողերը, հանձնվեց Կորյունին և Մճոյին: Այստեղ մարտական ղեկավարներ էին Մորուք Կարոն, Լազար Պետոյանը, Արգոյի Հովսեփը, Բյաթիս Կիրակոսը, Տեր Քաջի Աղամը, Գաբոյի Պետրոսը, Լազար Ճարհատյանը: Կենտրոնը ղեկավարում էր Ռուբենը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 282:

որի օգնականներն էին Մուխսի Ֆարհատի Արոն, Պզտիկ Արամը, Ավրանի Արամը, Հրայրի եղբայր Մանոն:

Հեղինակի վկայությամբ պաշարված Սասունում առկա էր կորովի և կովի ընդունակ 15,000 ժողովուրդ:

Ծեփկի ուղղությամբ թշնամին գրավեց Մերկե-Մոզանի և Տալավների բարձունքները, սակայն սասունցիները նոր դիրքեր ամրացրին Սեմալ-Ծեփկ-Կուրտիկ ճակատի վրա: Նույն օրը հարավի քրդերը ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին Տալվորիկի և Իշխանձորի ուղղությամբ, բայց հանդիպեցին բուռն դիմադրության, և ճակատումը վերածվեց գիրկընդիստն բախումի, սկսվեց մահապատերազմ բոլորի համար: Հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ Տալվորիկը կարծես երկրաշարժով էր բռնված, և երեկոյան տկարացած թշնամին զինադադար առաջարկեց, որը և ընդունվեց¹:

Ծեփկի ճակատում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն որոշեցին հակահարձակման անցնել թուրքական թնդանոթների դեմ, որոնք կրակի տակ էին պահում 15—20 կմ տարածությամբ ամբողջ ճակատը: Հայ ֆիդայիները անադուկ մտնեցան, արագորեն ոչնչացրին թնդանոթաձիգներին և գրավեցին երեք թնդանոթ, որոնց կրակն ուղղեցին թուրքական զորամասերի վրա՝ նրանց մատնելով խուճապահար փախուստի: Ծեփկը վերագրավվեց, իսկ թնդանոթների փակադակները հանեցին ու վերադարձան իրենց կենտրոնատեղին:

Հուլիսի 23-ին թուրքերը սկսեցին նոր ընդհանուր հարձակում, որը տևեց մինչև օգոստոսի 2-ը: Դիրքերը ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Թուրքերը օրական առաջ էին գալիս հազիվ մեկ կիլոմետր, իսկ սասունցիները բաշվում էին դեպի Անտոք: Սակայն հրանոթային կրակն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում:

Հեղինակի վկայությամբ օգոստոսի 2-ին տեղի ունեցավ Սասունի հերոսամարտի վերջին հանգրվանը, երբ Ծեփկի շրջանից թշնամուն հաջողվեց ճեղքել դիմադրության կուռ շղթան, խլելով Կորյունի մասն անվեհեր հերոսի ու նրա շատ զինակիցների կյանքը, հերոսներ, որոնք այլևս չէին ուզում նահանջել, որը կնշանակեր Սասնո ժողովրդի ստույգ կոտորածը:

Տասնօրյա հերոսական ճակատամարտից և Ծեփկի անկումից հետո կայացավ վերջին խորհրդակցությունը, որտեղ մարտական խմբերի

ղեկավարները որոշեցին տարբեր ուղղություններով հարձակվել թշնամու վրա և ամբողջ ժողովրդի հետ ճեղքել պաշարման շղթան: «Օգոստոսի 3-ի գիշերը կործադրվի այս ծրագիրը և Անտոքը այլևս կդադարի հերոսներու ժամադրավայրը ըլլալէ,— գրում է հեղինակը: Կովող խմբերն ու ժողովուրդը կհաջողին ապաստանիլ անտիկ լեռներու մեջ, ապահով տեղեր: Ռուբենի, Վ. Փափազյանի, Մարտիրոսի և ուրիշ խումբապետներու ղեկավարությամբ՝ կովողները կհաջողին հյուսիս-արևելք ուղղվիլ և օգոստոսի վերջերուն ռուսական բանակին հասնիլ²»:

Ի տարբերություն մի շարք հեղինակների, որոնք Սասունի հերոսամարտի պատմությունն ավարտում են լեռնական ժողովրդի համընդհանուր կոտորածով՝ որպես արդյունք իբր Դաշնակցության անհետատես, փաստորեն դավաճանական գործելակերպի, Ն. Պերպերյանը տալիս է բոլորովին այլ մեկնաբանություն: «Թեև Սասնո հերոսամարտը օգոստոսի 3-ին այսօրինակ վախճան մը կունենար,— շարունակում է նա,— բայց որդեգրված ռազմավարությունը փաստորեն կհաջողեր, և սեպտեմբերի կեսերուն Սասունի ժողովրդին 90 տոկոս համեմատությունը ողջ էր տակավին ու ապաստանած էր անտիկ լեռներուն գիրկը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Թշնամին իզուր կփորձեր ձեռք անցնել Սասունի հայությունը. անոր փորձերը միշտ ապարդյուն կանցնեին, որովհետև դիմադրությունը միշտ կշարունակվեր՝ այս անգամ հրոսակային կոիվներու ձևով և տևական տեղափոխությամբ:

Այս կացության մեջ, ռուսական զորքերու հառաջխաղացքով, թըրքական զորքերը արդեն իսկ կբռնեին նահանջի ճամբան: Այսուհանդերձ, Սասնո լեռները մինչև 1916-ի գարունը շարունակեցին պահպանել իրենց արի զավակները, մինչև որ հայ կամավորական գունդերը վերանվաճեցին Տարոնը՝ 1916-ի առաջին ամիսներուն²»:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է այն ամփոփմամբ, որը պատմությունը պիտի վկայի Սասունի հայության մեկ ամբողջ տարի՝ 1915-ի փետրվարից մինչև 1916-ի փետրվար, թուրքին դիմադրելու և անկախ Հայաստանի կերտմանը իր վճռական մասնակցությունը բերելու մասին:

«Մուսա լեռ՝ Միջնաբերդ և Փրկության տապան»: Այս վերնագիրն է կրում Նուպար Չալխուսյանի ռուսումնասիրությունը (էջ 271—335):

Արժեքավոր է պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 286:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 288:

² Նույն տեղում:

մանրամասն տեղեկանքը Սուետիայի (Աելկիա բառի աղավաղումն է— Մ. Կ.) հայկական վեց գյուղերի՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբի, Յողուն Օլուք, Խորբեկ, Վազրֆ, Բերուսի, ինչպես նաև Մուսա լեռան (Մովսեսի լեռ) մասին: Նշվում է, որ հայկական վեց գյուղերի բնակչության ընդհանուր թիվն էր 6 811 մարդ, որից 2 580-ը նախընտրեց բռնկ տարագրության անփան, իսկ մնացած 4 231 հոգին, որոնցից՝ 1 711 կին, 1 237 տղամարդ, 1 288 անչափահասներ բարձրացան լեռը:

1915 թ. հուլիսի 30-ին ստացվեց Անտիոքի գայմագամի, ստորագրած հրահանգը տեղահանության մասին, որով Սուետիայի հայերին նախապատրաստվելու համար տրվում էր ութ օր: Անհրաժեշտ էր լավագույնս օգտագործել այդ ութ օրը:

Շուապ կարգով Յողուն Օլուքի քահանա Աբրահամ Տեր-Գալուստյանի տանը հրավիրվեց խորհրդակցություն, ուր հինգ գյուղերն ուղարկել էին իրենց ներկայացուցիչներին: Բերուսիեցի ոչ ոք չկար, որով հետև նրանք որոշել էին տարագրվել: Հեղինակը բերում է խորհրդակցության մասնակիցներից մի քանիսի ելույթների ամբողջական տեքստը, որոնք այսօր ունեն վավերագրերի նշանակություն¹: Այլըստամբության որոշում ընդունածներն ունեին 133 հունական «կրա» հրացան, 7 մատգեր, 450 որսորդական և հին հրացաններ, յուրաքանչյուր հրացանի համար կար 80—100 փամփուշտ, վառոդ ու կապար՝ 30 000 փամփուշտի համար:

Հեղինակը նշում է, որ վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և Մովսես Տեր-Գալուստյանի համոզիչ պատճառաբանություններից հետո մերժվեց գյուղերից մեկում ամբանալու գաղափարը և որոշվեց բնակավայր հաստատել Մուսա լեռան գագաթի վրա, որի բարձրությունը մոտ 1700 մետր էր և մակերեսը մոտ 80 քառակուսի կիլոմետր:

Հուլիսի 31-ին սկսվեց լեռ բարձրանալու գործողությունը, որը տեղեկեց երեք օր: Օգոստոսի 1-ին ժողովրդի մեծ մասը հասավ Թաթար Ալան կոչված վայրը, որը գագաթից բավական ցածր էր:

Օգոստոսի 7-ին թուրքական զորքերը ձեռնարկեցին առաջին հարձակումը, որը տևեց 6 ժամ: Թշնամին տվեց 10 սպանված և 20 վիրավոր, հայերը ոչ մի կորուստ չունեցան: Հեղինակը նշում է, որ այս առաջին հարթանակը հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցավ և ամրապնդեց լեռան պաշտպանների կորովը:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 10-ին, տեղի ունեցավ երկրորդ նակատամարտը՝ Պազանդա կոչված դիրքի ուղղությամբ: Այս նակատամարտը տևեց 12 ժամ, ուր թշնամին տվեց 100, իսկ հայերը՝ 3 սպանված: Հեղինակը նշում է հատկապես աչքի ընկած երկու մարտիկների անուններ՝ Պետրոս Գալուստյան և Հակոբ Գարակոչյան: Վերջինս հինգ կրակոցով շարքից հանեց 4 թնդանոթաձիգների, ինքն էլ ընկավ հետուաբար:

Երկրորդ նակատամարտից հետո Տամիանդա վայրում գումարվեց ժողով, որտեղ ստեղծվեց Կենտրոնական վարչական ժողով (ատենապետ՝ Տիգրան Անդրեասյան) և զինվորական կենտրոնական վարչություն, որի վարիչ նշանակվեց 21-ամյա Մովսես Տեր Գալուստյանը:

Մարտիկները բաժանվեցին 43 տասնյակների, իրենց տասնապետերով: Կառուցվեցին զորանոցներ, պատանիների ջոկատները կատարում էին կապավորի դեր (տելեֆոնի տղաներ):

Մովի դիմաց պարզվեցին երկու ներմակ սավանդորներ՝ կարմիր խաչով և փրկության խոսքերով: Երեք հոգի ուղարկվեցին Ալեքսանդրետ՝ նավ գտնելու և խնդրագիր հանձնելու համար, որոնք ձեռնունայն վերադարձան:

Երկրորդ նակատամարտին հաջորդեց երկարատև անդորր: Օգոստոսի 19-ին Աստվածածնի տոնի առթիվ գլխավոր զորանոցի մոտ մատուցվեց հանդիսավոր պատարագ, որը ընդհատվեց թշնամու սովաբաժավ ուժերի հարձակմամբ:

Նույս 21-ից մանրամասնորեն նկարագրում է նաև այս երրորդ նակատամարտը, որին թուրքական կողմից մասնակցում էին 4000 զինվորներ, 10 թնդանոթով, և անհաշիվ խուժան: Այս անգամ հարձակումը կատարվում էր վեց ուղղությամբ: Հայերի համար նպատավոր էր թանձրացող մեզը: Թուրքերը երկու հայ դավանան եղբայրներից տեղեկացել էին հայերի դիրքերի և ուժերի մասին: Ի վերջո թուրքերին հաջողվեց գրավել պաշտպանության առաջին երկու գծերը և մոտենալ Տամիանդին: Սակայն երբ նրանք անցան Մեծ ջուրը և մտնեցան ցից գառիվերին՝ վերևից կանայք նրանց վրա զորեցին հսկա քարեր և ժայռի կտորներ ու հետ մղեցին թուրքերին: Վերջիններս իրենց ուժերը կենտրոնացրին Թաթար Ալանի ուղղությամբ և մինչև գիշեր գրավեցին այն՝ հայտնվելով հայերի վերջին դիրքերից 200 մետր հեռավորության վրա: Հայերը կոպում էին մեկը տասի դեմ: Թշնամին արդեն կրակ էր տեղում բնակավայրերի ու զորանոցների վրա, իսկ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 288—290:

ժողովուրդը խունապահար փախչում էր դեպի մոտակա անտառները: Եթե թշնամին կարողանար առաջանալ ևս մի քանի հարյուր մետր, հայերին պիտի մնար կամ հանձնվել, կամ անձնապան լինել: Այս պայմաններում հայերի մեջ եղան անհ դասալիքներ:

Ծգնածամային ճակատամարտը սկսվեց մի բլրի շուրջ, որն ստացավ «Մահվան բլուր» անունը: Հեղինակը գշտում է, որ եթե այդ բլուրը ընկներ թշնամու ձեռքը, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը կրասվեր անխոհեմ արկածախնդրությունների շարքը, և վնասված պիտի լիներ չորս հազար հայերի ճակատագիրը: Այդ իրականությունը կովողներն զգում էին բնագոյաբար, դրա համար յուրաքանչյուրը դարձել էր հոմերական հերոս, և կրակում էին անգամ ծանր վերքեր ստացածները¹:

Եվ օգնության եկավ հրաշքը. հայ դասալիքները, որոնք լսում էին իրենց կովող ընկերների գոռում-գոչյունը և համազարկերի ժխորը, հավաքվեցին և որոշեցին վերադառնալ ճակատ: Նրանցից մեկի առաջարկած ծրագրով կազմվեց 50 հոգիանոց մի խումբ, որը թիկունքից հարձակվեց թշնամու վրա՝ առաջացնելով խունապային ճահաճ: Մահվան բլրի պաշտպաններն իրենց հերթին խոյացան փախչող թշնամու վրա: Հաղթանակը կատարյալ էր: Հայերը տվեցին 10, թուրքերը՝ 500 սպանված: Լուսաբացին ամբողջ Մուսա լեռը գտնվում էր հայերի ձեռքում: Հայերի ձեռքն ընկավ ան 9 մատուցեր և 10 հազար փամփուշտ: Երկու դավաճան եղբայրները հրապարակայնորեն դատվեցին և զորանոցի առջև անիջապես գնդակահարվեցին:

Այդ պարտությունից հետո թուրքերը որոշեցին փոխել ռազմավարությունը՝ պաշարել լեռը և սովի մատնել ժողովրդին:

Սեպտեմբերի 5-ին ծովի հետո կապույտի վրա երևաց մոխրագույն մի զանգված, որից ծխի քուլաներ էին բարձրանում: Նավը մեծ արագությամբ մոտենում էր: Դա ֆրանսիական «Գիշոն» ռազմանավն էր, որը խարխալ գցեց ծովեզերքից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Այդ ուղարկվեց մակույկ, որով Խաչեր Թումանյանը անվ վերադարձավ և նավապետ Պրիստինին պատմեց եղելությունը: Վերջինս խոստացավ ամեն ինչ հաղորդել Կիպրոսում գտնվող ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրնենին, որն իր հերթին ցուցում պետք է ստանար Փարիզից: «Գիշոնը» ռեպակոճեց թուրքերի դիրքերը և հեռացավ:

Սեպտեմբերի 7-ին թուրքերը վերսկսեցին հարձակումը: Ծակատամարտը տևեց 10 ժամ, և ի վերջո թուրքերը նահանջեցին:

Սեպտեմբերի 10-ին «Գիշոնը» վերադարձավ «Տեսեքս» մարտանավի հետ: Այդ օրն էլ սկսվեց Մուսա լեռան վերջին և հերոսական ճակատամարտը: Նշելով, որ այդ օրը յուրաքանչյուր մուսալեռցի գերազանցեց ինքն իրեն, հեղինակը հատկապես ընդգծում է Եսայի Յաղությանի անունը, որի վճռականությունը և զինվորական բարձր հատկությունները մեծապես նպաստեցին այդ օրվա հաղթանակին¹: Թշնամին ի վերջո նահանջեց՝ տալով հարյուրավոր սպանված, իսկ հայերը կորցրին երկու մարտիկ:

Ծակատամարտից հետո «Գիշոնից» եկավ մակույկ և հայտնվեց, որ ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրնենն հրահանգ է տվել լեռան հայերին փոխադրել ապահով վայր: Ժողովրդին հրահանգ տրվեց իջնել ծովեզերք, որը տևեց երկու օր: Սեպտեմբերի 12-ին «Գիշոնին» և «Տեսեքսին» միացան երեք ուրիշ մարտանավեր՝ «Տեսթրեն», «Ադմիրալ Ծարնե», «Ֆուր», և բազմաառանցյալ մակույկներով սկսվեց փոխադրության գործողությունը: Իրիկնադեմին մարտանավերը բարձրացրին խարխալները և ուղղություն վերցրին դեպի Պորտ Սաչիո:

Վերջում հեղինակը երախտիքի ջերմ խոսք է ասում Ֆրանց Վերֆելի մասին, որը 1933-ին կերտեց «Մուսա լեռան 40 օրը» անմահ վեպը:

Եվ վերջապես ժողովածուի վերջին նյութը Էվա Դերվիշյանի «Ռուֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան» ուսումնասիրությունն է (էջ 337—413):

Ուրֆայի հերոսամարտը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ այն մղվում էր բուն քաղաքի ներսում, բնական ամրություններից զուրկ պայմաններում, երբ չկար փրկության որևէ հույս:

Պատմա-աշխարհագրական ակնարկից և 1895-ի Ուրֆայի ինքնապաշտպանության հպանցիկ նկարագրությունից հետո հեղինակն անցնում է 1908—1915 թթ. իրադարձություններին: Նա գշտում է, որ պատերազմի նախօրյակին Ուրֆայի հայ բնակչության թիվը անցնում էր 30 հազարից, իսկ մոտակա միակ հայկական Կարմուջ գյուղում ապրում էին 5 հազար հայեր:

Ընդգծվում է, որ պատերազմի սկզբին Ուրֆայի հայ երեւելիները հույնապես սխալ ճանապարհի վրա էին, ենթադրելով, թե քանի որ պատերազմը շուտ կավարտվի, պետք չէ առճակատման գնալ կառավարության հետ, այլ հարկավոր է նրա հրահանգները կատարելու ճանա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 811:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 818:

պարհով ժողովրդին անվնաս դուրս բերել ստեղծված կացությունից: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում թուրքի ոճրային ուղեղի մեջ պատրաստվող եղեռնը: Հեղինակը պատմում է Հայոց Քաղաքական ժողովի խորհրդակցության մասին, որը հրավիրված էր առաջնորդարանում: Այստեղ էլ մեծ գումար հանգանակվեց՝ թուրք պաշտոնյաներին հարկ եղած դեպքում կաշառելու նպատակով: Երբ խոսք գնաց ապստամբություն բարձրացնելու մասին՝ պահպանողական թևը դեմ արտահայտվեց և առաջարկեց համակերպվել ու «խոհեմ» քաղաքականություն վարել: Հանկարծ ժողովարար մտավ փախստական Մկրտիչ Յոթենդբայրյանը և ցավ հայտնելով թուլամորթ ու համակերպվող մարդկանց հետևելու համար, հայտարարեց, որ ինքը թույլ չի տա, որ Ուրֆայի հայությունը տարագրվի և ավելացրեց. «Իսկ դուք բոլորդ ալ անխուսափելիորեն պիտի երթաք մորթվելու՝ հակառակ ձեր պատրաստած կաշառքներուն»: Այնուհետև հեղինակը բառացիորեն մեջ է բերում պատվելի Շոնազյանի վկայությունը, որն այսօր ունի վավերագրի արժեք: Ըստ այդ վկայության, հակառակ Ուրֆայի կրոնական ու ազգային առաջնորդների, որոնք զգուշություն և հնազանդություն էին քարոզում, կար երիտասարդություն, որը կարծես ավելի լավ էր հասկացել թուրքին ու կողմնակից էր ինքնապաշտպանության: Դրանցից էր Մկրտիչ Յոթենդբայրյանը, որի մեջ մարմնացած էին Ուրֆայի հայության զգացումները և որը մեծ գործ էր կատարել հայությանը զինելու և կազմակերպելու ուղղությամբ: Պատվելին վկայում է նաև, որ Ուրֆայում ավելի շատ գեներ ու հայ քաջեր կային, քան Ջեյթունում: Նրա վկայությամբ կուսակցությունները, իբրև կազմակերպություն, չուզեցին առաջնորդել ինքնապաշտպանության գործը, պատճառաբանելով, որ ժամանակը խառն է և իրենք չեն ուզում պաշտոնապես ստանձնել պատասխանատվությունը: Ուստի ինքնապաշտպանության միակ խիզախ և անկախ պատասխանատուն և առաջնորդը եղավ Մկրտիչ Յոթենդբայրյանը, որն իր եղբայր Սարգսի, Հարություն Ռասթեյեկյանի և մյուս ընկերների հետ քաջաբար կռվեց ու նրանց հետ միասին նահատակվեց:

Հեղինակի նկարագրությամբ Ուրֆայի մղձավանջային օրերն սկսվեցին 1915-ի հունիսի 8-ին, երբ ձերբակալվեցին 16 երևելի և կուսակցական դեմքեր: Բրդական տարագրով ծալված Մ. Յոթենդբայր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 857:

յանը երկու անգամ զաղտնի այցելեց նրանց և աշխատեց համոզել պատրաստ լինել փախուստի, բայց մերժում ստացավ: Ձերբակալվածներին կոտորեցին բանտի ճանապարհին:

Դաշնակցության հրավերով կայացավ մի նոր ժողով, որը որոշեց ապստամբել միայն այն ժամանակ, երբ տեղահանության վերաբերյալ հրահանգ ստացվի: Հունիսի 25-ին տեղի ունեցան նոր ձերբակալություններ, իսկ 1500 երիտասարդներ արդեն զինվորագրված էին: Մ. Յոթենդբայրյանին չհաջողվեց սրանց էլ համոզել՝ հաշորդ՝ օրն իսկ սկսելու ապստամբությունը:

Իր 30 ընկերներով Մ. Յոթենդբայրյանն ամրացավ Կարմուշ գյուղի մոտ գտնվող Ա. Վանեսի լեռան վրա: Թուրքական զորքը պաշարեց լեռը, բայց 3 ժամ տևած կռիվից հետո Մ. Յոթենդբայրյանն ու Հ. Ռասթեյեկյանը ձեռքեցին պաշարումը և իջանք քաղաք՝ Ուրֆա:

Հուլիսի 10-ին կառավարությունը առաջնորդ Արտավազդ վարդապետից պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում հանձնել բոլոր զենքերը: Հայ թեղանոթաձիգ սպա Միհրան Հերարդյանի առաջարկով հավաքեցին և հանձնեցին անպետք զենքերի մի կույտ: Հուլիսի 26-ին առաջնորդը նույնպես ձերբակալվեց: Հուլիսի 28-ին բանտարկյալներին տարան դեպի Տիգրանակերտ և ճանապարհին բոլորին կոտորեցին¹:

Հեղինակը պատմում է, թե ինչպես օգոստոսի 4-ին երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում թուրք զինվորներն ու չեթեները հանկարծակի հարձակումով ոչնչացրին 1500 ուրֆացի հայ անզեն զինվորներին, որոնցից փրկվեցին միայն երկու հոգի: Դրանից մի քանի օր անց թուրք զինվորները պաշարեցին Ռասթեյեկյանների տունը, ուր թաքնված էր Մ. Յոթենդբայրյանը և փորձեցին պատվազրկել Հարությունի մորը: Այդժամ թաքստոցից դուրս թոավ Հ. Ռասթեյեկյանը և առաջին գնդակով գետին տապալեց թուրք չաուշին: Այնու անմիաստ էր հետևել սկզբնական որոշմանը՝ ապստամբելու համար տեղահանությանն ապաստելու մասին: Սկսվեց ապստամբության նախապատրաստությունը: Անհրաժեշտ էր գաղտնի վերադասավորել դիրքերն ու կռվողներին, ճշտել զինամթերքի թիվը, ապահովել պարենամթերքը: Ուրֆայի կանաչ թուրք զինվորների աչքի առաջ իրենց փեշերի տակ գեներ ու փամփուշտ էին փոխադրում, 10—14 տարեկան փոքրիկները կատարում էին կապավորի դեր: Կռվի ազդանշանը պիտի լիներ Մաշր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 866:

եկեղեցու և ավետարանականների ժողովասրահի զանգերի միաժամանակյա ուժգին և անընդհատ դողանջները:

Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան թուրք ոստիկանները պաշարեցին ջարդից փրկված երկու հայ զինվորների՝ Սարգիս և Գրիգոր Թարախչյանների թաքստոցը: Սկսվեց փոխհրաձգություն, և... սկսեցին դողանջել զանգերը: Բուռնոր ժամը բավարար եղավ, որ բոլոր դիրքերի և տների պատուհանների հետևում փայլեն զենքերի փողերը: Հերոսամարտն սկսված էր:

Ապստամբները զինաթափեցին հայկական թաղերում գտնվող թուրք ոստիկաններին: Բաղաքի մյուսեասրիֆ Ալի Հայդարի հաշտարար նամակին ուրֆացիները պատասխանեցին, որ իրենք չեն ցանկանում «ոչխարային համակերպությամբ» զոհվել անապատներում, ուստի կովելու են մինչև վերջին փամփուշտն ու մարդը¹:

Է. Դերվիշյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է մարտական գործողությունների ողջ ընթացքը, թուրքական հարձակման փուլերը: Հայկական թաղերի վրա թուրքերի առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 30-ին՝ երեք ուղղություններով: Մ. Յոթենդբայրյանի հրահանգով թույլ տրվեց, որ նրանք մտնեն թաղերից ներս և ապա ռուսների հարվածներով ոչնչացրին նրանց: Այդ օրը թուրքերը թողեցին 450 դիակ, հայերը տվեցին 8 զոհ:

Մ. Յոթենդբայրյանն ու Հ. Ռասթեյեկյանը շրջում էին դիրքից դիրք, տալիս անհրաժեշտ հրահանգներ: Նրանք իրենց կողքին ստեղծեցին հինգ հոգիանոց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Հարություն Սիմյանը, Խորեն Բյուխեյանը, Լևոն Եղբերկերյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթթարյանը: Ընտրվեց մատակարար մարմին, սարքավորվեց հիվանդանոց, բացվեց զինագործարան: Հայկական թաղամասը բաժանվեց վեց շրջանների, որոնք բոլորը միասին ունեին 32 դիրք: Նշանակվեցին շրջանային խմբապետեր և տասնապետեր:

Թուրքերի երկրորդ ուժգին հարձակումն սկսվեց հոկտեմբերի 1-ի արշալույսին, սակայն Մ. Յոթենդբայրյանի ցուցումով ոչ մի պատասխան գնդակ չարձակվեց: Թուրքերը ներխուժեցին հայ կաթողիկե եկեղեցու բակը, կենտրոնացան հայկական Թեմրին թաղի թիկունքում և Ծաքոյան դիրքի մոտ ու այդպիսով ընկան Յոթենդբայրյանի սարքած ծուղակը. ռուսների տարածիչ կատարյալ կտտորած առաջացրեց թուրքերի մեջ: Յոթենդբայրյանը անձամբ դիրք էր բռնել եկեղեցու դիմաց:

Թուրքերը թողեցին հարյուրավոր դիակներ և խուճապահար փախուստի դիմեցին: Թեմրին թաղի թուրքերի հաշիվը մաքրեց Գևորգ Ալահայտյանը: Այդ կովին մասնակցում էին նաև օրիորդներ Խանում Բեթենճյանը և Մարիամ Չիլինկիրյանը, որոնց Յոթենդբայրյանը նվիրեց երկու գերի թուրք զինվորների հրացաններն ու փամփուշտները:

Շուտով լուր ստացվեց, որ Ուրֆայի վրա են շարժվում Ֆախրի փաշան՝ 6000 զորքով ու թնդանոթներով, և Սուլեյման քեյլը՝ 600 զինվորով, ինչպես նաև շրջակա աշիրթները:

Հոկտեմբերի 3-ին սկսվեց հայկական Հայր Աբրահամի թաղամասի գրոհը, որի պաշտպանությունը գլխավորում էր Հ. Ռասթեյեկյանը, որը նույնպես ծուղակը գցեց հարձակվողներին և ոմբահարվածներով ոչնչացրեց նրանց: Թուրքերը տվեցին 100-ի չափ սպանված: Օրվա հերոսների մեջ էին Գևորգ Ալահայտյանը, Մարիամ Չիլինկիրյանը, հինգ-վեց հայ պատանիներ:

Մկրտիչի եղբայրը՝ Քոռ Սաքոն, քրդական տարազով ծայտված, իր վեց ընկերների հետ միասին կարողացավ շարքից հանել քաղաքին մոտեցող թուրքական զորքի թնդանոթաձիգներին:

Հոկտեմբերի 7-ին Ֆախրի փաշան անձամբ բանակցություններ սկսեց Մ. Յոթենդբայրյանի հետ՝ անձնատվության մասին, բայց ապարդյուն:

Հոկտեմբերի 8-ին Ֆախրի փաշայի զորքերն անցան ուժեղ հարձակման: Սակայն այս անգամ էլ հայերը թակարդի մեջ գցեցին նրանց և հասան հաղթանակի:

Հոկտեմբերի 9-ին թուրքերին հաջողվեց դիրքեր գրավել Թլֆաուր բլրի վրա, որը հայկական թաղը պաշտպանում էր թիկունքից: Դրանով հայկական դիրքերը վտանգվեցին չորս կողմից: Ժամը 12-ին թուրքական զույգ թնդանոթներն սկսեցին բլրի զագաթից ոմբակոծել հայկական դիրքերը: Չինյալ օրիորդների երեք խմբեր՝ օրիորդներ Բեթենճյանի, Չիլինկիրյանի և Կենչյանի ղեկավարությամբ շրջում էին դիրքերը և քաջակերտում կովողներին: Թեև հոկտեմբերի 9-ի ճակատամարտն ավարտվեց հայերի հաղթանակով, բայց աչ ծունկից ծանր վիրավորվեց Մկրտիչ Յոթենդբայրյանը: Հիվանդ էր նաև Հ. Ռասթեյեկյանը՝ 40 աստիճան ջերմությամբ: Ուժերն սպառվում էին, նոր ուժեր չկային: Նման պայմաններում հիվանդանոցում Մ. Յոթենդբայրյանի մահնի մոտ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, բոլորն ուխտեցին կովել մինչև վերջին փամփուշտը:

Հոկտեմբերի 10-ին թուրքական հարձակումը վերսկսվեց, և պաշարման օղակն ավելի նեղացավ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 371:

Է. Գերվիշյանը պատմում է հոկտեմբերի 11-ին գերմանական սպա Մ. Էքարտի և Մ. Յոթնեղբայրյանի հանդիպման մասին: Գերմանացին փորձում է համոզել Ուրֆայի հերոսին՝ վայր դնել զենքը, խոստանալով նրան անվնաս տեղափոխել Գերմանիա և չհալածել ուրֆացիներին, որին Մկրտիչը պատասխանում է. «Եթե ձեր մեջ տակալին քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու զգացում կա, փրկեցե՞ք անապատներում մեջ անգե՞ն ու անպատասպար կոտորվող բազմությունները: Ո՞ր են մեր դեկավարները, ո՞ր է մեր առաջնորդը, բերե՞ք միայն այս վերջինը ու անմիջապես վար դնե՞մ զենքերս»¹: Էքարտը հեռանում է՝ սպառնալով անձամբ դեկավարել հրետակոծությունը:

Հոկտեմբերի 12-ին թնդանոթային կրակը վերակսվում է անսովոր ուժգնությամբ: Թուրքերը մեծ կորուստներ են տալիս, սակայն դիմադրողների շարքերն էլ գնալով նոսրանում էին: Համալրում չկար, իսկ պաշարման օդակն ավելի է սեղմվում: Ռասթկելենյանն առաջարկում է, որ կովող տղաները իրենք սպանեն իրենց մայրերին ու քույրերին, որպեսզի նրանք չընկնեն թուրքերի ձեռքը:

Հոկտեմբերի 13-ին չորսժամյա ութակոծությունից հետո թուրքերը գրոհում են բոլոր ճակատներով, որոնց փոքրաթիվ հայկական ուժերը դեռևս դիմադրում են: Կովի մեջ են մտնում նաև փամփուշտ լցնող զինագործները: Թուրքերի ձեռքն են ընկնում նաև մինչ այդ չգրավված տները: Ահավոր կոիվ է տեղի ունենում հատկապես Հայր Աբրահամի շրջանում: Թուրք զինվորների դիակների կույտեր են գոյանում, բայց և ընկնում են տասնյակ հայ քաջեր: Զախչախված թուրքական զորքի փոխարեն տեղ է հասնում նորը:

Հաջորդ օրը Մկրտիչն ու Հարությունը ամրացնում են խիստ փոքրացած հայկական թաղը, կառուցել տալիս նոր դիրքեր: Նրանք շրջում են դիրքերը և հորդորում հայերին հետևյալ խոսքերով. «Հոս, ձեր տուներու շենին, թե անապատներու մեջ, միևնույն է վախճանը, քաջությանք վերջացնենք քաջությամք սկսած մեր գործը»²:

Նույն սաստկությամբ կոիվը շարունակվեց մինչև հոկտեմբերի 18-ը: Այդ օրը ամերիկյան հաստատությունների տարածքում ուրֆացիները լարում են վերջին թակարդը և վերջին դասը տալիս Ֆախրի փաշային՝ կոտորելով բազում թուրք զինվորների: Նույն գիշերը նրանք

փորձում են ճեղքել պաշարման օդակը, բայց ապարդյուն, և որոշում են մնալ թաղերի մեջ ու մեռնել դիրքերի վրա: Մեծ թվով ընտանիքներ դիմեցին հալաբական անձնասպանության:

Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 19-ին, թուրքերը ամեն կողմից խուժեցին հայկական թաղերը: Ռասթկելենյանը մի քանի քաջերով ամրացավ առաջնորդարանում, սակայն Մայր եկեղեցու գավիթը գրաված թուրքերի արձակած գնդակներից մեկը մխրճվեց նրա ճակատին: Ընկավ «խաչեն նոր վար առնված Բրիստոսի տեսք ունեցող» հերոսը¹:

Հոկտեմբերի 20-ին դիմադրությունը շարունակվում էր միայն երկու թաղերում: Թուրքերի գրաված թաղերում բազմաթիվ կանայք ու աղջիկներ անձնասպան եղան: Թուրքերը դադարեցրին թնդանոթային կրակը և դիրքեր գրավեցին տների մեջ: Այդ վիճակը շարունակվեց երեք օր, մինչև որ մեկ առ մեկ ընկան ուրֆացի կտրիճները:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Կիրակի, 23 հոկտեմբեր: Խոր ու մեռելային լռություն: Ամբողջ ամիս մը վճռակալությամբ ու մոլեգնությամբ մարտնչած այդ հրաշք ժողովուրդին՝ ուրֆացի հայության ճատացումը հստակ է իր վախճանին: Հերոսական պայքար է մը ետք, իր վախճանին հասած է հայ ժողովրդի արիության, անձնագոհության, հերոսական մահով ու պատճեշի վրա մեռնելու վճռակալության պերճախոս օրինակը՝ Ուրֆայի անմախրճթաց հերոսամարտը»²:

Ուսումնասիրությանը կից «Վկայություններ» բաժնում գետնեղված է Արամ Սահակյանի խոսքը՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հեղափոխական դիմագծի մասին: Նշելով, որ հայ հեղափոխական շարժումը չի ճանաչում երկրորդ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, Ա. Սահակյանն ընդգծում է, որ Դաշնակցությանը նոր անդամագրված հերոսը Ուրֆայի Դաշնակցության ընդհանուր ժողովում առաջարկեց վերջ տալ թուրքերի հետ սիրաբանությանը և հայ ժողովրդին զինել մինչև եղունգների ծայրը, որը պիտի լինի Դաշնակցության միակ գործը: Այդ էր պատճառը, որ նրա գործերն ու գաղափարները ձեռք բերեցին համահայկական նշանակություն:

Հաջորդ վկայությունը Ավետիս Ահարոնյանի «Ուրֆայի հերոսամարտը» ընդարձակ հոդվածն է: Մեծ գրողի կարծիքով Ուրֆայի ան-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 393—394:

² Նշվ. աշխ., էջ 395:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 397:

² Նույն տեղում:

անախընթաց, անզուգական հերոսամարտը մեն-մենակ բավական է մի պատմություն զարդարելու դարերի համար, իբրև հայ հեղափոխական պատմության փառք ու պսակ:

Ա. Ահարոնյանը մեջ է բերում Ֆախրի փաշայի բացականչությունը. «Ի՞նչ կլինեն մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆա-ներ մեր դեմ այսպես ծառանային»¹:

Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի մասին նա գրում է. «Գայլ Վահագն է վերածնվել արդյոք այս զարմանալի տղամարդի մեջ, թե ալվելի հին դարերից մի առասպելական հերոս, որ գերեզմանից դուրս եկած սու-ւերասներկ հանկարծ ցցվում է թուրքի առջև մոնչալով՝ հե՛տ քաշիր ար-յունոտ թաթո՞ր, այս ե՛ս եմ ասում, վասնզի իմ ցեղը հավիտենական է»²:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ Իթթիհատի սահմանադրությանը և թուրքական Հուրիեթին հազիվ 20-ը անց երիտասարդը իմաստուն արիություն ունեցավ հայտարարելու, թե սուտ է այդ բոլորը, հայ ժո-ղովուրդը պիտի զինվի անընդհատ, և իր խոսքը պահեց:

Ա. Ահարոնյանը հաղորդում է, որ Մ. Յոթնեղբայրյանի ինքնա-սպանության լուրն ստանալով, Ֆախրի փաշան կարգադրում է հրա-նոթի 24 համազարկով ծանուցել թուրք խուժանին անզուգական առաջ-նորդի մահը:

«Հայկական ամբողջ ազատագրական շարժումը, Հ. Յ. Դաշնակ-ցությունը, որին անունով գործեց ու կովեց մինչև վերջ, երկրորդ Մկրտ-տիչ Յոթնեղբայրյան չունի», — հավաստում է Ա. Ահարոնյանը: Նա արժանին է հաստոցում նաև Մ. Յոթնեղբայրյանի զինակիցներին. Հարություն Ռաթելեյենյանին որակում է իբրև քրիստոսապատկեր, որի թաղման ականատեսներից մեկն ասել է. «Նա խաչեն նոր առնված Քրիստոսի տեսք ուներ, ճակատին՝ արյունի պսակ»: Այդ նա էր, որ 40 աստիճան տաքության մեջ թաց լաթը ճակատին դիրքից դիրք էր վա-զում, խրախուսում, ամրապնդում շարքերը:

Ա. Ահարոնյանը թվարկում է նաև Գևորգ Ալահայտոյանի, Սարգիս Յոթնեղբայրյանի, Հարություն Սիմյանի, Արմենակ Աղդարյանի, Առն Չերչյանի, Վաղարշ Մեսրոպյանի, Գառնիկ Ծամյանի անունները, որոնք իրենց անպարտելի առաջնորդի օրինակով պատենչի վրա կըն-քեցին իրենց չքեղ կյանքը և ընկան Հայոց աշխարհի համար, որ այն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 406:

² Նշվ. աշխ., էջ 407:

պես պիտի սիրեցին: «Ուրֆացին անձնատուր չի լինում երբեք. նա գի-տե մեղցնել ու մեռնիլ վիթխարի մահով», — ասում է Ա. Ահարոնյանը:

Հողվածագիրը խանդաղատունքի խոսքեր է ասում նաև Ուրֆայի հայունիների՝ տիկին Եղիսաբեթ Յոթնեղբայրյանի (Մկրտիչի կինը և արժանավոր համհարզը), տիկին Սուլթան Սիմյանի (Ռաթելեյենյանի քույրը), օրհորդներ Մարիամ Չիլինկիրյանի, Խանում Քեթենցյանի, տի-կին Խաթուն Գոնտուրաճյանի մասին, որոնք կամ ընկան դիրքերում, կամ թույլ ընդունեցին և իրենց զավակների ձեռքից բռնած նետվեցին իրենց իսկ հրդեհած տների բոցերի մեջ:

«Հեթանոս աստվածները վաղուց են մեռել, — գրում է Ահարոնյա-նը, — և մեր քրիստոնյա Աստծուն մեր մեկ միլիոն նահատակները ի գուր կանչեցին տարագրության բոսոր անգթության մեջ: Արդյո՞ք նա էլ մեռավ»³: Նա գոչում է աշխարհին, որ ոչ, Ուրֆայի հերոսները ծնող ցեղը չի կարող կորչել:

«Պատմությունն ի՞նչ է, — հարցնում է Ա. Ահարոնյանը: Բարբարո-սություն՞ն, ուխտադրած տմարդություն՞ն, թե՞ արդարության և իրավունքի հաղթանակ: Այս հարցի պատասխանը պիտի տամ մեր հետևորդները, և դրա համար է, որ պիտի սերտեն, որպես ամեն լուսաբացի աղոթք, Ուրֆայի հերոսամարտին մեծ դասը...

Պատմություն, ազգ և հայրենիք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրար հա-ջորդող անթիվ սերունդների հերոսական թանձրացում»⁴:

Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ 1965-ին և դրանից հետո սիյուռ-քում հրատարակված բազում գրքերի մեջ հիշատակելի են նաև Գ. Ահարոնյանի⁵, Աղվան Տարոնեցու⁶, Գ. Սյուրմենյանի⁷, Լ. Չորմիս-յանի⁸, Լ. Ազատյանի⁹ և շատ ուրիշների աշխատությունները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 412:

² Նշվ. աշխ., էջ 413:

³ Ահարոնյան Գ., Խոհեր-հիսնամյակի ավարտին (1915—1965), Պեյրուք, 1966:

⁴ Աղվան Տարոնեցի, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Պեյրուք, 1966:

⁵ Սյուրմենյան Գ., Տանկահայ զինվոր և զինվորականություն, Պեյրուք, 1967:

⁶ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության: Հ. Գ. (1908—1922): Պեյրուք, 1975:

⁷ Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի: Լու-Անշեղես, 1995:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում հիմնարար նշանակություն ունեն պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանի աշխատությունները: Իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում բազմաշխատ պատմաբանը հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հրատարակել է շուրջ հիսուն ուսումնասիրություն, որոնցից հայերեն է միայն մեկը¹: Աշխատությունը բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, որոնցից առաջինը կրում է «Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմյան օտմանյան խորհրդարանին մեջ (հայ Երեսփոխաններու մեղադրական ելույթները)» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքը կայանում է նրանում, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են օտմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները, զլջումի արտահայտությունները, ինչպես նաև ներկայացվող մեղադրանքներին ընդդիմանալը՝ կառարված ոճրագործության կապակցությամբ: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական ստյանը 1919—1920 թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ և, որ ամենաէականն է, հաստատեց, որ Հայկական եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը գցած Իթիհատ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արքանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախաբանում, իթիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց Օտմանյան երեսփոխանական ժողովը, որը, չնայած ճրնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթիհատական հացկատակներից, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր վիճակահանությանը կազմել Հինգերորդ հանձնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Սայիդ Հալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրաքահաջորդ կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և

¹ Փրոֆ. Վահագն Տատրյան. Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտության քննարկումներով: Պաշար, 1995 (ԱՄՆ):

որոշել՝ պե՞տք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե՞ ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ և կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր: Սակայն Հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և Երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սույթան Վահիդեդդինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին՝ իրենց թաքուն և խափահարար գործունեության համար: Բայց և այնպես այդ մարմնի հավաքած տեղեկությունները և փաստաթղթերը ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում: Հեղինակը եզրակացնում է, որ Երեսփոխանական ժողովի վիճաբանությունները դատական հետապնդման նախաքայլ հանդիսացան այն իմաստով, որ դրանք հանգեցին Հինգերորդ հանձնախմբի կազմավորման և արդյունավետ գործունեության¹:

Երեսփոխանական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր նախկին արտգործնախարար, թթու իթիհատական և Թալեաթի մտերիմ խալիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթիհատական Հյուսեին Չահիդը:

Այնուհետև Վ. Տատրյանը ներկայացնում է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբերյալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, որը հեղինակը բնորոշում է իբրև առճակատման առաջին փորձաքար, ժողովի քարտուղարությանը հրդվեցին հայ, հույն և թուրք երեսփոխանների մի շարք թագիրներ՝ դիմումնագրեր: Իրանցից առաջինը Այսրն (Չմյուռնիա) նահանգի հույն երեսփոխան Էմմանուել Էմմանուելիտի դիմումն էր, որով առաջարկվում էր ժողովի քննարկման առաջնահերթ նյութ դարձնել պատերազմի ժամանակի կառավարության վարքագիծը: Իր հերթին Տրապիզոնի երեսփոխան, իրավաբան Հաֆեզ Մեհմեդ Էմինը առաջարկեց քննարկել թուրքական կնոտավարության՝ պատերազմին մասնակցելուն առընչվող փաստաթղթերը: Այդ առաջարկները պաշտպանեցին տասնչորս ուրիշ երեսփոխաններ, որոնցից երկուսը՝ հայեր, երկուսը՝ հույներ էին: Է. Էմմանուելիտի դիմումնագիրը բաղկացած էր ութ կետերից,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

որոնցից առաջինում ընդգծվում էր, որ հայ ազգին պատկանելուց զատ ուրիշ ոչ մի հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց և երեխաներին, սպանվեցին: Երկրորդ և երրորդ կետերում ասվում էր, որ քառասուն դարերից ի վեր երկրի քաղաքակրթության հիմնաքարը հանդիսացող հույն տարրից 250 000 մարդ օսմանյան սահմաններից արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և բնաջնջվեցին, իսկ պատերազմից հետո էլ 550 000 հույներ արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և սպանվեցին Սև ծովի շրջանից, Չանաքկալեի, Մարմարա ծովի և Կրդզիների մարզերից: Հինգերորդ կետում խոսվում էր երեսփոխաններ Չոհրապ և Վարդգես Էֆենդիների բնաջնջման մասին¹:

Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Տատրյանը, այն դիմումագիրը, որը հետևողական հանդիսացավ և իր անառարկելի դրոշմը դրեց ժողովի Հինգերորդ հանձնախմբի կազմության և աշխատանքների վրա, պատրաստված էր Դիվանիեի արաբ երեսփոխան Ֆուատի կողմից, որը պաշտոնապես գրանցվեց և վիճաբանության հիմնահարց դարձավ նոյեմբերի 4-ի նիստում: Հեղինակի բնորոշմամբ, տասը կետերից քաղկացած այդ դիմումագիրը ընդհանրական էր և շոշափում էր ոչ միայն հայկական ջարդերը, այլ նաև կառավարության մի շարք ապօրինի արարքներ:

Ներկայացնելով Հայկական եղեռնի բնական հետապնդումը թելադրող 5-րդ կետը, որտեղ խոսվում է մարդկային և իրավական կանոնների դեմ մեղանշող, օսմանյան սահմանադրության ոգին ոտնակոխող ժամանակավոր օրենքների և հրամանագրերի ընդունման և դրանցով իսկ երկիրը ողբերգության բեմի վերածելու մասին՝ Վ. Տատրյանը բացահայտում է ժամանակավոր օրենք հորջորջված տեղահանության օրենքի ընդունման (27.05.1915) կապակցությամբ, իթթի-հատականների գործած զարտուղի և օրինազանց գործողությունները, ցույց տալիս, որ այդ օրենքի հաստատումից շարքներ առաջ արդեն թալեսթը տեղահանման գործողություններ էր ձեռնարկել Զեյթունում, Մարաշում, Պոլսում և երկրի այլ շրջաններում: Այդ առնչությամբ հեղինակը մեկնաբանում է օրենքի ցարդ անհայտ մնացած 4-րդ հոդվածը, ըստ որի տեղահանությունները պետք է իրականացնեին պատերազմական նախարարության իշխանությունները, մինչդեռ դրանք գրեթե ամբողջությամբ ի կատար ածվեցին ներքին գործերի նախարարու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

թյան և նրան ենթակա նահանգային ոստիկանության (ժանդարմերիս), գաղտնի ոստիկանության և բանուային հանցագործների ոմմակների կողմից, որոնք Հատուկ կազմակերպության պիտակի տակ գլխավոր ջարդարարները հանդիսացան: Նշվում է նաև, որ տեղահանության օրենքը խորհրդարանի քվեարկությանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, երբ հայերը բնաջնջված էին, թուրքերը՝ պարտված:

Այնուհետև Վ. Տատրյանն անդրադառնում է Ֆուատի ծանուցագրի 10-րդ կետին, որտեղ նշվում է, որ իշխանության մարմինները, երկրի ներսում քառս և խառնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վատահեցին իրենց իսկ օժանդակած հրոսակախմբերին և դրանով իսկ աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան¹:

Վ. Տատրյանը ներկայացնում է Հայկական եղեռնի հարցի արծարծմանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին՝ Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մարթենու Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օճնիկ Իհսան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Մադաթյան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոչկեզեճյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խոլաթյան, Սվազի (Սեբաստիա) երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան: Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երեսփոխաններ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափազյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլսի երեսփոխան Պետրոս Հալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ գազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Չոհրապը, Վարդգեսը և Վոսանը (Օճնիկ Դեթմակյան): Մերթ ընդ մերթ հայերին զորավիզ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխաններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Էմմանուելիտին, Էֆքալիտիսը, Հարալամպիսը, Յուվանիտին:

Վիճաբանությունների ասպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչպիսի՞ն էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքե՞ր էին պատասխանատուները, ինչպե՞ս կարելի է դարմանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ. Տատրյանի հանգամանալի նկարագրության, խորհրդարանական վիճաբանության առաջին հանգրվանը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտիի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունը ի՞նչ է մտածում խնդրի մասին և ի՞նչ քայլերի պիտի դիմի: Պատասխանի համար բեմ բարձրացավ նախկին իթթիհատական, ներքին գործերի նախարար Ֆեթի Օքեարը: Կրկնելով թուրքական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

սովորական հանգերգը, թե խնդրո առարկա զոհերը միայն հայերը, հույները կամ արաբները չէին, այլ թուրք ժողովրդի զանգվածները նույնպես, նախարարը խոստացավ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել աքսորյալներին և նյութական հատուցում տալ նրանց:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանի դիտողագիրը (թագրիր), որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իհասանը, Պոչկեզեցյանը, Մադաթյանը և Պարսամյանը: Հայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե նա ի՞նչ դիրք ունի Տեղահանության (27.05.1915) և Լքյալ գույքերի (26.09.1915) օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գնահատելով նիստի նշանակությունը, Վ. Տատրյանն արձանագրում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը հարկադրված էր անձամբ ներկայանալ Խորհրդարան՝ բացատրություններ և խոստումներ տալու համար: Միաժամանակ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում թուրք երեսփոխանների ճղճիմ ճիգերի և համառ փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր նսեմացնել հայոց ցեղասպանության տարողությունն ու իմաստը, այն դեռ թուրքերի կրած այլազան կորուստների հետ նույն նժարի վրա, և կամ հայերին վերագրել գրգռիչ և նախահարձակի դեր՝: Կարևորվում է Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆեզ Մեհմեդի բացահայտ խոստովանությունը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի դժբախտությունների, կառավարական հրահանգներով հայերի ջարդի և ծովամույն անելու վերաբերյալ:

Հեղինակն առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում 1915-ի մայիսի 27-ի կառավարական որոշման վրա, որը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա. տեղահանության պիտակի տակ գործադրել ցեղասպանությունը, բ. իրավական հիմք ստեղծել այդ ոճրի համար: Տեղահանության օրենքը, որը Խորհրդարանի վերջնական հաստատմանը պիտի ներկայացվեր 1915-ի սեպտեմբերին, այդպես էլ չներկայացվեց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

Հեղինակը զավեշտական է համարում այն փաստը, որ այդ ժամանակավոր օրենքը հայ երեսփոխանների պնդմամբ Երեսփոխանական ժողովի հաստատմանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին միայն և առանց այլևայի մերժվեց, որն արդեն գործադրված էր: Չհայտարարվեց, սակայն, որ այդ օրենքը ապօրինի էր և հակասահմանադրական¹:

Մատնանշվում է նաև, որ հայ երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հասկացնել տալու թուրք երեսփոխաններին, թուրք հանրությանը և կառավարությանը, որ տեղի ունեցածը մի վիթխարի ոճիր էր, որից անմասն մնացածների թիվը շատ քիչ է:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ի նիստին ներկա էին արագործնախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը, կրթական նախարար Ռիզա Թևֆիքը, Պետական խորհրդի նախագահ Ծերիֆ փաշան: Վ. Տատրյանի բնորոշմամբ այնքան տպավորիչ էր Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոչկեզեցյանի ելույթը, որ արագործնախարարը, զգալով կացության լքշությունը, պահանջեց, որ նիստը գաղտնի լինի, բայց այդ առաջարկը չընդունվեց: Հայ երեսփոխանը մատը դրեց թուրքերի համար անախորժ և խոտվահույզ հարց հանդիսացող Մեծ եղեռնի վրա, այն որակելով իբրև կոտորած մի վերք: Հայ երեսփոխանը հայկական կոտորածները որակեց իբրև երկինք ու երկիր դրդացնող վիթխարի ոճիր, որը օսմանյան պատմության ամենատխուր և ամենաարդունակի էջն է: Առաջ քաշելով պատասխանատուների հարցը, Ա. Պոչկեզեցյանը հայտնեց այն միտքը, որ բուն ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք կառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեալիտ վարմունք» համարեց մի քանի հրեշների և ճիվաղների գործած ոճրի համար մի ամբողջ ազգ ամբաստանելը: Սակայն, չորանաղով, որ մի շարք վայրերում ժողովուրդն, այնուամենայնիվ, մասնակից է դարձել չարագործություններին, հայ երեսփոխանը նրանց համար «հայտնագործում է» հետևյալ արդարացումը. «Այդ, կարգ մը տեղեր խուժանը և ցած դասակարգի մարդիկ կառավարությանը դրկած չեթեներու ըրած ոճրային արարքներուն մասնակցեցան: Ասոնք իրենց արարքներուն հետևանքները կշռելու և չափելու անկարող հասարակ մահկանացուներ էին, երբ ոչխարի հոտ մը ճահիճի մեջ կիյնա, ասոր հանցավորը ոչխարնե՞րն են, թե՞ ոչ գիրենք առաջնորդող հովիվը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

ևս կանգնեմ, որ եթե կարգ մը տեղեր ասոնք ոճիրներուն մասնակցած են, հանցանքը կառավարական պաշտոնյաներունն է»¹:

Շարունակելով խոսքը, Ա. Պոշկեզեզյանն ասաց, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք, հայի բույն եղող մի քանի նահանգներ կան, ուր ներկայումս ոչ մի հայ չի կարելի գտնել. 70—80 հազար հայ պարունակող նահանգում 70—80 հայ հնարավոր չէ գտնել: Տեր-Չորի և Ռասուլ-Այնի միջև գտնվող տարածության վրա գայլերի և թռչունների հոշոտումներից մնացած հայերի ոսկորներից բլուրներ են առաջացել²:

Գնահատելով չորս ու կես ժամ տևած նիստի նշանակությունը, Վ. Տատրյանը նշում է, որ հայ երեսփոխաններ Պոշկեզեզյանին, Պարսամյանին և Նալբանդյանին հաջողվեց մի քանի թուրք և հույն երեսփոխանների աջակցությամբ կրկին արժարժել հայկական ցեղապանության հարցը իր այլազան ծայրերով: Պոշկեզեզյանը Մեծ եղեռնը որակեց իբրև աշխարհը դողացնող ահավոր ոճիր և այդ որակումը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով դիմեց անպարարության՝ թուրք ազգը տարանջատելով թուրք կառավարությունից՝ ոճրի գլխավոր հեղինակ անաչելով վերջինիս:

Վ. Տատրյանն ընդգծում է երեսփոխան Պարսամյանի էլույթի բացառիկ նշանակությունը, որը, լինելով թունդ իթթիհատական, այնուամենայնիվ, ոգեկոչեց սպանված հայ երեսփոխանների հիշատակը և ջարդարարներ անվանեց թուրք պաշտոնյաներին, պաշտպանության տակ վերցրեց Վանի երեսփոխան Վոսիյանին ու վանեցիներին³:

Հեղինակի գնահատմամբ, Մատթեոս Նալբանդյանի ճառը իր ողջ էությունը մի ներհուն պատասխան էր թուրքական ուրացումի և դրժումի բոլոր էլույթներին: Նա հայտարարեց, թե իրավաբանական կամ տրամաբանական ոչ մի հիմք չկա, որ երկրի տարբեր անկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատճառով, դեպքեր, որոնց հանգամանքները դեռ պետք է պարզել: Հայ երեսփոխանը հակադրվեց նաև այն պնդումներին, թե այդ մեծ ոճիրը մի փոքր խըմբակի սարքած գործն էր և հասկացրեց, որ կազմակերպված նախնիրի իրագործմանը մասնակցեցին պետական հաստատություններ, կառավարական և զինվորական կառույցներ, ինչպես և բնակչության հատվածներ:

Վ. Տատրյանի կարծիքով այս նիստում ամենապարավելի դերը խաղաց Մուշի թուրք երեսփոխան, Մշո դաշտի 70—80 000 հայ բնակչության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատու մոլի իթթիհատական Իյյաս Սամին: Եղելությունը չարափոխելու և չքմեղանալու նոր վարկած ձևավորելու միտումով նա Վանի հայ երեսփոխաններ Վոսիյանի և Փափագյանի՝ 1915 թ. հունվար-փետրվարին կառավարությանն ուղարկած խնդրագրերը որակեց իբրև վերջնագրեր: Կոտ տրամաբանությանը և անհերքելի փաստերով վեր հանելով Վանի հազվագյուտ հերոսամարտի ինքնապաշտպանական բնույթը, Վ. Տատրյանը վճռակաճորեն մերժում է այն իբրև հայկական աղետի սկզբնապատճառ ցույց տալու ճիգերը: «Վան դրդապատճառ մը չէր, այլ նպատակահարմար շարժառիթ մը,— այդ առիթով ամփոփում է նա իր մտքերը,— և այս տարբերությունը ամենալավը ըմբռնած էին Հայկական Տեղապանության կազմակերպիչները»⁴:

Դեկտեմբերի 9-ի նիստում հայ երեսփոխանների համատ պահանջով ընթերցվեց Մշո նոր մահացած երեսփոխան Գեղամ Տեր-Կարապետյանի կազմած և Սեբաստիայի երեսփոխան Տիգրան Պարսամյանի կողմից նույնպես ստորագրված դիտողագրի լրիվ տեքստը: Փաստաթղթի հեղինակները հակահարված էին տալիս հայերի զոհերի թիվը 100 000-ի իջեցնելու թուրքական փորձերին և այն հասցնում էին 1,5 միլիոնի: Վճռական բողոք էր հայտնվում դատարկված Արևմտյան Հաստատանը այլազգիներով բնակեցնելու գործողությունների դեմ:

Վ. Տատրյանն այդ դիտողագրի ամենակենսական և զարմանալիորեն խիզախ մասը համարում է այն հայտարարությունը, որ Արևելյան հահանգները հայ ազգի պատմական բնօրրանն են, հարազատորեն հայկական հողեր են և կազմում են հայերի նվիրական հայրենիքը, մի բան, որ մինչ այդ որևէ մեկի կողմից չէր արվել: Գ. Տեր-Կարապետյանն առաջինն էր նաև, որ նահատակների թիվը հասցնում էր մեկ ու կես միլիոնի:

Դեկտեմբերի 11-ի նիստը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվեց Թուրքիայի հույն բնակչության նկատմամբ պատերազմի ժամանակ կիրառված բռնարարքների քննարկմանը, և այդ առնչությամբ հիշատակվեցին նաև հայերը: Մասնավորապես մի թուրք երեսփոխան հաստատեց Տրապիզոնում հայերին Սև ծովում խեղդելու փաստը: Նիստում թուրք հոչակավոր քանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը փորձեց թուրք ազգի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:

² Նշվ. աշխ., էջ 25:

³ Նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 55:

կրած տառապանքները բաղադրել հայերի կրած դժբախտությունների հետ՝ իբրև գուգալչիո եղելություններ և պնդել, որ հայերի դեմ գործված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված: Անամոթությունը լիովին բավարարում է թուրք բանաստեղծին՝ հայտարարելու, թե թուրք ազգն այնքան կարեկից է պանդուխտների ու տնանկների նկատմամբ, որ սիրահոծար իր երկրում ապաստան է ապահովել հայերի և հրեաների նման ազգերի համար: «Թուրքը այսօր ալ ցուլի մը նման հուժկու ըլլալով հանդերձ ոչխարի մը չափ անմեղ և խաղաղ է... Չարագործությունները այս Ազգին ոգիեն, այս Ազգին սրտեն, այս Ազգին խղճեն, այս Ազգին գաղափարներեն բխած չարագործություններ չեն»,— ինքնամոռաց կուրծք է ծեծում թուրք ազգայնամուլը և միաժամանակ մեղադրական կարդում Մ. Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Գամստ Բաթիպայի հասցեին, որոնք ազգայնականության կրակ հրահրեցին հայերի շրջանում¹:

Վ. Տատրյանը բացառիկ կարևորություն է տալիս թուրք երեսփոխաններից մեկի վկայությանը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Զեմալ Ազմիի և Մամսոնի կառավարչի՝ հայերին Սև ծովում ծովամույն անելուն անմիջականորեն մասնակցելու վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ դրանով բացահայտորեն մերկացվում է թուրքական գավառային վարչամեքենայի գործուն մասնակցությունը ցեղասպանության կազմակերպման գործողություններին, վարչամեքենա, որը բացարձակորեն և անմիջականորեն ենթակա էր կենտրոնական կառավարության հրամաններին²:

Դեկտեմբերի 12-ի վերջին նիստը նախագահում էր Երեսփոխանական ժողովի նախագահը՝ Հալիլ Մենթեշեն, որը պատերազմի ժամանակ արտագործնախարարն էր և մի կարճ ժամանակ՝ արդարադատության նախարարը և որը մի քանի ամիս անց պետք է ձերբակալվեր ու դատի տրվեր իբրև հայոց ցեղասպանության ոճիրների մեղակից:

Վ. Տատրյանի բնորոշմամբ այս նիստի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ այն սկսվեց հույների նախաձեռնած հարցերի արծարծմամբ, սակայն դուրս եկավ հունից և ծանրացավ հայկական ցեղասպանության արհավիրքի և հատկապես Տարոն-Տուրուբերանում կատարված նախնիի վրա: Այդ տեսակետից վճռական դեր խաղաց Միսի երեսփոխան **Մատթեոս Նալբանդյանը**: Նրա ելույթը շտապում պատասխան էր թուրք բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի այն պնդումին, թե հա-

լերի դեմ կատարված ոճիրը չպետք է թուրքերին վերագրել; և թե թուրք ազգն էլ արժանի է կարեկցության և մխիթարության³:

Նիստի ծանրության կենտրոնը դարձան Մուշի երեսփոխան **Խոջա Իլյաս Սամիի** ճանդերն ու պատասխանները: Նախ նա կոչ արեց հարցը հնարավորին չափ շուտ փակել և այլևս դրան չանդրադառնալ: Նա ամեն կերպ ճգնում էր ժխտել մահմեդական կրոնավորների խաղացած ծանրակշիռ դերը ոճիրների իրագործման մեջ: Բուրդ ոճրագործ երեսփոխանը փորձում է ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել Վահան Փափագյանի վարքագիծը և ունկնդիրներին հրամցնել այն համոզումը, թե հայկական տեղահանությունը և նախնիքը միայն մի պատճառաբանություն ունի. Թուրքիան մահու և կենաց պայքարի մեջ գտնվելու պահին հարված ստացավ ռուսների հետ ընկերակցած հայկական զինյալ խմբերից և հուժկու հակահարված տվեց: Սակայն Խոջա Իլյասն անգամ ստիպված էր ընդունել, որ զոհված հայ զանգվածների ութսուն տոկոսը անմեղ մարդիկ էին⁴:

Եզրափակման մեջ Վ. Տատրյանն ընդգծում է, որ Երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսումնասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմազբալել ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքները՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զոչումի արտահայտություններ և դարմաններ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ Երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով թունդ իթթիհատական մարմին էր, հեղինակը տարակուսանք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

Վ. Տատրյանի հատորում զետեղված երկրորդ երկվանդությունը կրում է «Պատության մը և պետական կուսակցության մը միաձույլ դերը հայկական ցեղասպանության մեջ» վերնագիրը:

Ներածության մեջ հեղինակը «ցեղասպանություն» հասկացությունը բնորոշում է իբրև զանգվածային ոճիր, որը նախատրում է գերակշիռ ուժերի եղեռնափորձ կիրառելուն՝ ընդդեմ՝ անհասմեծատորեն՝ անզոր զոհի, որը կարող է մի փոքրամասնության, ազգության կամ ուրիշ որևէ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67:

² Նշվ. աշխ., էջ 74:

³ Նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 88:

հավաքականություն լինել: Նրա կարծիքով ցեղասպանությունը ամենից առաջ կուտակված և համադրված հզորանքի մի արտահայտությունն է՝ պայմանավորված պարտադրիչ որոշ կառուցվածքների առկայությամբ և դրանց լծակային օգտագործմամբ¹: Զարգացնելով իր միտքը, Վ. Տատրյանը գրում է, որ արդի պատմության մեջ առհասարակ պետությունն է, որ մարմնավորում է ամեն տեսակի պարտադրիչ հզորանք, այնտեղ են կուտակված ուժի աղբյուրները, այնտեղից են բխում պարտադրանքի հնարամիջոցները: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրած պատմաբանների և այլ մասնագետների ճնշող մեծամասնությունը առանց այլևայլության ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական ոճիր:

Կոնկրետացնելով խոսքը հայոց ցեղասպանության վրա, այդուհանդերձ, հեղինակն առաջարկում է այլընտրական վարկած, ըստ որի ոչ թե պետությունն ինքնին, այլ բռնատիրական միջոցներով այդ պետությունը նվաճած և նրա կառուցվածքին միաձուլված միաձեռան քաղաքական կուսակցությունն է, որ զատորոշվում է իբրև հայկական ցեղասպանության բուն հեղինակ: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, Երիտասարդ թուրքերի հաստատած Իթթիհատ վեթերագոր քաղաքական կուսակցությանը, որը 1908-ի հուլիսին նվաճագույն արյունահեղությամբ տապալեց համիդյան բռնակալական վարչակարգը և վերահաստատեց 1976-ի սահմանադրությունը:

Երիտասարդ թուրքերի գազանային էությունը բացահայտելու համար Վ. Տատրյանը անդրադառնում է նրանց կուսակցության ակունքներից, գրում, որ Իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսությունից, և նրա ղեկավարների հիմնական և միակ մտասենտունը համիդյան վարչակարգի տապալումն էր, որը անդունդի եզրին էր հասցրել կայսրությունը: 1908-ի հեղափոխությունից հետո Իթթիհատը մնաց իբրև մի դավադիր խմբակցություն, որը մատնված էր անճարակության: Հեղափոխության ջահակիրները չէին զբաղվել հետհեղափոխական երևան գալիք խնդիրների լուծման հարցերով: Իթթիհատական ղեկավարների մեջ պակասում էին կառավարական փորձառությամբ խմբոված վարչագետ անձինք: Նրանց մեջ ավելի շատ էին արյունակալ բախտախնդիրները, որոնք հայրենասիրության

պիտակի տակ պատրաստ էին ամեն կարգի ծայրահեղության դիմելու՝ ներստյալ մարդասպանությունը:

Առանձին գլխում Վ. Տատրյանը վերլուծում է Ադանայի 1909 թ. ապրիլյան կոտորածի հանգամանքները և հանգում այն եզրակացության, որ դա մի փորձաքար էր Մեծ եղեռնի կազմակերպման համար: Նա վկայակոչում է իթթիհատական երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագիրը, որով հաստատվում էր իթթիհատականների մասնակցությունը Ադանայի վայրագ եղերեղության կազմակերպմանն ու գործադրմանը: Այլ փաստեր ևս վկայակոչելով, հեղինակը Ադանայի եղեռնի գլխավոր հանցագործ է հռչակում իթթիհատական պարագլուխ դոկտոր Նազըմին: Այն միտքն է հայտնվում նաև, որ Ադանայի եղեռնագործների անպատիժ մնալը խթանեց իթթիհատականների ցեղասպանական հակումները, որոնք հետագայում նոր թափ ստացան¹:

Հաջորդ գլխում քննարկվում են Բալկանյան պատերազմի արդյունքները և կարծիք է հայտնվում, որ դրանք մեծ դեր խաղացին հայոց ցեղասպանության գաղափարի սաղմնավորման գործում:

Վ. Տատրյանը արտահայտում է վիճահարույց այն տեսակետը, թե ռուսական ազդակը, հակառակ իր հայանպաստ առաջադրության, հայերի համար դարձավ աղետալի՝ 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրված գերմանա-թուրքական դաշինքի պարագայում: «Թե գերմանացիներուն և թե թուրքերուն համար ռուսական հարցը ձևով մը դարձած էր հայկական հարց, այսինքն՝ Ռուսիան խորտակելու ծրագրին մեջ կիյնար հայերը խորտակելու պայմանը», — գրում է նա²: Դրանով է նա բացատրում գերմանական զինվորական և քաղաքական իշխանությունների լռելյայն գործակցությունը հայկական նախճիրին, և գերմանացիները անպաշտոն նեցուկի դեր կատարեցին այդ եղեռնագործության մեջ: Հայերին հետապնդելու, լրտեսելու և հսկողության տակ առնելու նպատակով ոստիկանական րնդհանուր տնօրինության հատկապես ստեղծվեց հատուկ մասնաճյուղ՝ ոստիկանապետ Պետրի բլչի գլխավորությամբ: Ականավոր հայերի, հատկապես կուսակցական ղեկավարների, ազգային մտավորականների և եկեղեցական գործիչների համար բացվեցին անձնական թղթապանակներ՝ նրանց բոլոր գործողություններին հետևելու և արձանագրելու նպատակով, Վ. Տատրյանը հաղորդում է, օրինակ, որ Զոհրապի բոլոր այցելությունները ռուսական դես-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 107:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 118:

² Նշվ. աշխ., էջ 125:

պանատուն՝ լրտեսված և ճշված էին նրա հատուկ թղթապահակում: Լրտեսական այդ նոր մեթոդները թուրքերը կիրառում էին գերմանացիների ցուցումներով: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, ստեղծվեց գերգաղտնի մի մարմին, որի պարտականությունն էր սարսափի և ահաբեկման ենթարկել հայությանը: Այդ մարմնի անդամներն էին ապահովության ընդհանուր տնօրեն, ժանդարմերիայի պետ Զանգիդյանը, ոստիկանության պետ Պետրին, նրա օգնական Մուստաֆա Ռեշադը, ընդհանուր ապահովության բաժինների վարիչներ Ազիզ և Էսատ բեյերը: Դրանք բոլորն էլ վճռական դեր խաղացին հայկական ցեղասպանության կազմակերպման մեջ: Պատերազմից հետո Էսադ բեյը անգլիական իշխանություններին հանձնեց գերգաղտնի իթթիհատական մի փաստաթուղթ, որը հայկական ցեղասպանության ծրագրի նախնական ուրվագիծն էր:

Վ. Տատրյանի կարծիքով գերմանական թելադրությամբ և աջակցությամբ ստեղծված անենակարևոր կառույցը Հատուկ կազմակերպությունն էր՝ Թեշքիլաթը մախսուսեհ, որի սկզբնական գլխավոր նպատակադրումը դաշնակից երկրների և հատկապես Ռուսաստանի դեմ լրտեսական և խափանարարական գործողություններ ձեռնարկելն էր: Սակայն թուրքական 3-րդ բանակի ռուսական բանակի կողմից ջախջախվելուց հետո իթթիհատական պարագլուխները Բեհաեդդին Շաքիրի պնդմամբ Հատուկ կազմակերպության համար սահմանեցին նոր ստաբելություն՝ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը: Պետության մեջ պետության նման գործող այս կազմակերպությունն ուներ իր ծածկագրերը, համազգեստները, յուրահատուկ անձնակազմը և ֆինանսները: Հեղինակի բնորոշմամբ Հատուկ կազմակերպությունը իթթիհատի մահասիյուտ այն դժոխային մեքենան էր, որի միջոցով այդ կուսակցությունը կարողացավ ներթափանցել թուրքական պետական հաստատության մեջ, այլափոխել այդ պետության կառուցվածքային բնույթը և պարտադրել այդ պետությանը իթթիհատական կուսակցության առաջադրությունների որդեգրումը: Ահա այդ կազմակերպությունն էլ դարձավ հայոց ցեղասպանության գլխավոր գործիքը:

Երկասիրության վերջին՝ «Իթթիհատի կուսակցական կազմակերպության ցեղասպանական կարողականությունը» բաժնում Վ. Տատրյանը վերստին ընդգծում է, որ իթթիհատը ոչ միայն քաղաքական կուսակցություն էր, այլև դավադրական գաղտնի կազմակերպություն էր, և

միայն այդպիսի կուսակցությունը կարող էր կազմել արյունաբերու ոճրագործներից բաղկացած ջարդարար ոճրակներ և ավարտին հասցնել ցեղասպանությունը: Իսկ կառավարական գրեթե բոլոր մարմիններն ու իշխանությունները լծվեցին իթթիհատի կուսակցական ոճրապարտ ծրագրերն իրագործելու նպատակին: «Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության մը այն ոճրապարտ նպատակադրության, — անփոփոմ է իր խոսքը հեղինակը, — որով ազգ մը կործանեցավ շնորհիվ Իթթիհատ կուսակցության դավադրական միաձուլման Օսմանյան պետության հետ»:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրությունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիական պատմաբան (այդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆդիթեր Բիհլը) Արտեմ Օհանջանյանի աշխատությունը, որը հրատարակել է ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը»:

Ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Բիհլը, Ա. Օհանջանյանը հենվել է հիմնականում Ավստրո-Հունգարիայի գործիչների զեկուցագրերի վրա, որոնք իբրև փաստաթղթեր ճշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճելի լինելուց և խոսում վկայություններ են: Իբրև գրքի արժանիք նշվում է նաև, որ ազգությամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաչառության է հասել:

Հայոց եղեռնին նվիրված բաժինը Ա. Օհանջանյանն սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայի մուսքը պատերազմ հայ ժողովրդի համար կրկնակի զգույշ լինելու նշան պետք է ծառայեր: Հայոց պատրիարք Զավենի շրջաբերականը պահանջում էր յուրաքանչյուր հայից՝ կատարել իր պարտքը ի պաշտպանություն հայրենիքի: Հայկական թերթերն առանց բացառության գրում էին հայրենիքի հանդեպ հայերի հավատարմության մասին:

Սակայն ժողովրդին հանգստացնելու նման ճիգերը նպատակին չհասան. հայերը տազնապած էին և թերախավատ, որովհետև կառա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 133:

² Արտեմ Օհանջանյան, 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին): Երևան, 1987:

վարությունը մահմեդականներին գենք էր բաժանել: Ահա թե ինչու, ըստ Ա. Օհանջանյանի, երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը կոպկասում կամավորական ջոկատներ կազմեցին, որոնց ընդհանուր թիվը վեց հազար էր, և միացան ռուսական բանակի ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք,— գրում է հեղինակը,— որ ռուսական բանակ էր հավաքագրվել 250.000 հայ, սպա հայ կամավորական գումարակները, դրանց հետ համեմատած՝ էական նշանակություն չունեին: Մակայն թուրք տիրակալների և նրանց դաշնակիցների մեջ սրանք միայն ավելի մեծ թշնամանք առաջացրին»¹:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա. Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան՝ մարկիզ Յոհան ֆոն Պալապիշինի, դեսպանի խորհրդական կոմս Կարլ ֆոն Թրաութմանդորֆի, Ադրիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադամլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդինի, Տրապիզոնի հյուպատոսներ՝ ֆոն Մորիցի, Էրնեստ Կվատկովսկու, ռազմական կցորդներ բարոն Վլադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմյանկովսկու, արտգործնախարարներ կոմս Բերթոլդի, կոմս Բուրյանի, կոմս Չերնինի և այլոց զեկուցագրերը, նրանց հղած ու ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Այսպես Պոմյանկովսկին իր հուշերում գրում է, որ Դարդանելում անգլիական նավատորմի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո խիստ զաղտնի հրաման տրվեց Փոքր Ասիայում բնակվող հայերին Հյուսիսային Արաբիա կամ Միջագետք՝ Եփրատի անապատը տեղափոխելու մասին, և այդ բարբարոսական հրամանի կատարումը իրականում հավասար էր Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Ապրիլին սկսեցին կոտորել զինվորական ծառայության համար պիտանի հայերին՝ ազգաբնակչության մյուս մասին անպաշտպան դարձնելու նպատակով: Ապա մինչև 1915 թ. աշունն ընկած ժամանակաշրջանում առանց սեռն ու տարիքը հաշվի առնելու հայերին ժանդարմների հրակողությամբ թշեցին դեպի հարավ: Ծանապարթին տղամարդկանց խմբերով սպանում էին, իսկ գեղեցիկ կանանց տանում թուրքական հարեմները: Մնացածը մեռան քաղցի, զրկանքների և ուժասպառության հետևանքով, և միայն մի խղճուկ մասը հասավ Եփրատի ափերը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 85:

որտեղ, ամեն միջոցից զուրկ և առանց որևէ օգնության, կարճ ժամանակ անց մահացավ¹:

Բերված փաստերից տեղեկանում ենք, որ Վանի ինքնապաշտպանության մասին ավստրիական թերթերը հաղորդում էին այնպես, ինչպես թուրքական մամուլը՝ թե իբր հայերը ռուսների հետ միասին պատերազմ էին վարում Թուրքիայի դեմ: Նրանք հաղորդում էին նաև 150 000 մահմեդականների ջարդերի մասին, որ իբր իրագործել էին հայերն ու ռուսները:

Հայերի կոտորածների աննախադեպ չափերը հարկադրեցին Պալապիշինին՝ զգուշացնել Թալեպին, որ Թուրքիան դրանով ինքն իրեն է վնասում: Հեռագրերից մեկում նա նշում է, որ Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը Մոսուլ՝ մեծ հեռավորության և օթևանի ու սննդի բացակայության պայմաններում հավասարագոր է մահվան դատապարտման:

Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հալեպի հյուպատոս Դանդինին, որը բռնագաղթի մեղքը վերագրում էր հայերին, համարելով, որ կառավարությունը հայերի թշնամական դիրքը փոխելու ապարդյուն ջանքերից հետո ստիպված էր նրանց տեղահանել արևելյան վիլայեթներից: Նա գրում էր, որ հայերի արյունոտ կոտորածների մասին լուրերը հավատ չեն ներշնչում, այլ պարզապես երկրի ներսում տեղի են ունեցել վտանգավոր հայկական տարրի մեծ թվով զանգվածային մահապատիժներ: Հյուպատոսը առաջին հերթին մեղադրում էր Անտանտին, որը նրա կարծիքով այդ շրջաններում քրիստոնյաներին անհետանկարային ոտնձգությունների էր սադրել կառավարության դեմ²:

Ծարունակելով ավստրիական հյուպատոսի միտքը, Ա. Օհանջանյանը ուշագրավ փաստեր է բերում նաև որոշ վալիների դժգոհության մասին, թուրքեր, որոնք ճիշտ չէին համարում կառավարության գործողությունները հայերի դեմ և չէին ցանկանում կատարել բռնագաղթի հրամանները: Դրանցից էին՝ Հալեպի վալի Ջեյալ բեյը, որին տեղափոխեցին Կոնիա, Դիարբեքիի վալին և Լիջեսի կայմակամը, որոնց պաշտոնից հեռացրին և սպա զաղտնի սպանեցին: Հայերի հալածանքներին դեմ էին նաև կոմիտեի անդամ Ահմեդ Ռիզա բեյը, շեյխ Ուլ Իսլամը, երիտթուրք և լիբերալ ընդդիմության առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքին և նման բարձր դիրքի էլի ուրիշ թուրքեր: Ա. Օհանջանյանը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 90—91:

² Նշվ. աշխ., էջ 99:

քաղվածք է կատարում Իսմայի Հաքքիի հրապարակած լրագրային մի հոդվածից, որտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններ են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչն ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Այնինչ մենք, իբրև իսկական օսմանցիներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ Եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սուկայի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորմաբար հալածում են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում: Մենք ամբողջ սրտով կարեկցում ենք մեր հայրենակիցների դժբախտությանը»¹:

Դեսպանի խորհրդական Թրատյումանդորֆի Վիեննա ուղարկած մի զեկուցագրից, որը զետեղված է «Եղեռնի թվերը» բաժնում, տեղեկանում ենք, որ հայության մի մասին փրկելու նպատակով ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն Թայեաթին առաջարկել է թույլ տալ նրանց արտագաղթել Ամերիկա: Սկզբում Թայեաթն ընդունել է այդ առաջարկը, սակայն հետագայում հարուցել է ամենատարբեր դժվարություններ:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամյենցկու մի հաղորդման մեջ խոսվում է դասալիքների ընտանիքներին պատժելու գործողությունների մասին և պարզաբանվում, որ քրիստոնյաների դասալքության պատճառը նրանց նկատմամբ թիրս վերաբերմունքն էր, զինվորներին որպես ճանապարհաշինարարներ օգտագործելը:

Բաժնում ներկայացված է Վատիկանի Ափրակ Հ. Հուֆերի՝ 1915 թ. աշնանը Վիեննայում կազմած հուշագիրը բնագաղթի ենթարկված հայերի ճակատագրի մասին, որին նա ականատես էր եղել Էրզրումում: Ըստ նրա, «տեղահանում» բառը նշանակում էր տղամարդկանց ոչնչացում, կանանց առևանգում, բռնի մահմեդականացում: Նա նշում է, որ թուրքերն իրենք սպանված հայերի թիվը համարում են 500 000, տեղահանվածներինը՝ 900 000:

Հիշատակվում է գնդապետ Կրեսի վկայությունը, ըստ որի թուրքական իշխանությունների կողմից մի հին եկեղեցում բացված որբանոցում տեղավորված էին 500 ծնողագուրկ երեխաներ: Նրանք պատ-

կած էին բարակ ծղոտե խսիրների վրա, առանց վերմակների, թեթև գիշերանոցներով: Երեխաները ցրտից դողում էին: Նրանք օրական երեսուն գրամ հաց էին թաա ջրիկ ապուր էին ստանում: Նրանք բուրբը լուռ էին, ու անտարբեր, աչքերի մեջ՝ առ ու սարսափ¹:

Անդրադատնապով Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցին, Ա. Օհանջանյանը բաղդատում է տարբեր վկայություններ և հանգում այն եզրակացության, որ մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի վերջը պետք է զոհված լինեն մեկ միլիոնից ավելի հայեր:

Ա. Օհանջանյանը բերում է նաև ավստրո-հունգարական պաշտոնյաների մի շարք վկայություններ, որոնք ժխտում են այն կեղծիքը, թե իբր հայերին տեղահանում էին միայն սահմանամերձ շրջաններից և պարզում, որ նրանց անապատներ են տեղահանել բոլոր մարզերից: Այսպես, Պալավիչինին հաղորդում է Ադրիանապոլսից հայերի վտարման մասին: Նա նշում է, որ անկարելի է նկարագրել արտաքսումների ժամանակ տեղի ունեցող տեսարանները: Հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին դուրս էին քաշում անկողնուց և ուժով տանում:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամյենցկին իր զեկուցագրերից մեկում խոստովանում է, որ այն եղանակը, որով տեղի է ունենում հայերի վտարումը, հակասում է մարդասիրական բոլոր սկզբունքներին: «Այս գործելակերպը,— գրում է հյուպատոսը,— որը ստորագրյալներս տեսել ենք այստեղ, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ միայն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացման, այլև, և ավելի շուտ, նրա բնաջնջման հետ... բաներ են կատարվում, որոնց ըմբռնելու ի վիճակի կլինի միայն բոլորովին աղճատված բանականությունը և բարբարոսական ու գազանային հոգին»²:

Պալավիչինին հաղորդում էր, որ հալածանքները շարունակվում են նախկին դաժանությամբ: Նոր հավաքատեղին Հալեպն է, որտեղ, սակայն, քերն են հասնում, որովհետև տեղահանվածներին ոչ հաց են տալիս, ոչ էլ ջուր: Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացու ձեռքակալել և զինվորական դատի էին տվել, որովհետև նա հայերին հիսուն հատ հաց էր բաժանել: Մի տեղ հավաքել են 2000 հայերի և սպանել ինչպես գազանների:

Պալավիչինին խոսում է թուրքական կառավարության կողմից ճարակորեն սարքված և տարածած մի հուշագրի մասին, որով հայերը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 102:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 110:

² Նշվ. աշխ., էջ 118:

ներկայացվում էին որպես ըմբոստ հպատակներ և Անտանտի լրտես-
ներ: Հավանություն տալով հայերի մասնակի տեղահանումներին, նա
գտնում է, սակայն, որ կատարվածը ընդմիջտ անարգանքի բիծ կմնա
թուրքական կառավարության համար:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Օհանջանյանի
«Պատասխանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի
քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժը
էնվերն ու Թալեաթն էին: Սակայն հեղինակը վկայակոչում է պատմա-
բան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը, ըստ որի գլխավոր շարժիչ ուժն, ան-
շուշտ, Թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն
բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կա-
րիները:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչիևի, Նադամլեցկու,
Թրատիմանուրթի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացու-
ցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական
կառավարությունը¹: Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքա-
կան կառավարության՝ մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ձախողակ փոր-
ձերը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ սիյուրբահայ
սովար ու բազմաթիվանդակ պատմահուշագրական, փաստավալե-
րագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականու-
թյան մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատ-
մաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության գիտա-
կան պատմությունը նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանա-
պարհին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 116—119:

Գ Լ Ո Ի Խ Ե Ե Ր Բ Ո Ր Գ

1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայոց Մեծ եղեռնի արյունաթաթալ պատմությունը Հայաստանի
խորհրդայնացումից հետո տառամայակներ շարունակ քաղաքական
պատեհապաշտության նկատառումներով ի վերուստ պարուրվեց մի-
տումնավոր լուրջան և մոռացության անթափանց շղարշով, որովհետև
դրա գլխավոր սաղրիչներ ու պատասխանատուներ հոչակվեցին հայ
ազգային քաղաքական կուսակցությունները, նրանց դեկավար գործիչ-
ները և հայոց ազատամարտիկները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի իրա-
դարձությունների վերաբերյալ ծայրահեղ տեսակետներ է արտահայտել
պրոֆ. Լեոն (Առաքել Բաբախանյան): «Անցյալից» աշխատության հիմ-
նգեղորդ՝ «Համաշխարհային պատերազմ» գլխում կամավորական շար-
ժումը որակելով իբրև չկշռադատված, ոռուսական բանակի շտաբի կողմից
Դաշնակցությանը հանձնարարված որոշում, նա գրում է. «Ավելում էր կա-
մավորական շարժումը: Հայ ժողովուրդն ուներ ոռուսական բանակի մեջ
հարյուր հազարից ավելի զինվորներ: Այս բավական չէր: Կազմվում էր
առանձին և հատուկ հայկական կամավոր զինվորություն: Եվ այս նշա-
նակում էր, թե հայ ժողովուրդն առանձին իր կողմից էր պատերազմ
հայտարարում Թուրքիային: Այսպես էր քառորդարյա հայդուկային
դաստիարակությունը, միշտ հանդուգն, խիզախ, բայց և միշտ անհիմաստ
ու երազական... Եթե չլիներ 1914-ի ամառը Հ. Հ. Դաշնակցությանը կամ
նրա նման մի այլ ֆիդայական հիմնարկություն, կարո՞ղ էր առաջանալ
հայկական առանձին կամավորական շարժում:— Երբեք»¹:

Խոսելով Դաշնակցության՝ Էրզրումի ժողովում թուրքերի առաջար-
կության առթիվ (իսկ նրանք առաջարկում էին հայերին՝ ապստամբել

¹ Լեո. Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 284—285:

Ռուսաստանի դեմ և իրենց տրամադրել կամավորներ, փոխարենը իրստանալով հայերին ինքնավարություն ռուսական Հայաստանի սահմաններում— Մ. Կ.) կաշարած որոշման մասին, Լեոն գտնում է, որ դա միակ կարելին էր սալի և կռանի մեջ տրորվող մի փոքր ազգության համար: «Նա չընդունեց երիտասարդ թուրքերի առաջարկությունը,— գրում է Լեոն,— հայտարարելով, որ Դաշնակցությունը ծագող պատերազմի մեջ իրեն չեզոք կպահի: Բայց բարձր մարմնի այս որոշումը մնաց մեռած տառ թղթի վրա: Հարց վճռողներ հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտեն և կոլլեասի կրեդիտը: Գաշնակցությունը չեզոք չէ, այլ միանում է ռուսներին: և տալիս է: Արանց, այն, ինչ մերժել էր թուրքերին— կամավորական խմբեր, պատերազմ մղելու համար և ապստամբություն թուրքաց Հայաստանում»¹: Լեոն դա համարում է ռճրագործ որոշում, որը կաշարվել էր ոչ միայն առանց բուն երկրի գիտության, այլև հակառակ նրա ցանկության: «Ժողովուրդը Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի պոռոտախոսներից շատ լավ էր հասկանում իր դրությունը և միայն մի բան էր ցանկանում— որ իրեն թույլ տրվի անցկացնել պատերազմական փոթորիկը, ինչպես ինքը կարող էր,— շարունակում է նա:— Այսպես չեղավ, դժբախտաբար: Այդ ժողովուրդը, անմեղ ու անկեզու մի ամբոխ, «փրկիչներ» չափազանց շատ ուներ և նրա համար, դրա հետևանքով, փրկություն չէր մնում այլևս»²:

Հայերին համեմատության մեջ դնելով լեհերի հետ, Լեոն գրում է, որ վերջիններս չխարբեցին Նիկոլայ Նիկոլաևիչի մեծախոս դիմումին և այն ընդունեցին առանց հորթային հրճվանքի, նույնիսկ սատն պետարբերությանը, ոչ կամավորական գնդեր կազմեցին, ոչ էլ ապստամբություն բարձրացրին Գալիցիայում: «Իսկ մե՞նք,— շարունակում է Լեոն:— Մենք նույնիսկ Նիկոլայ Նիկոլաևիչի կոչն էլ չունեինք ձեռներին, բայց այնքան խոսեցինք ու թղալեցինք, թե պետք է, որ մենք էլ կոչ ունենանք, այն էլ ոչ թե Նիկոլայ Նիկոլաևիչից, այլ հենց իրենից՝ Նիկոլայ Բ-ից, որ քրագիրների մեջ, այն էլ, անշուշտ դաշնակցական կամ հնչակյան մամուլի սատարությամբ, կազմվեց մի հրեշտակոր ստա— իբր թե Նիկոլայ Բ-ն կոչ է ուղղել հայերին և նրա մեջ ասել՝ «Հայեր, եկե՛ք է և ձեր աանջանքների վերջը» և այլն: Այս սուտը երկու ձեռքով բռնեց թուրքական կառավարությունը և զետեղեց մեղադրական կետերի մեջ, որոնցով ամբողջ թուրքահայությունը դատապարտվում էր բնաջնջման:

Կոնսերվատիվ սենյակի ժողովուրդ չէինք, այլ կտրի ժողովուրդ էինք, ինչ ունեինք՝ հրապարակի մեջ էր: Նույնիսկ ինչ չունեինք էլ, դարձյալ հրապարակի մեջ էինք դնում: Այս պատճառով էլ չափազանց հեշտ էր մեզ թակարդի մեջ գցելը, մեզ լավ ջարդելը և նույնիսկ արմատահան անելը»¹: Հայոց ցեղասպանության արատճառների մասն պարզունակացումը կարծեք թե վերցնում է անգամ պատասխանատվությունը երիտթուրքական ռճրագործների վրայից և թեթև ձեռքով ամեն ինչ բարդում հայերի վրա, մտայնություն, որը, մեր կարծիքով, հույժ մերժելի է:

Խոսելով Անդրանիկի, Համազասպի և, մասնավորապես, օսմանյան պատվամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փատրոմանյան) Թիֆլիս գալու և կամավորական շարժման կազմակերպմանը ձեռնամուխ լինելու մասին, Լեոն գրում է. «Ավելի մեծ անտակտություն Դաշնակցությունն իր կյանքում չէր արել: Ոչինչ բան այնքան չկատաղեցրեց երիտասարդ թուրքերին, որքան այն հանգամանքը, որ թուրքական պատվամենտի անդամն անցնում է Թուրքիայի դարավոր ռիսերիմ թշնամու կողմը՝ Թուրքիայի դեմ կռվելու համար: Հայերի պետական դավաճանության ապացույց է այն լուսանկարը, որ ներկայացնում է այդ պատվամենտի անդամին իր զինվորների հետ: Եվ այդ փոքրիկ մարդն իր փոքրիկ փառասիրությամբ, ով գիտե որքան ուժ է տվել այն ձեռքին, որ ստորագրում էր թշվառ թուրքահայության բնաջնջման ծրագիրը»²:

Լեոն բառացիորեն մեջ է բերում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի՝ Գևորգ կաթողիկոսին ուղղված 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ի պատասխանը և ցույց տալիս, որ այնտեղ ոչինչ նոր բան չկար, այլ միայն այն, ինչ ռուսաց կառավարությունը առաջարկել էր Թուրքիային 1913-ին և կրոնատվել էր Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ: Մինչդեռ ոգևորված հայ գործիչները մեկնաբանում էին այդ պատասխանը այնպես, որ տեսցվում էր, թե վարչապետ Գորենիկինը խոստացել է անգամ անկախ Հայաստան: Մինչդեռ ռուսաց կառավարության խոստումն անորոշ էր, մշուշային, ինչպես էր 1878-ին: «Պարզ է, զարհուրելի պարզ այդ նամակի երկրորդ մասը,— շարունակում է Լեոն,— որից երևում է, որ կառավարության դրած պայմաններից մեկը եղել է հայկական ապստամբություններ հարուցանելը Թուրքաց Հայաստանում, և այս պայմանը ընդունել են հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 288:

² Նույն տեղում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 289—290:

² Նշվ. աշխ., էջ 292:

լերը: Պատմությունը զարհուրանքով կարճանագրի այս փաստը և կասե, որ այս այլևս հիմարություն չէ, անմտություն չէ, այս՝ եղեռն է... Պատերազմի ժամանակ ապստամբեցնել մի ժողովուրդ՝ նշանակում է պարզապես բոլոր իրավունքները տալ պատերազմող երկրի կառավարության, որ նա հրով և սրով ոչնչացնե այդ ապստամբած ժողովուրդը»¹:

Նմանատիպ արտառոց տեսակետները տեղ գտան նաև պրոֆ. Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ, որտեղ նա անցյալ դարի 90-ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեռնի հիմնապատճառ համարեց «հայկական ապստամբությունները»: Առանց վարանելու Լեոն գրում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել, և եթե չլիներ Դաշնակցությունը, ապա հայությունը չէր խելդվի արչան ծովի մեջ²:

Հետին թվով Լեոն դատապարտում է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի, որի անդամներից մեկն էլ, ի դեպ, ինքն էր և Կովկասի փոխարքայության կազմակերպած կառավորական շարժումը, այն որակելով իբրև «զարհուրելի, հրեշափորագույն բոլոր մարդկային ոճիրներից»³:

Եվ արդեն զարմանալի էլ չի թվում, որ բազմափաստակ պատմաբանը ցավալիորեն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սասունի, Բաղեշի, Ծապին-Գարահիսարի, Ջեթունի 1915 թ. հերոսամարտերը:

Դե ինչ, չմեկնաբանենք: Ասենք միայն, որ դրանից հետո թուրքերն առանձնապես մեծ նեղություն չէին կրելու՝ իրենց զարհուրելի եղեռնագործությունն արդարացնող «հիմնավորումներ» որոնեին:

•••

Հայրենական պատերազմության մեջ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի շուրջ պարտադրված մոտավորապես քսոորդյարյա լուրջան քողը պատռելու առաջին քայլերը ձեռնարկեց և Եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրման հիմքերը դրեց ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը, որը դեռևս 1946-ին պաշտպանեց դոկտորական դիսերտացիա՝

¹ Նշվ. աշխ., էջ 294:

² Լեո: Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը: Բ հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 118—121:

³ Նշվ. աշխ., էջ 111:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական դեսպոտիզմի դեմ (1850—1870 թթ.)» թեմայով, որը 1955-ին հրատարակվեց իբրև մենագրություն¹: Ի թիվս անցյալ դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման մի շարք առաջնահերթ հիմնահարցերի, նշված հիմնարար մենագրության մեջ Մ. Ներսիսյանը, մերկացնելով արևմտյան պետությունների հակահայկական քաղաքականությունը հայ ազատագրական շարժման վերաբերմամբ, բարձրացրեց նաև Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը՝ գրելով. «Նույն արևմտյան պետությունների «չեզոքության» և հովանավորող քաղաքականության պայմաններում թուրքական շարժարարները կազմակերպեցին հայ բնակչության մասսայական կոտորածներ 1909 թվականին Ադանայում և առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում ու Թյուրքիայում: Այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, Իթթիհատի դահիճները սրի քաշեցին մեկ միլիոն մարդ: Ինքնին հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի այս մատաչական ջարդերի համար քիչ հանցանք չունեն նշված պետությունները, որոնք, ինչպես արդեն տեսանք, հանդես եկան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման դեմ»²:

Առավել հանգամանորեն Մ. Ներսիսյանը Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցին անդրադարձավ Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագրում» հրատարակած «Արևմտահայերի մատաչական կոտորածները 1915—1916 թվականներին» ընդարձակ հոդվածում³:

1. Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակումը

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման ասպարեզում շրջադարձային եղան 1960-ական թվականների սկզբները, երբ մախապատրաստական գործունեություն ծավալվեց հայոց պատմության այդ արյունոտ բաց վերքի 50-ամյա տարեկիցը մեր իրականության մեջ առաջին անգամ բարձրաձայն նշելու ուղղությամբ: Ի թիվս տարաբնույթ այդ ձեռնարկումների, հրապարակ եկան պատմագիտական առաջին հետազոտությունները, որոնց շարքում ելակետային նշանակություն ունի Հայոց

¹ Մ. Ն. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ (1850—1870 թթ.): Երևան, 1955:

² Նշվ. աշխ., էջ 339:

³ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, թիվ 5:

ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում մեծ ախառն է ներդրել բազմալատասակ հայագետ-պատրան, ակադեմիկոս Արսիսյանը: Հայաստանի կենտրոնական պատմական արխիվում և ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի պրոֆ. Լեոյի ֆոնդում նա հայտնաբերեց և դեռևս 1965-ին «Պատմա-քանակական հանդեսի 1965-ի թիվ 1-ում «Նյութեր հայկական կոտորածների մասին» խորագրով հրատարակեց թվով ինն արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք լույս են տրուում շատ հարցերի վրա: Նախնական խոսքում ականավոր պատմաբանը նշում է, որ սուլթանական Թուրքիայում հայկական զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան դեռևս 19-րդ դարի վերջերին, երբ արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894—1896 թթ. բնաջինջ արեց մոտ 300 000 հայերի: Սակայն երիտասարդ թուրքերի ազգայնամոլ ու ռազմատենչ կուսակցությունը, որը իշխանության գլուխ անցավ 1908-ին, չցանկանալով լսել անգամ ազգային փոքրամասնությունների որևէ իրավունքի մասին, նախապատրաստեց մի նոր, անօրինակ հանցագործություն: Որպեսզի վերջ տա Հայկական հարցին, նա որոշեց ֆիզիկապես ոչնչացնել օսմանյան ծանր լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդին¹: «Այդ զարհուրելի ծրագիրը, — շարունակում է նա, — թուրքական կառավարությունը ամենայն բարբարոսությամբ իրականացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Չարդերն սկսվեցին դեռևս 1914 թ. վերջերին: Ազգրում նեղորեն և գաղտնի կոտորեցին դիմադրության բնորոշ բնակչությանը՝ մեծ մասը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին և անլու ոչնչացվեցին արևմտահայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Զոհերի թվում էին ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ ու հրատարակախոսներ՝ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Զարդարյանը և շատ ուրիշներ: Զարդարյաններն այնուհետև անցան անօգնական բնակչության համընդհանուր կոտորածներին: Սկսվեց կանանց, երեխաների ու ծերերի անխնա բնաջնջում, ընդ որում, նրանց մի մասը կոտորվեց հայրենի գյուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որը բռնի տեղահան էր արվել՝ ճանապարհներից, երրորդ մասը ոչնչացավ Միջագետքի անապատներում:

Կոտորածները իրականացվեցին ամենազազանային ձևերով: Ականատեսները, որոնց թվում հայեր, արաբներ, քրդեր, թուրքեր, եվրոպացիներ ու ամերիկացիներ, սարսափով են պատմում կատարված զազրելի ոճրագործությունների մասին:

Հայկական կոտորածները, որ առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ., շարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կայսրության մյուս անկյուններն արքայազմի հայ բնակչության նկատմամբ: Զարդեր տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ վայրերում²:

Հայերի մասսայական կոտորածները Մ. Ներսիսյանը որակում է իբրև ցեղասպանության-գեոցիդի քաղաքականություն, որը մանրամասնորեն մշակվեց և անողորքաբար իրականացվեց երիտթուրքերի կառավարության և մասնավորապես նրա երեք դեկավարների՝ արյունարբու դահիճներ Թալեաթի, Էնվերի ու Զեմալի կողմից:

Հրատարակված առաջին երկու փաստաթղթերը արևմտահայերի պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Աբջարունու Պոլսից ուղարկված նամակներն են Գևորգ 5-րդ Սուրենյանին:

Առաջին նամակում, որը գրված է 1912-ի սեպտեմբերի 4-ին, պատրիարքը իր հուսախաբությունն է հայտնում 1908-ի օսմանյան տահմանադրությունից, որի հռչակումից հետո ոչ միայն հայերի վիճակը որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց, այլև Ադամաչի անավոր կոտորածով (1909 թ. — Մ. Կ.) սկսվեց չարագործությունների նոր շրջան, որոնց թատերաբեմ դարձան հատկապես Վանի, Ադամաբի, Բաղեշի, Մշո և Սղերդի վիճակները: «Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գուժեցին սպանությանց, ավարտությանց. առևանգումներու դեպքեր, և բռնագրուչիկ իլյամացումներ, նույնիսկ անչտիհասանելոու, որ տեղական իշխանության պաշտոնեից աչքին առջև և անոնց անտարբերության, չբսեկեք՝ գաղտնի համեմտության կամ մեղաակցության շնորհիվ՝ ի գործ կորվին մերազնեից դեմ, որ անզեկ ու անպաշտպան կզտնվին խուժուժ ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարսվն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և ավարները շարունակելու, և կապառնա սպառսպառ չբացնելու հայ ժողովուրդը (քննադատմն իմն է — Մ. Կ.), եթե անմիջական և իրական միջոցներ ի գործ չդրվին պաշտպանելու հառար գայն...

Ահավասիկ, Վեհափառ Ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիո Զեր հուտին:

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Երևան, 1982, էջ 852:

² Նշվ. աշխ., էջ 852:

վիճակը՝ հարատև կեղեքում, անվերջ և անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերություն կառավարության կողմէ, հուզմունք ազգին մեջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմէ այ բողոք և առաջարկ, դիմելու ուր որ անկէ և հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար»¹: Կարելի է, ուրեմն, անվարան հետևողքնել, որ եղեռնի ուրվապատկերը արևմտահայության առջև կանգնած էր առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռ շատ առաջ, 1912-ին, և միանգամայն անհիմն է կոտորածները պատերազմից քիտղ հանգամանքների հետ առնչելը: Մեր ասածի հաստատումն է պատրիարքի երկրորդ նամակը կաթողիկոսին՝ թվագրված 1913-ի մայիսի 24-ին, որտեղ ուղղակիորեն ասված է. «Գալառական առաջնորդարանն հասած հավաստի տեղեկություններն իրազեկ լինելով, որ բնագավառի հայ ժողովրդից վիճակը հետզհետե կվատթարանա և հայկական ընդհանուր կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կգտնվի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), և մահավանդ նկատելով, որ Սահմ. Օսմ. կառավարությունն ևս, համիտական կառավարության նման, հետևելով հայահալած գաղտնի քաղաքականության մը, Հայաստանը կուզէ պարպել հայ ժողովրդին, ուղղակի, բայց ավելի անուղղակի միջոցներով մղելով վշտաշարժար թշվառ հայությունը արտագնալի...»²:

Երրորդ և չորրորդ փաստաթղթերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Մ. Գիրսի գաղտնի հեռագրերն են՝ ուղարկված Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Սազոնովին, 1913-ի սեպտեմբեր-հոկտեմբերին, որոնցով դեսպանն ահագանգում է թուրքական կառավարության կողմից մուսուլմանական ավազակախմբերին զինելու և հայկական ջարդեր նախապատրաստելու մասին:

Հաջորդ փաստաթղթերը բուն եղեռնի իրականացման վերաբերյալ պերճախոս վկայագրեր են: Այսպես՝ Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Տեր-Ավետիսյանի 1915 թ. մայիսի 28-ի նամակում՝ ուղարկված կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին (փաստաթուղթ 6) վիճակագրական տույգ ու ցնցող տվյալներ են բերվում ցեղասպանության մասշտաբների մասին: Տեղեկանում ենք, որ Խնուսի 27 հայկական գյուղերի 3322՝ տուճ. հայերից ազատվել են 128, Ներքին Բուլանջիսի 11 հայ գյուղերի 1000 տնից՝ 21, Վերին Բուրանջիսի 15 հայ գյուղերի 2225 տնից՝ 40, Մանազկերտի 27 հայ գյուղերի 1089 տնից՝ 15,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 353—354:

² Նշվ. աշխ., էջ 355:

Խլաթի 24 հայ գյուղերի 2150 ընտանիքից՝ 20 մարդ և այլն: Ազատվածներն էլ բոլորը մերկ ու բոքիկ են, երեսուն օր հաց չեն կերել, սնվել են բանջարներով ու բույսերով, կատարելապես մեռելի դեմք ունեն՝: Գրեթե նույն պատկերն է Արծկեի, Ականցի, Բաղնցի և Այնթափի գավառակներում, ուր մարդ է ուղարկված ու ստուգված, որ այնտեղ էլ բոլոր հայ տղամարդիկ սրի են քաշվել, իսկ գեղանի կանայք գերեվարվել են: Հիշատակվում է, որ կոտորածների գոյիս կանգնած է ինքը՝ կառավարությունը:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Արևհտահայերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ուղարկված ամերիկահայերի հոգևոր առաջնորդ, ծայրագույն վարդապետ Վեհունուն (փաստաթուղթ 7):

Այնտեղ նշվում է, որ որևէ գրիչ կամ թերան չի կարող նկարագրել այն զարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներին Թուրքիայի մի ծայրից մինչև մյուսը, առանց խնայելու ամենափոքր գյուղը կամ գառավալ ձերուցին և կաթնակեր մանուկը, և որ համիդյան կոտորածները չնչին քան են սրա մոտ: Այս անգամ գործադրվածը իսկապես բնաջնջումի ծրագիր է, և Դիարբեքիի Ռեշիդ, Բիթլիսի Աբդուլհալիգ, Կարան Թահսին և այլ կուսակալներ արդեն պարծանքով հեռագրել են կենտրոնական կառավարությանը, թե իրենց նախանգներում այլևս ոչ մի հայ չկա (ընդգծումը նամակագրինն է— Մ. Կ.): Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեց խաղաղ ժողովրդի վրա, այլ նույն ինքը՝ կառավարությունը, որն իր ծրագիրը գործադրեց զինվորների, ժանդարմների, ոստիկանների և մանավանդ հրոսակախմբերի ձեռքով: Հրահանգը տրվեց կենտրոնից և ամեն կողմ գործադրվեց անխճորեն:

Այնուհետև նամակում նշվում է, որ կոտորածը հատկապես ահռելի է եղել Մուշում, Բաղեշում, Տիգրանակերտում, Եդեսիայում, Տրապիզոնում, Ծապին-Գարահիսարում, Բղիում, Բարսում, Երզնկա-Քեմախում, ուր գրեթե ոչ մի հայ չի ազատվել: Հայաստանի մյուս նահանգներում ազատվածներ կան, սակայն նրանք կազմում են հազիվ 5 տոկոսը: Լեռներն ու բանուկ ճամփաները դիակներով լցվեցին, գետերը օրերով դիակներ էին տանում իրենց ալիքների վրա: Նամակագիրը նշում է, որ մարդկային պատմությունը նման գազանային դեպքեր չի արձանագրել նույնիսկ նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Զիհաղը լիովին գոր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 357—358:

ծաղրվեց, որովհետև հայերը օրենքից դուրս և իսլամի թշնամի հայտարարվեցին և նրանց կրանքը, պատիվը և ինչքը «հելլալ» համարվեցին, սպանությունը, բռնաբարությունը և կողոպուտը կրոնական պարտականության վերածվեցին նույնիսկ պաշտոնական անձանց համար»¹:

Նամակի հեղինակը գրում է նաև հազարավոր հայ զինվորների կոտորածի և մահվան պատճառներով իսլամացած լինելու մասին: Ինչ վերաբերում է վանքերին ու եկեղեցիներին, ապա որանք մեծ մասամբ կործանվեցին ու պղծվեցին, որոնց թվում Մշո Ս. Կարապետ, Կարնո Կարմիր վանքերը, Սեբաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները թնդանոթով հիմնահատակ արվեցին, իսկ հոգևորականությունը գրեթե անբողջովին կոտորվեց, որոնց թվում էին Կարնո առաջնորդ Սեբաստեպիսկոսոս Սաաթետյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թորյանը, Ծապին-Գարահիսարի առաջնորդ Վարդիմակ ծայրագույն վարդապետ Թորեկյանը, հաբերդի առաջնորդ Անանիա ծայրագույն վարդապետ Հազարապետյանը, Մշո առաջնորդ Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանը, Տիգրանակերտի առաջնորդ Մկրտիչ ծայրագույն վարդապետ Չղատյանը, Եփրոսիմ առաջնորդ Ծավարչ ծայրագույն վարդապետ Սահակյանը, Խարբերդի առաջնորդ Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Խորենյանը և շատ ուրիշներ (թվարկվում են ևս 18 բարձրաստիճանի հոգևորականների անուններ): Ամփոփելով զոհերի թիվը, Չալեն արքեպիսկոպոսը գրում է, որ այն մեկ միլիոնից պակաս չէ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.):

Նամակի վերջում պատրիարքը գրում է, որ հայության բնաջնջման այս ծրագիրը, որ վաղուց հղացված էր, գործադրվեց՝ պատրվակ բռնելով Վանա դեպքերը, Կովկասի սահմանագլխին հայերի շարժումները և իբր թե ներքին զավառներում հայերի ասպետամբելու մտադրությունը: Դաշնակից պետությունների սպառնալիքները ոչ միայն արժեք չունեցան, այլև պատճառ դարձան ավելի աստիպացնելու հաշտմանը²:

Ոչչագրավ դիտարկումներ է պարունակում ռուսական բանակի շտաբ-կապիտան Կրիմ Ծամբալչի 1918 թ. փետրվարի 14-ին Մուշից ուղարկված զեմուցագիրը Կովկասյան 2-րդ հրաձգալիս դիվիզիայի հրամանատարին (փաստաթուղթ 8): Այստեղ նշվում է, որ հաղորդվող տեղեկությունները հավաստի են, որովհետև հիմնված են իրարից ան-

կախ հարցաքննված հայերի և թուրքերի ցուցմունքների վրա: Հաղորդվում է, որ պատերազմի նախօրեին տեղի հայերը դիմել են Պոլսի հայոց պատրիարքարան՝ պատերազմի դեպքում իրենց վարքագիծը ճշտելու վերաբերյալ, պատասխան են ստացել, որ նրանք պարտավոր են ենթարկվել իրենց միապետի կամքին, որից հետո հոժարական զինվորագրվել են թուրքական բանակի շարքերը: Միայն 1915 թ. սեպտեմբերի կեսերին, երբ Էրզրումում գերմանական սպաները անցկացրին թուրքական զորքերի ստուգառես, հայ զինվորներից վերցրին զենքը, բացատրելով այդ քայլը քրիստոնյաների դավաճանության մտավախությամբ: Դրանից հետո հայերին ուղարկեցին աշխատանքային, գումակային և այլ օժանդակ գործամուտեր, և հայերն սկսեցին մասսայաբար դասալքել¹: Ի դեպ, վերջին պնդումը փաստական այլ նյութերով մերժվում է: Միշտ է, հայ զինվորների մի ինչ-որ մաս դասալքել է, բայց այդ երևույթը զանգվածային բնույթ է կրել հենց թուրք զինվորների շրջանում:

Նա վկայում է, որ հայերը կատարում էին զինվորական ծառայություն և վճարում բնաթերային զինվորական հարկ, ընդ որում զինակոչի էին ենթարկվում 20—45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, իսկ զինվորական հարկը նրանցից զանձվում էր նրանց ունեցած պարենամթերքի պաշարի մեկ երրորդի չափով, ընդ որում այն հավաքվում էր մի քանի անգամ:

Ծառաք-կապիտանը գրում է, որ Վանի գրավումը կոտորածներն ակնդու ազդանշան դարձավ, ընդ որում Թուրքիայով մեկ լուրեր էին պատվում, թե Վանը գրավել են հայերը, թե ռուսահայերն ու թուրքահայերը կռվում են ռուսական զորքերի շարքերում, դրա համար քրիստոնյաներին պետք է կոտորել, և այդ լուրերն ամենայն հավանականությամբ տարածում էր կառավարությունը:

Ռուսական բանակի սպան ակաճատես հայերի պատմածների հիման վրա նկարագրում է կոտորածի սովորական դարձած հետևյալ եղանակը. փորվում էր մի մեծ փոս, նրա եզրերն էին բշվում կանայք և երեխաները, և մայրերին հարկադրում էին փոսը հրել իրենց երեխաներին, որից հետո մի քիչ հող էր լցվում, հետո կապկարված հայ տղամարդկանց աչքերի առջև բռնաբարվում և սպանվում էին կանայք, ապա վերջապես սպանվում էին տղամարդիկ, և փոսը գրեթե լցվում էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 361—362:

² Նշվ. աշխ., էջ 365:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 366:

դիակներով: Քրիստոնյաների մի մասին կամուրջներից գցում էին գետը: Մուշի մոտ Եփրատ գետը թափվեց 25 000 դիակ:

Խորհելու առիթ է տալիս Կ. Շամխալչու այն վկայությունը, թե այդ գազանությունների դեմ բողոքեց տեղի մուսուլմանական հոգևորականությունը, ընդ որում Մուշ քաղաքի իմամ շեյխ Ապիս Կադիրը անձամբ դիմեց մյուսթեսարիֆ Սարվաթ-բեկին՝ խնդրելով հարգել Մուհամմեդի օրենքը, որը թույլատրում է սպանել միայն զենք կրելու և դիմադրելու ընդունակ 15—60 տարեկան տղամարդկանց, բայց իբրև պատասխան տուգանքով ձերբակալվելու և հրապարակալնորեն հայհոյվելու սպառնալիք: Դրանից հետո իբր քաղաքի հոգևորականության և աշխարհիկ իշխանությունների միջև թշնամանք ակավեց, և դրանից հետո հոգևորականությունը հետ կանգնեց հասարակական կյանքից ու միաժամանակ ակսեց թաքցնել հայերին՝ ենթարկվելով անհանգստեանի և ուտիկանության տուգանքներին ու վիրավորանքներին: Հայերին հովանավորողների շարքում հիշատակվում են Մուշի իմամ շեյխ Ապիս Կադիրը, շեյխ Աբդուլ Համիդը, հարուստ և անվանի անձինք՝ Ջաֆար-աղան ու նրա եղբայր Նադիր խանը, Թադի-օղլին և ուրիշներ: «Հայերի ցուցմունքների համաձայն,— գրում է շտաբ-կապիտանը,— առհասարակ ողջ հոգևորականությունը առանց բացառության պաշտպանել է իրենց»¹: Մեր կարծիքով այստեղ սակա է թուրք «մարդասեր» հոգևորականության դերի որոշակի չափազանցում և իրականության խեղաթյուրում: Իման դեպքեր, անշուշտ, եղել են, բայց դրանք այնքան քիչ էին ու հազվադեպ, որ կաթիլ էլ չէին դժոխքի օվկիանոսում: Չպետք է մոռանալ, որ սրբազան պատերազմի և կրոնական մոլեռանդության գլխավոր հրահրիչն ու գրգռիչը հենց այդ մուսուլմանական հոգևորականությունն էր, որ հայոց ցեղասպանության իրականացման գլխավոր փաղանգներից մեկն էր:

Եվ վերջապես, հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև 9-րդ փաստաթուղթը, որը Ամասունի ստորագրությամբ 1916 թ. ներկայացված մի զեկուցագիր է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին: Համառոտակի տեղեկություններ հաղորդելով հայկական անհանգներում կատարված բռնությունների ու տեղահանությունների մասին, զեկուցագրի հեղինակը խոսում է Տիգրանակերտում, Մարզվանում, Շապին-Գարահիսարում, Զեյթունում, Սուեդիայում, Չինկիլիում և Պանդրմայում հայերի ցույց տված ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Նրա հաշվումներով կոտո-

րածներից ու տեղահանումներից հետո ողջ են մնացել մոտ 530 000 արևմտահայեր¹:

Սույն հրատարակմամբ էլ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի ղեկավարությամբ հանրապետությունում հիմք դրվեց Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ փաստաթղթերի, արխիվաչին նյութերի ու վավերագրերի հավաքման, մշակման ու հրատարակման կարևոր աշխատանքին, որի շրջանակները հետագայում մեծ չափով ընդլայնվեցին: Այդ ուղղությամբ երկարատև պրպտումների արդյունք հանդիսացավ 1966-ին ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Геноцид армян в Османской империи» (Сборник документов и материалов) մեծարժեք ու ծավալուն ժողովածուն: Այն կազմել են Մ. Գ. Ներսիսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը, հրատարակության հախապատրաստելու աշխատանքներին մասնակցել են Ն. Դերոյանը և Դ. Մուրադյանը: 1982-ին լույս տեսավ ժողովածուի երկրորդ, լրացված հրատարակությունը, իսկ 1991-ին այն հրատարակվեց հայերեն թարգմանությամբ^{2, 3}:

Ժուրջ 700 էջից բաղկացած այս ժողովածուն, որն ունի ընդարձակ նախաբան, ծանոթագրություններ, մատենագիտություն, կարևորագույն աշխարհագրական անվանումների ցանկ, փաստաթղթերի և նյութերի ցուցակ և անգլերեն ամփոփում (խոսքը ուսերեն երկրորդ հրատարակության մասին է— Մ. Կ.), չսփազանց կարևոր աղբյուր է հայոց ցեղասպանության ճշմարիտ պատմությունը ընթերցող լայն հասարակայնությանը ներկայացնելու համար: Ժողովածուում զետեղված են հայկական, ռուսական, արաբական, գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից վերցված փաստաթղթեր ու նյութեր: Դրանց գերակշռող մասը զանազան արխիվներում հայտնաբերված տարբեր պետությունների ղեկավարների, դեսպանների, հյուպատոսների, նախարարների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, կառավարության անդամների պաշտոնական զեկուցագրեր, հաշվետվություններ, ամփոփագրեր, հեռագրեր ու նամակներ, ինչպես նաև Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների մասին հոգևորականների ու միսիոներների ցուցմունքներ են: Լինելով արժանահավատ և շատ առումներով արժեքավոր փաստաթղթեր, դրանք ճշգրիտ ու ճշմարիտ պատկերացում են տալիս հայ ժո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 378:

² Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под. ред. М. Нерсисяна. Ереван, 1982.

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 1981:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 387:

դովրդի մեծագույն ողբերգության մասին: Ինչպես նախաբանում նշում է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուի արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ դրանում բերվող անհերքելի փաստաթղթերը մերկացնում են ժամանակակից թուրք այն «մտավորականներին», որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության փաստը:

Բովանդակային առումով ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից: Ելնելով Մ. Ներսիսյանի առաջ քաշած այն դրույթից, որ Մեծ եղեռնի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915—1916 թթ. համալնդհանուր կոտորածը, այլև 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի սկզբի զանգվածային ջարդերը, ժողովածուի առաջին մասում տեղ են գտել սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք (1876—1908 թթ.) հայերի կոտորածների մերաբերող նյութերը (էջ 1—228):

Առավել ընդարձակ է ժողովածուի երկրորդ մասը (էջ 229—719), որը կրում է «Հայերի զանգվածային կոտորածները երիտթուրքերի կողմից (1909—1918 թթ.) ընդհանուր վերնագիրը:

Ժողովածուի ընդարձակ նախաբանում ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը ներկայացնում է իր մտտեցումները հայերի ցեղասպանության, հայ ազատագրական շարժման պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ, կատարում էլակետային ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ, տալիս ուղեւնչային գնահատականներ: Ընդգծելով, որ արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի քաղաքականությունը սկիզբ առավ դեռևս 19-րդ դարի վերջերի և անդրադառնալով այդ արյունոտ անցքերի նախապատմությանը, Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ արևմտահայությունը ենթարկվում էր սուլթանների ու փաշաների անսահմ կամայականությանը և մշտապես գտնվում էր ջարդերի ու կոտորածների սպառնալիքի տակ: «Ազգային և սոցիալական անտանելի ճնշման, թալանի ու բարբարոսական կոտորածների այդ իրադրության մեջ,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— ծագեց Հայկական հարցը, որը շուտով դարձավ մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերի առարկա: Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մեջ ուժեղացավ ձգտումը դեպի ազատությունը, դեպի պայքարը հանուն իր պատվի և մարդկային տարրական իրավունքների, մանավանդ, որ կար սերբերի, հույների ու բուլղարների ոգևորիչ օրինակը: Ի պատասխան թուրքական իշխանությունների դաժան ճնշումների, հայերը, որտեղ դա հնարավոր էր, դիմում էին ինքնապաշտպանության, ազատագրական պայքարի, որը, ինչպես հայտնի

է, եղել և մնում է ամեն մի ճնշված ժողովրդի անսասան իրավունքը և ազնիվ, սրբազան պարտականությունը:

Բայց թուրքական ռազմաավատական բռնապետությունը լսել իսկ չէր ուզում իրեն ենթակա ժողովուրդների որևէ իրավունքի մասին: Ազգային հարցի լուծման համար նա գիտեր միայն մեկ ուղի՝ զանգվածային կոտորածների, ֆիզիկական ոչնչացման ուղին»¹:

Այնուհետև նա նշում է, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի արյունոտ քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը: Լինելով մղի պանթուրքիստներ, նրանք գերազանցեցին արյունաբոս սուլթանին: Երիտթուրքերի կուսակցության պարագլուխները մինչև իշխանության գրավումը երկերեսանիորեն ճամարտակում էին ազատության, ժողովուրդների եղբայրության, հավասարության, դեմոկրատիայի մասին, սակայն հենց որ իշխանություն ձեռք բերեցին, դարձան սանձարձակ բռնակալներ ու ջարդարարներ: Ինչպես իրավամբ նկատում է Մ. Ներսիսյանը, այդ սանձարձակ ազգայնականները իրենց առջև խնդիր դրեցին «թուրքացնել» կայսրությունը՝ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնությամբ ձուլելու և ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով, և որոշեցին այդ դաժան քաղաքականությունը կիրառել ամենից առաջ հայերի նկատմամբ: «Բանն այն է,— շարունակում է Մ. Ներսիսյանը,— որ հետապնդելով ազդեալի նպատակներ, նրանք ձգտում էին մատնավորապես զավթել և Թուրքիային միացնել Կովկասը: Բայց դրան զգալի չափով խանգարում էր հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ ուսական կողմնորոշում, քանզի օսմանյան անտանելի լծից իր ազատագրության հույսը նա կապում էր Ռուսաստանի հետ: Որպեսզի դյուրացներ Կովկասի նվաճումը և վերջ տար Հայկական հարցին առհասարակ, երիտթուրքական կառավարությունը վճռեց բնաջնջել հայ ժողովրդին»²:

Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ երիտթուրքերի անլուր բարբարոսությունը շատ բաներով հիշեցնում է հիտլերյան դահիճների հանցագործությունները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, և երիտթուրքերը որոշ առումով եղել են ֆաշիստների նախորդներն ու նախատիպերը: Ի հաստատումն դրա, նա օրինակ է բերում, թե ինչպես 1915—1916 թվականներին Երզնկայում թուրք բժիշկները դեկավարության գիտությամբ և համաձայնությամբ հիվանդանոցներում ու լա-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1991, Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 6:

² Նշվ. աշխ., Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 9:

բորատորիաներում հայերին օգտագործել են իբրև փորձակենդանիներ և նրանց վրա կատարել են բակտերիոլոգիական փորձեր, որպիսիք սովորաբար կատարվում էին ծովախոզուկների և ճագարների վրա: Մ. Ներսիսյանը հիշատակում է նաև 1939 թ. օգոստոսին Օբերգայցբուրգում մի խորհրդակցության ժամանակ, երբ նախապատրաստվում էր ֆաշիստական հրոսակների ներխուժումը Լեհաստան, դիվանագիտական ֆյուրերի հանձնարարականը իր գեներալներին ու սպաներին՝ անխնայ ոչնչացնել բոլոր լեհերին, չվախենալ հասարակական կարծիքից, որովհետև «Ո՛ր է այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»¹:

Պատասխանելով այն հարցին, թե որքա՞ն է եղել Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը, Մ. Ներսիսյանը գալիս է այն եզրակացության, որ կոտորածների զոհ են դարձել մոտ մեկուկես միլիոն մարդ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), իսկ շուրջ 700 հազար փախստականներ ապաստան են գտել Կովկասում, Արաբական արևելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանության հիմնախնդրին, Մ. Ներսիսյանը զգուշացնում է, որ որոշ փաստաթղթերի ընթերցումից կարող է երբեմն ստեղծվել այն սխալ տպավորությունը, թե թուրքական կառավարության բարբարոսական ոճագործությունը հայերի կողմից չի հանդիպել արժանի հակահարվածի: Այդ կապակցությամբ նա հարկ է համարում նշել, որ չնայած խիստ անբարենպաստ պայմաններին, հայերը 1915—1918 թթ. շատ անգամ հանդես են եկել իրենց դահիճների դեմ, հաճախ դիմել են ինքնապաշտպանության և գեներալ ձեռքներին պայքարել իրենց կյանքի ու պատվի համար: Անձնուրաց քաջությամբ է պաշտպանվել Վանի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Մուշի, Սասունի և մի շարք այլ քաղաքների ու վայրերի բնակչությունը: Հաջողությամբ պսակվեց հատկապես Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տեղեց մոտ մեկ ամիս: Ընդհանրապես ժողովրդի հերոսական պայքարի և ուսական Կովկասյան բանակի օգնության, որի կազմում կային և հայ կառավարական ջոկատներ, տասնյակ հազարավոր վանեցիներ փրկվեցին: Հաջող ավարտվեց նաև Սուեի շրջանի հայերի ինքնապաշտպանությունը Մուսա լեռան վրա, որտեղ վատ զինված գյուղացիները մոտ 40 օր խիզախորեն մարտնչում էին թուրքական գերակշռ ուժերի դեմ: Սակայն հայերի ինքնապաշտպանությունը ուժերի անհավասարության պատճառով մեծ մասամբ պարտության մատնվեց:

¹ Նշվ. աշխ., Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 9:

Չկար գեներալ, հայոց զավառները կտրված էին միմյանցից, արևմտահայության մարտունակ բնակչության զգալի մասը նախապես զորակոչվել էր բանակ և նեճգորեն ոչնչացվել:

«Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների քաղաքականությունը,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— եղել է ցեղասպանության քաղաքականություն, որն անողոքաբար իրագործվում էր Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ մասնավորապես 1915 թ., եղել է չտեսնված բարբարոսություն, կարելի է ասել՝ առաջին ցեղասպանությունը ժողովուրդների պատմության մեջ (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)»¹:

Մ. Ներսիսյանը պարզաբանում է նաև մեծ տերությունների բռնած դիրքը հայ ժողովրդի ապրած ահավոր ողբերգության նկատմամբ, տալիս հատուկ և անաչառ գնահատականներ: Նրա բնորոշմամբ կայգերական Գերմանիան, որը Թուրքիայի «դաշնակիցն» էր, խրախուսում և պաշտպանում էր երիտթուրքերի հանցավոր ծրագրերը և գործողությունները, ամեն կերպ աջակցում էր վանդալներին՝ հայ ժողովրդի բռնազաղթը և կոտորածը կազմակերպելու գործում, գերմանացի սպաները մասնակցություն էին ունենում թուրքական զազանություններին, իսկ գերմանական կառավարության շատ ներկայացուցիչներ փորձեր էին անում արդարացնել թուրք մարդասպաններին:

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց դաշնակիցն էին համարում, չձեռնարկեցին անհրաժեշտ գործուն քայլեր՝ նրան փրկելու համար: Այդ տերությունները բավարարվեցին միայն նրանով, որ 1915 թ. մայիսի 24-ին հրապարակեցին մի հայտարարություն, որով երիտթուրքերի կառավարության վրա դրեցին հայերի կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը: Իսկ ԱՄՆ-ը, որն այդ ժամանակ դեռևս չեզոք երկիր էր, նույնիսկ նման հայտարարություն էլ չարեց և ոչ միայն միջոցներ չձեռնարկեց բարբարոսներին սանձահարելու ուղղությամբ, այլև այդ նույն ժամանակամիջոցում ամրապնդում էր իր առևտրական կապերը Թուրքիայի հետ, իսկ ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտը ստեղծում էր այն տպավորությունը, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը չարիազանցված են ու ոչ ճշմարիտ:

Անզգիական կառավարությունը 1916-ի սկզբին մերժեց Ռուսաստանի առաջարկը՝ հայ փախստականներին համատեղ ֆինանսական օգնություն կազմակերպելու մասին: Մաքսիմ Գորկու բառերով արևմտյան տերու-

¹ Նշվ. աշխ., Նախաբանը, էջ 19:

թյունների բուժման դիրքը Մ. Ներսիսյանը որակում է իբրև «գազրեյի անտարբերություն»: Միաժամանակ նա ընդգծում է առաջադեմ հասարակայնության ցասումնալի բողոքը, որն արտահայտեցին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում, Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Կարլ Լիբկեխտը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում և շատ ուրիշներ:

Վերապահում կատարելով, որ հրապարակվող մի շարք նյութեր պարունակում են մտքեր, որոնց հետ չի կարելի համաձայնել, կան նաև անճշտություններ ու սխալներ, Մ. Ներսիսյանը առանձնացնում է այն փաստաթղթերը, որոնցում գերազնահատվում են մահմեդական խաժամուծի ու քրդական ցեղերի դերն ու նշանակությունը եղեռնի իրականացման գործում: Այդ կապակցությամբ նա շեշտում է այն միտքը, որ հայերի զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչները եղել են թուրքական կառավարությունը և նրա տեղական մարմինները: Ծիշտ է, նրանց շատ անգամ հաջողվել է հայերի դեմ հրահրել խավարամիտ զանգվածներին, քուրդ ցեղապետերից շատերին և քրեական տարրերին, բայց այդ պրովոկացիան կատարվում էր պաշտոնական իշխանությունների կողմից, այնպես որ հայերի զանգվածային կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Արդուլ Համիդի և ավելի ուշ՝ երիտթուրքերի կառավարության վրա¹:

Մ. Ներսիսյանը առաջարկում է վերապահումով մոտենալ նաև այն փաստաթղթերին, որոնցից կարող է ստեղծվել այն թյուր տպավորությունը, թե իբր մեծ տերությունները լրջորեն մտահոգված են եղել տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններով:

«Ժվում էր, -- լավատեսորեն ավարտում է իր խոսքը ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, -- թե եկել է հայ ժողովրդի վերջը: Բայց որքան էլ դաժան ու անողոր լինի թշնամին, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ ընկնել մեր ժողովրդի ոգին ու կամքը, չկարողացավ իրականացնել իր դիվային ծրագիրը»²:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հրատարակած մեծարժեք ժողովածուի գիտաճանաչողական հսկայական նշանակությունը ավելի առարկայորեն դարձնելու նպատակադրմամբ անհրաժեշտ ենք համարում

քաղվածաբար վերաշարադրել նրանում պարունակող մի շարք բազմաբնույթ խոսուև փաստեր և տեղեկություններ, որպիսիք գրեթե չեն հանդիպում եղեռնին նվիրված գիտական գրականության մեջ: Այդ առումով բնորոշ է ժողովածուի երկրորդ մասի հեևց առաջին (թիվ 89) փաստաթուղթը, որը մի հատված է Էրզրումում գլխավոր հյուպատոսի զեկույցից՝ ուղղված Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ջինովսկին (19.01.1909): Այստեղ նշվում է, որ հուշակված ազատություններով հայերի հրապուրվելը ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադեմ երիտթուրքերի մեջ, որոնք դեռ վերջերս այնպես բացահայտորեն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում հայերին՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման նախաձեռնողներ լինելու համար (ընդգծումն իմն է -- Մ. Կ.), անվատահությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրեցօր, այլ ժամառժամ...»³:

Ուշադրության արժանի է կարողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. նոյեմբերի 8-ի նամակը փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին (թիվ 138), որտեղ նշվում է, թե պատերազմն մեղավորացնում էր թուրքերի կողմից սկսված են հայերի գլխին զայիք այնպիսի աղետներ, որոնք դժվար թե կարողանա պատկերացնել մարդկային երևակայությունը: «Ներկայումս, -- ասված է նամակում, -- երբ ողջ Ռուսաստանի և հաղթական ռուսական զորքի հետ հայերը սխալ է ծայր աստիճանի՝ լսրեն իրենց ջանքերը ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում, ես այժմյան պատմական պահի հետ լիովին համապատասխան եմ գտնում թագավորի անունից թուրքահայերին ուղղված կոչ հրապարակել, հայ ժողովրդին ներշնչել, որ այժմ հնչել է Թուրքիայի հայերի դրության հարցի վերջնական և անդառնալի որոշման ժամը և որ հայ ժողովրդին Թուրքահայաստանի վեց վիլայետների (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքիի և Խարբեքիի) և իր անբաժան մասի՝ Կիլիկիայի հետ, որպես մեկ օրգանական անբողջություն, սահմաններում մեծ Ռուսաստանից պետք է ինքնավարություն ընձայվի (ընդգծումն իմն է -- Մ. Կ.), որով լրումն կառնի թուրքերի լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման նրա պատմական առաքելությունը...»⁴:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, երկրորդ մաս, էջ 280:

² Նշվ. աշխ., էջ 884:

¹ Նշվ. աշխ., Նախաբանը, էջ 22:

² Նույն տեղում:

Մեր կարծիքով բովանդակայից Է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սագոնովի հետևյալ կարճատև հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին. «Վասկած չկա, որ Վանի հայերի ապստամբությունը հարուցել է կոտորածը և ոչ թե ընդհակառակը, որովհետև հայերի համար իմաստ չունեն մինչև մեր գործերի գալը շարժում սկսել թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ (1.05.1915)»: Մինչդեռ թուրք-գերմանական բոլոր իր հանցագործությունների արդարացման հիմնական կովան ծառայեցնում էր Վանի «ապստամբությունը»:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սքորդոնի 1915 թ. մայիսի 31-ի նամակը Պետրոգրադի իտալական դեսպանին, որտեղ սեղմ կերպով տրված է Վանի ինքնապաշտպանության ճշմարտապատում նկարագիրը: Նամակի հեղինակը ուշադրություն է բևեռում երեք կարևոր իրադարձությունների վրա: Առաջինը շրջակա հայկական գյուղերի կոտորածներն են, որոնք Վանի իրադարձություններից շատ առաջ էին սկսվել, և զոհ էին գնացել 16 000 մարդ: Հայ գյուղացիները, թեև զինված են եղել, բայց, փոխանակ իրենց զենքով պաշտպանվելու, դա հանձնել են իշխանություններին, թույլ տալով, որ խեղդեն իրենց (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Բոլոր այդ կոտորածները կատարվել են արտասովոր անողորմությամբ:

Երկրորդ իրադարձությունը Վանի երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վոսմյանին, Արամին և Իշխանին, վերջ տալու Ջեղեթի մտադրությունն էր: Վոսմյանն ու Իշխանը ընկան ծուղակը և զոհվեցին, իսկ Արամին հաջողվեց խուսափել դրանից, վերադառնալ Վան ու դառնալ ինքնապաշտպանության ոգին:

Երրորդ իրադարձությունը Վանի ուրակոծության նախօրյակին թուրք հայ աստիճանավորներին և մեծամեծներին թուրք գավառներում գնդակահարելն էր:

Այնուհետև նամակագիրն անցնում է Վանի պաշարման նկարագրությանը, նշում, որ կենսավարության սրտամտրության տակ կալին 12 հրանոթ, վիթխարի քանակությամբ զինամթերք, 6 հազար թուրք, թուրք, չերքեզ զինվորներ, մի շոգեմալ, բազմաթիվ առագաստանավեր:

Հայերը հրանոթ չունեին, իսկ մարտիկներ «քաղաքում» ունեին 100—120 հոգի և 1500 հոգի՝ «այգեստանում»:

Իտալացին հիացմունքով վկայում է, որ հայերը կազմակերպվեցին

հիանալի արագությամբ ու խորափափանցությամբ, հիմնեցին գլխավոր շտաբ, կազմակերպեցին ինժեներական ջոկատ, հրաձիգների գումարտակ, «կարմիր խաչ», վիրակապական կետեր, ոստիկանություն: Նրանք խրամատներ փորեցին, քարիկաղներ կանգնեցրին և այնքան խելամիտ եղան, որ ընդունեցին գործողությունների պաշտպանական եղանակ, արգելեցին աննպատակ հրաձգությունը:

Թուրքերի պաշարողական գործողությունները սահմանափակվում էին օր ու գիշեր հայկական դիրքերը ուրակոծելով ու հայերի տները հրկիզելով: «Քաղաքի» վրա արձակվեց մոտ 10 000, «այգեստանի» վրա՝ մոտ 8,000 արկ, սպանելով մոտ 100 կին ու երեխա: Հայերը ոչ միայն արագորեն վերականգնում էին ավերվածը, այլև իրենք գրավեցին թուրքական դիրքերը և հրո ճարակ դարձրին դրանք: Հրկիզվեցին անգլիական հյուպատոսարանը, Օտտոմանյան քանկը, ակցիզա ին վարչությունը, փոստը, հեռագրատունը: Թուրքերի գիշերային գրոհը ղեկավարում էր Էրզրումից եկած գերմանացի սպան: Պաշարումը շարունակվեց 27 օր:

Հայերը անհամբերությամբ էին սպասում ռուսներին, որոնք վերջապես եկան, և մուսուլմանները մեկ մարդու պես փախուստի դիմեցին:

Հայ կամավորները առաջինը մտան Վան: Նրանց համար հաղթահաղեխային դիմավորում կազմակերպվեց: Նրանց հետևից գնում էին ռուսական կանոնավոր զորամասերը: Հիմնադրվեց քաղաքացիական վարչություն, և ռուսները գեներալ-նահանգապետ նշանակեցին Արամին:

Մերկացնող է Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Օոքսների 1915 թ. հունիսի 2-ի հեռագիրը Պուսի դեսպանությանը, որտեղ նշվում է, որ հայ բնակչությունը թուրք հովիտներից, ըստ երևութի՞ն նաև Էրզրումից, պետք է աքսորվի Դեյր-Էզ-Չորի կողմը: Գերմանական հյուպատոսը մտահոգություն է հայտնում, որ մեծ մասշտաբի այս տեղահանությունը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ որևէ փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով տեղահանվածների նույնիսկ կեսը հազիվ թե կենդանի հասնի նշանակված տեղը, և, երևի, այս տեղահանությունը իր հետևից բերի ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմնավորումները չեն կարող պատճառաբանում լինել այս գործողությունների համար, որովհետև տեղացի հայերի ապստամբության հնարավորությունը բացառված է, քանզի տեղահանվողները ծերեր են, կանայք ու երեխաներ²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 847:

² Նշվ. աշխ., էջ 849:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 840:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսի պերճախոս վկայագրեր, ինչպիսիք են՝ Էրզրումի հայերի տեղահանության մասին օտարերկրացի ականատեսի հաշվետվությունը (158, էջ 352—356), Պետական դումայի անդամ Պապաչանյանի նամակը արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին (162, էջ 358—359), ռուսական Կովկասյան բանակի շտաբի թարգմանիչ Մաքսիմովի նամակը բանակային կորպուսի պետին (163, էջ 359—360), բժիշկ Չավրիևի նամակը՝ ուղղված արտագործմինիստր Սազոնովին (168, էջ 362—364), Էրզրումի գերմանական զինվորական միսիայում ծառայած երկու գյուղացի քույրերի հայտարարությունը (169, էջ 364—375), Մուշում հայերի կոտորածի ականատես գերմանացու հայտարարությունը (171, էջ 377—382), Ծվեյցարիայի հասարակական և գիտական գործիչների կոչը (174, էջ 294—295), արևմտահայոց պատրիարքի նամակը Պողոս Նուբար փաշային (175, էջ 395—399), Դիարբեքրի կոտորածի և տեղահանության մասին ընդարձակ տեղեկագիրը (179, էջ 411—420), թուրքական բանակի բժշկի օրագիրը (181, էջ 428—432), «Խարբերդից մինչև Ուրֆա ճանապարհին» գրքից հատվածները (189, էջ 458—466), ամերիկացի քարոզիչ Վեքսի հաղորդումը (194, էջ 477—482) և այլն:

Իսկ ահա 197, 198 և 199-րդ փաստաթղթերը նվիրված են դաշնակից տերությունների կողմից տեղահանված արևմտահայության քեկորներին ֆինանսական օգնություն կազմակերպելուն: Գրանցից տեղեկանում ենք, որ Ռուսաստանի արտագործնախարար Սազոնովը Փարիզի և Լոնդոնի ռուսական դեսպանների միջոցով դիմել է ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններին՝ Պոլսի ամերիկյան դեսպանի միջոցով 1 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի չափով արևմտահայերին օգնություն ուղարկելու մասին, և որ Ֆրանսիան համաձայնել է, իսկ Անգլիան «խորհուրդ է տվել» այդ բանն անել քաղաքական հաստատությունների միջոցով, այսինքն մերժել է¹:

Ժողովածուի 206-րդ փաստաթուղթը (էջ 511—512) վիճակագրական տեղեկություններ է պարունակում 1916-ին Էդիի գավառում գրգռված հայերի թվի մասին:

210-րդ փաստաթղթում հնչում են Էմիլ Դումերգի հրացանյա խոսքերը՝ արտասանված Փարիզում, 1916-ի հունվարի 16-ին, որտեղ նա անարգանքի պլոնին է գամում երիտթուրքերի պարագայիներին, որոնք իշխանության գալուց քիչ անց պանիպամականությունը փոխարինեցին

պանթուրքիզմով, այսինքն՝ ամենաթունոզ ազգայնամոլությամբ, և իրենց դրսևորեցին իբրև չլուրի արկածախնդիրների ավազակախումբ: Նա այն կարծիքին է, որ զարհուրելի կոտորածի հաետար պատասխանատու են Եվրոպայի առանց բացառության բոլոր ժողովուրդները, հարկավ, ոչ հավասար չափով, բայց պատասխանատվության նույնիսկ ամենամեղանջան բաժինը անչափ մեծ է:

Ուշադրության արժանի է 209-րդ փաստաթուղթը, որը բացահայտում է մի շարք թուրք բժիշկների ոճրագործությունները 1915—1918 թվականներին, և նաև անպասելի, որ այդ մերկացումները կատարել են թուրք բժիշկները, բայց արդեն 1918-ին, Լյօթիհատի տասարվումից հետո: Թուրք վիրաբույժ Հադյար Ջեմալի ստորագրությամբ Ստամբուլի թուրքական թերթերից մեկում տպագրվել է մի բաց նամակ ներքին գործերի մինիստրի հասցեով, որում հեղինակը հաղորդում է 1915—1916 թթ. Երզնկայի հիվանդանոցում կատարված գիտական հանցագործությունների մասին: Նա հայտնում է, որ 1915 թ. դեկտեմբերին Երզնկայի հիվանդանոցում 3-րդ բանակային կորպուսի գիտավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալեմի կարգադրությամբ բժավոր տիֆով հիվանդներից՝ վերցված արյունը առանց «ակտիվազերման» օգտագործվել է որսին պատվաստանյութ անելու հայերի վրա: Փորձի ենթարկվողներից շատերը արագորեն հիվանդանում էին ու մեռնում: Այդ փորձերի կազմակերպիչ, օտեմանյան բժշկական դպրոցի ախտաբանական կազմախոսության սրոֆեսոր Համի Սուադը հայտարարել էր, թե դրանք կատարվել են մահապարտների վրա, մինչդեռ մահաբեր գիտափորձերի օբյեկտները ոչ մի ուրիշ մեղք չունեին, բացի այն, որ հայ էին¹:

Դոկտոր Սելահեդդինը նամակում, որը թուրքական թերթում տպագրվել է 1918-ի դեկտեմբերին, հեղինակն իբրև ականատես և մասնակից պարզաբանում է, որ 1915-ին Երզնկայում թաքնվող հայերից շատերին ընտրեցին և տեղավորեցին քաղաքի կենտրոնական հիվանդանոցում իբրև ենթափորձայիններ, որպեսզի նրանց վրա մանրէաբանական փորձեր դնեն, որոնք սովորաբար դրվում էին ծովախոզուկների և ճագարների վրա: Այդպես գոհվեցին շատ հայեր... Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վարեկությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենը անպատիժ կմնա:

212-րդ փաստաթուղթը մի հատված է Անատոլ Ֆրանսի՝ 1916-ի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 499—500:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 522:

ապրիլի 9-ին Փարիզում արտասանած ճառից, որտեղ մեծ գրողը նշում է, որ արդյունաբերության կոտորածների տարիներին Ֆրանսիայում շատ քիչ թվով մարդիկ բողոքի ձայն բարձրացրին: Անհասկանալի էր մնում, թե ինչու էին թուրքերը կոտորում հայերին: Բայց ահա պայթեց համաշխարհային պատերազմը, և հանկարծ Հայաստանն ու նրա մարտիրոսության պատճառները միանգամայն այլ լույսի ներքո հայտնեցին Ֆրանսիայի առջև: «Մենք հասկացանք, — շարունակում է աշխարհահռչակ գրողը, — որ թուրք կեղերքի և հայի տևական անհավասար պայքարը՝ բռնակալության պայքարն է, բարբարոսության պայքարը ընդդեմ արդարության ու ազատության ոգու... Մենք վերջապես հասկացանք, որ այդ մեր քույրն է մեռնում Արևելքում և մեռնում է հենց նրա համար, որ նա մեր քույրն է, որի հանցանքն այն է, որ նա համակված էր մեր զգացումներով, սիրում էր այն, ինչ մենք ենք սիրում, մոռանում էր այնպես, ինչպես մենք ենք մոռանում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք հավատում, և մեր նման գնահատում էր իմաստությունը, արդարությունը, քերթությունը, արվեստը: Սա էր նրա անբավելի հանցանքը...»

Հայաստանը վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի: Արյան այն փոքր բանակությունը, որը նա դեռևս պահպանում է, թանկագին արյուն է, որից հերոսական սերունդ է ծնունդ առնելու: Ժողովուրդը, որը մեռնել չի ուզում, երբեք չի մեռնի...»¹: Ֆրանսիացի մեծ գրողն այս ճառն արտասանել է Սորբոնի Մեծ դահլիճում, Հայաստանին նվիրված երեկոյին:

Ժողովածուում ընդարձակ հատվածներ են զետեղված Ջեյնս Բրայսի, Հ. Գիբոնսի, Ռենե Պիեռնի, Անրի Բարբիի՝ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված գրքերից (էջ 529—559):

Այն հատվածներ է պարունակում նաև Ա. Մանդելշտամի «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» գրքից, Վ. Գորդևսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածից, Թուրքահայաստանի մասին Վ. Տերյանի զեկուցագրից (1917 թ.):

230—252-րդ փաստաթղթերը վերաբերում են 1918 թվականի իրադարձություններին (էջ 605—652):

Տպավորիչ է Ֆրանսիացի նշանավոր հնագետ և պատմաբան, Արևելքի հուշակավոր ուսումնասիրող Ժակ դը Մորգանի (1857—1929) ցատումնալի խոսքը Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման մասին (փաստաթուղթ 253): Այն վերցված է գիտնականի «Ընդդեմ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 528—529:

Արևելքի բարբարոսների» գրքից, որը լույս է տեսել 1918-ին, Փարիզում:

Մորգանը նշում է, որ հայերի բնաջնջման մեթոդը, որը մշակվել էր Թալեաթի և Էնվերի դիվանատներում՝ գերմանացի խրատատուների աջակցությամբ, գործադրվեց չորս տարբեր ձևերով.

1. Երիտասարդության զինակոչում և ոչնչացում, 2. բնակչության մի մասի կոտորում և կողոպտում, 3. բնակչության մնացուկների տարագրում, 4. կենդանի մնացածների համակենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, որոնց 60 տոկոսը զոհվեց:

Անվանի արևելագետը գրում է, որ երբ ուշադիր կարդում ես հայերի կոտորածին վերաբերող փաստաթղթերը, ապշում ես այն շրջահայեցությունից ու հետությունից, որով երիտթուրքական կառավարիչությունը կազմակերպել էր այդ չարագործությունները:

Աշխարհահռչակ գիտնականը հույս է հայտնում, որ կգա օրը, երբ այդ ոճրագործները ստիպված կլինեն պատասխան տալ իրենց արածների և հատուցել կատարած չարագործությունների համար: Նա չի տառապանքում, որ նրանք փորձելու են քաղաքական ապաստան գտնել արտասահմանում, բայց չի գտնվելու գեթ մի բավականաչափ բարոյագուրկ ազգ, որը նրանց թաքցնի իր դրոշի հովանու ներքո¹:

Հրապարակված էին նաև Արմին Վեգների, Յոզեֆ Մարկվարտի, Լյուդ Չորջի, Յոհաննես Լեիսիուսի, Չերչիլի, Մ. Գորկու, Ֆ. Նանսենի, Ե. Տարլեի ատլասները հայոց ցեղասպանության մասին:

Իբրև ամփոփում կարելի է առանց երկմտելու ասել, որ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն մի անսպառ շտեմարան է եղեռնի պատմությանը զբաղվողների և սեղանի գիրք՝ յուրաքանչյուր հայ մարդու համար:

Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը առաջիններից մեկն էր, որ իր հեղինակավոր խոսքն ասաց Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարեկիցի օրերին²: 1965-ի ապրիլի 25-ին «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ նրա հոդվածը՝ Հայոց Մեծ եղեռնի մասին: Նա առանձին հոդվածով հանդես եկավ նաև եղեռնի 60-ամյակի առիթով³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 670—671:

² Մ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի ցեղասպանությունը 1915 թվականին (ոտտեքն), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, հ. 2:

³ Մ. Ներսիսյան, Մղձավանցից դեպի վերածնություն, «Սովետական Հայաստան» թերթ, 24.04.1975:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում արևելաբալկանյան ճակատագրին վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր և նյութեր են հրատարակվել պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)» մեծարժեք ու ծավալուն ժողովածուում, որի կազմողներն են Ջ. Ս. Կիրակոսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը¹:

Հայոց եղեռնի պատմության ուսումնասիրության համար որոշակի արժեք է ներկայացնում Հայաստանի ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» ժողովածուն՝ Ա. Հ. Փափազյանի առաջարկով, թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով²: Նշվում է, որ տեղի տալով համաշխարհային հասարակայնության բողոքի ուժեղ հոսանքին, 1918 թ. Մուրդուսի զինադադարից անմիջապես հետո Թուրքիայի նոր կառավարությունը որոշում կայացրեց Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին: Դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության ցեղասպանությունը համայն մարդկության առաջ բացահայտելու տեսակետից, և առաջին անգամ հրատարակվող փաստաթղթերի այս ամբողջությունը ծանրակշիռ հակահարված է թուրք կեղծարարներին, որոնք այսօր փորձում են ուրանալ եղեռնի փաստը և նեեզափոխել պատմական ճշմարտությունը: Գիրքը պարունակում է հատկապես կարևոր փաստաթղթերի լուսատպատմաններ:

1990-ին Երևանում վերահրատարակվեց դեռևս 1921-ին Վիեննայում լույս տեսած «Դատավարություն Թուրքիայի» տղագրական

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Երևան, 1972, էջ 367—402:

² Հուլիի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Երևան, 1988:

գեկուցումը՝ գրող Ստեփան Աղաջաջյանի նախաբանով¹: Գրքի տեքստը հրատարակության է պատրաստել Պ. Մ. Մարգարյանը:

Դատավարության այս փաստացի և բառացի տղագրությունը մի չափազանց կարևոր վավերագիր է, որի շնորհիվ ընթերցողը ծանոթանում է եղեռնի վերաբերյալ բազում փաստագրական նյութերի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակման բնագավառում կարևոր ներդրում է պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանի խմբագրությամբ 1991-ին լույս տեսած «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին ժողովածուն»²: Ժողովածուն կազմողներն են Ստ. Ստեփանյանը և Ն. Բաղդասարյանը:

Ընդարձակ առաջաբանում պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանը նշում է, որ հրատարակվող փաստաթղթերը հայտնաբերված են Պոտսդամի, Դրեզդենի, Սերգեյովոյի, Ծվերինի արխիվներից:

Ժողովածուի հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ ժամանակակիցների հաղորդումները, գերմանական դիվանագետների գեկուցագրերը, Գերմանիայի արտգործնախարարության փաստաթղթերը համոզիչ կերպով վկայում են, որ Գերմանիան լիակատար պատասխանատվություն է կրում Թուրքիայում հայերի բնաջնջման համար: Փաստերով ցույց է տրվում, որ կայգերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում, այլև խրախուսում էր հայերի կոտորածը:

Ներկայացնելով կայգերական Գերմանիայի արտգործնախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերի 40 հատորյա ժողովածուն, որը Գերմանիայի արտգործնախարարության հանձնարարությամբ կազմել և 1922—1926 թթ. հեղինակում հրատարակել են մասնագետ-միջազգայնագետներ Տիմմեն, Մենդելսոն-Բրատտոլը և Յո. Լեփսիուսը, հեղինակը նշում է, որ դա նպատակ էր հետապնդում համոզել եվրոպական հասարակայնությանը, թե իբր Գերմանիան պատասխանատվություն չի կրում արևմտահայության ցեղասպանության համար³:

Պարզաբանելով Ռուսաստանի դիրքորոշումը, Ստ. Ստեփանյանը գրում է, որ դա տրամագծորեն տարբերվում էր Գերմանիայի դիրքորոշումից, որովհետև Ռուսաստանը շահագրգռված էր հայերի համակրանքը

¹ Սողոմոն Թեհիրյանի դատավարությունը (Սղագրություն): Երևան, 1990:
² Германские источники о геноциде армян. Период Первой мировой войны. Сборник документов и материалов в 2-х томах. Том I, Ереван, 1991.
³ Նշվ. աշխ., էջ 34:

շահելու և Թուրքիայում ապրող հայերի մեջ իր ազդեցությունն ամրապնդելու գործում:

Առաջաքանում արժանվույն են գնահատված Յո. Լեփսիուսի (որի Պոտոսիայի բնակարանի գրադարանում աշխատել է հեղինակը— Մ. Կ.), Արմին Վեգների, Յո. Մարկվարտի և այլոց ջանքերը բնաջնջվող հայությանը օգնելու գործում, հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդվում «Գերմանա-հայկական ընկերության» գործունեության մասին:

Մերկացնող խոսք է ուղղվում արևմտյան և թուրք հետադիմական պատմագրության հասցեին, որը ճիգ է թափում ամեն բանում մեղադրել զոհին՝ հայերին:

Ժողովածուի նյութերը խմբավորված են վեց բաժինների մեջ: Առաջին բաժնում ներկայացված են գերմանացի գիտնականներ Է. Վերների, Ա. Կրաֆտ-Բոննարդի, Յո. Լեփսիուսի, Բ. Վոլֆդիտերի, Գ. Պուդորի, Յու. Ֆելի, Ռ. Դիկի, Տ. Հոֆմանի գրվածքները, երկրորդում հատվածներ գերմանացի ակադեմիկոսներ Ա. Վեգների, Հ. Ֆիրբյուխերի, Հ. Շույումերի աշխատություններից, երրորդում հանդես են գալիս գերմանացի հրապարակախոսներ Ֆ. Վինֆրիդը, բարոն ֆոն Մակկայը, Է. Շաֆրը:

Չորրորդ բաժինը պարունակում է արխիվային նյութեր Իրեզդեմի Գլխավոր պետական, Պոտոսիայի Գերմանական կենտրոնական, Բեռլինի միսիոներական արխիվներից:

Հինգերորդ բաժնում գետնդրված են նյութեր գերմանական հրապարակված փաստաթղթերից, իսկ վերջին՝ վեցերորդ բաժինը ներառում է Գերմանիայի Արևելյան միսիայի փաստաթղթերը:

Հրապարակված ժողովածուն, հիրավի, գերմանական նոր նյութերով լրացնում է համաշխարհային պատմության կարևոր էջերից մեկը հանդիսացող հայոց ցեղասպանության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նոր փաստաթղթերի ու նյութերի հայտնաբերման, գիտական մշակման և հրատարակման բնագավառում լուրջ ներդրում է կատարել ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը: 1989-ին, աշխատելով Գերմանիայի արտգործնախարարության Բաղարական արխիվում (Բոնն), ինչպես նաև Պոտոսիայի

կենտրոնական պետական, Իրեզդեմի Պետական, Բեռլինյան միսիայի արխիվներում, հեղինակը հրապարակ է հանել մեծարժեք մի ժողովածու¹:

Հիմնավորելով մասն ժողովածուի հրատարակման գիտական ու քաղաքական հրատապությունը, հեղինակը առաջաքանում գրում է, որ վերջին ժամանակներս Թուրքիայի կառավարող շրջանները, պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական պատմագրությունն ու հրապարակախոսությունը ճգնում են «ապացուցել» անապացուցելի՝ որ իբր Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ոչ մի ցեղասպանություն էլ չի եղել, այլ ընդհակառակը, հայերն են կազմակերպել թուրքերի կոտորածներ: Ինչ վերաբերում է թուրքերի կողմից հայերի բնաջնջման վերաբերյալ անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերին, ապա դրանք, ըստ թուրքերի, կողմնակալ ու կեղծ են, քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր են: Նման պայմաններում, այնուհետև նշում է Վ. Միքայելյանը, Թուրքիայի դաշնակից կազմակերպության Գերմանիայի, որի կառավարության հանցագործ թողությունները իրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, արտգործնախարարության Բաղարական արխիվի փաստաթղթերի և նյութերի հրապարակումը, բնականաբար, ձեռք է բերում առաջնային նշանակություն, քանզի «Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր» փաստարկը կորցնում է իր իմաստն ու ուժը²:

Հեղինակը համոզիչ փաստարկներով ցույց է տալիս, որ դեռևս 1919-ին Պոտոսիայում դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը» ժողովածուն, որը, անշուշտ, մեծ դեր խաղաց, քաղաքական իրադրության բերումով չէր կարող կատարյալ լինել, որովհետև լույս ընծայվեց բազմաթիվ կրճատումներով, հեղինակին չտրամադրվեցին բոլոր փաստաթղթերը և այլն: Օրինակ է բերվում, թե ինչպես Լեփսիուսի ժողովածուում տեղ չեն գտել այնպիսի քաջատեղյակ և արտակարգ կարևոր պաշտոնյայի փաստաթղթերը, ինչպիսին Հայեայի գերմանական հյուպատոս Ռյուպերն է³:

Բովանդակային առումով Վ. Միքայելյանը իր հրատարակած փաստարկները

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия, введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелян. Ереван, 1995.

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

տաթղթերն ու նյութերը բաժանում է 13 խմբի, որոնցից յուրաքանչյուրը վկայում է Թուրքիայում 1915—1918 թթ. հայերի բնաջնջման, արևմտահայության տեղահանության, տարագրյալների նկատմամբ թուրք զինվորների և ավազակախմբերի կամայականությունների, հարյուր հազարավոր հայերի իսլամացման, նրանց հնձող սովի, ցրտի ու համաճարակների, թուրքական բանակ կանչված հայ զինվորների զինաթափման ու ոչնչացման, ցեղասպանության՝ կառավարական մակարդակով պլանավորվածության, կայզերական Գերմանիայի մեղսակցության արևմտյան տերությունների և հասարակայնության վերաբերմունքի և այլ հարցերի մասին:

Ժողովածուի նախաբանում այն միտքն է հայտնվում, որ թուրքական կեղծարարությունը ծառայում է մեն մի նպատակի՝ խանգարել մեծ տերությունների և ՄԱԿ-ի կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ դեռ վաղ է Թուրքիան քաղաքակիրթ պետությունների ցուցակում գրանցելը:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածությունում Վ. Միքայելյանը, պատասխանելով այն հարցին, թե պրակտիկորեն ով իրականացրեց հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության ակտը, գրում է. «Այո, ցեղասպանության հեղինակները երիտթուրքերն էին ու նրանց կառավարությունը: Մակայն նրանց հրամաններն ու կարգադրությունները քանակի կանոնավոր ստորաբաժանումների, ժանդարմերիայի և ոստիկանության հետ միասին կատարում էր շարքային թուրքը, որը ծարավի էր հեշտ վաստակի: Այն թուրքը, որի նախնիները հայերի հայրենիքում և առհասարակ Առաջավոր Ասիայում հայտնվել էին ընդամենը մի քանի հարյուրամյակ առաջ, և որը այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչև վերջին ժամանակներս ոչ մի քաղաքակիրթ քանի չվարժվեց. ո՛չ գրականության, ո՛չ արդյունաբերական աշխատանքի, ո՛չ առևտրի: Եվրոպան գիտեր, որ այն ժամանակ թուրքերի համար թալանը շարունակում էր մնալ իբրև կյանքի նոր ու կենսակերպ, նրանց գոյության պայման»¹: Իր միտքը հաստատելու համար Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է գերմանացի հեղինակ, գեներալ Լիման ֆոն Չանդերսի թարգմանիչ Հենրիխ Ֆիրբյուխերի աշխատությունը, որի ողուերեն հրատարակության առաջաբանի հեղինակը ինքն է²:

Վ. Միքայելյանը նույնպես այն կարծիքն է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանությունը չպետք է տահմանափակել 1915 թվականով, 1915—1922 թվականները դա միայն հայերի բնաջնջման բարձրակետի ու ավարտի ժամանակաշրջանն է, որը սկիզբ է առնում անցյալ դարի 90-ական թվականներից:

Անդրադառնալով Դաշնակցության և երիտթուրքական կուսակցության համագործակցության խնդրին, ակադ. Վ. Միքայելյանը գրում է, որ այդ քայլին հայերի ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը՝ գնաց՝ նոր, դեմոկրատական Թուրքիայում նաև հայ ժողովրդի համար փրկությունն ձեռք բերելու հույսեր փայփայելով, ենթադրելով, որ դաշնակից-երիտթուրքերը կջնջեն արյունոտ անցյալը: Եվ երբ 1909-ին Արդու Համդի պահնորդները հետապնդում էին երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ գործիչները, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, թաքցնում էին նրանց:

Դեռելով այն հարցը, թե ինչու՞ Դաշնակցությունը կոմպրոմիսի գնաց երիտթուրքերի հետ, Վ. Միքայելյանը պատասխանում է, որ հավանաբար նա չէր կարող այդ քայլին չգնալ այն պարզ պատճառով, որ երիտթուրքերի հակասությանակա ծրագիրը իր դեմոկրատական պահանջներով լիովին քավարարում էր հայերի ցանկություններին³: «Այսօր, Թուրքիայում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունից 80 տարի անց, — գրում է ներածականի հեղինակը, — իհարկե, շատ հեշտ է մեղադրել հայ լիդերներին 1907-ին երիտթուրքերի հետ կնքած համաձայնության համար: Այնուամենայնիվ, նրանց մեղքը չէր, որ վատահույունը երիտթուրքերի հանդեպ շրջվեց քաղաքականության մեջ դառը հաշվետխալի»²: Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ 1911-ին Դաշնակցության ղեկավարները հայտարարեցին երիտթուրքերին, որ իրենք այլևս չեն վատահում նրանց: Նա նշում է նաև, որ Իթթիհատի հետ Փարիզի 1907-ի համաձայնության տակ դրված է ոչ միայն Դաշնակցության, այլև Թուրքիայի այլ ազգային կուսակցությունների ստորագրությունները:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու երիտթուրքերը, քաջ գիտենալով, որ հայերը կազմում են Թուրքիայի ազգաբնակչության գործում մասը, այնուամենայնիվ, որոշեցին ոչնչացնել նրանց, Վ. Միքայելյանը գրում է, որ այդ հարցին միանշանակորեն դժվար է պատասխանել, սակայն մի քան անկասկած է՝ գլխավոր պատճառը այն-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:
² Г. Фирбухер, Армения 1915. Предисловие к русскому изданию Вардгеса Мьякаеляна, Ереван, 1991.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:
² Նույն տեղում:

թուրքիզմի գաղափարախոսությունն էր, որն ընկած էր երիտթուրքերի ծրագրի և պրակտիկ գործունեության հիմքում¹:

Վկայակոչելով Հայեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուպերի, Էրզրումի հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի, Զմյուռնիայի փոխհյուպատոս Կուկհոֆի զեկուցագրերը և գերմանական այլ փաստաթղթեր, Վ. Միքայելյանն ընդգծում է, որ դրանք ի չիք են դարձնում «հայերի ապատամբությունների» վերաբերյալ թուրքական հորինվածք-վարկածը: Միաժամանակ գերմանական փաստաթղթերի վերլուծության հիման վրա նա հանգում է այն եզրակացության, որ Գերմանիայի կառավարությունը և Կ. Պոլսում նրա դեսպան Վանգենհայմը պաշտպանում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները: Իբրև Գերմանիայի կառավարության մեղսակցություն Վ. Միքայելյանը մատնանշում է նաև այն փաստը, որ գերմանական ներկայացուցիչները ամեն կերպ համոզում էին հայերին, թե նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնում, որ նրանց լիակատար անվտանգությունը երաշխավորված է: Այդ ուղղակի խաբեությունը ապակողմնորոշեց հայերին և մեծ չափով խանգարեց նրանց ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Այդ առթիվ Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է փոխհյուպատոս Հոֆմանի խոսքերը. մի հայ բողոքական հոգևորական ասել էր նրան, որ մինչև տարագրությունը իրենք որոշել էին լույս մնալ և եթե այն ժամանակ հայերը ամենուրեք դիմադրություն ցույց տաին, ապա կդառնային դրության տերը և դատապարտված չէին քննի կործանման: Սակայն իրենց բոլոր գերմանացի բարեկամները Մարաշում, Ուրֆայում, Մալաթիայում, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում համատրեմ խորհուրդ էին տալիս ենթարկվել և ոչինչ չի պատահի: Իրենք էլ հավատացին դրան, և այն, որ իրենք հույսը դրեցին գերմանացիների ազդեցության վրա, դարձավ իրենց չար անկատարությունը²:

1915—1916 թվականների վերաբերյալ ակադ. Վ. Միքայելյանը հրապարակել է շուրջ 80 փաստաթղթեր, որոնց գերակշիռ մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են, օրինակ, Էրզրումի հայ կաթոլիկների առաջնորդ Հովսեփ եպիսկոպոս Մելքիսեդեկյանի դիմումը գերմանական հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերին, գերմանացի հոգևորական Կյունցերի նամակը Հայեպի հյուպատոս Ռյուպերին՝ Ուրֆայի և նրա շրջակայքի սարսափելի իրադարձությունների մասին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նշվ. աշխ., էջ 25—26:

Ռյուպերի զեկուցագիրը կանցնելու Բեռլին-Հոլվեգին՝ հայերի դեմ թուրքական կառավարության միջոցառումների մասին, Շոյնբեր-Ռիխտերի զեկուցագիրը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Հոֆենլոնե-Լանգենբուրգին՝ Էրզրումից հայերի տարագրման մասին, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության հրահանգները կայգերական հյուպատոսությունների՝ հայկական հարցի վերաբերյալ, Ռյուպերի հաշվետվությունը՝ Հայեպ հասած հայերի մասին, դեսպանի պաշտոնակատար Նոյրաթի զեկուցագիրը Բեռլին-Հոլվեգին՝ Ուրֆայի ինքնապաշտպանության մասին, գերմանական մի շարք միսիոներուհիների վկայությունները և այլն¹:

1916-ի իրադարձություններն արտացոլված են այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսիք են՝ Ռյուպերի երկու հաշվետվությունները հայերի տեղահանության և Տել-Արիադի հայկական ճամբարի մասին՝ հասցեագրված կայսերական դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին, Հայեպի գերմանական հյուպատոսության աշխատակից Վիլհելմ Լիտտենի տպավորությունների գրառումները Բաղդադից Հայեպ ճանապարհորդության մասին, ռայխստագի անդամ Մ. Էրցբերգերի հուշագիրը Գերմանիայի արտգործնախարարության գաղտնի խորհրդական բարոն ֆոն Ռոզենբերգին՝ Թուրքիայում կաթոլիկ հայերի դրության մասին, Ավագի և Էրզրումի փոխհյուպատոս Կարլ Վերտի ուղեգրությունը, որը լույս է ստում 1916-ի ձմռանը տառնյակ հազարավոր թուրքերի մահվան իրական պատճառների վրա, Մետերնիխի նամակը ռայխսկանցներ Բեռլին-Հոլվեգին՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում հայերի հետապնդումների մասին, մի շարք հոգևոր միսիոներին ներկայացրած փաստաթղթերը, Բեռլինի միսիոներական ընկերության դիրեկտոր Կարլ Ակսենֆելդի դիմումը գերմանական կառավարությանը՝ հայերին ոչնչացումից ու իսլամացումից փրկելու միջոցառումների մասին, Էրզրումի հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի նամակը ռայխսկանցներ Բեռլին-Հոլվեգին՝ հայկական հարցում իր դիրքորոշման մասին և այլն²:

Վ. Միքայելյանի հրատարակած ժողովածուն մեկ անգամ ևս գալիս է փաստելու այն անժխտելի իրողությունը, որ երիտթուրքական ոհմակի վարած պանթուրքական քաղաքականության հետևանքով տարագրվեց ու ոչնչացվեց մի ամբողջ ժողովուրդ՝ արևմտահայությունը, իսկ նրանց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որը կազմում է Հայաստանի 9/10 մասը, վերածվեց ավերակների:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171—284:

² Նշվ. աշխ., էջ 285—422:

Ժողովածուի հեղինակը համոզվումք է հայտնում, որ գալու է այն ժամանակը, երբ հայ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը ստիպված ճանաչելու են նաև թուրք պաշտոնական շրջանները:

Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտության բնագավառի նշանակալի ձեռքբերումներից է «Ռուսական սկզբնաղբյուրները Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության մասին. 1915—1916 թվականներ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի հրատարակումը¹: Ժողովածուի կազմողներն են Գ. Ա. Արրահամյանը և Տ. Գ. Անան-Նաչատրյանը: Կազմման աշխատանքներին մասնակցել են Գ. Վարդապարյանը, Մ. Սահակյանը և Լ. Ծախերոյանը: Ընդարձակ առաջաբանի հեղինակն է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը:

Ժողովածուի հրատարակումը հիմնավորվում է նրանով, որ գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական աղբյուրների սկզբնաղբյուրների ժողովածուների առկայության պայմաններում մինչ այժմ չկար մի առանձին ժողովածու, որտեղ ի մի հավաքված լինեին ռուսական պաշտոնական աղբյուրները, որոնցում արտահայտություն են գտել ռուսական առաջավոր միտքը, հասարակական և քաղաքական գործիչների հողվածները, գրողների ասույթները: Ժողովածուում տեղ են գտել ինչպես հրապարակված, այնպես էլ առաջին անգամ հրապարակվող փաստաթղթեր ու նյութեր:

Ինչպես առաջաբանում նշում է Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուն պարունակում է շատ հետաքրքիր փաստեր և նյութեր, որոնք վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ծանր օրերին ռուսականավոր ու շարքային մարդկանց՝ հայ ժողովրդին ցույց տված քարոյակամ և նյութական օգնությանը:

Հայերի ցեղասպանության պատմության բնագավառում շնորհակալ աշխատանք է կատարել բանահավաք-ժողովրդագետ Վերծինե Սվազլյանը՝ երկար տարիներ գրի առնելով, ձայնագրելով և մի ակտիվ ժողովածուով հրատարակելով Մեծ եղեռնից վերապրածների իրականապես հուշապատում և շուրջ երկու հարյուր պատմական բնույթի երգեր ու վիպերգեր՝ ստեղծված այն ահավոր տարիներին²:

Ժողովածուն, նրա խմբագիր, բանասիրության դոկտոր Սարգիս Հարությունյանի գնահատմամբ, ունի հույժ պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն:

¹ Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915—1916 годы (Сборник документов и материалов). Выпуск I, Ереван, 1995.

² Վերծինե Սվազլյան, Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:

Հրապարակված նյութերը պատմական կարևորագույն վկայագրեր են: Իսկ իր՝ հեղինակի բնորոշմամբ, հրատարակված երգերն ու հուշերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով Մեծ եղեռնը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ են, առարկայական վկայագրեր:

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արժեքավոր հրատարակություններից է «Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո» փաստաթղթերի ժողովածուն¹: Այն կազմել և առաջաբանը գրել է բուլղարահայ հասարակական-գրական գործիչ Հակոբ Կիլիկյանը, թուրքերենից թարգմանել են Զ. Ղասաբյանը և Կ. Ծինգոզյանը: Ժողովածուն պարունակում է առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում Բուլղարիայի լիազոր-դեսպան Ն. Կոլուշևի, Զմյուռնիայի հյուպատոս Իվ. Համալեզիևի, Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Սերաֆիմովի, Բուլղարիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Ռադոսլավովի և հասցեագրած նամակների, հեռագրերի և զեկուցագրերի մի մասը: Այդ փաստաթղթերը, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ, մերկացնում են իրօթիհատակներին գործած անօրինական բարբարոսությունները: Այդ նյութերի վավերագրական արժեքը մեծանում է նրանով, որ դրանք գերմանական և սվաբոր-հունգարական փաստաթղթերի նման Թուրքիայի դաշնակից պետության պաշտոնյաների դիվանագիտական փաստաթղթեր են:

Ինչպես նշում են ժողովածուի թարգմանիչները, հայ ժողովրդի գլխին պաթած փոթորիկը լայն արձագանք գտավ բուլղարական դիվանագիտական ու կառավարական շրջաններում և մամուլում, դատապարտող զարպի հողվածներ լույս տեսան երիտթուրքերի բարբարոսությունների դեմ, հրատարակվեցին աշխատություններ, դիմումներ հղվեցին բուլղարական կառավարությունը՝ ի պաշտպանություն հռչակող հայ ժողովրդի: Այդ բոլորը հայ և բուլղար ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամության արդյունքն էր, որ կոսիվել էր օսմանյան լծի դեմ համագործակցելու պայմաններում: Բուլղարիայի վարչապետ Վ. Ռադոսլավովը ընդունեց հայ պատվիրակներին և հարցնեց, որ բուլղարական կառավարությունը թանգարանական լիազոր դեսպան Ն. Կոլուշևի միջոցով խնդրել է թուրքական կառավարությանը՝ դադարեցնել հայերի հա-

¹ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996:

լածանքներն ու կոտորածները: Ի պատասխան հայերի խնդրանքի, վարչապետը հավաստիացրեց նաև, որ բուլղարական սահմանն անցնելու դեպքում ոչ մի հայ փախստականից փաստաթուղթ կամ անձնագիր չի պահանջվի: Եզրահանգվում է, որ 1915—1922 թթ. Մեծ եղեռնի ու բռնագաղթների ժամանակաշրջանում բուլղարահայերը և բուլղար ժողովուրդը հսկայական աշխատանք կատարեցին հազարավոր հայ տարագիրներին օգնելու և ապաստան տալու գործում:

Հիշյալ փաստաթղթերը պարունակում են ոչ միայն չարագործությունների սուկական նկարագրություններ, այլև ուշադրության արժանի բազում հավաստի ու ճշմարտապատում վկայություններ: Այսպես, լիագործ նախարար դոկտոր Ն. Կոլուշևի 1915 թ. մարտի 17-ի թվակիր նամակում խոսք է գնում Ջեթունի հայերի դիմադրության մասին: Նշվում է, որ զորակոչիկներ հավաքելիս գեթունցիները զինված հարձակում են գործել բանտի վրա, կոտորել պահակներին, ազատել բանտարկյալներին: Սպանվել է Մարաշի ժանդարմապետ Սուլեյման բեյը և շուրջ 30 ոստիկաններ ու զինվորներ: Այնուհետև աստատվեցին ամրացել են Ջեթունից դուրս գտնվող վանքում, որոնց դեմ ուղարկվել է զորք և հրետանի: Ինչպես տեսնում ենք, սույն վկայությունը հսկանում է պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքին, թե իբր այս անգամ գեթունցիները խաբվել են և դիմադրություն ցույց չեն տվել:

1915 թ. հունիսի 27-ի թվակիր գեկուցագրում Ն. Կոլուշևը, խնդրով հայ բնակչության աննկարագրելի վշտերի ու տառապանքների մասին, վարչապետին զգուշացնում է, որ եթե թուրքական կառավարությունը փորձի մայրաքաղաքից տեղահանել գավառներից այստեղ բնակություն հաստատած հայերին, ապա հայերը կդիմեն հուսահատ գործողությունների¹:

Հաջորդ նամակներում հաղորդվում է, որ հայերի ջարդերն ու հալածանքները ստանում են այդ ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահավոր կերպարանք, ամենուրեք հայկական բնակավայրերը բոլորովին մաքրագործվում են:

Չմյուռնիայի հյուսիսոստ Իվան Համամջիևի 1915 թ. հուլիսի 24-ի՝ Վ. Ռադոպովիչին ուղղված նամակում նշվում է, որ հավատարմ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն Անտոյիայի հայ բնակչության վիճակը խիստ տագնապալի է, որը ենթարկվում է սխտեմատիկ ու զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի հայ չի

մնացել, Անկարայից փոստված 750 հայ ընտանիքներ ճանապարհին կոտորվել են:

Ն. Կոլուշևի 1915 թ. օգոստոսի 16-ի գեկուցում նշվում է, որ հայերի տարագրությունը օրը օրին ավելի սարսափելի չափերի է հասնում, հայերով բնակեցված նահանգները անապատների են վերածվում: Կոտորածներից զերծ չի մնացել Թուրքիայի խորքերում գտնվող հայաբնակ ոչ մի տարածք: Երիտթուրքերի կատաղությունը մոտենում է Կոստանդնուպոլսի շրջակայքին: Հայերից մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիթը, որտեղ կատարված հրեշավոր ոճիրները հնարավոր չէ նկարագրել: Բուրսայի տասնյակ հազարավոր հայերից քաղաքում թողնվել է միայն մի ծերունի լուսանկարիչ: Արտասահմանյան ներկայացուցիչներին, որոնք հայերից ստացել են հազարավոր խնդրագրեր, թուրքական կառավարիչները պատասխանում են, թե միջոցառումը ժամանակավոր է և որ աքսորված հայ բնակչությանը ոչ մի վատ բան չի պատահի: Միևնույն անապատներում հազարավոր հայերի հրեշավոր կոտորածների մասին տեղեկություններ ստացվում են ամեն օր, որը տանում է մի ամբողջ ժողովրդի վերջնական ոչնչացման²:

1915 թ. օգոստոսի 31-ի նամակում Ն. Կոլուշևը վարչապետին գրում է, որ հայ բնակչության ոչնչացման վերաբերյալ կենտրոնական իշխանության հրամանները կատարվում են զարմանալի արագությամբ: Թուրքիայում բոլոր հայերը կոտորվում են, այդ թվում նաև նրանց հոգևոր առաջնորդները, իսկ նրանց շարժական և անշարժ գույքը կողոպտվում է: Լիագոր դեսպանը օրինակ է բերում, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները կազմակերպում հայերի անշարժ գույքի ձևական առք ու վաճառք և նույն պահին գույքատիրոջից խուսել են գնորդի վճարած դրամը: Վկայություն է բերվում նաև, որ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում հայ լուսավորչականների, կաթոլիկների կամ բողոքականների միջև: Նշելով, որ թուրք ջարդարարներին չլիմսադրելը ընդհանուր գարմանք է առաջացնում, լիագոր դեսպանը հայերի նման կեցվածքը բացատրում է մի կողմից նրա բնավորության խաթարմով, որը կատարվել է թուրքական դարավոր լծի հետևանքով և մյուս կողմից՝ իր առաջնորդների փայփայած հույսին հավատալով, թե, այնուամենայնիվ, այն բնակչության մի մասը մի կերպ խնայվելու է²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

Ի տարբերություն պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքի, թե ինչ-ինչ նկատառումներով թուրքերը չեն տեղահանել Կոստանդնուպոլսի հայությանը, Ն. Կոլուշևը վկայում է, որ մայրաքաղաքն էլ խնայված չէ: Նա նշում է, որ առայժմ հավաքում և ոչնչացնում են գավառներից եկածներին: Նրանք, ովքեր իրենց ընտանիքները թողել են գավառներում, ուղարկվում են նրանց մոտ, թեև վերջիններս վաղուց արդեն տեղահանվել ու ոչնչացվել են:

Նստակի վերջում լիազոր դեսպանը փորձում է համոզել վարչապետին, որ Գերմանիայի և Բուլղարիայի կողմից թուրքական իշխանությունների առաջ ավելի համարձակորեն միասին ներկայանալու դեպքում, կամ նույնիսկ այս պետություններից մեկի կողմից առանձին, ի վիճակի կլինի խելքի բերելու թուրքական դահճին, որը խեղիք է դրել մինչև վերջ անխնա ոչնչացնելու հայ բնակչությանը, որը բոլոր ստորկացված ժողովուրդներից ունի ամենասուկալի ճակատագիրը:

Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Մերսֆիմլը և քարտուղար Գրանդարովը 1916 թ. փետրվարի 24-ին Բուլղարիայի վարչապետին գրած նամակում նկարագրում են Հայոց պատրիարքարանի գույքի և գանձերի թալանը, որին իրենք ականատես են եղել: Նշելով, որ իրենք ներկա են համաշխարհային ահավոր դրամայի վերջին արարին, բուլղար դիվանագետները գրում են. «Պատմությունը, այդ դաժան ու անխնա քննադատը, թաքնված մի օթյակում, լուռ նշումներ է անում: Եվ վաղը, երբ ամբողջ ազգեր պատմության դաժան դատաստանի առջև են կանգնելու, Թուրքիան ի՞նչ պիտի կարողանա առել իր արդարացման համար... Թուրքիան ի հեճուկս ամբողջ մարդասիրության, վերածննդի ու վերանորոգման ճանապարհով գնալու փոխարեն, վերադառնում է դեպի 14—16-րդ դարերը»¹:

2. Ճեղասպանության ուսումնասիրումը

1960-ական թվականների սկզբները հայրենական պատմագրության մեջ շրջադարձային եղան Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության ստումով, և մեկը մյուսի հետևից հրատարակ հանվեցին մի շարք մենագրություններ, որոնց ուղի՞ն, կարելի է ասել, հարթվել էր դեռևս 1950-ական թվականների կեսերին՝ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի վերը քննարկված աշխատություններով²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 95:

² Տե՛ս էջ 206—207:

Այդ շարքի առաջնեկներից եղան Ե. Ղ. Սարգսյանի ուսերեն աշխատությունը և նրա լրացված ու բարեփոխված հայերեն հրատարակությունը¹:

Հայերեն աշխատության մեջ Ե. Սարգսյանը հատուկ գույն է հատկացրել 1915—1916 թվականներին երիտթուրքերի կողմից հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործմանը: Իբրև ելակետ ընդգծվում է այն միտքը, որ երիտթուրքական կուսակցության գործիչների պատկերացմամբ մահմեդական աշխարհի մեջ «սեպի նման խրված» հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչության միավորմանը, այստեղից էլ՝ նրանց բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը: Հեղինակը փաստերով հիմնավորում է այն իրողությունը, որ սկզբունքորեն երիտթուրքական ոհմակը տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ որոշել էր ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին:

Նշվում է, որ երիտթուրքական կառավարությունն իր բարբարոսական ծրագրի իրականացումն սկսեց 1914 թվականի աշնանը, թուրքական բանակ զորակոչված հայերի ոչնչացումով:

Ե. Սարգսյանը համոզիչ փաստարկներով մերկացնում է թուրքական կառավարության հորինած և ջանադրաբար տարածած այն կեղծ վարկածը, թե իբր հայերն ապստամբություններ էին սարքում, որոնք նպատակ ունեին կազմադրծել թուրքերի կովկասյան բանակի թիկունքը³:

Ցույց է տրվում, որ թուրքական կառավարությունը, բացի հայերի արտոն մասին հրահանգից, փխախեղների իշխանություններին հղեց Թափաթի ստորագրությամբ մի զաղտնի կարգադրություն՝ Արևելյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին, որտեղ ասվում էր, թե կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել անգամ օրորոցի մանուկներին: Նույն հրահանգում խստորեն նախազգուշացվում էր տեղական իշխանություններին, որ նրանք թույլ չտան հայերին պաշտպանելու դեպքեր և որ կառավարական բարձրատնիճան պաշտոնյաների անուճով փոստով ու հեռագրով ստացվող բողոքները պետք է ընդունվեն, բայց տեղ չհասցվեն: Նշվում է, որ այդ չարաճեճգ սղաեր նախապատ-

¹ Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962.

² Թուրքիան և նրա մվանդական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

³ Նշվ. աշխ., էջ 287—288:

րաստվել էր և վաղօրոք մանրամասն մշակվել, ուստի հայերի աքսորն ու զանգվածային շարժը միևնույն եղանակով ու միաժամանակ իրականացվեցին կայսրության ավելի քան 50 վայրերում, որը տևեց 1915 թվականի ապրիլից մինչև նոյեմբեր:

Փորձելով որոշել շարժերի ու աքսորի հետևանքով զոհված հայերի մոտավոր թիվը, Ե. Սարգսյանը տարբեր փաստական աղբյուրների համեմատությամբ գտնում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է մոտ 2 միլիոն 500 հազար մարդ: 2նայած մինչև պատերազմը տեղի ունեցած հայկական շարժերին ու արտագաղթերին, հայերը կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունը:

Ի մի բերելով բոլոր տվյալները, նա գտնում է, որ 1915—1916 թվականների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հայաջինջ գործողությունների հետևանքով մեկկես միլիոն հայեր արտաքսվեցին այն տարածքներից, որտեղ նրանք բնակվում էին դարեր ի վեր: Նրանցից մեկ միլիոնից ավելի մարդ սպանվեց կամ մահացավ սովից ու համաճարակից՝ Միջագետքի ճանապարհին ու բուն աքսորավայրում:

Ե. Սարգսյանը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ երիտթուրքերին հաջողվեց հայերին կոտորել՝ եվրոպական պետությունների գրաված դիրքի պատճառով: Այս առումով գլխավոր հանցագործ նա ճանաչում է կալզերական Գերմանիային:

Նշվում է, որ ամբողջ աշխարհի առաջադեմ հասարակայնությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարգանքի սյունին էր զամում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլերի դիմել՝ արևոտահայերին պաշտպանելու համար: Հեղինակը սուլավորի քաղվածքներ է բերում Ռուսաստանի, եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում գետնդրված հողվածներից ու հաղորդումներից, որոնցում լայնորեն լուսաբանվում են թուրքական իշխանությունների չարագործությունները:

Եղեռնի պատմության հարցերին նվիրված հատուկ աշխատություններից մեկը Ա. Ն. Մնացականյանի գիրքն էր¹, որը լույս ընծայվեց հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության 50-ամյա տարելիցի օրերին:

¹ Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուսու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

Գրքի առաջին գլուխը նվիրված է հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության թուրքական պետական քաղաքականության բացահայտմանը: Պատմական փաստերի հիման վրա մերժվում են այն տեսակետները, ըստ որոնց հայերի կոտորածները Թուրքիայում սկսվել են հայկական ազգային կուսակցությունների ստեղծման և նրանց գործունեության պատճառով, և ձևակերպվում է այն մտտեցումը, թե հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը Հայաստանում կիրառվել է Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության հաստատման ժամանակներից սկսած, որն արտահայտվել է տնտեսական տրկացման և շահագործման ձևով, բռնի մահմեդականացման և ձուլման միջոցներով, պատերազմների ընթացքում մասսայաբար ոչնչացման, իսկ խաղաղ ժամանակ մասնակի սպանությունների ձևերով:

Անդրադարձնալով 19-րդ դարում արևմտահայերի կոտորածների պատմությանը և նշելով, որ եթե անցյալում թուրքական բռնապետությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառում էր ազգային սահմանափակումների, շահագործման և ձուլման քաղաքականություն, այս ցարական կառավարության և Արևմուտքի մեծ տերությունների միջանոթությունից ու հայկական հարցի գոյացումից հետո թուրքերն անցան հայերի բացահայտ, մասսայական շարժերի քաղաքականությանը, Ա. Մնացականյանը եզրակացնում է. «Ոչ թե հայկական ազատագրական շարժումները կամ ազգային կուսակցությունների գործունեությունն առաջ բերին թուրքական բռնություններ և հայաջինջ ծրագրեր, այլ ընդհակառակը՝ ավելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանության մշակած հայաջինջ ծրագրերը և հայերի կոտորածները առաջ բերեցին իրավազուրկ հայ ժողովրդի պայքարի նոր բռնկումներ, ազատագրական ճիգեր, ձևավորվեցին հայկական ազգային պարտիաներ, որոնք տարբեր ծրագրերով և տարբեր տակտիկական միջոցներով մասնակցում էին հայկական հարցի շուրջը մղվող պայքարին»¹:

Ա. Մնացականյանը անդրադարձնում է արևմտահայերը գորահավաքին ու նրանցից աշխատանքային գումարտակներ կազմելուն, ինչպես նաև հայ բնակչության զինաթափմանը և դրանք դիտում է իբրև Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ուղղված միջոցառումներ: Մանրամասնորեն խոսվում է իթթիհատի կենտրոնի գաղտնի նիստի մասին՝ Թալեաթի նախագահությամբ, ուր քննվեց հայերի տեղահանման և ֆիզիկական բնաջնջման հարցը: Արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա նա ցույց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

է տալիս, որ թուրքական ռասիստների կոմիտեն 1915-ի ապրիլի սկզբներին տեղծեց «Հասուկ կոմիտե» (թաշկիլարի մաքսուսե), որին տրամադրվեց ամբողջ ուստիկանական կորպուսը:

Ապրիլի 15-ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ուղարկվեց հրահանգ արևմտահայերի տեղահանման և ապա կոտորածների մասին:

Այնուհետև Ա. Մնացականյանն անցնում է ապրիլի 24-ին պոլսահայ մտավորականության ձեռքակալման, արտրի և կոտորածի գկարագրությանը, նշում, որ Ստամբուլի 600 000 բնակիչներից 150 000-ը հայեր էին, որոնց մեջ էր արևմտահայ մտավորականության ծաղիկը:

Ստամբուլում ձեռքակալված, արքորված ու խոշտանգված հայ մտավորականների թիվը ըստ Ա. Մնացականյանի հասնում է 1500-ի՝ ընդունված 600-ի կամ 800-ի փոխարեն: Նա գրում է նաև հայ ազատագրական շարժման մի խումբ ղեկավարների՝ 1915 թ. ապրիլի 28-ին Ստամբուլում սկսված «դատավարության» մասին, որոնց մեջ գլխավոր դերեր Մաթևոս Սարգսյանն էր՝ հնչական հաշտնի գործիչ Փարամազը:

Այնուհետև նկարագրվում են նահանգներում ու գավառներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը:

1965-ին լույս տեսավ պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի մեծարժեք մենագրությունը¹, որն ունեցավ երկու հրատարակություն և որի ռուսերեն տարբերակը լույս տեսավ մի քանի տարի անց՝ փոքր-ինչ փոփոխված վերնագրով²:

Աշխատության երրորդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է արևմտահայության 1915 թ. ցեղասպանությանը: Հեղինակն առաջ է քաշում այն ելակետային միտքը, թե 1914-ի աշնանից սկսած երիտասարդ թուրքերի որդեգրած հայահալած շովինիստական քաղաքականությունը թեակոխում էր իր նոր, ավելի մարդաստաց, ժողովրդասպան փուլը, թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի դեմ քաղաքական մեղադրանք առաջ քաշելու, այն հիմնավորելու և այդ ոգով թուրք ժողովրդի խավար, մոլեռանդ խավերին սնելու ու համոզելու գործին:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե թուրքական կառավարությունը ե՞րբ որոշեց և ինչի՞ց դրդված ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի

զանգվածային տեղահանություններին ու ջարդին, Ջ. Կիրակոսյանը համոզվում է հայտնում, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը խարսխված էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում կիրառված ջարդարարական քաղաքականության վրա, օրգանապես բխում էր նրանից, իսկ պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ պետք է սատարեր թուրքական կառավարողներին ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժամանակ, այն պատերազմական իրավիճակով պատճառաբանելու համար:

Բազմաթիվ աղբյուրների, այդ թվում նաև թուրքական, վերլուծության հիման վրա Ջ. Կիրակոսյանը եզրակացնում է, որ արևմտահայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածի պլաններ թուրքական կառավարողները ծրագրել էին Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո, բայց վախենալով տերությունների միջամտության վտանգից, նրանք այդ պլանը չգործադրեցին, իսկ պատերազմը լայն հնարավորություններ ընձեռեց³:

Նա հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում 1915-ի ապրիլի 24-ին պոլսահայ մտավորականության ձեռքակալության, արտրի և բնաջնջման մասին, հաշվելով շուրջ 800 հոգի:

Խոսելով 1915-ի հունիսի 2-ին (15-ին) դատական խեղկատակությունից հետո Կ. Պոլսի սուլթան Բայազիդի հրապարակում կախաղան հանված հնչական 20 գործիչների մասին՝ Փարամազ, Մուրադ Չաքարյան, Հակոբ Բառնաջյան, Հրանտ Եկալյան, Երեմիա Մանանյան, Թովմաս Թովմասյան, դոկտոր Պենենե՝ արաբագետ Պետրոս Թորոսյան, Երվանդ Թոփուզյան, Գեղամ Վանիկյան (Վանիկ), Արամ Աչըգալաչյան և ուրիշներ (ի դեպ Փարամազին նա սխալմամբ անվանում է Սարգիս Մաթևոսյան, մինչդեռ պիտի լինի Մաթևոս Սարգսյան— Մ. Կ), Ջ. Կիրակոսյանը իրավամբ գտնում է, որ դրանք այն մարդկանցից էին, որոնք անձնուրացությանը նվիրվել էին իրենց հայրենիքի ազատության գործին, պատմականորեն առաջադիմական ազգային ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ էին և արտահայտում էին Թուրքիայի հասարակական կյանքի և քաղաքական մտքի զարգացման ամենաբարձր աստիճանը²:

Ջ. Կիրակոսյանն իրավացի դիտողություն է անում, որ ավանդույթի ուժով պատմագրության մեջ հիշատակվում է 1915 թ. եղեռնը և աչքա-

¹ Ջ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ.: Երևան, 1965, 1967:

² Дж. С. Киракосян. Западная Армения в годы первой мировой войны, Ереван, 1971.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234:

² Նշվ. աշխ., էջ 258:

թող է արվում այն փաստը, որ սարսափելի կոտորածները և հանցագործությունները նոր թափով շարունակվեցին 1916 թվականին, թեև այդ ժամանակ արդեն չկային ո՛չ տեղահանության անհրաժեշտություն և ո՛չ էլ ըմբոստություններ: Խոսքը Միջագետքի և Սիրիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների զանգվածային շարդերի մասին է: Հիրավի, սփյուռքահայ պատմագրության մեջ նույնիսկ գոյություն ունի այն կարծիքը, թե բուն կոտորածը առավել լայն մասշտաբով տեղի է ունեցել ոչ թե 1915, այլ 1916-ին:

Ջ. Կիրակոսյանը նշում է, որ համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թվականի Մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված վեց միլիոն հրեաների ոչնչացման, Մայրաճեկի, Օսլենցիմի, Մաուբոհումոլենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի մասսայական մարդասպանությունների հետ: Նա մեջ է բերում պատմաբան Ջոզեֆ Գոլթմանի եզրակացությունը, որն իր ուսումնասիրության մեջ գրում է, թե նոր ժամանակներում զանգվածային ժողովրդասպանության պրակտիկան իր սկիզբն առնում է առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գեոցիդից¹:

Ընդհանրացնելով վիճակագրական տվյալները, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ բնաջնջվեց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կեսից ավելին, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն համեմատական տեսակետից, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան մեծ տերությունների բանակները:

Ջ. Կիրակոսյանը անարգանքի սյունին է գամում միջազգային իմպերիալիզմը, որն ըստ էության քաջալերեց պանթուրքիզմի պարագլուխներին, որպեսզի նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարները կիրառեին հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Եղեռնի պատմության ընդգրկումն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Առաջ քաշելով հայերի բնաջնջման թուրք-գերմանական ծրագիրն և նրա մշակման ու իրականացման շարժառիթ-«պատճառները» նա գրում է. «Երիտթուրքերի հայաչինջ քաղաքակա-

նությունը պատահական երևույթ չէր, այլ բունակալական Թուրքիայի մշտապես իրականացվող հայասպան գծի անմիջական շարունակությունը՝ բարձրացրած գերադրական աստիճանի»¹: Այնուհետև հեղինակը կանգ է առնում ջարդարարական հատուկ մեքենայի՝ «Թեշքիլաթը մախսուսեի» ստեղծման, թուրքական սեֆերբեդիքի (գորահավաք) սարսափների ու հայ զինվորականության ոչնչացման, արևմտահայ մտավորականության խողխողման, հայ եկեղեցական գործիչների ոչնչացման հարցերի վրա:

Փորձելով որոշել հայ ժողովրդի տված զոհերի թիվը և շրջանառության մեջ դնելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած տվյալներ, Մ. Արզումանյանը ընդունելի է համարում 1,5 միլիոնը, իսկ ավելի ճիշտ՝ սփյուռքահայ հեղինակ Երվանդ Խաթանասյանի որոշած վերջին թիվը՝ 1 763 000:

Դնելով մեծ ոճրի հանցավորների հարցը, Մ. Արզումանյանը գրում է, որ հայոց եղեռնի ամենագլխավոր հանցավորը թուրքական բնակչությունն էր: Նա մերկացնում է թուրքական «Ապիտակ գոթի» կեղծագիր հեղինակներին (Թալեաթ և ուրիշներ), որոնք դեռևս 1916-ին թուրքերեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակեցին «Հայկական կոմիտեների ապստամբական շարժումները սահմանադրության հայտարարությունից առաջ և հետո» փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ փորձ է արվում կոտորածների հանցանքը բարդել հայերի վրա²: Նա ժխտում է նաև թուրքական բանակից հայերի դասալքումների վարկածը, փաստական տվյալներով ապացուցում, որ դասալքությունը ավելի մասսայական էր հենց թուրք զինվորների մեջ:

Մ. Արզումանյանը հատուկ էջեր է նվիրում նաև թուրք «պատմաբան» կեղծարարների մերկացմանը:

Մ. Արզումանյանը որոշակիորեն դնում է նաև թուրք ժողովրդի մեղավորության հարցը և այդ առթիվ գրում. «Կարեկցանքի ու օգնության առանձին դեպքերը եղանակ չստեղծեցին, և մեծ ոճիրը կազմակերպվեց հետամուտ ու մոլեռանդ թուրք ժողովրդի, ինչպես նաև մնացած մուսուլմանների (չերքեզների, քրդերի, մյուսների) մասնակցությամբ: Երբ որևէ ժողովուրդ հանդուրժում է ռեակցիոն կառավարությանը, թեկուզ խաբվում է նրա կողմից, և այս կամ այն չափով կատարում նրա կամքը, դրանով իսկ նա դառնում է չարիքի մեղսակից,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 349:

² Մ. Վ. Արզումանյան: Հայաստան 1914—1917: Երևան, 1969:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 295:

² Նշվ. աշխ., էջ 497:

որը քաղերու միակ միջոցը այդ կառավարության տապալումն է, վնասի հատուցումը, արդարության վերականգնումը...

Թուրք ժողովուրդը պետք է իր մեղքը հատուցի նրանով, որ դատապարտի հայկական կոտորածները, պատժի նրա հանցավորներին և ուղղի պատմական անարդարությունը: Դա է պահանջում ճշմարտությունը, մարդկային խիղճն ու բանականությունը, ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունը»¹:

Հայկական եղեռնի երկրորդ գլխավոր հանցավոր և պատասխանատու Մ. Արզումանյանը ճանաչում է իմպերիալիստական Գերմանիային, որը, ելնելով իր ագրեսիվ նպատակներից, հովանավորում ու աջակցում էր Թուրքիային:

Նա գտնում է, որ արևմտահայության բնաջնջման մեջ հանցավոր են նաև մյուս երկրների իմպերիալիստները և հատկապես դիվային ու նենգամիտ Անգլիան:

Մ. Արզումանյանը հայկական կոտորածների հարցում հանցավոր է ճանաչում նաև ռուսական ցարիզմին: Նա գտնում է, որ Կովկասյան բանակի հատկապես երկու մեծ ճամբարները իրենց հետ բերեցին արևմտահայության նորանոր կոտորածներ, մինչդեռ ռուսական ցարիզմը, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել աղմուկով և հատկապես հայերի ազատագրման դրոշով, եթե հայերին օգնելու ցանկություն ունենար, ապա նա Կովկասյան ռազմաճակատում կվարեր սրընթաց պատերազմական գործողություններ և կարճ ժամանակամիջոցում կգրավեր Արևմտյան Հայաստանը: Տեսակետ է սա, որի հետ, մեր կարծիքով, չի կարելի անվերապահորեն համաձայնել:

Մ. Արզումանյանը պարզաբանում է հայ ժողովրդի ազգային դեկավարների պատասխանատվության հարցը, գտնում, որ դաշնակցականները, հնչակյանները, ռամկավարները, հոգևորականությունը և այլն, դարձան խաղալիք ու գործիք իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին և վարեցին ավանտյուրիստական քաղաքականություն, որն իր հերթին ծանրացրեց հայ ժողովրդի ողբերգությունը²:

Մենք, իհարկե, համամիտ չենք նման հախտոն գնահատականին և գտնում ենք, որ այդպիսի հիմնազուրկ հայտարարությունը միայն ու միայն ջուր է լցնում պատմության ամեն գույնի կեղծարարների ջրաղացին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 514—515:

² Նշվ. աշխ., էջ 546:

Դնելով առաջին համաշխարհային պատերազմի և հայկական կոտորածների հանցավորների պատասխանատվության հարցը, Մ. Արզումանյանը ընդգծում է դրա ոչ միայն պատմագիտական, այլև քաղաքական ու գործնական այժմեական նշանակությունը:

Նա ջերմ համակրանքով է շարադրում հայ հայրենասերներ Սողոմոն Թեհլերյանի, Արշավիր Ծիրակյանի, Պետրոս Տեր-Պողոսյանի, Ստեփան Ծաղիկյանի, Արամ Երկանյանի, Միսակ Թորլաքյանի կողմից հայակերներ Թալեաթին, Բեհաեդդին Ծափրիին, Ջեմալ Ազմիին, Ջեմալ փաշային, Խան-Խոյսկուն, Բեհբուդ խան Ջիվանջիրին ահաբեկչության ենթարկելու դրվագները, իրավամբ գտնելով, որ դրանք սովորական ահաբեկչական ակտեր չէին, այլ քաղաքական սպանություններ, հանցագործների պատժման այն ժամանակվա պայմաններում միակ հնարավոր ձևը, և պատահական չէ, որ առաջադեմ հասարակական կարծիքն արդարացնում էր դրանք¹: Նա գտնում է, որ հայկական եղեռնի ու նրա հանցավորների պատասխանատվության ու պատժի, պատմական անարդարությունն ուղղելու հարցը սուկ չի վերաբերում միայն հայ ժողովրդին, այն միաժամանակ պետք է լինի ամբողջ առաջադեմ մարդկության հոգածության առարկան, նրա իմաստության, խղճի ու պատվի գործը:

Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանությանը իր մենագրության մեջ առանձին բաժին է հատկացրել պրոֆ. Ս. Ս. Ստեփանյանը²: Ծիշտ է, շարադրանքն այստեղ կրում է ակնարկային բնույթ և, ինչպես նշում է հեղինակը, տրված է հարցի շուրջ գոյություն ունեցող հատուկ ուսումնասիրությունների հիման վրա, սակայն գնահատելին այն է, որ օգտագործված են նաև գերմանական աղբյուրներից քաղված նյութեր, որոնք լրացնում են եղեռնի պատմությունը:

Մեծ եղեռնին իր մեկնագրության մեջ ծավալում գլուխ է նվիրել ակադեմիկոս Ծ. Պ. Աղայանը³: Նա նույնպես եղեռնի պատկերները վերաշարադրում է արդեն իսկ շրջանառության մեջ գտնվող փաստերի և նյութերի հիման վրա, այդ ոճրագործության համար դատապարտում երիտթուրքերի հանցավոր կառավարությանը, գերմանական իմպերիալիզմը, նշում Անտանտի պետությունների թողտվությունը, անդրադառ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 632—633:

² Ст. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975.

³ Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

նում համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության կողմից չարագործների դատապարտման հարցին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանության պատմությունը պատշաճորեն ներկայացված է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» քաղմահատորյակի 6-րդ հատորում¹:

Հատորի 14-րդ գլխում («Արևմտյան Հայաստանը 1908—1914 թվականներին») պրոֆ. Ա. Համբարյանը անդրադարձել է երիտթուրքերի կառավարման նախապատերազմյան տարիների իրադարձություններին, իսկ 15-րդ գլխում («Հայաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին») պրոֆ. Ե. Սարգսյանը շարադրել է Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների, պատերազմին հայերի մասնակցության և կամավորական շարժման, արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի ու տեղահանության, ինքնապաշտպանական մարտերի պատմության հարցերը:

Եղեռնի հարցերը իր մենագրության մեջ քննարկել է ակադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը²: Նա գրում է, որ ո՛չ ժամանակները, ո՛չ էլ թուրքական դիվանագիտական խոհանոցներում թխված կեղծ փաստարկները չեն կարող վերացնել երիտթուրքերի պատասխանատվությունը պատմության առաջ՝ նրանց կատարած ոճրագործությունների համար: «Թուրքական քարքարունները, — շարունակում է հեղինակը, — պատասխանատվություն են կրում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս տարածքներում բնակված ավելի քան 2 և կես միլիոն հայերի ճակատագրի համար, ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհերի, այլև անթողչ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հայկական Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում պարբերաբար ձեռնարկված հայերի կոտորածների համար: Եթե չլիներ ցեղասպանությունը, ապա մարդկության բնական աճի միջին ամենամեծ հաշվարկներով այժմ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը կկազմեր առնվազն 5 միլիոն»³:

Նշելով, որ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի անպատիժ մնալը հետագայում խրախուսանքի աղբյուր հանդիսացավ Հիտլերին՝ համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ առավել մեծ ու մասսայական ոճրագործու-

թյուն իրագործելու համար, Գ. Գալոյանը հոետորական հարց է տալիս՝ արդո՞ք այդ նույն աղբյուրից չեն սնվում ժամանակակից ռասիստներն ու սիոնիստները:

Ընդդիմանալով թուրքական ռեակցիոն պատմագրությանը, որն փորձում է հայերի ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունն արդարացնել կամավորական ջոկատներին հայերի մասնակցության վկայակոչումով, Գ. Գալոյանը դա համարում է հասարակական կարծիքն ապակողմորոշող թափանցիկ կեղծիք և ավելացնում, որ կամավորական շարժումը վշտի ու տառապանքների դատապարտված ժողովրդի ցամախ հուսահատ արտահայտությունն է եղել միայն:

Ակադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը հեղինակ է նաև Թեոդիկի «Հուշարձան նահատակ մտավորականության» բարձրարժեք աշխատության վերահրատարակության ընդարձակ առաջաբանի¹:

Պատմական հակիրճ ակնարկով ներկայացնելով Հայկական հարցի զարգացման, հայ ազատագրական շարժման և արևմտահայության սիստեմատիկ բնաջնջման քաղաքականության իրականացման գլխավոր փուլերը, Գ. Գալոյանը արգահատանքի խոսք է ուղղում թուրքական հակահայկական գաղափարախոսության արդի ջատագովներին, ովքեր փորձում են ոչ միայն արդարացնել երիտթուրքերի ոճրագործությունները, այլև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում նահատակվածներին ներկայացնել իբրև «մեր դարի գեղոցիոյի նախաձեռնողներին»: Նա անարգանքի սյունին է գամում ներկայումս Թուրքիայում բնակվող այն հերձվածող հայերին, որոնք իրենց «վկայություններով» փորձում են հայերի ցեղասպանությունը ներկայացնել որպես անհրաժեշտությանը թելադրված տեղահանման պլան, որն իրագործվել է «հումանիտական սիրալիրությանը»²:

1982—1983 թթ. լույս տեսավ պրոֆ. Ջ. Ա. Կիրակոսյանի երկհատոր մենագրությունը³:

Փաստերի, վկայությունների, վավերագրերի հիման վրա գիտնականը հանգում է այն եզրակացության, որ մահմեդական մոլեռանդությունը չէր հայոց կոտորածի գլխավոր շարժիչը, այլ նախաձեռնությունը բխում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունից, որը պլանավորել էր Օսմանյան կայսրությունում հայոց ազգի սիստեմատիկ ոչնչացումը:

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հ. 6, Երևան, 1931:

² Գ. Ա. Գալոյան, Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:

³ Նշվ. աշխ., էջ 184:

¹ Թեոդիկ: Հուշարձան նահատակ մտավորականության, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ., էջ 14—15:

³ Ջ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ: Գիրք առաջին, Երևան, 1982: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983:

Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է 1919-ին Ստամբուլի դատավարությունը երիտթուրքերի կուսակցության 63 ղեկավար անդամների նկատմամբ, որը տեղի էր ունենում Անգլիայի օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ: Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Հեղինակը ընդգծում է, որ սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշավոր ոճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները¹: Ընդգծվում է նաև, որ երիտթուրքական կատավարության անկումից հետո թուրքական պետական իշխանություններն իրենք են ընդունել հայոց նկատմամբ կատարված զեկոնցիոյը, իրենք են դատել ու դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները, չնայած դատական պրոցեսը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների ու պատժի քաղաքականություն, և մի փոքր անց նրանք համարելու էին ազգայնական բանակի շարքերը:

Ծղեռնի որոշ հարցեր քննարկված են Հ. Գ. Ինճիկյանի մեկնագրության մեջ²: Քննարկելով Օսմանյան կայսրության անկման բազմազան պատճառներ, նա ընդգծում է, որ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի և նրա հետագա զարգացման վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ կայսրության ամբողջ տարածքում պատերազմի տարիներին և դրանից հետո կազմակերպված քրիստոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը: Բաղդատելով վերջին շրջանում հրապարակված մի շարք փաստաթղթերի հաղորդած բազմազան տվյալներ, հեղինակը գտնում է, որ եղեռնի տարիներին բնավ էլ ոչ լրիվ տվյալներով թալանի և ոչնչացման ենթարկվեց 63 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ և քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվեցին և քանդվեցին ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ ու վարժարաններ: Նա գտնում է, որ երիտթուրքերի կազմակերպած անպակաս զոհ դարձան շուրջ 2 միլիոն հայեր, իսկ հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը կազմեց մոտ 20 միլիարդ ֆրանկ:

Հայոց ցեղասպանության հարակից հարցերին՝ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականությանը, 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության

¹ Նշվ. աշխ., Գիրք երկրորդ, էջ 176:

² Հ. Գ. Ինճիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984:

նկատմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունների, լիբերալ շրջանների և դեմոկրատական մտավորականության դիրքորոշմանը, պրոֆ. Ա. Համբարյանը հանգամանորեն անդրադարձել է 1979-ին հրատարակված մեկնագրության մեջ¹:

Նա ցույց է տվել, որ չնայած սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո երիտթուրքերը մեղմեցին հակահայկական քաղաքականությունը, անցկացրին որոշ բարելավումներ, բանտերից ազատեցին բազմաթիվ կալանավորներ, կազմակերպվեց մահմեդականների և քրիստոնյաների եղբայրացում, դադարեցրին հայդուկների հետապնդումը, կրոնական հալածանքները, վերսկսեց գործել արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը, սակայն շուտով «հեղեղն անցավ, և ջուրը նորից իր հունով գնաց»²: Ծատ չանցած վերսկսվեցին սպանությունները, թալանն ու առևանգումները, որոնք հատկապես ուժեղացան 1913 թ. իթթիլաֆիստների տապալումից հետո:

Ինչպես նշում է Ա. Համբարյանը, երիտթուրքերը լսել անգամ չուզեցին հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման կամ ինքնավարության մասին, պահպանեցին հին պետական մեքենան և հովանավորեցին համիդյան ոճրագործ պաշտոնյաներին:

Հեղինակը պարզաբանում է 1909 թ. Ադանայի կոտորածի հանգամանքները՝ այդ չարագործությունը իրավամբ վերագրելով երիտթուրքերին:

Նա խոսում է նաև հայ մշակույթի դեմ ուղղված հալածանքների մասին, քաջահայտում է 1908—1913 թթ. արևմտահայերի մասսայական արտագաղթի պատճառները:

Ա. Համբարյանը մանրամասնորեն քննարկում է Դաշնակցության, Հնչակյան և Հայ սահմանադրական ռազմավար կուսակցությունների դիրքորոշումները, ցույց տալիս, որ սկզբնական շրջանում նրանք թուրք էլ ընդունեցին երիտթուրքերի հետ համագործակցելու և խաղաղ զարգացման դիրքորոշում:

1980-ին լույս տեսավ պրոֆեսոր Ա. Ա. Համբարյանի ծավալուն մեկնագրությունը³, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն շարադրում է առա-

¹ Ա. Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979:

² Նշվ. աշխ., էջ 20—24:

³ Ա. Ս. Համբարյան: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության 1990:

ազատագրության ուղիների մասին (19-րդ դարի վերջ—20-րդ դարի սկիզբ), Երևան,

ջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանների դիրքորոշումը Արևելյան Հայաստանի հարցում: Այն գրված է 1985-ին:

Նշվում է, որ արևմտահայ շրջանները, գտնվելով թուրքական բռնապետության ճիրաններում, հարկադրված էին կանգնել օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում: 1914-ի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Թիֆլիս մեկնեց Պոլսի հայոց պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսի պատվիրակ դոկտոր Նազարեթ Տաղավարյանը (ապրիլյան զոհերից — Մ. Կ.), որ տեսակցություններ ունեցավ արևելահայ մտավորական շրջանների հետ, խնդրելով, որ մեծ զգուշությամբ չարժվեն, որովհետև նրանց թուրքահայ եղբայրների կյանքը կարող է վտանգվել անխորհուրդ ձեռնարկներով ու ավելորդ ցույցերով: Սակայն մեկ ամիս անց պատրիարքի պատվիրակը Պոլիս վերադարձավ բոլորովին հուսահատ, քանի որ նրա հորդորները ոչ մի ազդեցություն չէին գործել:

Երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, պատրիարքը հրավիրեց խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Վահրամ արք. Մանկունին, Հմայակ արք. Իմաքսյանը, Պետրոս Հալանյանը (իթոբիատի կենտկոմի անդամ — Մ. Կ.), Գրիգոր Չոհրապը, Բյուզանդ Բեչյանը, Համբարձում Պոլաչյանը, Վարդգես Սերենկյուլյանը, Տիրան Քելեկյանը, Հարություն Շահրիկյանը, Դավիթ Տեր-Մովսիսյանը, Միհրան Մուրադյանը և ուրիշներ: Այդ տարբեր հոսանքների ու կուսակցությունների ներկայացուցիչներն արձանագրեցին, որ ազգի վիճակը ծանր է և հանձնարարեցին պատրիարքարանին ու ազգային վարչությանը՝ բարվոք հարաբերություններ մշակել իթոբիատական կառավարության հետ, շրջաբերական հրահանգ ուղարկել բոլոր գավառները և ժողովրդին հորդորել կատարելու իր պարտականությունները օսմանյան հայրենիքի հանդեպ, որը և կատարվեց¹:

Սոյեմբերի 8-ին պատրիարքն այցելեց ներքին գործերի և արդարադատության նախարարներին և հայտնեց, որ հայ ազգը միջրված է օսմանյան հայրենիքին, իսկ վերջիններս խոստացան, որ իրենք կատարյալ բարյացակամ կլինեն հայերի հանդեպ:

Այնուհետև հեղինակը գրում է, որ, չնայած այդ ամենին, 1914 թ. վերջերին և 1915-ի սկզբներին թուրքական իշխանությունները սրի քաշեցին Վասպուրականի ու Էրզրումի մի շարք գավառների հայերին: Այդ առթիվ Թավեաթը պատրիարքին պատասխանեց, թե հայերի կոտորածի

մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, և իրենք այդպիսի մտադրություն չունեն:

Արևմտահայ լիբերալները ևս «Բյուզանդիոն» թերթի բերանով արտահայտում էին իրենց դիրքորոշումը, կոչ անելով հայերին՝ կատարել իրենց պարտքը և պաշտպան կանգնել ծանր կացության մեջ հայտնված օսմանյան հայրենիքին:

Արևմտահայ անկուսակցական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ Գրիգոր Չոհրապը, հավատարիմ մնալով իր ռուսական կողմնորոշմանը, սակայն հաշվի առնելով արևմտահայության բացառիկ ծանր կացությունը, լոյալություն պահպանեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանությունը քարոզող ուժերի հետ և արևմտահայությանը ընդդեմ Թուրքիայի զենք վերցնելու կոչ չարեց¹:

Դեռևս 1914-ի գարնանը իթոբիատականները գործակալներ ուղարկեցին Անդրկովկաս՝ պատերազմի դեպքում տեղի ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու նպատակով, սակայն կտրական մերժում ստացան: Սույն առաջարկությամբ նրանք դիմեցին նաև դաշնակցությանը, սակայն 1914-ի հուլիսին Էրզրումում կայացած 8-րդ համաժողովում դաշնակցությունը որոշում ընդունեց ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում պահպանել չեզոքություն: Էրզրում ժամանած Բեհաեդդին Օաքիրը խոստացավ հայերին՝ օգնության դեպքում ստեղծել ինքնավար Հայաստան՝ կազմված Երևանի, Կարսի նահանգներից, Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից, միացնելով նրան Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթները, սակայն այդ կեղծ խոստումները ազդեցություն չունեցան: Հայերը պատասխանեցին, որ իրենք թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Ռուսաստանում կլինեն օրինապահ իրենց պետությունների հանդեպ, միաժամանակ ավելացրին, որ Թուրքիայի պատերազմը Ռուսաստանի դեմ կլինի բախտախնդրություն, որը ապստամիքի տակ կրնի Օսմանյան կայսրության գոյությունը: Դաշնակցության Արևելյան բյուրոն հետագայում խախտեց կուսակցության համաժողովի սույն որոշումը և սկսեց կամավորներ հավաքագրել Թուրքիայի դեմ, իսկ Արևմտյան բյուրոն հավատարիմ մնաց այդ որոշմանը՝ մինչև ցեղասպանության սկսվելը:

Երկուսուրքերը հնչակյաններին հալածանքների ենթարկեցին դեռ պատերազմից առաջ՝ մեղադրելով նրանց իթոբիաֆիստների հետ հակա-իթոբիատական կուսիցիայի մեջ մտնելու համար, իսկ 1915 թ. հունիսի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 428:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 481:

15-ին 20 հնչակյան ղեկավար գործիչներ (Փարսևազ և ուրիշներ) Պոլսի սուլթան Բայազիտի հրապարակում կախաղան հանվեցին¹:

Հայ սահմանադրական ռամկավարների կուսակցությունը պատերազմի սկզբում նույնպես կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում և իր օրգան «Վան-Տոսպի» միջոցով կոչ արեց հայերին՝ կատարել իրենց զինվորական պարտքը: Պատերազմի սկզբում ռամկավարները դեմ էին նաև կամավորական շարժմանը: Նրանց նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Արտակ Դարբինյանը գտնում էր, որ կամավորական շարժումը պիտի բորբոքի թուրքերի մինչ այժմ զսպված բարբարոսական կիրքը, և այս անգամ թուրքահայությունը անխնայորեն պիտի ջարդվի ամեն տեղ, մանավանդ որ ինքնապաշտպանության միջոցներից բոլորովին զուրկ է: Նրանք ևս իրենց դիրքը փոխեցին եղեռնը սկսվելուց հետո:

«Այսպիսով,— եզրակացնում է պրոֆ. Ա. Համբարյանը,— Թուրքիայում գործող բոլոր հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը կանգնեցին օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, և որևէ մեկը հանդես չեկավ (թուրքական բռնապետական պայմաններում չէր էլ կարող հանդես գալ) հակաթթիհատական, ապստամբական կոչերով կամ գործողություններով: Ընդհակառակը՝ նրանք հայերից պահանջում էին կատարել իրենց հայրենասիրական պարտքը և առիթ չտալ խժոժությունների: Միայն այն ժամանակ նրանք դիմագրավեցին և կանգնեցին ինքնապաշտպանության ավանգարդում, երբ իթթիհատական իշխանությունները ձեռնարկեցին հայոց ցեղասպանությունը: Ուստի հիմնագուրկ են անցյալի ու ժամանակակից պատմության այն թուրք կեղծարարները և պետական ու հասարակական գործիչները, որոնք փորձում են երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը կամ հայերի տեղահանությունը բացատրել, իբր թե նրանց աստատություններով և թուրքական թիկունքում սպանուալից դրության ստեղծումով»²:

Այնուհետև Ա. Համբարյանն անցնում է արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դիրքորոշման ներկայությունը, որը, սակայն, բոլորովին այլ էր: Նախ նա վկայություն է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, որտեղ կաթողիկոսը գրում էր, որ եթե Ռուսաստանը թողարկի իր ուշադրությունը արևմտահայության հանդեպ, ապա այն

կենթարկվի ահավոր աղետների: Նա առաջարկում էր Անատոլիայի հայկական նահանգներից կազմել մեկ անբաժան մարզ, նրան ղեկավար նշանակել մի քրիստոնյայի:

1914-ի նոյեմբերի 8-ին, երբ արդեն բացվել էր Կովկասյան ռազմաճակատը, Գևորգ 5-րդը նորից դիմեց փոխարքային, խնդրելով, որ ցարը հայտարարի, թե Ռուսաստանի կողմից արևմտահայերին տրվում է ինքնավարություն, որն իր մեջ կրճղորկի վեց վիլայեթները (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքիրի, Խարբեռդի) ու Կիլիկիան և այդպիսով ավարտի իր պատմական առաքելությունը¹:

Հեղինակի կարծիքով նույն դիրքերում կանգնեցին նաև արևելահայ լիբերալները, որոնք համախմբված էին «Մշակի» շուրջը: Նրանց պատկերացմամբ Արևմտյան Հայաստանի հարցը կարելի էր լուծել երկու եղանակով. այն կամ պարզապես կցվելու է Ռուսաստանին, կամ նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ Ռուսաստանի հովանու տակ՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Նախընտրելին, իհարկե, երկրորդ տարբերակն էր:

Հեղինակն ընդգծում է, որ հայ մեծահարուստները՝ Ա. Ղուկասով, Ա. Խատիսով, Ա. Խաչատուրով և ուրիշներ, գործում դեռ էին խաղում, կազմակերպում էին ցարական բանակի հանդերձավորման ու պարենավորման գործը, նպաստում գորակոչին և այլն: Նշվում է նաև, որ ցարական կառավարությունը պարզապես խաբում էր կովկասահայ բուրժուազիային և օգտագործում նրան իր նվաճողական քաղաքականության համար:

Նա պարզաբանում է նաև արտասահմանի հայ բուրժուական մտավորականության դիրքորոշումը, նշում, որ այն համընկնում էր կովկասահայ լիբերալ-բուրժուական գաղափարախոսությանը: Ա. Փորթուգալյանը հանդես էր գալիս արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման պահանջով, գտնում էր, որ նյութական օգնությունից բացի, արտասահմանի հայերը նույնպես պետք է կամավորներ տրամադրեն Թուրքիայի դեմ պատերազմող երկրների բանակներին:

Նույնպիսի դիրքերից հանդես եկավ նաև Արշակ Չոպանյանը, որը կոչ էր անում հայերին՝ ամենուրեք օժանդակել Անտանտի տերություններին, կամավորներ տրամադրել նրանց: Նա գտնում էր, որ եթե նույնիսկ Ռուսաստանը Էրզրումից մինչև Միս գրավի ու կցի իրեն, դարձյալ հայերի համար շատ լավ է:

Ա. Համբարյանը մեկնաբանում է նաև արևելահայ դեմոկրատ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 434:

² Նշվ. աշխ., էջ 436:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 438:

մտավորականների մոտեցումները, գրում է, որ Հովհ. Թումանյանն ու Վ. Տերյանը հայ ժողովրդի իսկական փրկությունը կապում էին դեմոկրատական Ռուսաստանի հետ¹:

Առանձին բննարկելով արևելահայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումները, Ա. Համբարյանը գրում է, որ Դաշնակցությունը մեծ հույսեր էր կապում Անտանտի տերությունների հետ, ուստի պատերազմի հենց սկզբում հայտարարեց, որ հրաժարվում է հեղափոխական գործունեությունից և բացառապես զբաղվելու է կամավորական ջոկատների կազմակերպմամբ: Նույնիսկ ցարական կառավարությունը բանտերից ազատեց դաշնակցականներին և նրանց ընդգրկեց կամավորական շարժման մեջ:

Մեր կարծիքով պատմաբանը կամավորական շարժման գնահատման հարցում ցուցաբերում է հիմնականում ճիշտ մոտեցում, գրելով. «Հայկական կամավորական ջոկատները, անշուշտ, օբյեկտիվորեն նպաստում էին ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը և առիթ էին տալիս երիտթուրքերի հայաջինջ վարքագծի ակտիվացմանը, յուզ էին լցնում սրանց կրակին: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ ջոկատների ստեղծումն ու կազմակերպումը, ինչպես իրավամբ նշում են պատմաբանները, բխում էր հայ ժողովրդի ազատատենչ ձգտումներից: Համարելով Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի շարքերը, հայ կամավորները ցանկանում էին ոչ թե օժանդակել ցարիզմի իմպերիալիստական ձգտումներին, այլ ազատագրել իրենց եղբայրներին թուրքական բիրտ լծից: Նրանք մասնակցեցին մի շարք ճակատամարտերի, գործեցին խիզախություններ և հազարավոր արևմտահայերի փրկեցին անվերապահ կոտորածներից²:

Պարզաբանելով Հնչակյան կուսակցության դիրքորոշումը, Ա. Համբարյանը գրում է, որ նրանք նույնպես արձագանքեցին ցարական իշխանությունների կոչին, ձեռնամուխ եղան հայկական կամավորական խմբերի ստեղծմանը և ռազմաճակատ ուղարկեցին երեք ջոկատ: Ընդ որում, Հայկական հարցի լուծում ասելով հնչակյանները հասկանում էին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի միացյալ ինքնավարության հաստատում Թուրքիայի կազմում, իսկ պատերազմից հետո՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Այդ կուսակցության տեսակետները շարա-

դրված էին նրա տեսարան Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Ինքնավար Հայաստան» գրքույկում, որը հրատարակվեց Կահիրեում:

Ինչ վերաբերում Հայ սահմանադրական ռամկավարների կուսակցությանը, այս Ա. Համբարյանը գրում է, որ պատերազմի սկզբում հիմնականում Վան-Վասպուրականում գործող այս կուսակցությունը կանգնած էր օրինապահ քաղաքացիներ լինելու դիրքերում, մերժում էր հակաիթթիհատական ելույթները, դատապարտում կամավորական շարժումը: Բայց երբ 1915-ի գարնանը կուսակցությունը հարկադրված հաստատվեց Թիֆլիսում, տեսնելով երիտթուրքերի կողմից իրագործվող ցեղասպանությունը, փոխեց իր տեսակետը, կոչ արեց պայքարել իթթիհատականների վայրագությունների դեմ, փրկել արևմտահայությանը ոչնչացումից, և Թիֆլիսում հրատարակվող «Վան-Տոսպը» վրեժի էր կոչում ողջ հայությանը:

Պրոֆ. Ա. Համբարյանի արտահայտությամբ ցարիզմի մարտակառքին լծվեցին նաև հայ կադետները, որոնց առաջնորդը 4-րդ Պետական դումայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանն էր: Նրանք նույնպես մեկնում էին ռուսական քաղաքները, հավաքագրում կամավորներ, կազմակերպում հանգանակություններ: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանը կարող է ինքնավարություն ստանալ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ:

Ծարադրվում են նաև «սպեցիֆիկների» կուսակցության տեսակետները, որոնք արտահայտված էին նրանց ղեկավար Դ. Անանուհի «Հայության հավաքումը» հոդվածաշարում, որը հանգում էր «Հայոց հարցի լուծումը պետք է փնտրել Թուրքիայում և ազգային-կուլտուրական ինքնուրույնության միջոցով» մտայնությանը¹: Նրան համակարծիք էր Բ. Էշխանյանը, որը թե՛ պատերազմից առաջ, թե՛ պատերազմի տարիներին պաշտպանում էր «կուլտուր-ազգային ինքնավարության» անիրագործելի գաղափարը:

Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է նաև բոլշևիկների տեսակետը, նշում, որ նրանց գլխավոր հոգևորից մեկն էլ արևմտահայության փրկության հարցն էր:

Հայերի ցեղասպանության մի շարք հարցեր ուսումնասիրության հատուկ նյութ է դարձրել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը¹:

Նա իրավացիորեն նշում է, որ երիտթուրքերի ավազակային բնույթը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 445—448:

² Նշվ. աշխ., էջ 455—456:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 461:

² Գ. Բ. Ղարիբջանյան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, 1986, էջ 51:

ակնբախ երևաց 1909 թ. գարնանը Ադանայում, Տարսոնում, Մարաշում, Հալեպում և այլուր տեղի ունեցած հայկական կոտորածների ժամանակ, որին զոհ դարձան մոտ 30 հազար անմեղ հայեր:

Հեղինակը խոսում է Ադանայի կոտորածներից հետո ծայր առած զանգվածային արտագաղթի մասին, որի հետևանքով արևմտահայերի թիվը 1876 թ. ալեյի քան 3 միլիոնից նվազեց և 1912-ին դարձավ 2—2,5 միլիոն:

Համապատասխան փաստերի վկայակոչմամբ նա հետևություն է անում, որ արևմտահայ աշխատավոր ժողովուրդը երիտթուրքերի մեջ տեսնում էր իր նկատմամբ սուլթան Համիդի հայակործան քաղաքականության շարունակողներին և պայքարելով նրանց դեմ՝ ազատագրվելու հույսը կապում էր Ռուսաստանի հետ¹:

Այնուհետև նշվում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերի կուսակցությունն ու կառավարությունը, վարելով պանթուրքական քաղաքականություն, ծրագրում և խիստ գաղտնի նախապատրաստում են հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու իրենց հրեշավոր պլանները:

Գ. Ղարիբջանյանը քննարկման հատուկ առարկա է դարձրել կամավորական շարժումը: Նա գտնում է, որ հայ հայրենասերները Ռուսաստանի հաղթանակի հետ էին կապում թուրքական դարավոր ստորկույտներից ազատագրվելու հույսերը, ուստի այդ նպատակով շատ հայ երիտասարդներ Ռուսաստանից և արտասահմանից սկսեցին գալ Թիֆլիս և մտնել կամավորական ջոկատներ: Նա ներկայացնում է Հովհ. Թումանյանի կարծիքը, որը նշում էր, որ հայոց կամավորների խմբերն ու ռուս-հայկական լավ հարաբերությունները դարավոր պատմություն ունեն և կարևոր հույս են ներկա պատերազմում ևս Ռուսաստանից փրկություն սպասելու համար, իսկ 1915-ի հոկտեմբերին Արեքսանդր Ժիրվանգաղեն գրում էր, որ կամավորների հանդես գալը բանակում ինչ-որ քաղաքական խմբերի քմահաճույքի կամ ազգային փառասիրության արդյունք չէր, այլ նա ծնունդ է առել թուրքահայերի դարավոր ատելությունից դեպի Թուրքիան: Նա եղել է և կա որպես խաղաղ և կուլտուրական ժողովրդի տաքապանքներից ծնունդ առած տարերային շարժում²:

Նշվում է, որ շատ ներսիսյանցիներ ևս 1914-ի վերջին որպես կա-

մավորներ մեկնեցին ռազմաճակատ՝ անմիջականորեն մասնակցելու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: 1914-ի երկրորդ կեսին ստեղծվեցին կամավորական 4 ջոկատներ, ապա 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ ջոկատները: Կամավորների ընդհանուր թիվը 1915-ի գարնանը հասավ 6 հազարի, իսկ հետո մինչև 10 հազարի: Այդ ջոկատները կոչվում էին ռուսական բանակի՝ մարտակարգերում՝ Մարմատ-Վան, Իզդիր-հայազեռ-հերկրի-Վան, Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, Մարի-դամիշ-Էրզրոմ ուղղություններում:

Հատուկ նշվում է, որ 1915 թ. ապրիլ-մայիսին հայկական կամավորական 1-ին ջոկատը՝ բաղկացած 1200 հոգուց, Անդրանիկի հրամանատարությամբ Դիլմանի ճակատամարտում մասնակցեց Խալիլ բեյի 12 հազարանոց կորպուսի ջախջախմանը, անցավ սահմանը և հասավ Վան: Հայ կամավորներն աչքի ընկան Վանի, Մարիդամիշի, Խոյի, Մուշի, Բիթլիսի, Էրզրոմի, Երզնկայի և այլ ճակատամարտերում, թուրքական յաթաղանից՝ ազատեցին տասնյակ հազարավոր արևմտահայերի և ապահովեցին նրանց գաղթը դեպի Կովկաս: Անձնական խիզախության համար նրանցից մոտ հինգ հարյուր հոգի արժանացան Գեորգիևյան խաչերի ու մեդալների: Սակայն ցարիզմին ձեռնադրելու ջերմ հայկական զինված ջոկատների երկարատև գոյությունը: 1916 թ. սկզբին ցարական գլխավոր հրամանատարությունը կազմացրեց հայկական կամավորական ջոկատները, և նրանց փոխարեն ստեղծվեցին 6 հայկական հրաձգային գումարտակներ, որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1916—17 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Իրանական Ադրբեջանում մղված ճակատամարտերին³:

Գ. Ղարիբջանյանն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի 1916—1921 թթ. իրադարձություններին, որտեղ հայերի նոր ցեղասպանությանը զոհ գնացին 30 հազար մարդ:

Նա առանձին ենթաբաժին է հատկացրել աշխարհի առաջադեմ մարդկանց, կազմակերպություններին և կուսակցություններին, որոնք հանդես եկան հայերի ցեղասպանության դեմ: Նշվում է, որ 1915-ի սեպտեմբերին Ցիմմերլալդի սոցիալիստական կոնֆերանսը դատապարտել է դաժան հալածանքները լեհերի, հայերի, հրեաների հանդեպ, երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը դատապարտել են բոլշևիկյան գործիչներ Գ. Օրջոնիկիձեն, Ա. Զափարիձեն, Վ. Բոնչ-Բրունիչը, Ս. Կիրովը, Ս. Ծահույանը, Ս. Սպանդարյանը, Ա. Մյասնիկյանը և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Նշվ. աշխ., էջ 69:

³ Նշվ. աշխ., էջ 70—71:

ուրիշներ: Հասկապես շեշտադրվում են Վլադիկավկասի «Թերեք» թերթում 1916 թ. փետրվարին լույս տեսած Ս. Կիրովի «Տառապյալ ժողովուրդը», «Գաղթականների մոտ» հոդվածները:

Ընդգծվում է նաև, որ պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ հանդես են եկել միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչներ Ռ. Լյուքսեմբուրգը, Կ. Լիբկնեխտը, Դ. Բչագոևը, Վ. Կոլարովը, Գ. Դիմիտրովը, Մ. Կաշենը և ուրիշներ: Ամբողջությամբ մեջ է բերվում 1916 թ. հունվարին գերմանական ուսյիստագում պատգամավոր Կ. Լիբկնեխտի հարցապնդումը՝ ուղղված ուսյիսկանցելիին, ի պաշտպանություն տարաբախտ արևմտահայության:

Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում Թուրքիայում արևմտահայերի կոտորածների դեմ բողոքի ձայն բարձրացրած Ռուսաստանի ականավոր մտավորականների՝ Մաքսիմ Գորկու, Վալերի Բրյուսովի, Յուրի Վենետկովու, Նիկոլայու Մառի, Մաքսիմ Կոլվալսկու, Վ. Գորդլևսկու, Ի. Բուկինի, Ա. Կրիմսկու, Ֆ. Սոլոգուբի, Սերգեյ Գորոդեցկու, Վասիլի Նեմիրովիչ-Ռանչենկոյի, Վլաշեյսկի Պոլոնսկու և այլոց հայապաշտպան գործունեության վրա:

Նա առանձնակի ջերմությամբ է խոսում լատիշ մեծ պոետ և հեղափոխական Յան Ռաչինսի մասին, որը 1916-ին լատվիական պարբերական մամուլում հանդես է եկել արևմտահայերի կրքոտ պաշտպանությամբ:

Հեղինակը երախտագիտությամբ է տալիս ժամ Ժորեսի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռոմեն Ռոլանի, Էդգար Լոնգեի (Կ. Մարքսի թոռը), Հանրի Բարբյուսի, Անրի Բարբիի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի, Ջոն Ռիդի, Էմիլ Վերհարնի, Յոզեֆ Մարկվարտի, Յոհաննես Լեիսիուսի, Ժակ դը Մորգանի, Անտուան Մեյեի, Հ. Գիբբոնսի, Ա. Վեգների, Ջ. Բրայսի, Ա. Թոյնբիի, Գաբրիել Կացարովի, Ֆրեդերիկ Մաքլերի, Հ. Մորգենթաուի, Կորադո Կորադիկոյի, Լեոպոլդ Ֆալիի, Ֆայել Էլ-Ղոսեյնի, Ռենե Պինոնի, Վալերի Յավլիցկու և շատ ուրիշների անունները, որոնք իրենց գրավոր և բանավոր խոսքն են ասել թուրքական յաթաղանի տակ տառապող ու մարտնչող հայերի մասին¹: Նա սելով բնորոշումներ է տալիս Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի, Ֆ. Նանսենի աշխատություններին, կանգ առնում Ե. Տարլեի «Թուրքիան և հայերը» դասախոսությունների վրա:

Հեղինակը հիշատակում է նաև Լյուդ Ջորջի, Ուինստոն Չերչիլի ասույթները հայկական եղեռնի մասին:

Գրքում տեղ է հատկացված թուրք պատմաբաններ Ս. Սոնիեյի, Զ. Կարալի, Կ. Գյուրունի և այլոց հակագիտական հորինվածքների բննադատությանը:

Հիշատակվում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատարանի նստաշրջանը, որը որոշեց, որ 1915-ի Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ տեղի է ունեցել ցեղասպանություն, և երիտթուրքերի կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում դրա համար:

1989-ին հրատարակվեց Գ. Բ. Ղարիբջանյանի ուսերեմ աշխատությունը՝ միլիված Հայոց ցեղասպանությանը համաշխարհային հասարակայնության ցուցաբերած վերաբերմունքին²:

Ժամանակակից սիչուոքի առաջացման պատմական արմատների պարզաբանման առնչությամբ արևմտահայության 1915—1916 թթ. ողբերգությանը իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Հ. Ռի. Մելիքսեյանը³:

Ցուցահանելով երիտթուրքերի վաղօրոք մշակած պլանը արևմտահայերի տեղահանության ու բնաջնջման մասին, հեղինակն այն ներկայացնում է իբրև պետական քաղաքականություն: «Մի կողմ թողնելով հազվադեպ բացառությունները, — գրում է նա, — պետք է ասել, որ թուրք պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը աննկարագրելի ուրախությամբ արձագանքեց հայերի բնաջնջման վերաբերյալ Կ. Պոլսից ստացված գաղտնի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը⁴:

Ընդգծելով հայ զինվորության, մտավորականության ոչնչացման փաստը, հեղինակը որովագ առ որվագ պատկերում է անպաշտպան մնացած սզգաբնակչության տարագրության գործողությունները, որը գործնականում նշանակում էր նրանց զանգվածային բնաջնջում: Իր միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայություն է մի շարք հավաստի տեղեկություններ, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ հենց միայն

¹ Гарибджанян Г. Б. Геноцид армян и мировая общественность. Ереван, 1989.

² Մելիքսեյան Հ., Արևմտահայերի բնագաղթը և սիչուոքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1940), Երևան, 1975:

³ Մելիքսեյան Հ., Հայրենիք-սիչուոք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1980 թթ.): Երևան, 1985:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 29:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 91:

Երգնկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի քան 80 000 մարդ խեղդամահ է արվել Եփրատը գետանցելիս:

Նշելով, որ իրականում հայ տարագիրների համար որոշակի բնակության վայրեր չէին նախատեսված, Հ. Մելիքսեթյանն այնուհետև գրում է, որ իրենց բնօրրանից բռնությամբ արտաքսված նրանց բեկորները հանգիստ չգտան նաև հեռավոր արաբական անապատներում: Նա ցույց է տալիս, որ անմարդաբնակ անապատներում կուտակված հայությունը 1916 թվականին և հետո ենթարկվեց նոր զարհուրելի Եղեռնագործության, որտեղ թուրքերը կազմակերպեցին հայության երեք մեծ ու սուսկայի ջարդեր: Առաջին ջարդը տեղի ունեցավ Ռաս-ուլ-Այնում, որտեղ կոտորվեցին մոտ 70 000 հայեր, երկրորդը՝ Ինժիլիում, ուր սրի քաշվեց 50 000, երրորդը՝ Տեր-Չորում, որտեղ ոչնչացվեց ավելի քան 200 000 մարդ: Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ էլ նահատակվեցին Հալեպում, Մեսքենեում, Մարաշում, Շետաոտում, Սուվարում և Եփրատի երկայնքով ձգված գաղթական մյուս ճամբարներում:

Հ. Մելիքսեթյանը փորձում է պարզել 1915—1916 թվականներին գոհ գնացած արևմտահայերի մոտավոր թիվը և գոյություն ունեցող տարբեր վիճակագրական տվյալների բաղդատմամբ գալիս է այն եզրակացության, որ այն կազմում է մոտ մեկուկես միլիոն:

Արևմտահայության ողբերգական ճակատագրի պատմական արմատները բացահայտելու, գաղափարական-քաղաքական ակունքները պարզաբանելու և առհասարակ հայոց ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրման բնագավառում ներդրում ունի ակադեմիկոս Հ. Ռ. Սիմոնյանը: Եղեռնի պատմության բազում հարցեր շոշափված են նրա «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» մենագրության մեջ¹:

Աշխատության մեջ առանձին գլխով ներկայացված են համիդյան մղձավանջի տարիները: Նշվում է, թե Թուրքիայում հայ ծնվելը դժբախտություն էր, հայ ապրելը՝ հերոսություն, և «ճայրահեղ հուսահատության և ընդհանուր լքումի այս անտանելի մթնոլորտում միակ միախառությունը հայ կտրիճ ֆիդային էր, խիզախ հայրուկը՝ ինքնամոռաց ու անսակարկ, որը տուն-տեղ թողած, ընկերացած հրացանին, ապավեն

ունենալով հարազատ լեռներն ու անտառները, վախ ու դադար չունենալով կոնիվ էր տալիս թուրքական բռնակալության դեմ՝ վրեժի անմար կրակը սրտում»¹: Ցույց է տրվում, որ արդուհամիդյան ջարդարարների կողմից հայերին հարուցված մեղադրանքը կայսրությունից անջատվելու ձգտման մասին՝ հորինվածք էր²:

Առանձին գլխում հեղինակը շարադրում է երիտթուրքական համարյա խաղաղ հեղափոխության պատմությունը: Հեղինակի կարծիքով անձերելի, ճակատագրական անհետատեսություն հանդես բերեց հատկապես Դաշնակցությունը՝ հավատալով երիտթուրքերի կեղծ խոստումներին: Այդ կուսակցությունը պաշտոնապես հանդես եկավ երիտթուրքերի հետ անվերապահ «եղբայրանալու» և ազգային-ազատագրական շարժումից հրաժարվելու պահանջով՝ հայտարարելով, որ Արևմտյան Հայաստանը կազմում է Օսմանյան կայսրության անբաժան մասը:

Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ Դաշնակցության ղեկավարներն ու մտավորականները՝ Այնուրի (Խաչատուր Մալումյան), Ատոմ (Հարություն Շահրիկյան), Կոնս (Վահան Փափազյան), Խաժակ (Գարեգին Չազալյան), Արմեն Գարո (Գարեգին Փաստրմաշյան), Վարդգես (Սերենկյուլյան) և ուրիշներ, ամենուրեք հորդորում էին դադարեցնել հակաթուրքական պրոպագանդան և թուրքերի հետ միասին լծվել ողջ կայսրության վերելքի գործին: «Նրանք իրենց խանդավառությամբ թմրեցնում էին արևմտահայության զգոնությունը, սատր ջոր լցնում իր հայրենիքը փրկելու նրա ձգտումների վրա»³, — եզրակացնում է հեղինակը: Եվ երբ օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին հիշեցնում էին ինքնապաշտպանության մասին, նրանք պատասխանում էին. «Սուրի դարն անցավ, աշխատեցեք կրթություն տալ ժողովրդին»: Հեղինակը բերում է մի թուրք պաշտոնյայի խոսքերը՝ ասված ծանոթ մի հայի. «Սուլթանը ֆերմաններ է հրատարակում ձեզ ուրախացնելու համար, և հետո ֆերմանը չի գործադրում մեզ ուրախացնելու համար», որով հասկացնում էր, թե պետք չէ անտեղի ուրախանալ: Հր. Սիմոնյանը նշում է, որ կային նաև չորախացողներ, դրանք մարտիկ-ֆիդայիներն էին, որոնք կոչ էին անում մտահոգվել ինքնապաշտպանության խնդրով, լրջորեն մտածել զենք և ուժգնակրթ ձեռք բերելու մասին: Դրանց թվում էր և Անդրանիկը: Նա մեղադրում է դաշնակցականներին, որոնք երիտթուր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 104:

² Նշվ. աշխ., էջ 107:

³ Նշվ. աշխ., էջ 200—201:

¹ Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը: Երևան, 1986:

քերի առաջին իսկ պահանջով զենքը հանձնեցին իշխանություններին: «Օգտագործելով դաշնակցության քաղաքական կուրությունը,— այդ առթիվ գրում է Հր. Սիմոնյանը,— իթթիհատականները այնքան «մոտեցան» նրան, որ լիովին իմացան նրա ծրագրերն ու նպատակները, տեղեկացան նրա կառուցվածքին, ղեկավար կենտրոններին, զենքի կուտակման վայրերին, նույնիսկ՝ արխիվներին, իրենց ձեռքը գցեցին կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ցուցակները, ճանաչեցին համարյա բոլոր ղեկավարներին»¹:

Ինչ վերաբերում է քողերին, այբանացիներին և մանավանդ մակեդոնացիներին, ապա, ինչպես նշում է հեղինակը, նրանց մտքով նույնիսկ չէր անցնում, թե կարելի է զենքը հանձնել կառավարությանը կամ վաճառել: Մակեդոնական չեռնիկական ջոկատները զենքը հանձնեցին ոչ թե թուրքական իշխանություններին, այլ իրենց ազգային կոմիտեներին, որը թելադրված էր ինչպես անցյալի փորձով, այնպես էլ իրենց ղեկավարների քաղաքական հեռատեսությամբ ու հաշվեկալությամբ:

«Թուրքիզմ» և «Պանթուրքիզմ» գլուխներում Հր. Սիմոնյանը քաջահայտում է երիտթուրքերի գաղափարական կոնցեպցիաները, որոնցից էլ թխում էին նրանց հետագա գործողությունները: Հեղինակի բնորոշմամբ թուրքիզմը Օսմանյան կայսրությունը ազգային տեսակետից «միատարր» դարձնելու յուրօրինակ ցեղապաշտական մի գաղափար էր, որի հիմնադիրներն էին Ջիա Գեոքաչիը և Յուսուֆ Աքչուրան, որոնք երկուսն էլ ազգությամբ թուրք չէին:

Թուրքիզմը քարոզում էր ամենից առաջ թուրքացնել Թուրքիան, ստեղծել էթնիկական, ազգային միատարրություն և միասնություն բուն Թուրքիայում, իսկ դա նշանակում էր, որ «բուն Թուրքիայի» մյուս բոլոր ժողովուրդները պետք է արագորեն ուժացվեն, կորցնեն իրենց լեզուն և ազգային հատկանիշները, ձուլվեն թուրքերին: «Բուն Թուրքիայի» միջուկը թուրքականները համարում էին Անատոլիան, որի մեջ մտնում էր Արևմտյան Հայաստանը՝ «Արևմտյան Անատոլիա» անունով: Դա նշանակում էր, որ այդ տարածքում ապրելու իրավունք էին ունենալու միայն ու միայն նրանք, ովքեր խոսելու էին թուրքերեն և դավանելու էին իսլամը:

Բնորոշելով պանթուրքիզմը որպես Թուրքիայի հովանու ներքո բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը ձգտող առավել հետա-

դեմ ցեղապաշտական ուսմունք, որի գլխավոր նպատակը երևակայական Մեծ Թուրանի ստեղծումն էր, Հր. Սիմոնյանը նշում է, որ այն երկու սուր ծայր ուներ: Իրանցից մեկն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էր թուրքալեզու ժողովուրդների բացարձակ մեծամասնությունը, մյուսն ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ:

«Նախապատերազմյան սարսափի տարիները» գլխում Հր. Սիմոնյանը տալիս է Հայոց եղեռնին նախորդող մղձավանջային ժամանակաշրջանի իրական նկարագիրը; ցույց տալիս, որ պատմական ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը զահավեժ գնում էր դեպի արյունոտ 1915 թվականը:

«Ռապեզի կարողանար դիմագրավել վերահաս անեղ վտանգին,— գրում էր Հր. Սիմոնյանը,— բոլորից լքված և երիտթուրքական զազանի բացված երախի առջև կանգնած հայ ժողովուրդը փրկության միայն մի ելք կարող էր ունենալ՝ զինվել (ընդգծումը հեղինակինն է— Մ. Կ.): Նրա գլխին կախված դամոկլյան սրին պետք է հակադրվեր սուրբ, բռնությանը՝ բռնությունը, որքան էլ դա հղի լիներ վտանգներով, որքան էլ մեծ զոհեր պահանջվեին»¹: Նա միանգամայն իրավացի հիմքով գտնում է, որ միայն այդ դեպքում հայությունը գուցե խուսափեր ազգովին կոտորվելու խայտառակությունից, որովհետև կայսրության մեջ ընդամենը 8 միլիոն թուրքը, որը հայկական լեռնաշխարհում խոր արմատներ չուներ, չէր կարողանա արյան մեջ թաթախել շուրջ 3 միլիոնի հասնող հայերին, որը միայն զենք վերցնելու ունակ ավելի քան 300 հազար երիտասարդ ուներ:

Բուն եղեռնի ժամանակաշրջանին է վերաբերում աշխատության «Արևմտահայությունը թուրքական ազգայնամոլության զոհ» ընդարձակ գլուխը:

Բացահայտելով երկու հակոտնյա խմբավորումների՝ Բաղյակ միության և Անտանոփ երկրների հետապնդած նպատակները առաջին համաշխարհային պատերազմում, Հր. Սիմոնյանը ընդգծում է այն միտքը, որ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու գլխավոր պատճառներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, Հայկական հարցի «լուծումն» էր: Նշվում է, որ հակառակ թուրքերի բոլորքած հակահայկական հիստերիային, հայ ազգային մարմինները հայտարարեցին, որ արևմտահայությունը թուրքական պետության հանդեպ հավատարմությամբ է կատա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 205:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 315:

րելու իր քաղաքացիական պարտքը, որի ելակետն էր՝ ոչ մի դեպքում առիթ չտալ ու չգրգռել գազանի՞ն¹:

Մինչդեռ, 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին, այսինքն Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց մեկ օր հետո, երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարությունը հատուկ նամակ-շրջաբերականով դիմեց իր տեղական կազմակերպություններին, որի մեջ իբրև առաջին անհրաժեշտություն ցուցում էր տրվում բնաջնջել հայ ցեղը:

Հեղինակը արձանագրում է, որ անբողջ հայ ժողովուրդը պատերազմի հենց սկզբից իր անբողջ համակրանքն էր դրսևորել Ռուսաստանի նկատմամբ և իր բախտը կապել ռուսական զենքի հաղթանակի հետ: Ռուսական զորքերի ժամանակավոր անհաջողությունը խոր վիշտ էր պատճառել արևմտահայությանը, իսկ արևելահայությունն արդեն հարյուր հազարավոր զինվորներ էր տվել ռուսական բանակին:

Հր. Սիմոնյանը միայն ու միայն դրականորեն է արտահայտվում Կովկասում ծավալված կամավորական շարժման մասին, գտնելով, որ այն հետապնդում էր սպասվելիք էլ ավելի մեծ ջարդերից արևմտահայությանը փրկելու նպատակ, և հազար-հազարներ էին ցանկանում մասնակցել ազգի ազատագրության գործին: Նա գրում է, որ կազմվեցին հայկական կամավորական հինգ ջոկատներ, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 1000 զինվոր: Ժողովրդի առատաձեռն նվիրատվություններով կամավորները պատշաճորեն հանդերձավորվեցին, ապահովվեցին ռազմամթերքով ու ձիերով: Կամավորական առաջին ջոկատի հրամանատարությունը ստանձնեց հատուկ այդ նպատակով հուլիսիայից Թիֆլիս եկած Անդրանիկը:

Զծխտեղով պատերազմում ցարական Ռուսաստանի հետապնդած զայթողական նպատակները, հեղինակը զարգացնում է այն տեսակետը, որ, այդուհանդերձ, պատերազմը էական առանձնահատկություններ ուներ Հայկական հարցի տեսանկյունից: «Եթե պատերազմում Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հաջողությունը մահաբեր էր հայության համար, — գրում է նա, — ապա Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի հաղթանակը, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի հաղթանակն էր, քանի որ այդ բանակը, թեկուզ ցարական, նրան ազատագրություն էր քերելու օսմանյան դարավոր բռնակալությունից, և նա ժամ առաջ էր փախագուժ տեսնել այդ ազատությունը»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 329:

² Նշվ. աշխ., էջ 341:

Հր. Սիմոնյանը վերարտադրում է երիտթուրքերի կուսակցության կոմիտեի 1915-ի փետրվարի կեսերի գաղտնի նիստը, թվարկում մասնակիցներին, ելույթ ունեցողներին, ցուցահանում դրանց հայատյաց բովանդակությունը: «Հաշվեհարդարը եղավ արագ և արյունալի, — գրում է նա: — Օսմանյան պետությունն օրենքից դուրս հայտարարեց կայսրության մեջ ապրող անբողջ հայությանը: Ներքին գործերի մինիստր, ապա վարչապետ, պատմության մեծագույն ռճրագործներից մեկը՝ Թալեաթը, հայերի մատաչական բնաջնջումը պետական առաջնահերթ խնդիր համարելով, համապատասխան մարմիններին ստանալու հրահանգեց՝ անխնայ ոչնչացնել բոլորին, մինչև իսկ օրորոցի մանուկներին: Գործի դրվեցին պետական ապարատը, բանակը և ոստիկանությունը, «համիդիեները» և չերքեզական ավազակախմբերը»¹:

Հեղինակը գրում է, որ 1915 թվականի ապրիլի 24-ին Պոլսի հայ մտավորականության փայլուն համաստեղության սպանողով սկսվեց արևմտահայությանը ընդհանուր, մատաչական ցեղասպանությունը: Թուրքերն այնուհետև տեղապահ շտապողականությամբ ոչնչացրին զինվորական ծառայության կանչված 300 հազար հայ երիտասարդների: «Զնայած այն հանգամանքին, — գրում է այդ առթիվ հեղինակը, — որ թուրքական բանակի հայ զինվորները և սպաները ռազմի դաշտում ապացուցեցին իրենց օրինապահ հրատակությունը, այնուհանդերձ, թուրքական զինվորական իշխանությունները նախ նրանց զինաթափեցին ու բանակից հեռացրին՝ օգտագործելով միայն թիկունքային աշխատանքներում՝ որպես «ամելե թաքուրի», իսկ հետո էլ համարյա բոլորին կոտորեցին զորանոցներում կամ ձորերում ու անասոցներում: Հազարավոր հայ տղաների էլ հանում էին խրամատներից և հենց տեղում գնդակահարում»²:

Հր. Սիմոնյանը տիրուքահայ հեղինակներից վերցրած մի շարք քննորոշ օրինակներով պատկերում է եղեռնի սահմանկեցուցիչ տեսարանները, եղեռն, որին ենթարկվեց անպաշտպան մնացած արևմտահայ ազգաբնակչությունը՝ կանայք, աղջիկներ, երեխաներ, ծերեր, մեծահասակ տղամարդիկ: Դժվար է առարկել հեղինակի այն մտքին, որ ո՛չ ստեղծված մեծաթիվ պատմագիտական երկերը, ո՛չ էլ ականատեսների հուշերը չեն կարող տալ ողբերգության ու մաքառումների, մղձավանջի ու սուկալի ոճրի իրական, անբողջական պատկերը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 347:

² Նշվ. աշխ., էջ 348:

Աշխատության հեղինակը ջերմ համակրանքով ու երախտագիտությանը է խոսում արաբ աշխատավոր մարդկանց մասին, որոնք իրենց կյանքը վտանգելու գնով օգնության ձեռք էին մեկնում տարագրյալ հայերին: «Դարեր են անցնելու,— հուզիչ զգացմունքայնությամբ գրում է նա,— բայց մեր ժողովուրդը չի մոռանալու, որ իր պատմության ամենաճակատագրական, ամենադժնդակ, ամենաև օրերին արաբ ժողովուրդը օգտակար եղավ իրեն: Անապատի բերվիները, արաբ ուղտապանները, աղքատ գյուղացիները հավաքում, ի մի էին բերում իրենց բնօրրանից պոկված, հյուծված, հիվանդ ու հալածված, անապատի ավազուտներում դեգերող դժբախտ կանանց ու որբուկներին, նրանց օթևան տալիս, խնամում, կիսում հացի պատառք»¹:

Նա խոսում է նաև հույների, քրդերի ցուցաբերած օգնության մասին, որոնք անձնագոհաբար փրկեցին հարյուրավոր հայերի: Խոսք է գնում նաև առանձին թուրքերի, սպաների, հոգևորականության՝ հայերին ցույց տված օգնության և իթթիհատական իշխանություններին ընդդիմանալու մասին, բերվում են դրանք հաստատող փաստեր: Այդ կապակցությամբ հեղինակն իր մտորումներն ակփոփում է հետևյալ կերպ. «Հայ ժողովրդի ոչնչացման դեմ այդ բողոքները, տարաբախտաբար, մնացին որպես առանձին դրվագներ: Թուրքիայում չստեղծվեց ընդհանուր հասարակական կարծիք, առավել ևս չստեղծվեց հասարակական շարժում, որը հակադրվեր իթթիհատի ոճրագործ քաղաքականությանը: Եվ թողտվության այդ պայմաններում թուրքական պետությունը գեհեհեհին վայրագությամբ ամբողջովին բնաջնջեց իրեն հպատակ մի ժողովրդի, նրան զոհեց համաթուրանականության քաղաքական ցեղորքին, մորթեց նրան իր սեփական հայրենիքում՝ օրորոցի մանուկից մինչև զառամյալ ծերունիք»²:

Հր. Սիմոնյանը, հենվելով հրապարակված արխիվային տվյալների ու վավերագրերի վրա, ցուցահանում է երիտթուրքերի ջարդարարական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և Իրանում ապրող շուրջ 940 հազար ասորիների նկատմամբ, որին զոհ գնաց մոտ 500 հազար մարդ: Ցանկալի կլինեք, սակայն, որ բախտակից ժողովրդի ճակատագիրը պարզաբանվեր առավել հանգամանորեն, հիմնահարց, որը մեր կարծիքով օրգանական կապ ունի հայոց ցեղասպանության հետ:

Հեղինակն արծարծում է նաև հայոց ինքնապաշտպանության հարցը: Այդ առթիվ նա գրում է. «Արևմտահայ ժողովրդի ընդհանուր կոտորածի և տեղահանության ամիսներին մի քանի քաղաքներում ու վայրերում թուրքերը հերոսական դիմադրության հանդիպեցին... Արտաքին աշխարհից բոլորովին կտրված, փրկության որևէ հույս ու սպասվեն չունենալով, իմանալով, որ թուրքերին հանձնվելով ստույգ մահվան են ենթարկվելու չարչարանքներով, թուրք ջարդարար զինվորներից ու թալանող խուժանից իրենք իրենց պաշտպանելու համար նրանք կովեցին մինչև վերջին փամփուշտն ու շունչը»¹: Թվարկելով Սասունի, Ուրֆայի, Շատայի, Շապին-Գարահիսարի, Ամանուի, Ֆևրեդագի, Ֆուսուգի դուցազնամարտերը, հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ անհավասար այդ կռիվները չէին կարող երկար տևել, որովհետև սակավաթիվ էին տղամարդիկ, սահմանափակ էին զենքի ու զինամթերքի պաշարները, պարենը: Ուստի դիմադրության օջախները սեղմվելով՝ աստիճանաբար մարեցին, և «հաղթական» թուրք ոճրագործներին մնում էր միայն մորթել կենդանի մնացած մահապարտներին: Բացառություններ եղան միայն Վանը և Մուսա լեռը, որոնցից առաջինը փրկվեց ռուսական բանակի, երկրորդը՝ ֆրանսիական ռազմաճակատի օգնությամբ: «Վանի և Մուսա լեռան հերոսամարտերը նորից ապացույց եղան այն բանի,— գրում է հեղինակը,— թե ինչպես բոլոր կողմերից շրջապատված կարելի է անհավասար, բայց հաղթական կռիվներ մղել անարգ թշնամու դեմ»²:

Հանրագումարի բերելով Հայոց մեծ եղեռնի զարհուրելի հետևանքները, հեղինակը գրում է, որ ցեղասպանության հրամանը ի կատար ածվեց մի վիթխարի տարածքի՝ 800 հազար քառ. կիլոմետրի վրա, որն ընդգրկում էր ողջ Արևեղյան Հայաստանը, Զուրդիստանը, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Միջագետքի հյուսիսը: Ոչնչացավ 500 հազար հայ ընտանիք: Ժուրջ երեք միլիոն արևմտահայությունից ջարդվեց ավելի քան 1,5 միլիոնը, թուրքացվեց 200 հազար հայ: Ավերակների վերածվեցին անհամար շեն բնակավայրերը, ավերվեցին հազարավոր ճարտարապետական կոթողներ, թալանվեց անհաշիվ նյութական հարստություն: Ոչնչացվեց 66 քաղաք, 2500 գյուղ, 63 առաջնորդարան, 2050 եկեղեցի, 300 վանք, հազարավոր դպրոցներ, թատրոններ, ձեռագրեր: Թուրք զավթիչները հայ ժողովրդից հափշտակեցին նրա հայրենի երկիրը՝ հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 356:

² Նշվ. աշխ., էջ 359:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 360:

² Նույն տեղում:

գարանյակների մայր հայրենիք Հայաստանը (ընդգծույն հեղինակինն է— Մ. Կ.):

Հեղինակը եզրակացնում է, որ կորուստների բացարձակ թվով հայությունը երրորդ տեղն էր զբաղեցնում Թուսաստանից ու Գերմանիայից հետո, և այդ կորուստները 6—7 անգամ գերազանցում էր Թուրքիայի մարդկային կորուստները:

Հարդերից հրաշքով փրկված հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ, իսկ դրախտավայր հայրենիքը մնաց հեռվում՝ իբրև պատրանք¹:

«Այսպիսով, — ամփոփում է Հր. Սիմոնյանը, — թուրք զավթիչների և օկուպանտների դեմ հայ ժողովրդի երկարատև ազգային ազատագրական պայքարը վերջացավ սուկայի աղետով: Պետություն չունեցող անզեն ժողովուրդը «պատժվել» էր իր բնօրրանում: Ազատագրության համար օսմանյան բռնակալության դեմ պայքարի ելած բազմաթիվ ազգերի մեջ թերևս հայ ժողովրդից ավելի շատ կորով ու ճիգ թափող չեղավ: Իր ազատության համար նա մղեց երկարաշունչ կռիվներ, սովեց անգին զոհեր, կրեց անլուր տառապանքներ, ջարդվեցին տարաբախտ հազարները: Իսկ արդյունքը ազգովին ողջակիզումն էր: Աչքույես եղավ...»²:

Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնահարցերը քննարկված են Հր. Սիմոնյանի մեկ այլ՝ «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» մենագրության մեջ³:

Աշխատության առաջին գլխում հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ քննության է առնում Օսմանյան կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսությունները արդուհամիդյան կառավարման տարիներին՝ իլյամիզմ, պանիլյամիզմ, օսմանիզմ, նոր օսմանիզմ, թուրքիզմ, պանթուրքիզմ, որոնց հանրագումարն է վերջո հող նախապատրաստեց հայոց ցեղասպանության համար:

Հայոց եղեռնի դրվագները ներկայացված են աշխատության հաջորդ՝ «Արևմտահայության գոյգոթան» գլխում:

Զնայած այն հանգամանքին, որ նախորդ աշխատության նյութը իր զգալի մասով ներառնված է այս նոր մենագրության մեջ, վերոհիշյալ երկու գլուխներն էլ համալրվել են շոշափելի քանակությամբ նոր նյութերով, սրբագրվել ու ճշգրտվել են շատ ձևակերպումներ ու մտքեր,

շրջանառության մեջ են դրվել նոր փաստեր: Հիշյալ գլուխների անկախությունը սույն մենագրության մեջ ինքնանպաստակ չէ. դրանք ապահովում են այս արժեքավոր աշխատության տրամաբանական ներքին կապն ու ամբողջականությունը:

Մեծ եղեռնի պատմությունը փաստական նյութի լայն օգտագործմամբ է շարադրված Ս. Կ. Պողոսյանի գրքում¹:

Աշխատության ներածականում հեղինակը նշում է, որ ժամանակակից թուրքական կառավարող շրջանները ոչ միայն չեն դատապարտում, այլև չեն ընդունում հայկական ցեղասպանության փաստը և դրանով իսկ նրանք կիսում են տասնամյակներ առաջ կատարված ոճրագործության պատասխանատվությունը, դառնում մեղսակից դրանց իրականացնողների հետ: Ընթերցողը տեղեկանում է, որ քաղաքական ասպարեզում Էնվերի վարչակարգը ձգտում է Արևմուտքի պետությունների հետ համագործակցված արտասահմանյան երկրներում խեղդել հայկական հայրենասիրական, առաջադեմ շարժումները, քայքայել սիյուրքը, կազմալուծել նրա ուժերը, որ հրատարակվում են քառարաններ, «պատմագրական աշխատություններ», քարտեզներ, որոնց նպատակն է ապացուցել, որ Հայաստան չկա և չի էլ եղել, որ այն հայերի երևակայության արդյունք է, որ Անկարայի կառավարությունը հրահանգել է արտասահմանյան իր դեսպանություններին ու ներկայացուցիչներին՝ արգելել եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանների վրա ցեղասպանությունը հիշատակող արձանագրությունները, խափանել այդ թեմայով հրատարակություններն ու կինոժապավենների ցուցադրումը, ճնշում գործադրել հայկական մեծ գաղթօջախներ ունեցող երկրների կառավարությունների վրա, որպեսզի նրանք հայերին թույլ չտան ապրիլի 24-ին ցույցեր և այլ միջոցառումներ կազմակերպել²:

Հատուկ ենթաբաժնում Ս. Պողոսյանը ցուցահանում է ցեղասպանության իրականացման ամենադաժան ու ամենաստոր մեթոդները, քերտում սահմոկեցուցիչ նորանոր փաստեր: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ ցեղասպանությունը թուրքերն իրականացրեցին ամենաալյանդակ, ամենավայրագ ու անմարդկային միջոցներով, և երբ ծանոթանում ես կատարվածին, դժվարանում ես հավատալ, որ դրանց հեղինակները մարդիկ են³:

¹ Ս. Կ. Պողոսյան: Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ, մեկնաբանություններ), Երևան, 1988:

² Նշվ. աշխ., էջ 45, 48:

³ Նշվ. աշխ., էջ 455:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 367—368:

² Նշվ. աշխ., էջ 368:

³ Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Երևան, 1991:

Հեղինակը փաստեր է բերում այն մասին, որ «Կառավարությունը քաջալերում էր խոշտանգումները, որոնց մանրամասները բնկվում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շտաբի գիշերային նիստերում: Խոշտանգումների յուրաքանչյուր նոր մեթոդ գնահատվում էր որպես գերադրական հայտնագործություն, և ծառայողները մշտապես գլուխ էին ջարդում, որպեսզի հայտնագործենին խոշտանգումների նոր տեսակ... Նրանք նույնիսկ դիմում էին իսպանական հավատաքննության հաշվետվություններին»¹:

Խոսելով առաջադեմ մարդկության կողմից հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին, Ս. Պողոսյանը վկայակոչում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը Սորբոնում տեղի ունեցած «Ժողովուրդների մշտական տրիբունալ» անունը կրող ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպության նստաշրջանը, որի նիստերից մեկը նվիրված էր Հայկական եղեռնին և որտեղ արձանագրված է. «Ելնելով ցեղասպանությունը կանխելու և մեղավորներին պատժելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի դրույթներից, բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ հայ ժողովրդի բռնի գաղթեցումն ու զանգվածային սպանությունները իսկական ցեղասպանություն են:

Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը միաժամանակ միջազգային հանցագործություն էր, և թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի, նա պետք է պաշտոնապես ընդունի ցեղասպանության փաստը և հատուցի հայ ժողովրդին հատցված վնասը»²:

Ի թիվս այլ հրատարակությունների, Ս. Պողոսյանը վկայակոչում է ամերիկյան «Միթի» ամսագրում 1980 թ. ապրիլին գետնդրված «Հայերը» հոդվածի հետևյալ հատվածը. «Թուրքերի կողմից 1915 թվականին իրագործված հայ ժողովրդի գեոցիդը, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, մինչև այժմ պաշտոնապես չի ճանաչված որոշ կառավարությունների, այդ թվում և մեր կառավարության կողմից: Բայց փաստը մնում է փաստ՝ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի արևելյան շրջաններում և Արարատ լեռան մերձակայքում բնակվող հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի էր: Այժմ այստեղ իրականում հայեր չկան: Ո՛ր են նրանք անհետացել»: Եվ հետևում է դեռևս 1918-ին այդ հարցին «Պրավդա» թերթի պատասխանը՝ «Մեկ միլիոն

հայեր իրենց կանանց ու երեխաների հետ սրի քաշվեցին միայն այն բանի համար, որ նրանք հայեր էին» (նույն տեղում):

Հայկական ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցության հարցերը քննարկված են Ս. Կ. Պողոսյանի մեկ այլ՝ «Քրդերը և Հայկական հարցը» գրքում (Երևան, 1991, էջ 169—246):

Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությունն ըստ ամենայնի ներկայացված է «Հայկական հարց» հանրագիտարանում³: Այստեղ «Ցեղասպանություն» առանձին բառ-հոդվածում (հեղինակ՝ Ա. Հակոբյան) տրված է այդ հասկացության ընդհանուր բնորոշումը, բերված են բնորոշ օրինակներ²:

«Հայերի ցեղասպանությունը 1915—1916 թվականներին» հոդվածում, որի հեղինակներն են Մ. Ներսիսյանը և Կ. Խոդավերդյանը, տրված է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության պատմության սեղմ շարադրանքը՝ համապատասխան համառոտ եզրակացություններով: Հոդվածի վերջում բերված է Մեծ եղեռնը ներկայացնող հիմնական գրականության համառոտ ցանկ³:

«Հայերի ցեղասպանությունը արվեստում» ծավալուն հոդվածում (հեղինակներ՝ Լ. Չուգասյան, Ա. Լեյլոյան, Ս. Մանուկյան, Գ. Սարգսյան, Ռ. Աթայան, Բ. Հովակիմյան, Հ. Չաքոյան) եղեռնը ներկայացված է արվեստի ամենատարբեր՝ կերպարվեստի, մոնումենտալ արվեստի, հուշամեդալային արվեստի, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի բնագավառներում: Հոդվածը հագեցած է 40-ից ավելի նկարներով⁴:

Առանձին հոդվածով ներկայացված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն (խմբագիր՝ Մ. Ներսիսյան)՝ իբրև հայրենական պատմագրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստավորագրական նյութերի առաջին հրապարակում: Հոդվածի հեղինակն է Ռ. Սահակյանը:

Առանձին ընդարձակ հոդված է նվիրված «Հայերի ցեղասպանությունը գեղարվեստական գրականության մեջ» թեմային, որտեղ ներկայացված են հայ նախահեղափոխական, խորհրդային, սփյուռքահայ գրականությունը, ուսումնասիրողական, խորհրդային գրականությունը, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական, գերմանական, արևմտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 468:

² Նշվ. աշխ., էջ 479:

¹ Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, 1991.

² Նշվ. աշխ., էջ 110:

³ Նշվ. աշխ., էջ 111—114:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 114—129:

րիական, բուլղարական, լեհական, սերբական, իսպանական գրականությունը:

Հանրագիտարանում զետեղված է պրոֆ. Կ. Խուդավերդյանի «Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը», «Տեղահանություն», «Հուշամատյան Մեծ եղեռնի» և այլ հոդվածներ:

Առանձին հոդվածներով ներկայացված են Վանի, Ծալիկ-Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Ծատուխի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերը:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը» ընդարձակ հոդվածի հեղինակն է Ա. Կիրակոսյանը: Հանրագիտարանը պարունակում է Հայոց Մեծ եղեռնին վերաբերող նաև այլ հոդվածներ:

1995-ին լրացավ Հայոց Մեծ եղեռնի 80 տարին: Այդ կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման Պետական հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի կարևոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ 1995 թ. ապրիլի 21—28-ը Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայում անցկացված «Ցեղասպանության հարցեր» միջազգային գիտաժողովը:

Ութսունամյա տարեկիցի կապակցությամբ հրատարակվեցին մի շարք աշխատություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ նյութեր:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչությունը լույս ընծայեց ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանի «Հայոց ցեղասպանությունը պատմության դատաստանի առաջ» ռուսերեն մենագրությունը¹:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Արդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը, որոնք 1908-ին գալով իշխանության, հաջորդ տարի Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպեցին շուրջ 40 հազար հայերի կոտորածը, որ երիտթուրքերը հարմար առիթ էին փնտրում հայերին բնաջնջելու նախօրոք մշակած պլաններն իրականացնելու համար: «Եվ երբ 1914-ի օգոստոսին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուր-

քերը գերմանական ռազմամուկների հովանավորությամբ ձեռնամուխ եղան իրենց դիվային պլանների իրականացմանը,— գրում է նա:— Մասսայական ջարդերն սկսվեցին պատերազմի առաջին իսկ ամիսներից և իրենց բարձրակետին հասան 1915-ի ապրիլին, որը պատմության մեջ մտավ որպես ցեղասպանության ամիս»²:

Գ. Ղարիբջանյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ վերջին շրջանում հայտնաբերված ու հրատարակված նոր փաստաթղթերի, նյութերի և ապացույցների մասին: Նա հիշատակում է Բուենոս-Այրեսի Ազգային համալսարանի փաստաբան, «Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները» երկհատոր մենագրության հեղինակ Պասկուալ Կարլոս Օհանյանի հրատարակած «Թուրքիան՝ 1915—1923 թթ. գեոցիդի արարիչ» (Բուենոս-Այրես, 1986) փաստաթղթերի իսպաներեն ժողովածուն: Ժողովածուում հրատարակված 524 փաստաթղթերը քաղված են յուրքական, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան աղբյուրներից: Իբրև նմուշ բերված է կաթոլիկական համայնքի պատվելի հայր Սիմոնի վկայությունը, որից երևում է, որ հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում էր հետևյալ որոշակի մեթոդով.

1. Կատարել հայերի մասսայական ձերբակալություններ՝ սկսած ամենաանվանի մարդկանցից:

2. Տանել նրանց այնպես, որ չիմանային, թե իրենց ուր են տանում:

3. Ծանապարհին ձերբակալվածներին քաժանել 50—100 հոգիանոց խմբերի:

4. Մահապատժի վայրում հանել նրանց հագուստները, սպանել և դիակները գցել խոր ջրհորերը:

5. Ղորանի վրա երգմամբ պահպանել լուրջում, քաղաքում մնացած քրիստոնյաներից գաղտնի պահել կատարվող իրադարձությունները և մահապատժի ենթարկվածների ճակատագիրը²:

Գ. Ղարիբջանյանը տեղեկացնում է նաև, որ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայի և Ավստրիայի արխիվներում պահպանվող նյութերից մասամբ հրատարակվել են Մյունխենի Հայկական հարցի ինստիտուտի կողմից՝ «Հայերի ցեղասպանությունը: Փաստաթղթեր» (Մյունխեն, 1988) սերիայով և «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» (Մյունխեն, 1991) ժողովածուում:

¹ Г. Б. Гарибджанян. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 15:

Վկայակոչելով Պոչտով գերմանական դեսպանատան 1915 թ. օգոստոսի 9-ի մեմորանդումը, որտեղ ասվում էր, հասարակական կարծիքն արդեն համոզվել է նրանում, որ Գերմանիան մասնակից է հայերի կոտորածներին, Գ. Ղարիբջանյանը նշում է, որ բազմաթիվ համանման փաստաթղթեր հաստատում են, որ կազմերական Գերմանիան իր թողտրվությամբ հրահրում էր հայերի բնաջնջումը: «Գերմանական ույսի կառավարությունից պահանջվում էր լույս արտահայտել իր «վետոն», և Թուրքիայի հնազանդվելը երաշխավորված կլիներ», — գրում է նա: Իր այս միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է գերմանացի հրապարակախոս Հենրիխ Ֆիրբուխերին, որը գտնում է, որ գերմանական զինվորական կառավարությունը կիսում է պատառախանատվությունը նաև 1915 թվականի ստոր հանցագործության համար:

Առանձին գլխում հանգամանորեն խոսվում է ցեղասպանության ենթարկված հայերին Ռուսաստանի ցույց տված օգնության մասին: Հեղինակը բարձր է գնահատում 1896-ին Մոսկվայում հրատարակված «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895-ին» ժողովածուն, որտեղ գետնից էին Գալստունի նաոբ, Մ. Ռոլեն-ժեկմենի, Մ. Մակ-Կոյի, Ֆ. Գրինի, Է. Իլլոնի, Գր. Դիևի և այլոց հոդվածները: Խորհելու առիթ է տալիս ժողովածուի առաջաբանի հեղինակ պրոֆեսոր Լ. Ա. Կոմարովսկու կարծիքը, որ Թուրքիայի գոյության փաստն իսկ համակ խայտառակություն էր համարում քրիստոնյա ժողովուրդների համար: «Եթե նրանք վճռեին, — գրում է նա, — ինչպես հարկն է պայմանավորվելին իրար հետ, կանգնելով բարոյականության, իրավունքի և մարդասիրության հողի վրա, կարող էին արագորեն, առանց էական ցնցումների, վերջ տալ այդ պետությանը, որը նրանց մեջ իրենից ներկայացնում է միայն անախրոնիզմ և աղաղակող հասարակական սխալումներ»¹:

Հեղինակը նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս 1897-ին Մոսկվայում ռուս մտավորականության նախաձեռնությամբ հրատարակված «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» գրական-գիտական ժողովածուին, որը մեկ տարի անց հրատարակվեց երկրորդ անգամ:

Գ. Ղարիբջանյանը հայտնում է, որ այս երկու մեծարժեք ժողովածուների հրատարակման նախաձեռնողն ու խմբագիրը թիֆլիսահայ գործիչ Գրիգոր Ջանջիևն էր (1851—1900), որը մեծ հեղինակություն

էր վայելում ռուսական գրական-հասարակական շրջաններում: Դեռևս 1893-ին նա Մոսկվայում հրատարակել էր «Հայկական հարցը Թուրքիայում» գրքույկը՝ Գր. Ա. Դիև ստորագրությամբ: Այս ժողովածուներից ստացված 60 հազար ռուբլի գումարը տրամադրվեց տուժած արևմտահայերի օգնությանը:

Նշվում է, որ 1914—1916 թվականներին Մոսկվայում հրատարակվեցին Յու. Վենետկովսկու «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը», «Հայ գրականության ժողովածուն»՝ Մ. Գորկու խմբագրությամբ, «Հայաստանի պեղծիան հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»՝ Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ, Ա. Ջիվելեզովի «Թուրքահայաստանի ապագան» և այլ գրքեր, որոնցում հեղինակները, մերկայացնելով հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում, միաժամանակ խորը հավատ և պայծառ ապագա էին մտադրում բազմաչարչար հայ ժողովրդին:

Հեղինակն առանձնակի ջերմությամբ է արտահայտվում ռուս գեներալ և պոետ Ա. Կուլեբյակինի, գրող-մարտիկ Պ. Սիբիրցևի, անվանի արևելագետ, ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկու, ռուս նշանավոր գիտնական, պետական և հասարակական գործիչ Մաքսիմ Կուլալևսկու, Վ. Նեմիրովիչ-Ռանչենկոյի, անվանի հրապարակախոս Վ. Կորոլևսկու, զինվորական թղթակիցներ Ս. Գորոդեցկու, Վ. Պոլոնսկու, Ալեքսանդրա Տոլստայայի (Լ. Տոլստոյի դուստրը) և այլոց հայանպաստ գործունեության մասին:

Հաջորդ գլուխը նվիրված է հայոց եղեռնի դեմ հանդես եկած Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի առաջադեմ հասարակայնությանը:

Ցույց է տրվում, որ հայկական ջարդերի կազմակերպիչների՝ ի դեմս երիտթուրքերի և նրանց հովանավոր գերմանական կառավարության, դատապարտմամբ հանդես եկան Անգլիայի, Իռլանդիայի, Բելգիայի, Շվեդիայի, Նորվեգիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների գիտնականներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները:

Աշխատության վերջին գլուխը կրում է «Թուրք ջարդարարները պատմության դատաստանի առաջ: Ցեղասպանությունը չպետք է կրկրնվի» վերնագիրը, որն ունի ընդհանրացնող բնույթ:

Այստեղ խոսվում է լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեի մասին, որն առաջին անգամ 1944-ին գործողության մեջ է դրել «գեմոցիդ» տերմինը՝ նկատի ունենալով 1915-ի հայոց եղեռնը: Առաջ է բաշխում այն միտքը, որ թուրք բարբարոսների անպատժելիությունը արձակեց մարդկության հետագա դահիճների ձեռքերը և ի հաստատումն դրա՝ քերվում է Հիտլերի հայտնի նախադասությունը հայերի ցեղասպանության մասին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

Դրան ավելացվում է Թուրքիայի վարչապետ Սարաջողլուի խորհուրդը Հիտլերին՝ ռուսական պրոքրենը լուծելու համար ոչնչացնել ռուսների առնվազն կեսը:

Գլխում խոսք է գնում ցեղասպանությունը դատապարտած մի շարք միջազգային ֆորումների որոշումների մասին, կամուրջ է գցվում անցյալ ժամանակների և 1988—90 թթ. Սունգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Խոջալուում տեղի ունեցած ցեղասպանության միջև: Հիշատակվում են ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը և Հայաստանի Հանրապետության Հռչակագրի (23 օգոստոսի, 1990 թ.) համապատասխան հատվածը հայոց ցեղասպանության մասին:

Հիշատակելով Թուրքիայի վարչապետ Թ. Ծգալի և Ս. Դեմիրելի մերօրյա ցինիկ հայտարարությունները հայ ժողովրդի հասցեին, ակադեմիկոս Գ. Ղարիբջանյանն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Թուրք խավարամուլների դամոկլյան սուրը այժմ էլ կախված է բազմաչարչար Հայաստանի գլխավերևում: Միջազգային հասարակայնությունը, բարի կամքի բոլոր մարդիկ պարտավոր են առավել վճռականորեն պայքարել ռասիզմի և ցեղասպանության ցանկացած դրսևորմամբ բորբոքման դեմ»¹:

Աշխատությանը կցված են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հինգ փաստաթղթեր:

Հայերի ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով միջոցառումները Պետական հանձնաժողովի որոշմամբ հրատարակվեց պատմական գիտությունների դոկտորներ, պրոֆեսորներ Ռուբեն Սահակյանի և Կոստանդին Խուդավերդյանի «Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո» մենագրությունը²:

Ոչ մեծածավալ այս աշխատության մեջ հայրենական և արտասահմանյան պատմագրության նվաճումների հիման վրա քննարկված է հայերի ցեղասպանության պատմության հարցերի մի ամբողջ համալիր՝ գեներոլի պատճառներն ու նախադրյալները, նրա իրագործման մեխանիզմը, հետևանքները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, հայերի ինքնապաշտպանությունը, ժամանակակից աշխարհի վերաբերմունքը և այլն: Տրված է հիմնահարցի պատմագրության համառոտ ակնարկ:

Աշխատությունը բաղկացած է 10 ոչ մեծ գլուխներից, որոնցից առա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 84:

² Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

ջին երեքը կրում են ներածական բնույթ: Իրանցում քննության են առնված Օսմանյան կայսրության կազմավորմանը, այդ կայսրության կազմում հայերի իրավաբաղաբական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցերը, Հայկական հարցի միջազգայնացումը Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում դրանից հետո ծավալված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը, հայրուկային շարժումը և հարակից այլ հարցեր:

Նշվում է, որ 19-րդ դարի վերջի—20-րդ դարակզրի հայերի ազգային ազատագրական պայքարը, չնայած նրա մասնակիցների հերոսությանն ու ինքնագոհությանը, պարտություն կրեց (ընդգծումն իմն է—Մ. Կ.), որը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով. շարժումը չունեւ միասնական ղեկավարություն, այն գերազանցապես կրում էր տարերային, ցարքուցրիվ ելույթների բնույթ: Ծարժումը մեկուսացված էր, այն ձեռք չբերեց դաշնակիցներ Թուրքիայի ներսում այլ ժողովուրդների մեջ, մինչդեռ Թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց սեպ խրել հայերի և քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս հայ ապստամբների դեմ¹:

«Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գլխում տրվում է ցեղասպանության բնորոշումն իբրև ծանրագույն հանցագործություն մարդկության դեմ և հատուկ ընդգծվում է, որ ՄԱԿ-ի 1948-ի Կոնվենցիան այդ հանցագործության համար իրավաբանական վաղեմություն չի ճանաչում:

Բացահայտելով արևմտահայերի ցեղասպանության պատճառները, աշխատության հեղինակները դրանք ուղղակիորեն կապում են երիտթուրքերի կառավարող ոմնակի ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետապնդած նպատակների հետ, նշում, որ նրանց ուղենիշը դարձավ պակթուրքիզմի դոկտրինան, որն ուղղվեց հայ ժողովրդի և Ռուսաստանի դեմ:

Ընդգծվում է, որ երիտթուրքերի հետապնդած նպատակներից մեկն էլ կազմավորված թուրք ազգային բուրժուազիայի համար «արևի տակ տեղ» ապահովելն էր, այսինքն՝ երկրի տնտեսության ոլորտից ոչ թուրք և առաջին հերթին հայ բուրժուազիայի դուրս մղումը, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն բռնի ճնշմապարհով: «Պատահական չէ,— այդ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

կապակցությանը գրում են հեղինակները,— որ 19-րդ դարի վերջի— 20-րդ դարասկզբի հայերի կոտորածների ժամանակ թալանի ու ոչնչացման ենթարկվեցին հայերին պատկանող առևտրական տները, խանութները, ձեռնարկությունները: Ասվածից էլևերով երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը համապատասխանում էր թուրք ազգային բուրժուազիայի շահերին, որը ձգտում էր տիրել հայերին պատկանող ունեցվածքին և երկրի տնտեսության մեջ հաստատել իր անբաժանելի տիրապետությունը¹:

Հեղինակներն առաջ են քաշում երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության նաև մեկ ուրիշ գործոն՝ արևմտահայերի վերաբերմունքը Ռուսաստանի հանդեպ, նշում, որ արևմտահայերի ակրնհայտ ոռուսական կողմնորոշումը օգտագործվեց թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայերի նկատմամբ ատելության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու, հայերի բնօրրան հայրենիքը վերջնականապես յուրացնելու համար:

Հեղինակներն այնուհետև ներկայացնում են ցեղասպանության նախապատրաստումը, նրա իրագործման մեխանիզմը: «1914-ի սկզբին,— գրում են նրանք,— այսինքն Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց շատ առաջ, արևելյան վիլայետների տեղական իշխանություններն ստացան կառավարության հատուկ կարգադրագիր հայերի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցառումների մասին: Այն փաստը, որ կարգադրագիրը մշակվել և բաժանվել էր մինչև ռազմական գործողությունների սկսվելը, անհերքելիորեն վկայում է, որ հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը և բնաջնջումը պլանավորվել էին նախօրոք, և պաշխանավորված չէին կոնկրետ ռազմական իրադրությամբ, որը հետագայում վկայակոչում էին երիտթուրքական պարագլուխները»²: Ավելացվում է նաև, որ պատերազմի նախօրյակին երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարությունը բազմիցս քննարկել է հայերի տարագրման և բնաջնջման հարցը, և այդ խորհրդակցությունների հետագայում հայտնի դարձած մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ խոսքը գնացել է ոչ թե մերձակատային գոտուց հայ ազգաբնակչության տարագրման, այլ Թուրքիայի հայերի բնաջնջման մասին ամբողջությամբ:

Խոսելով հայ զինվորության ոչնչացման մասին, հեղինակները նշում են, որ պատերազմի սկզբին թուրքական բանակ զորակոչվեցին 18—45 տարեկան շուրջ 60 հազար հայեր, որոնք հետագայում Հնդկերի հրամա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 22:

նով ոչնչացվեցին: Ցախոք, չի նշվում ամբողջ սրտերազմում թուրքական բանակ զորակոչված արևմտահայերի ընդհանուր թիվը, որի շուրջ գոյություն ունեն տարակարծություններ:

Առավել հանգամանորեն հեղինակները կանգ են առնում հայերի տարագրման և մասսայական բնաջնջման վրա 1915—1916 թվականներին: Նշվում է, որ թուրքական կառավարության կողմից տարագրման մասին օրենքն ընդունվեց 1915-ի մայիսի 14-ին, որին հետևեցին երեք օրենքներ նրանց ունեցվածքի մասին: Մի շարք տիպական փաստերի վկայակոչմամբ հեղինակները ցույց են տալիս, որ տարագրությունը ըստ էության հայերի բնաջնջման վատ քողարկված ձև էր, որն իրականացվում էր ծայրահեղ դաժանությամբ ու անխնայ, ուղեկցվում էր տանջանքներով, բռնություններով, ծաղրոծանակով անմեղ մարդկանց նկատմամբ: Ընդօգծվում է, որ բնաջնջման գործողությունները տեղերում խրատորեն վերահսկվում էր կենտրոնից: Հայերի նկատմամբ խղճահարության և գոթարտության անթույլատրելիության մասին նախազգուշացվում էին ոչ միայն տեղական իշխանությունները, այլև թուրք ազգաբնակչությունը, որոնք գլխով էին պատասխանատու հայերին թաքցնելու համար:

Հեղինակները նշում են, որ հայ ժողովրդի Գողգոթան տարագրությանը չավարտվեց: Աքարվածների մի փոքր մասը, հասնելով Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարները, այստեղ նույնպես ոչնչացվեցին: Ռաս-ուլ-Այնի, Դեյր-էզ-Չորի, Մեսքենեի, Ռաքքայի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներում ստեղծված էին գոյության համար անտանելի պայմաններ:

Շեշտվում է, որ 1916-ին հրեշավոր օպերացիա անցկացվեց Դեյր-էզ-Չորի և Եփրատի երկայնքով մյուս համակենտրոնացման ճամբարների ավելի քան 200 000 հայերին ոչնչացնելու ուղղությամբ: Ամռանը նրանց հանեցին ճամբարներից, քեցին անապատի խորքերը և այնտեղ ոչնչացրին: 1916-ի վերջին Եփրատի երկայնքով ձգվող ճամբարները դադարեցին գոյություն ունենալուց, իսկ կենդանի մնացածների թիվը չէր անցնում 20 հազարից¹:

Իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա Ռ. Սահակյանը և Կ. Խուրավերդյանը նշում են Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը՝ 1,8 միլիոն, 800 հազար հայեր դարձան փախուտական, ապատուան գոտան աշխարհի տարբեր երկրներում: Նրանց կարծիքով հաշվառման ենթակա չէ այն հայերի թիվը, որոնք թուրքացվեցին²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 80:

² Նույն տեղում:

Հեղինակներն էական ընդհանրացումներ են կատարում՝ թուրք ջարդարարների կողմից եղեռնը համեմատաբար հեշտությամբ իրագործելու հանգամանքները պարզաբանելու հարցում: Ահա թե ինչ են գրում նրանք այդ առթիվ. «Թուրք ջարդարարների կողմից Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանության համեմատաբար հեշտ իրագործումը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները ամբողջությամբ վերցրած անպատրաստ հայտնը-վեցին բնաջնջման սպառնալիքի առջև, նույնիսկ 1909 թվականի իրադարձություններից հետո: Թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց ըստ էության մեկուսացնել հայ ազգաբնակչությանը, սեպ խրել հայերի ու քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս իրենց պահանջները: Իր դերը կատարեց նաև Թուրքիայում տասնամյակներով քարոզվող օսմանիզմը. շուրջհասակային շմուքը միացած մուսուլմանական ֆանատիզմին՝ տիրեց թուրք ազգաբնակչության նշանակալի մասին, որի որոշակի շերտերը հանդիսացան ջարդարարական գործողությունների անմիջական կատարողներ (ընդգծումներն իմն են— Մ. Կ.)»¹: Նպատակավոր հանգամանքների թվում հիշատակվում են հայերի դեմ պետական մեքենայի՝ ժանդարմերի, կանոնավոր զորքեր, տարբեր մակարդակների վարչակազմ, գործադրումը, պատերազմի գործոնի լիակատար օգտագործումը, հայ զինվորության և մտավորականության ոչնչացումը: «Որոշակի դեր խաղաց այն հանգամանքը,— շարունակում են նրանք,— որ արևմտահայերի հասարակական և կղերական որոշ շրջաններում տիրապետում էր այն կարծիքը, որ տարագրման վերաբերյալ հրամաններ տվող թուրքական իշխանություններին չենթարկվելը կարող է սուսկ մեծացնել զոհերի թիվը»²:

Հանգամանքներ են սրանք, որոնց վրա պատմագրությունը հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձրել, և կարծում ենք, որ դրանք արժանի են հետազոտավելի խորը ուսումնասիրման ու պարզաբանման:

Դեռելով եղեռնի պատասխանատուների հարցը, հեղինակներն այն համոզմունքն են հայտնում, որ հրեշավոր հանցագործության գլխավոր մեղավորները երիտթուրքական պարագլուխներն էին, սակայն որոշակի պատասխանատվություն է կրում նաև Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիան, որի կառավարական և զինվորական շրջանները ոչ

միայն տեղյակ էին նախապատրաստվող հանցագործությանը, այլև նպատեցին նրա իրագործմանը, որովհետև տեղեկություններ կան, որ մերձնակատային գոտուց հայերի տարագրման գաղափարը թուրքերին հուշել են գերմանական գլխավոր շտաբի սպաները: Իրևն ատույզ փաստ, նրանք մատնանշում են, որ պատերազմի նախօրյակին հուխարեստի գերմանական դեսպանատանը կայացել է Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարական և զինվորական գերատեսչությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվել է Թուրքիայի արևելյան վեց վիլայեթներից հայ ազգաբնակչության տարագրման ու ոչնչացման հարցը¹: Ի դեպ, բուխարեստյան հիշյալ խորհրդակցության մասին մեր պատմագրության մեջ, որքան մեզ հայտնի է, հիշատակվում է առաջին անգամ:

«Ծեղասպանության հետևանքները» գլխում հեղինակները ցույց են տալիս, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը անանց ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի հետագա ողջ պատմության, նրա կենսագործունեության քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտների վրա²:

Որպես ամենամանր հետևանքներից մեկը նշվում է այն, որ Արևմտյան Հայաստանը, հայերի բնօրրանի նշանակալի մասը, որտեղ հազարամյակներով ընթացել էր հայ ժողովրդի պատմական կյանքը, ըստ էության զրկվեց իր բնիկ բնակչությունից: Դրան զուգընթաց ոչընչացվեցին հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները, արհմքն իրականացվեց նաև ազգային-մշակութային ցեղասպանություն: Հենվելով Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների վրա, նրանք գրում են, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող 2200 հայկական եկեղեցիներից ու վանքերից 2150-ը թալանվեցին ու ավերվեցին, ոչնչացվեցին նրանցում պահպանվող ավելի քան 20 հազար հին հայկական ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր:

Հեղինակները նշում են նաև ցեղասպանության ուժեղ ազդեցությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վարքագծի և հոգեկան կերպարի վրա:

«Հայերի ցեղասպանությունը ժամանակակից աշխարհի աչքերով» գլխում հեղինակները պարզաբանում են գեներոսի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը միջազգային մասշտաբով, արձանագրում, որ երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակամիջոցում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 80:

² Նշվ. աշխ., էջ 81:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 81:

² Նշվ. աշխ., էջ 87:

դրա մասին հազվադեպ էր հիշատակվում: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն արևմտյան երկրներին, այլև ԽՍՀՄ-ին և նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանին, որտեղ, ի հաճույս խորհրդային պետության քաղաքական շահերի, ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ միայն չէր ուսումնասիրվում, այլև նրա մասին անգամ չէր հիշատակվում պատմության դասագրքերում¹:

Նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ հետաքրքրությունն անեց հատկապես 1965-ին, Եղեռնի 50-ամյակի առիթով: Հենց այդ թվականին էլ ցեղասպանությունը առաջին անգամ հիշատակվեց միջազգային հեղինակավոր համաժողովի՝ Հելսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսի որոշման մեջ:

Այնուհետև խոսվում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր երկրների պատվամեծանների կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման փորձերի, 1987-ին Եվրոպական մեծ ընդունած որոշման մասին, որը շուրջ երեք տարվա համառ քննարկումների արդյունք էր:

Հեղինակները նշանակալի իրադարձություն են համարում 1919—1920 թթ. Ստամբուլում տեղի ունեցած երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, որոնք մեղադրվում էին Թուրքիան կործանարար պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի բնաջնջման մեջ: Սակայն հետագայում թուրքերը բացարձակ ժխտողական դիրք գրավեցին եղեռնի նկատմամբ:

Հիշեցնելով 1950-ական թվականներին աշխարհի բազում թերթերում տպագրված Գերմանիայի կանցլեր Ադենաուերի լուսանկարի մասին, որը ծնկի էր իջել Երուսաղեմում Արցունքի պատի առջև՝ ի նշան ցավակցության հիտլերականների ոչնչացրած միլիոնավոր հրեաների համար, հեղինակներն այն միտքն են հայտնում, որ ժամանակակից Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ընդունումը կարող է նպաստել երկու հարևան պետությունների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատմանը և դրանք նոր մակարդակի բարձրացնելուն: Մեր համոզմամբ, առաջարկվում էր լրջմիտ մի մոտեցում, որն ակնհայտորեն տարբերվում է այդ հարաբերությունների բարելավման սիրույն Հայոց Մեծ եղեռնը անտես առնելու անհեռանկար քայլերից:

Հայոց ցեղասպանության պատմական ակունքների բացահայտման ինքնատիպ մոտեցում է մշակել ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը՝ 1995-ին հրատարակված մեծագրության մեջ²:

Աշխատության «Հայկական հարցի լուծման թուրքական կոնցեպցիան: Ցեղասպանությունը— Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ» գլխում Լ. Խուրշուդյանը զարգացնում է Հայոց եղեռնի պատճառների խորքային տեսակետ: Նա գտնում է, որ 11—12-րդ դարերում միջինասիական թուրքական ցեղերը այլ տարածքների հետ նվաճելով նաև Հայկական լեռնաշխարհը, ի սկզբանե վարեցին Հարաստանը հայաթափելու, հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.) քաղաքականություն: Ընդ որում, թուրքերն այդ նոր Հայրենիքը ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ հայ ժողովրդի³:

Այդ ավանդական քաղաքականությունը պետական ծրագրի տեսք է ստանում 1860—70-ական թվականներին, երբ նոր օսմանները առաջ են քաշում Պանօսմանիզմի կոնցեպցիան, ըստ որի Օսմանյան կայսրությունում, անկախ մուսուլման կամ ոչ մուսուլման լինելուց, գոյություն ունեռ մեկ ազգ՝ օսմանները, որտեղ թուրքերը պետք է տիրապետող դիրք ունենային:

Սակայն, ինչպես նշում է Լ. Խուրշուդյանը, հետագայում պարզ դարձավ, որ Պանօսմանիզմի քաղաքականության կենսագործումը չի կարող արգելակել ազգային ազատագրական պայքարի այն հզոր պրոցեսը, որ սկիզբ էր առել կայսրությունում: «Թուրքիայի տարածքային ստրուկտուրային փոփոխությունը պահպանելու համար պետք է մշակվեր ազգային քաղաքականության միանգամայն նոր կոնցեպցիա...

Ահա այսպիսի պայմաններում ծնունդ է առնում Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցը, և, իհարկե, առաջին հերթին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու կոնցեպցիան (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), որի հեղինակը Աբդուլ Համիդն էր»,— գրում է նա³:

Հեղինակը մերժում է պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված այն տեսակետը, ըստ որի հայկական եղեռնի կենսագործումը կապվում է միայն Երիտթուրքերի և Պանթուրքիզմի հետ և գտնում է, որ այն

1 Լենդրուշ Խուրշուդյան: Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, 1995:

2 Նշվ. աշխ., էջ 32:

3 Նշվ. աշխ., էջ 33:

1 Նշվ. աշխ., էջ 41:

սկսել է կենսագործվել շատ ավելի վաղ, Արդու Համիդի կողմից, 1890-ական թվականներից: Նա գրում է, որ Երիտթուրքերը, որոնք իշխանության գլուխ անցան 1908-ին, Թուրքիայի փրկությունը գտնում էին Պանթուրքիզմի մեջ, ուստի հրաժարվելով Պանթուրքիզմից, այն բարձրացրին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Մեկնաբանելով Պանթուրքիզմի կենսագործման երեք փուլերը՝ թուրքիզմ—օղուզականություն—պանթուրանիզմ, Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է, որ այդ գաղափարների իրականացումը հանգեցնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի անխուսափելի ոչնչացմանը և ահա թե ինչու. «Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն,— գրում է նա,— հայ ժողովուրդը կամ պետք է ձուլվեր, կամ էլ ֆիզիկապես ոչնչացվեր: Հայկական «սեպը», որը խանգարում էր Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը, պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց: Երրորդ ուղի հայ ժողովրդի համար Պանթուրքիզմը չէր ընդունում»¹:

Ընդգծելով, որ Թուրքիզմը թուրք ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունն էր, իսկ Պանթուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդների, հեղինակը զուգահեռաբար դնում է նաև կրոնական գործոնի հարցը և նշում, որ մահմեդականությունը մշտապես ունեցել է իր կարևորագույն տեղն ու դերը թե՛ ազգային և թե՛ համաթուրքական գաղափարախոսությունների ձևավորման և իրականացման գործում, ուստի Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունը արհեստականորեն սրում էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների հարաբերությունները: «Հայկական ջարդերի և եղեռնի իրականացման գործում,— գրում է նա,— խոշոր դեր է կատարել մուսուլմանական, կրոնական ֆանատիկությունը: Այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաև Պանիսլամիզմը»²:

Խոսելով 1908-ին Երիտթուրքերի իշխանության գալու, Մալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովներում նրանց ընդունած որոշումների մասին, Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է. «Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր, Պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական քաղաքականություն: Մալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանցիականացնելու և մահմեդականացնելու մասին, նշանակում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագրի ընդունում...

Արևմտահայության ճակատագիրը որոշված էր. թուրքերը վճռել էին ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդունելով այդ ծրագիրը՝ թուրքերը, սակայն, սպասում էին նրատաակոր ժամանակի այն իրագործելու համար»¹:

Եվ այդ հարմար ժամանակը եկավ. 1914-ի օգոստոսի 1-ին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆ. Լ. Խուրշուդյանը, թուրքերը համոզված էին, որ պատերազմի կրակներում պետականություն չունեցող արևմտահայության գեներալ կանցնի աննկատ, իսկ դաշնակից Գերմանիայի համաձայնության պայմաններում Անտանտը, եթե անգամ ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու թուրքերին խանգարել իրականացնելու իրենց հայաջինջ ծրագիրը: Այդ կապակցությամբ հեղինակը հիշատակում է 1914 թ. օգոստոսի 6-ին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքված պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որտեղ ասված էր, որ Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արևելյան մահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովի անմիջական շիում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ: Դա նշանակում էր, որ Գերմանիան իր համաձայնությունն էր տալիս օգնել Թուրքիային՝ նրա պանթուրքական ծրագրերի իրականացման գործում»²:

Այնուհետև հեղինակը խոսում է 1915-ի սկզբներին Երիտթուրքերի կուսակցության կենտկոմի՝ Թալեաթի նախագահությամբ տեղի ունեցած գաղտնի նիստի մասին, որը որոշեց արևմտահայության գեներալի ն տեղահանության կոնկրետ եղանակները, 1915-ի ապրիլի 15-ին կազմված արշտոնական հրահանգի մասին՝ ստորագրված Թալեաթի, Էնվերի ու Նազըմի կողմից:

«1915—1916 թվականներին իրականացվեց արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքիստական ծրագիրը,— ավելիում է Լ. Խուրշուդյանը: Ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ:

Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց: Հայ ժողովուրդը 1915 թ. եղեռնը անվանեց Մեծ եղեռն:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո Թալեաթի հարտարարեց. «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, որովհետև այլևս հայեր գոյություն չունեն»: Թուրքիան Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանում լուծեց՝ ոչնչացնելով արևմտահայությանը»³:

1 Նշվ. աշխ., էջ 85:
2 Նշվ. աշխ., էջ 86:

1 Նշվ. աշխ., էջ 38—39:
2 Նշվ. աշխ., էջ 39:
3 Նշվ. աշխ., էջ 40:

«Սփյուռքահայությունը և Հայկական հարցը: Հայկական հարցի վերածնունդը» գլխում Լ. Խորշոդյանը հանգամանորեն անդրադարձել է Հայկական հարցի լուծման և հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ սփյուռքահայության մղած անդադրում պայքարին, նշել, որ այդ պայքարում արմատական շրջադարձ տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի 50-ամյակից հետո, երբ նախանշվեցին պայքարի նոր ուղիներ, մշակվեց նոր մարտավարություն: Իսկ այդ պայքարն ընթացանում էր ծանրագույն պայմաններում, որովհետև Խորհրդային Հայաստանին պարտադրվել էր հրաժարվել Հայկական հարցից ու հայոց հայրենիքի պահանջատիրությունից:

Նշվում է, որ սփյուռքահայ քաղաքական միտքը ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում միջազգային կազմակերպությունների վրա ազդելու գործնական ուղիների, ծրագրերի մշակմանն ու գործադրմանը, և այդ բնագավառում զգալի գործ է կատարում 1972-ին հիմնադրված Ամերիկայի հայկական համագումարը: Պայքարի առաջին սղան է մղվում հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը՝ արդարացիորեն ելնելով նրանից, որ Եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը կհանգեցնի Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանը:

Հեղինակը կանգ է առնում նաև Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի երկրորդ ուղու՝ ահաբեկչական շարժման վրա, որն սկիզբ առավ 1973-ից, երբ ԱՄՆ-ի Սանտա-Բարբարա քաղաքում 73-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները զոհ էին գնացել Մեծ եղեռնին, գնդակահարեց թուրքական հյուպատոսին և նրա օգնականին: Գ. Յանիկյանի օրինակին հետևեցին շատ ու շատ հայ երիտասարդներ, որոնք զենքը ձեռքին պայքարի դուրս եկան Հայկական հարցի լուծման համար, և հայ ժողովուրդը նրանց մտավ ազգային-ազատագրական պայքարի զինված փուլը: Ստեղծվեց Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը (ԱՍԱԼ), որը կարևոր ներդրում ունեցավ այդ պայքարում: ՀԱՀԳԲ-ն ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպեց Բեյրութում, Ավստրիայում, Աթենքում, Թուրքիայում, Ժնևում, Ֆրանկֆուրտում, Կոպենհագենում, Միլանում, Հռոմում, Փարիզում, Մադրիդում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում:

Լ. Խորշոդյանը նշում է նաև այն բոլոր նմանատիպ կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվեցին ՀԱՀԳԲ-ի պատակտումից (1983 թ.) հետո:

Խոսվում է 1975-ին ստեղծված «Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ» կազմակերպության մասին, որը լայնածավալ

ահաբեկչական գործողություններ էր կատարում թուրք դիվանագետների և թուրքական կառավարական հաստատությունների դեմ¹: 1983-ին այս կազմակերպությունը վերանվանվում է Հայ հեղափոխական բանակ, որի կազմակերպած ահաբեկչական գործողությունների մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Լիսաբոնի անձնասպանական գործողությունը: 1983 թ. հուլիսի 27-ին հինգ հայ երիտասարդներ պայթուցիկ նյութերով բռնկված ավտոմեքենան քշեցին Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան դարպասից ներս, պայթեցրին դեսպանատունը և իրենք էլ զոհվեցին:

Հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ հիշյալ կազմակերպությունների գործունեությունը, որը մեր նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի էջն է, կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: «Անկախ բազմաբնույթ վիճահարույց հարցերից, — գրում է Լ. Խորշոդյանը, — մի բան անկասկած է. ահաբեկչական կազմակերպությունները հասան իրենց նպատակին... Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տարածաշրջաններ են գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունների միջև, որ կուսակցությանն են հարել, ինչ գաղափարախոսության են դավանել, բոլոր այն երիտասարդները, որոնք զենքը ձեռքին պայքարել են կորցրած Հայրենիքի ազատագրման համար, որպես ազգային հերոսներ, իրենց արժանավույն տեղն են գրավել հայոց նորագույն պատմության մեջ:

Սփյուռքահայ երիտասարդության անձնագրի ահաբեկչական պայքարի շնորհիվ Հայկական հարցը դուրս եկավ մոռացության շրջանից և նորից միջազգային ճանաչում գտավ²:

Հետագա շարադրանքում Լ. Խորշոդյանը մանրամասնորեն խոսում է բոլոր այն միջազգային համաժողովների մասին, որտեղ արձարծվել է հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: 1973-ի Ժնևի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողով, որը հայերի ցեղասպանությունը որակեց իբրև ցեղասպանություն, 1975 թ. — ԱՄՆ-ի կոնգրես, 1983 թ. — Կանադայի եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ, որը ճանաչեց հայերի ցեղասպանությունը, կոչ ուղղեց ՄԱԿ-ին և այլն:

Հեղինակը հատուկ կանգ է առնում 1984-ի ապրիլի 16-ին Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատական ատյանի՝ հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հատուկ նստաշրջանի ընդունած 6 կետից բաղկացած որոշման վրա:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 60—61:

² Նշվ. աշխ., էջ 63:

Նրա առանձնակի ուշադրության անարկան է դարձել 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրոպական պառլամենտի ընդունած հինգ էջից բաղկացած բանաձևը, որը գրքում գետնովել է ամբողջությամբ: «Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք,— եզրակացնում է Լ. Խորշոդյանը,— Հայկական հարցի հետապնդման բնագավառում ձեռք բերվեցին ակնառու հաջողություններ: Անհերքելի իրողություն է այն փաստը, որ Հայկական հարցը շնորհիվ նոր ուժգնաբաղաբալական մարտավարության հանվեց մոռացության շրջանից և դարձավ միջազգային հարաբերությունների, հասարակական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական կազմակերպությունների և պետությունների գործունեության օրակարգի հարց»¹:

«Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը և Հայկական հարցը» գլխում Լ. Խորշոդյանը, ի թիվս շատ այլ հարցերի, անդրադառնում է նաև նոր անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման շուրջ ստեղծված հասարակական-քաղաքական իրադրությանը:

Նշվում է, որ երբ 1988 թ. փետրվարին Հայաստանում սկսված ազգային-ազատագրական հզոր շարժմանը հայ ժողովուրդը մտավ իր պատմության նոր փուլը, որպես առանցքային հիմնախնդիրներ առաջ բաշվեցին նաև Հայկական հարցի, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման, 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը չեղյալ համարելու պահանջներ:

1988-ի նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և առաջարկություն ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին: Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց հայերի ցեղասպանության գոհների հիշատակի օր:

Ընդգծվում է, որ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց Ռատուկ հանձնաժողով՝ մինչ այդ կնքված և Հայաստանին պարտադրված բոլոր հակահայկական պայմանագրերը ապօրինի հայտարարելու վերաբերյալ որոշման նախագիծ պատրաստելու նպատակով²:

Աշխատության վերջաբանում Լ. Խորշոդյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայ ժողովրդի պատմության դժվարին պահին է

առաջացել Հայկական հարցը և այնուհետև մի սերնդից փոխանցվելով մյուսին՝ որպես պատմական սրբազան բեռ հանձնվել է մեր սերնդին:

Հայկական հարցը հայոց պատմական հայրենիքում անկախ պետականության վերականգնման և ժողովրդի գոյապահպանման ու զարգացման ապահովումն է: Այդ առումով Հայկական հարցը ազգային գաղափարախոսության առանցքն է, ազգային ոգին: Հայկական հարցից հրաժարումը ճակատագրական նշանակություն կունենա հայ ժողովրդի համար: Ազգային գաղափարախոսությունից զուրկ, անառագաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Հայրենիքը ժողովրդին է, և ոչ մի կուսակցություն կամ քաղաքական կազմակերպություն իրավունք չունի տնօրինելու նրա ճակատագիրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը պարտավոր է օրենք ընդունել այն բոլոր քաղաքացիներին և կազմակերպություններին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, որոնք վարկաբեկում կամ հանդես են գալիս Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ...

Հայ ժողովրդի ներկա սերունդը պարտավոր է Հայկական հարցի լուծման համար գործադրել բոլոր ջանքերը, հաջողության չհասնելու դեպքում այդ պատմական քախտի բեռը պետք է փոխանցվի հաջորդ սերունդներին:

Հաղթում է այն ժողովուրդը, որը հավատում է ապագային»¹:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով Ազգային հարցի և գեներցիոնի ուսումնասիրման կենտրոնը «Անդեղի զանգակատուն» մատենաշարով լույս ընծայեց «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր» գիտական ուսումնասիրությունների առաջին ժողովածուն²: Չստեղծված չորս հոդվածներում քննարկվում են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ու դասերը, եղեռնի քաղաքականության ձևավորման սկզբները, գեներցիոնի իրականացումը և այլ հարցեր: Ժողովածուն տպագրության են երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության, համաշխարհային պատմության, միջազգային դիվանագիտության պատմության և տեսության ամբիոնները:

«Անհրաժեշտ է նոր մոտեցում հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրմանը» — այս վերնագիրն է կրում ժողովածուի առաջաբանը, որի հեղինակն է համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս Լենդրուշ Խորշոդյանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88—89:

² Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1995:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 69:

² Նշվ. աշխ., էջ 70—71:

Գտնելով, որ առ այսօր չկա հայոց ցեղասպանության բազմակողմանիորեն մշակված, ամբողջական պետական գիտական կոնցեպցիա, նա առաջարկում է երկետասյին մի շարք դրույթներ: Մասնավորապես Լ. Խորշոդյանը ևս գտնում է, որ հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն սկսել է իրագործվել 1890-ական թվականների սկզբներից և շարունակվել մինչև 1990 թ. հունվարին հաքվում կազմակերպված ջարդերը, ուստի հայոց ցեղասպանությունն ունի շուրջ հարյուր տարվա պատմություն: Այդ տեսանկյունով նա անդնդունելի է համարում հայոց ցեղասպանությունը 1915—1923 թվականներով սահմանափակող ընդհանուր ճանաչում գտած տեսակետը¹:

Առաջաբանի հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ ավելի լայն առումով հայոց ցեղասպանությունն սկսվել է այն ժամանակահատվածից, երբ թուրքական ցեղերը գրավեցին Փոքր Ասիան ու Հայաստանը և հիմք դրեցին Օսմանյան կայսրությանը: Գեոնցիդի այդ «խաղաղ» ժամանակաշրջանը տևել է 500 տարի և, ըստ հեղինակի, կենսագործվել է հետևյալ ձևերով. հայ ժողովրդի ձուլում, մահմեդականացում, երկրից արտաքսում և մասնակի ջարդեր: Այդ ձևերով թուրքերը շուրջ կես հազարամյակ պայքարում էին հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու համար²:

Առարկելով Յու. Բարսեղովի այն տեսակետին, որն այդ 500 տարին համարում է հայոց ցեղասպանության նախապատմության ժամանակաշրջան, Լ. Խորշոդյանն առաջարկում է այն համարել գեոնցիդի առաջին փուլ, երբ թուրքերը դեռ հույս ունեին Հայաստանը հալածաբար ոչ թե նրանց ֆիզիկական ոչնչացման, այլ սպիտակ գեոնցիդի միջոցով: Իսկ 1890—1990 թթ. ցեղասպանությունը նախորդ շրջանից տարբերվում է նրանով, որ թուրքերը սպիտակ գեոնցիդից անցան անբողջ հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրագործմանը:

Այնուհետև Լ. Խորշոդյանը զարգացնում է այն տեսակետը, որ արևմտահայության Մեծ եղեռնով պանթուրքիզմը լուծեց իր առաջին հիմնական խնդիրը՝ Թուրքիան թուրքացվեց, մահմեդականացվեց: Սակայն պանթուրքիզմն ուներ ևս երկու չլուծված ծրագրային խնդիր՝ Օղուզական պետության ստեղծումը, որը պետք է ներառեր միջհասակական տարածքները և որն իրականացնելու համար պետք է ոչնչացվեր Արևելյան Հայաստանը, և Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը, որի

կենսագործմամբ պետք է մասնատվեր Ռուսական կայսրությունը: Չնայած ձեռք բերված հաջողություններին, այնուամենայնիվ, պանթուրքիզմը չհասավ վերոհիշյալ երկու խնդիրների լուծման, որոնք, սակայն, մնացին օրակարգում³:

Առաջաբանն ավարտվում է հետևյալ եզրահանգումով. «Հայոց մարտավարական և ռազմավարական ծրագրերի առանցքային խնդիրը պետք է լինի պանթուրքիզմի վտանգին դիմակայելու համակարգի ստեղծումը:

Դրանք են հայոց ցեղասպանության պատմական դասերը, դրանք են հայոց ազգային ազատագրական պայքարի ղեկավարների ու գաղափարախոսների պատգամները, դա է հայոց ազգային գաղափարախոսության հրամայականը»⁴:

Ժողովածուում զետեղված չորս հոդվածներից առաջինը Լ. Խորշոդյանինն է՝ «Հայոց ցեղասպանության պատճառները և պատմական դասերը» վերնագրով:

Հոդվածի հեռնց սկզբում հեղինակն ահազանգում է, որ հայոց ցեղասպանությունը ծնող պատճառներն այսօր էլ վերացված չեն, քանի որ պանթուրքիզմը չի հասել իր վերջնական նպատակին: «Պատմական հարմար պահին պանթուրքիզմը անկասկած կհորձի հասնել իր վերջնական նպատակին՝ Մեծ Թուրանի պետության ստեղծմանը, որը կարող է իրականացվել միայն Զանգեզուրի գրավմամբ և հայ ժողովրդի նոր գեոնցիդով»,— զգուշացնում է պատմաբանը⁵: Դրան հետևում է գործնական առաջարկը՝ ելնելով պատմական այդ անխուսափելի վտանգի սպառնալիքից՝ հայ ժողովուրդը, նրա քաղաքական ղեկավարությունը, ազգային գաղափարախոսները պարտավոր են խոր ու բազմակողմանիորեն վերլուծել հայոց ցեղասպանության պատճառները, համապատասխան դասեր քաղել դրանից և հուսալի միջոցներ ձեռք առնել պանթուրքիզմի հարձակմանը դիմակայելու համար⁶:

Սկզբունքային նշանակություն ունի Լ. Խորշոդյանի հետևյալ եզրահանգումը. «Ստեղծված պատմական պայմաններում միամտություն էր խոսել թուրքերի հետ լեզու գտնելու, հայ ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները՝ հայոց Հայրենիքի ազատագրության, հայ պետականության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Նշվ. աշխ., էջ 7:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 8:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 9:

⁶ Նույն տեղում:

վերականգնման հիմնահարցերը թուրքերի հետ խաղաղ լուծելու մասին: **Թուրքերի և հայերի միջև հաշտության եզրեր չկային** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Թուրքերը, նվաճելով հայոց Հայրենիքը, այն վերածում էին սեփական հայրենիքի¹: Տրամաբանական դատողությունների շղթան հեղինակին հանգեցնում է այն մտքին, որ հայ ժողովրդին մնում էր միայն մի ելք՝ ձեռք բերելով քիչ թե շատ հուսալի դաշնակիցներ, պայքարի դուրս գալ թուրքական նվաճողների դեմ, և հայ ժողովուրդը ընտրեց պայքարի ուղին: Երկարատև ապարդյուն որոնումներից հետո հուսախաբվելով Արևմտյան պետություններից՝ նա ի վերջո հանգեց ուսական կողմնորոշման:

Փաստերի տրամաբանությամբ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան ստրատեգիական առումով հապերձ թշնամիներ են, ուստի հայ ժողովուրդը իր պատմական ճակատագիրը պետք է մշտապես կապի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գույն ու ռեժիմ կունենա այդ երկիրը:

Հին փաստերին տալով նոր մեկնաբանություններ, Լ. Խուրշուդյանը նշում է, որ 1896—1898 թվականներին հայ քաղաքական կուսակցությունները հրաժարվում են **Ֆիդայական կռիվ տակտիկայից և անցնում երկրում զինված ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)²:

Ուշադրություն հրավիրելով Դաշնակցության առաջարկով 1907 թ. դեկտեմբերի 27—29-ը Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ կոնգրեսի ընդունած որոշումների վրա, նա ընդգծում է, որ այդ պահից արևմտահայությունը դադարեցնում էր ազգային ազատագրական զինված պայքարը և Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի հետ կռիվ մեջ մտնում տիրող կարգերը տապալելու, երկրում պառլամենտական, սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: «Ստեղծվեց այն պատմական շանսը, — այդ առթիվ գրում է Լ. Խուրշուդյանը, — որ երկու ժողովուրդների քաղաքական ուժերին հնարավորություն էր տալիս փոխզիջումների գնով հաշտության եզրեր գտնել, կյանքի կոչել Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի ընդունելի տարբերակ»³:

1 Նշվ. աշխ., էջ 12:

2 Նշվ. աշխ., էջ 15:

3 Նշվ. աշխ., էջ 18:

Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակն այնուհետև գրում է, որ պատմական նման պայմաններում, բնականաբար, **դադարեցվեց ազգային-ազատագրական պայքարը** (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), օրակարգից գործնականում հանվեց արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության պատրաստելու հարցը: «Ուրեմն, — շարունակում է նա, — անհերթություն է խոսել ազգային ազատագրական պայքարի պարտության մասին: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը դադարեցվել է մարտավարությունը փոխելու պատճառով, իսկ ավելի ուշ՝ 1907 թվականին այն ընդհանրապես պաշտոնապես հանվել է օրակարգից՝ Հայկական հարցը նոր պայմաններում խաղաղ ձևով լուծելու ակնկալիքների պատճառով»¹:

Կարծում ենք, որ Լ. Խուրշուդյանի առաջ քաշած հիշյալ դրույթը առիթ է տալիս մտածել 20-րդ դարակարգի հայ ազատագրական շարժման վերագնահատման մասին ընդհանրապես:

Ծարունակելով միտքը, Լ. Խուրշուդյանն ընդգծում է, որ վճռական խոսքը պատկանում էր թուրքերին, սակայն վերջիններս հայերի խաղաղաբար քայլերին պատասխանեցին 1909-ի Ադանայի կոտորածով, որին գոհ գնացին շուրջ 30 հազար մարդ: Մեկ անգամ ևս ընդգծվում է, որ Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների երիտթուրքերի համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանացնելու և մահմեդականացնելու մասին, իրականում նշանակում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում²:

Նշելով, որ 1915—1916 թվականներին, օգտվելով առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հարմար պահից, երիտթուրքերն իրականացրին արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը՝ ոչնչացնելով 1,5 միլիոն հայ, Լ. Խուրշուդյանը գրում է, որ Մեծ եղեռնի իրագործումից հետո Թուրքիայում մշակվեց Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմագիտական պետական կոնցենսյիս, որի հիմքում դրվեցին հետևյալ հիմնադրույթները.

ա) Հայերը եկվորներ են, Արևմտյան Հայաստանը նրանց Հայրենիքը չէ, նրանք երբեք պետականություն չեն ունեցել:

բ) Թուրքերը և հայերը դարեր շարունակ ապրել են բարեկամաբար, հայերի փճակը Թուրքիայում լավ է եղել: Նրանց հարաբերությունները վատացել են Արևմտյան տերությունների և մասնավորապես Ռու-

1 Նշվ. աշխ., էջ 17:

2 Նշվ. աշխ., էջ 18:

սաստանի քաղաքականության պատճառով: Չիներ հայերի արևմտյան և հատկապես ուսական կողմնորոշումը, չէր լինի 1915 թվականը:

գ) 1915—1916 թվականներին Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն չի եղել, այլ տեղի է ունեցել հայերի դեպորտացիա ուսական գործողությունների գոտուց, որի ընթացքում հայերի կորուստներն անխուսափելի էին:

դ) Հիշյալ տարիներին տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի գեներացիո, որին զոհ են գնացել շուրջ 600 հազար թուրքեր¹:

Պատմական հարևանի հայացք նետելով նաև հետագա իրադարձությունների վրա՝ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Լ. Նուրշուդյանն այնուհետև թվարկում է պատմության դասերը, որոնք հետևյալն են.

1. Քանի դեռ չի իրագործվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմն իր վտանգներով:

2. Եթե պանթուրքիզմը սպառնում է Ռուսական կայսրության և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն նրանց շահերը առնչված են պատմական ճակատագրով: Այդ առումով էլ Հայաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

3. Պանթուրքիզմի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի նախորդ սերունդների մշակած մարտավարության և ուսմավարության սկզբունքներին հարազատ մնալն է: Այդ սկզբունքներն են՝ պայքարել ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, պահպանել ավանդական ուսական կողմնորոշումը²:

Վերջում հեղինակը վերստին հիշեցնում է, որ պատմության դասերը հաշվի չառնելու դեպքում հայոց մեծ ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի:

Ժողովածուի երկրորդ հոդվածը կրում է «Եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները (15-րդ դարի վերջ—1915 թ.)» վերնագիրը, որի հեղինակն է պատմ. գիտ. թեկնածու Աշոտ Մելքոնյանը: Պատմաժողովրդագրական այս ակնարկը գրված է Էրզրումի նահանգի օրինակով, որը Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և ամենաընդարձակ վարչամիավորն էր՝ 70—80 հազար քառ. կմ տարածքով, շուրջ 1000 հայկական գյուղերով, 400 000 հայ ազգաբնակչությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23—24:

² Նշվ. աշխ., էջ 34:

Հոդվածում քննության է առնվում մի կարևոր հիմնահարց, որը, ինչպես նշում է հոդվածագիրը, ավելի ակնառու և անհերքելի է դարձնում գեներացիո ակալության խնդիրը Օսմանյան Թուրքիայում. դա հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի հարցն է 15-րդ դարի վերջից, այսինքն՝ թուրքական նվաճման շրջանից մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը:

Հոդվածի հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն չափազանց կարևոր հանգամանքի վրա, որ ուսումնասիրողները, գրեթե առանց բացատրության, հայոց ցեղասպանության գաղափարական ակունքները փնտրել են 19-րդ դարի վերջին քառորդում՝ սուլթան Համիդի գահակալման շրջանում, 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հանդես գալու փուլում: «Որպես կանոն,— դիպուկ կերպով նկատում է հոդվածագիրը,— անուշադրության է մատնվել դրա նախորդ ժամանակաշրջանը, որում Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական զարգացման բացահայտումը հնարավորություն է տալիս պատասխանելու կենտո մի շարք հարցերի (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.)՝ արևմտահայության իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հայ ազգային ազատագրական շարժման սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական նախադրյալները, հայկական նահանգներում ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և այլն¹:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վկայակոչմամբ ցույց տալով, որ 17-րդ դարի առաջին կեսին Էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի էթնիկապես ամենամիատարր վարչամիավորներից էր, հեղինակն այնուհետև գծում է դեմոգրաֆիական հետագա փոփոխությունների պատկերը: Նշվում է, որ երկարված Հայաստանի էթնիկական դիմագիծը զգալիորեն փոխվեց այստեղ թուրքալեզու և իրանալեզու (գերազանցապես քրդական) ցեղերի բնակեցման և հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ու մահմեդականացման հետևանքով: Այդ առումով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 16-րդ դարի սկզբներից սկսած Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավարևելյան շրջաններից քրդերի ներհոսքը Հայկական լեռնաշխարհ:

Փաստերի թելադրանքով Ա. Մելքոնյանը հանգում է այն շատ էական եզրակացության, որ մինչև 19-րդ դարը, այսինքն՝ Արևելքում Ռուսական կայսրության քաղաքականության գործնական ակտիվացումը, Արևմտյան Հայաստանում էթնիկական եղեռնը (ընդգծումն իմն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 38:

է— Մ. Կ.) բավականաչափ արագ առաջ էր ընթացել, և հայ-մահմեդական հակամարտությունն առկա էր: «Այնպես որ,— գրում է նա,— անհամոզիչ են բոլոր այն քաղաքագետների փաստարկները, թե իբր մինչև Անդրկովկաս ոռոսների ներթափանցումը, հայ բնակչությունը Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով և նրա թվաքանակը անշեղորեն աճում էր»¹:

Այնուհետև Ա. Մելքոնյանը խոսում է 1828/29 թթ. ոռու-թուրքական պատերազմից հետո 75 հազար արևմտահայերի (մեծամասամբ էրզրում-ցիներ) Անդրկովկաս արտագաղթելու, 1853/56 թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո արևմտահայերի նոր արտագաղթի, Օսմանի պարտությունից հետո լեռնականներին լքված հայկական բնակավայրերում տեղափոխելու, 1877/78 թթ. ոռու-թուրքական պատերազմից հետո մեծ թվով էրզրումցիների՝ Արևելյան Հայաստան արտագաղթելու մասին, որոնք պատճառ դարձան Արևմտյան Հայաստանի էթնիկական դիմախելում:

Հերթելու համար այն սխալ տեսակետը, թե իբր մինչև սուսջին համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում՝ հայության թվաքանակն իբր աճել է, Ա. Մելքոնյանը բերում է վիճակագրական մի արժեքավոր աղյուսակ, որը փաստական տվյալներով ցույց է տալիս մեկ դարի ընթացքում (1809—1909 թթ.) էրզրումի նահանգում կատարված ժողովրդագրական շարժի իրական պատկերը: Աղյուսակի տվյալների հիման վրա հեղինակն ընդգծում է էրզրումի նահանգի աղետալի դեմոգրաֆիկ վիճակը. այդ ժամանակահատվածում հայկական բնակավայրերի թիվը կրճատվել է 58 տոկոսով, իսկ հայ բնակչությունը պակասել է 60 տոկոսով²:

Փաստական հանգամանակի ուսումնասիրության հիման վրա Ա. Մելքոնյանը կատարում է խիստ ուշագրավ հետևյալ եզրահանգումը. «Այսպիսով, մինչև 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել...

Կարծում ենք, որ 16—19-րդ դարերի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գեներոսի հարցերով զբաղվող շատ մաս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 57:

հագեցնելի կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օսմանյան կայսրությունում...»¹:

Արևմտահայության ցեղասպանության արդուլիամիդյան քաղաքականությանն է նվիրված ժողովածուի երրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է պատմական գիտությունների թեկնածու Լևոն Մկրտչյանը, ժամանակաշրջան, որը մեր նպատակադրումից դուրս է:

Մեծ եղեռնի մի շարք կարևորագույն հարցեր են շոշափված ժողովածուի վերջին՝ «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից 1914—1918 թթ.» հոդվածում, որի հեղինակն է Էդվարդ Դանիելյանը: Առաջին հայացքից թվում է, թե հոդվածի վերնագիրը ենթադրում է հրապարակի վրա եղած փաստերի վերաշարադրանք, բայց ոչ, հոդվածագիրը գնացել է մեծամասամբ սեփական խոսք ասելու ճանապարհով:

Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունն սկսվեց Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրերից, և Օսմանյան կայսրությունում ապրող 2,5—3 միլիոն հայերից կոտորածներից փրկվեցին ընդամենը մի քանի հարյուր հազարը, որոնք դեռևս 1915-ին ծվատվեցին երեք ցաք ու ցրիվ հատվածների: Մի հատվածը մեաց բուն երկրում, սրանք հիմնականում երեխաներ ու երիտասարդ կանայք էին, որոնք մահմեդականացվեցին: Ամենախոշոր հատվածը կազմեցին նրանք, որոնց բռնագաղթի ճանապարհին չհասցրին սրածել: Նրանք թշվեցին Միջագետքի և Սիրիայի անապատները, և նրանց կեսից ավելին 1916-ին զոհ գնացին ջարդերին, սովին ու համաճարակներին:

Երրորդ հատվածն ապաստանեց Անդրկովկասում և ճակատամերձ շրջաններում: Նրանց մի խոշոր հատվածը՝ 140—150 հազար մարդ, ոռուների կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո վերադարձան, բայց 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով նրանք էլ հողմացրիվ եղան:

Արաբական անապատներ արքորված շուրջ 250 հազար հայերից մոտ 200 հազարը Թուրքիայի պարտությունից հետո վերադարձան Կիլիկյան Հայաստան, որոնք, սակայն, մի քանի ամիս անց լքեցին հայրենի եզերքը՝ անգլո-ֆրանսիական դավաճանության հետևանքով:

Հեղինակը շատ ճիշտ կերպով ուշադրություն է արում արևելահայերի ցեղասպանության վրա, այդ առթիվ գրելով, որ ուսումնասիրող-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

Անրի տեսադաշտում եղել է միայն արևմտահայության բնաջնջումը: «Մինչդեռ իրողությունն է,— գրում է Է. Դանիելյանը,— որ երիտթուրքական վարչակարգը, ի տարբերություն սուլթանականի, դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: 1914—1918 թթ. ցեղասպանությունն իր սև ալիքների մեջ էր առել երեք Հայաստաններին էլ՝ և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Պարսկա-Հայաստանը, և՛ Արևելյան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասենի և հարակից այլ շրջանների հայերը՝ կապված վերոհիշյալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»¹:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրելով թուրքերի սովորական ու անսովոր գազանությունները Խոյում, Սալմաստում, Ատրպատականում, Արազկերտում, որտեղից հայ փախստականների թիվը շուրջ 100 հազար էր, հողվածագիրը կատարում է կարևոր եզրահանգում «Այսպիսով,— գրում է նա,— հայերի Մեծ եղեռնի պրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրք վարչախմբի 1915 թ. ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրահանգից ամիսներ առաջ, և նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Հետևաբար, միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները, թե հայերը որպես օսմանյան քաղաքացիներ՝ օրինաբար չգտնվեցին, դիմեցին ապստամբության, որի հետևանքով էլ տեղի ունեցան արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդերը»²:

Հողվածագիրը գտնում է, որ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի հայաթափումը և արևելահայերի կոտորածները ուսանելի դասեր ունեն և դրանց վերհանումը խիստ այժմեական է անցյալ շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար՝ ճիշտ կողմնորոշվելու, քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու և անցյալի սխալները չկրկնելու իմաստով:

Հեղինակի ամփոփիչ եզրակացությունն այն է, որ իր հոգեվարքն ապրող թուրքական կայսրությունը անցյալ դարի վերջին քառորդից հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը հոչակեց որպես պետական ուսմունք... Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուր-

քական, և՛ քենալական վարչակարգերի կողմից, հետևաբար հայերի ցեղասպանության պատասխանատուն թուրք պետականությունն է¹:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ հրատարակվեց Ա. Համբարյանի և Ս. Ստեփանյանի համատեղ աշխատությունը²: Մեծ եղեռնի համատոտ պատմությանը նվիրված այս գրքովում հեղինակները պարզաբանում են «ցեղասպանություն» և «հայասպանություն» հասկացությունները, տալիս հայկական ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմության սեղմ շարադրանքը, ամփոփում ցեղասպանության հետևանքները, ներկայացնում արդի ժամանակաշրջանում հայերի ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչման խնդիրը, ուրվագծում հիմնահարցի պատմագրությունը:

Նշվում է, որ ցեղասպանության համար վաղեմությունը չկիրառելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1968 թ. նոյեմբերի 26-ին ընդունած կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, այսինքն՝ ցեղասպանության հանցագործները պատասխանատվության են ենթարկվում նաև մինչև այդ կատարած հանցագործության համար:

Առաջ է քաշվում այն տեսակետը, որ հայերի ցեղասպանությունը սկսվեց և իրագործվեց հետևյալ էտապներով: Առաջին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1915 թ. ապրիլի 20-ը: Երկրորդ՝ 1915 թ. ապրիլի 20—24-ից մինչև նույն թվականի դեկտեմբեր, երբ հիմնականում իրագործվեց արևմտահայության տեղահանությունն ու ֆիզիկական բնաջնջումը: Երրորդ՝ 1915 թ. դեկտեմբերից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր, երբ շարունակվեց արևմտահայության մնացած մասի ոչնչացումը: Միաժամանակ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Արևելյան Հայաստան, և սկսվեցին արևելահայության կոտորածները³: Այդ իմաստով էլ հեղինակները արևմտահայության 1915 թ. հերոսամարտերին զուգահեռ ներկայացնում են 1918 թ. Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաբաղի-սայի ճակատամարտերը⁴:

Գրքովյակ ավարտվում է Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դոմայի 1995 թ. ապրիլի 14-ին ընդունած «1915—1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին» հայտարարությամբ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 105:

² Ազատ Համբարյան, Ստեփան Ստեփանյան. Հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1995:

³ Նշվ. աշխ., էջ 14—15:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 82—88:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի արժեքավոր հրատարակություններից է «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր» (Երևան, 1995) հոդվածների ժողովածուն, որի պատասխանատու խմբագիրն է Ռուբեն Սաֆրաստյանը:

Ինչպես նշում են առաջաբանի հեղինակներ Ժ. Լիպարիտյանը և Ռ. Սաֆրաստյանը, ժողովածուն ընդգրկում է Հայաստանի պատմաբանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչների հոդվածները, որոնց հեղինակները երկար տարիներ զբաղվել են հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ և թողել արդեն դասական դարձած աշխատություններ: Դա գիտնականների այն սերունդն է՝ Մ. Ներսիսյան, Զ. Կիրակոսյան, Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Ա. Մնացականյան, Մ. Արզումանյան, Վ. Միքայելյան, Ա. Համբարյան և ուրիշներ, որի ջանքերով շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում աստիճանաբար հայոց ցեղասպանության պատմության լավ հիմնավորված և սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված կոնցեպցիա: Առաջաբանի հեղինակները ուրվագծում են նաև ցեղասպանության հետագա զարգացումն հիմնական ուղղությունները՝ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրության, ցեղասպանության հետևանքներն ու ազդեցությունը հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության վրա, ցեղասպանության խնդրի ազդեցությունը հայ քաղաքական մտքի վրա և այլն:

Ժողովածուում գետնի վրա են Մ. Ներսիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ստ. Ստեփանյանի, Ա. Համբարյանի, Ռ. Սահակյանի, Ն. Հովհաննիսյանի հոդվածները:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հոդվածը¹ նվիրված է արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական և թուրքական աղբյուրներին: Հենց այդ աղբյուրների ուսումնասիրման հիման վրա մեծապատասխան պատմաբանը գիտականորեն հերքում է թուրք կեղծարարների այն պնդումները, թե իբրև հայերի ցեղասպանությունը հայասեր պացիֆիստների հորինվածքն է: Ցույց տալով աղբյուրների թուրքաաֆտ բնույթը, հոդվածի հեղինակը միաժամանակ ընդգծում է, որ այդպիսիք նույնպես ընդունում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Բերվում են գերմանական

պաշտոնատար անձանց՝ դեսպանների, հյուպատոսների, ռազմական գործիչների, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան պետական գործիչների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք անհերքելիորեն ասպացուցում են երիտթուրքերի կառավարության կողմից վաղուրբ ընդունված ծրագրի համաձայն ամենայն դաժանությամբ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման փաստը:

Ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանի հոդվածը² համառոտ ակնարկ է հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրությունների մասին: Այդ փաստաթղթերի նշանակությունը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ եթե եղեռնի վերաբերյալ ազգաբնակչության և ֆրանսիական փաստաթղթերը թուրքերի կողմից պիտվում են շինծու և անընդունելի, ապա տվյալ դեպքում գործ ունենք թուրքիայի զինակից պետության հետ, որի թողտվության պայմաններում էլ իրագործվեց հայոց ոչնչացման ծրագիրը: Հոդվածում ներկայացված են թուրքիայում հավատարմագրված գերմանական մի խումբ հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների զեկուցագրերն ու հաղորդագրությունները՝ հասցեագրված Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանին, Գերմանիայի արտգործնախարարին և ռաջիսկանցլերին: Դրանք մանրամասնորեն նկարագրում են հայերի տեղահանումն և ոչնչացման սարսափելի պատկերը, բացահայտում հայոց ցեղասպանության պատճառները և երիտթուրքական կառավարության պահապանական նպատակները:

Պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածը³ նվիրված է հայոց ցեղասպանությանը կապերախառն Գերմանիայի մեղսակցության հարցին: Արխիվային նյութերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ հայոց ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցությունը բացահայտ էր, և հայերի դեմ ուղղված գործողությունների հարցում Գերմանիայի և թուրքիայի կառավարությունների մտեցումները լիովին հատկանշականում էին:

Պրոֆեսոր Ազատ Համբարյանը իր հոդվածում⁴ կանգ է առել Վանի 1915 թվականի հերոսամարտի դրվագների վրա: Ցույց է տրված, որ 1915 թ. ապրիլի 7-ից մինչև մայիսի 5-ը Վանի հայ ազգաբնակչության

¹ М. Г. Персиян. Геноцид западных армян по немецким и турецким источникам. «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր». Հոդվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, էջ 7—20:

¹ Վարդգես Միքայելյան. Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում: Նշվ. ժողովածու, էջ 21—87:

² Степан Степанян. Геноцид армян и пособничество Кайзеровской Германии. Указ. сборник, стр. 47—64.

³ Ազատ Համբարյան. Վանի 1915 թ. հերոսամարտը: Նշվ. ժողովածու, էջ 65—87:

թուրք շարդարարներին ցույց տված կազմակերպված դիմադրության, ոռուսական բանակի և հայ կամավորականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ նրանք փրկվեցին վերահաս ոչնչացումից: Վանի հերոսամարտը գնահատված է իբրև մի գեղեցիկ էջ հայոց պատմության մեջ, որը բարձրացրեց հայ ժողովրդի պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել գեներալ ձեռքին, քան հանձնվել թշնամու ողորմածությանը:

Պատմագիտության դոկտոր **Ռուբեն Սահակյանը** անդրադարձել է հայերի ցեղասպանության արտասահմանյան պատմագրության հարցերին¹: Հակահարված տալով թուրք ժամանակակից պատմաբանների պաշտոնական վարկածին, թե իբրև արևմտահայերը, որպես Օսմանյան կայսրության անվտանգության հպատակներ, ժամանակավորապես տեղափոխվել են ոռու-թուրքական սահմանից հեռու ընկած վայրեր, ինչը չի կարելի որակել որպես ցեղասպանություն, հողավածի հեղինակն ընթերցողին է հրամցում ֆրանսիական և անգլիական պատմաբանների գերակշռող մասի կարծիքը, ըստ որի հայերի տեղահանությունը կանխամտածված բռնագաղթ էր, ոչնչացման մի նոր եղանակ՝ թելադրված Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու շարժառիթներով: Ներկայացվում է նաև արևմտյան հեղինակների այն հետևությունը, որ երիտթուրքերի քաղաքականության հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի գաղափարախությունը, իսկ կրոնական գործոնը՝ սուկ անձանցիկ միջոց էր ցեղասպանության իրականացման ճանապարհին:

Որո՞՞ք են սր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի հողավածում² բացահայտված են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ըստ արաբական ժամանակակից հեղինակների: Բննարկված են Ֆայեզ-ալ-Ղոսեյնի, Նալիմ ալ-Յուսուֆիի, Ֆուադ Հասան Հաֆիզի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Մուսա Պրեմսի, Սամիր Արբադի և այլոց համապատասխան աշխատությունները, որոնք առաջ են քաշում հայոց ցեղասպանության երկու հիմնական պատճառատառաջինը՝ հայերի և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը, երկրորդը՝ պանթուրանիզմի կամ պանթուրքիզմի ուսուցանական, ֆաշիստական գաղափարախությունը: Ընդգծվում է, որ

¹ Рубен Г. Саакян. Зарубежная историография геноцида армян. (1970—1990 гг.). Указ. сборник, стр. 88—116.

² Николай Оганесян. Арабская историография о причинах геноцида армян 1915 г. Указ. сборник, стр. 117—134.

արաբ հեղինակները հայոց ցեղասպանությունը որակում են իբրև հանցագործություն համապես մարդկության դեմ, որը դեռ չի ունեցել իր Նյուրնբերգը:

Ժողովածուում գետեղված է նաև պատմաբանների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ Անուշ Հովհաննիսյանի հողավածը³: Ցույց է տրվում, որ այնպիսի մասշտաբների հանցագործությունը, ինչպիսին հայերի ցեղասպանությունն էր, պետք է ունենար իր գաղափարախոսական հիմնավորումը, ինչպիսիք դարձան ուսիզմի թուրքական տարատեսակները՝ պանթուրքիզմը և պանթուրանիզմը, որոնց շրջանակներում էլ հայերը ենթակա էին ոչնչացման:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ շնորհակալ աշխատանք կատարեց ՀԳԱԱ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» (գլխավոր խմբագիր՝ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան): Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի հողավածը⁴ 1992-ին Մոսկվայում ուսերեն լույս տեսած «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը» գրքի գրախոսությունն է: Գրքի խմբագիրը և նախաբանի հեղինակն է պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանը: Հողավածագիրները գիրքը գնահատել են իբրև արժեքավոր ներդրում հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, որը հնարավորություն կտա ոռուսալեզու ընթերցողին՝ իմանալու ճշմարտությունը հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին:

Նորայր Սարոյանյանի հողավածում⁵ հեղինակը, քննադատելով անցյալում թույլ տրված գեոհիկ սոցիոլոգիզմի և գեոհիլիզմի երևույթները, միաժամանակ պատշաճորեն գնահատում է խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման դրական միտումները վերջին տասնամյակներում, արժեքավորում խորհրդահայ պատմաբանների վատասկը հիմնահարցի բազմակողմանի հետազոտության բնագավառում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստ. Ստեփանյանի հողավածը⁶, որտեղ ամփոփ ձևով ներկայացված են գերմանացի նշանավոր գրող, հրապարակախոս, իրավագիտության դոկտոր, դեպքերի ան-

¹ Անուշ Հովհաննիսյան. Ռուսիզմ և ցեղասպանություն: Նշվ. ժողովածու, էջ 88—46:

² Ռ. Հ. Գասպարյան, Ռ. Օ. Սահակյան: Թալեաթ փաշայի դատավարությունը: ՊՐՀ, 1995, հ. 1:

³ Ն. Բ. Սարոյանյան: Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ: ՊՐՀ, 1995, հ. 2:

⁴ Ստեփան Ստեփանյան. Արմին Վեզները Հայոց մեծ եղեռնի մասին: ՊՐՀ, 1995, հ. 2:

միջական ականատես Արմին Վեգների անհերքելի ու ցնցող վկայությունները: Ընդգծվում է, որ Ա. Վեգները հաստատակամորեն մերկացնում է թուրքական իշխանությունների բոլոր տեսակի պատճառաբանությունները հայերի բնաջնջման հարցում, բացահայտորեն անհիմն է համարում հայերի տեղահանության վերաբերյալ ռազմական անհրաժեշտության վարկածը: Ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Ա. Վեգների «Հայ մորը», «Բաց նամակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ պարոն Վուդրո Վիլսոնին», «Ծիչ Արարատից» գրվածքները, որոնցում հանցագործությունը հայ ժողովրդի դեմ որակվում է իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, մերկացվում է եվրոպական պետությունների մերսակցությունը հայերի ցեղասպանությանը:

Հոդվածի վերջում նկարագրվում է Ա. Վեգների երկու՝ 1927 թ. և 1968 թ. այցերը Հայաստան:

Ռ. Գ. Մահակյանի և Ռ. Ա. Մաֆրաստյանի հոդվածը՝ գիտական արժեքավոր տեղեկատվություն է Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասին: Նշվում է, որ 1995 թ. ապրիլի 21—23-ին ՀԳԱԱ մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ ցեղասպանության հարցերին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր պետական հանձնաժողովը՝ Չորջան ինստիտուտի (ԱՄՆ, Բոստոն) մասնակցությամբ: Գիտաժողովին մասնակցում էին Հայաստանի, Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Իսրայելի, Կանադայի, Գերմանիայի, Լիսաբոնի, Կիպրոսի, Ծվեյցարիայի մասնագետներ: Բացումս խոսք առաց ՀՀ Ասիական, այնուհետև ուղերձով հանդես եկավ Ամենայն հայոց կնիքողիկոս Գարեգին Ա-ն: Մասնակիցներին ողջունեց նաև Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, ՀԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

Լիագումար նիստում առաջին զեկուցումը կարդաց ՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և ցեղասպանության բաժնի վարիչ, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը՝ «Արևմտահայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցեր» թեմայով: Նա նշեց, որ հստակորեն չեն բացահայտված Մեծ եղեռնի գլխավոր պատճառները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, եվրոպական և ամե-

րիկյան պատմաբանները դեռևս չեն օգտվել Ռուսաստանի և Հայաստանի արխիվների կարևոր նյութերից:

Հայաստանից զեկուցումներով հանդես եկան նաև պատմաբաններ Ռուբեն Սահակյանը, Ռուբեն Մաֆրաստյանը, Անուշ Հովհաննիսյանը, Գայանե Մախմուրյանը:

ԱՄՆ-ից զեկուցեցին պրոֆեսորներ Հելեն Ֆայնը, Ռուբեն Արայանը, Պերն Բերքերոլլին, Ֆրանկլին Լիթլը, Բեն Բերնոնը, Հենրի Հոթթեմբալը, Ռոջեր Սմիթը, Կանադայից՝ Ֆրանկ Միսինը, Իսրայելից՝ Յահուդա Բաուերը, Գերմանիայից՝ ազգությամբ թուրք Թաներ Աթգանը: Ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Թերաննի զեկուցումը կարդաց պրոֆ. Անահիտ Տեր-Մինասյանը: Պրոֆ. Վահագն Տատրյանը զեկուցեց «Պետության և կառավարող կուսակցության միաձույլ դերը Հայկական ցեղասպանության մեջ» թեմայով:

Գիտաժողովի վերջին նիստը հատկացված էր կյո սեղանի քննարկումներին, ուր Հայաստանից ելույթներ ունեցան ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը և պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանը:

ՀԳԱԱ պարբերաթերթում հանրագումարային հոդվածով հանդես եկավ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը՝: Նշելով հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ, գիտնականը վկայակոչում է արևմտահայերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ուղղված ամերիկահայերին, որով հայտնվում էր, որ գործադրվել է իսկապես բնաջնջման ծրագիր և վերջին 8—9 ամիսների ընթացքում տեղի է ունեցել անհեղինակ կոտորած: Մեջբերում է կատարվում Արևմտյան Հայաստան այցելած ֆրանսիացի հրապարակախոս Անրի Բարբիի նոթերից, որտեղ նշվում էր, որ այստեղ չկա մի ծառ, մի ծալո, մամուռի մի կտոր, որ վկա չլինի մարդու պատմության, որը ողողված չլինի արյան հեղեղներով:

Մ. Ներսիսյանը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Մեծ եղեռնի փաստը ընդունել են մի շարք թուրք գործիչներ և հեղինակներ, այն բացահայտվել է երեք խոշոր դատավարություններում: «Արևմտահայության 1915—1916 թթ. ցեղասպանության հիմնական պատճառը, — եզրակացնում է հոդվածի հեղինակը, — օսմանյան պարագլուխների պանթուրքիստական նպատակներն էին»:

¹ Մկրտիչ Ներսիսյան. Բաաներուր դարի առաջին ցեղասպանությունը: «Գիտություն», 24.04.1996:

¹ Ռ. Գ. Մահակյան, Ռ. Ա. Մաֆրաստյան. Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: ՊԲՀ, 1995, Բ. 2:

Ց. Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրումն ու գնահատումը

1915—1916 թվականների հայոց ցեղասպանության դժնդակ ժամանակաշրջանում արևմտահայության միած օրհասական հերոսամարտերը, որոնք, անտարակույս, թուրքական կառավարության վարած ջարդարարական քաղաքականության արդյունքն էին, մեր ժողովրդի ազգային ազատագրական ոգորումների պատմության թերևս ամենաարյունաթաթալ դրվագներից են, որոնք մղվում էին անհավատալիության աստիճանի ծանր, անհավասար պայմաններում և կարող են պատիվ բերել յուրաքանչյուր փոքր ժողովրդի:

Ժխտել հիրավի դյուցազնական այդ հերոսամարտերի սուկ ինքնապաշտպանական բնույթը, բացառել դրանց ստիպողական անհրաժեշտությունը և, որն առավել քան անտրամաբանական ու անհեթեթ է՝ ներկայացնել դրանք իբրև պատերազմի պայմաններում թուրքական կառավարության դեմ հայերի կողմից վաղօրոք պատրաստված ապստամբություն՝ նշանակում է համերաշխել ու ձայնակցել հայ ժողովրդի դահիճներին և պատմության ամեն գույնի կեղծարարներին:

Դաշնակցության գործելակերպը խստագույնս դատապարտելու անդիմադրելի պահանջն էր, անշուշտ, բազմալիաստակ պատմաբան Լեոյին հանգեցնում մի այնպիսի ծայրահեղության, որ նա անցյալ դարի 90-ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեռնի հիմնապատճառ համարել հայկական ապստամբությունները և գրել, թե սուսջին աշխարհամարտի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել¹: Կորսկանապես առարկելով գործին քաջատեղյակ մի շարք օտար և հայ հեղինակների համապատասխան գրքերում ընդգծված այն հավատոյի վկայությունը, թե պատերազմի ժամանակ թուրքերի թիկունքում հայկական ապստամբություններ չեն եղել, թե դա ինքնարդարացման թուրքական հորինվածք է, և հայերը զենք են վերցրել միայն ու միայն ինքնապաշտպանության համար, Լեոն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սասունի, Ծապին-Գարահիսարի հերոսամարտերը:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1960-ական թվականները հայերը ինքնապաշտպանական կռիվների մասին մեզանում որևէ հիմնարար պատ-

մագիտական ուսումնասիրություն չի հրատարակվել: Պատճառը թերևս քաղաքական պատեհապաշտությունն էր, ինչպես նաև այդ իրադարձությունները չհիմնավորված կերպով ամբողջովին դաշնակցության գործունեությանն աղերսելը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրման բնագավառում շրջադարձ կատարվեց 1960-ականներից միայն, երբ մախադրյալներ ստեղծվեցին պատմության հարցերի առավել օբյեկտիվ լուսաբանման համար:

«Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի առաջաբանում¹ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը, ի մի բերելով արդեն հիշատակված մախորդ աշխատություններում թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի միած ազատագրական պայքարի վերաբերյալ իր մշակած հիմնադրույթները, տվեց 1915 թվականի հայոց դյուցազնամարտի արդարացի գնահատականը:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտին, Մ. Ներսիսյանը գրում է, որ չնայած ծայրահեղ անբարեկամապատ պայմաններին, հայերը 1915—1918 թվականներին բազմիցս հանդես եկան իրենց դահիճների դեմ և զենքը ձեռքին մարտնչեցին հանուն իրենց կյանքի ու պատվի: Վանի, Ծառախի, Ծապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Սասունի, Մուետիսայի և մի շարք այլ վայրերի հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանությունը նա համարում է անձնույաց քաջագործություններ: «Մի շարք փաստաթղթերից կարող է կարծիք ստեղծվել,— գրում է Մ. Ներսիսյանը,— որ թուրքական կառավարության բարբարոսական չարագործությունը հայերի կողմից չէր հանդիպում արժանի հակահարվածի: Նման եզրակացությունը, հասկանալի է, սխալ կլիներ: Չնայած ծանրագույն պայմաններին և ուժերի անհավասարությանը, հայերը բազմիցս զենքը ձեռքին հանդես եկան ընդդեմ համիդյան և երիտթուրքական դահիճների, քաջարար մարտնչեցին հանուն իրենց պատվի, ազգային արժանապատվության, ֆիզիկական գոյության: Սակայն ուժասպառ ժողովրդի հերոսական ինքնապաշտպանությունը շատ դեպքերում ավարտվում էր անհաջողությամբ...»: Այդ անհաջողությունները բացատրելով նրանով, որ հայերը զենք չուներին, հայկական մահաճգները կտրված էին միմյանցից, որ Հայաստանի մարտունակ ազգաբնակչության նշանակալի մասը մախապես զո-

¹ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 2. Փարիզ, 1985, էջ 113—121:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագիր Մ. Գ. Ներսիսյան: Երևան, 1991:

րակոչվել էր գորաբանակ և ամարդորեն կոտորվել, նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է հայկական ապստամբության մասին թուրքական վերսիայի կեղծ ու շինծու լինելը:

1915-ի ինքնապաշտպանական կոիվներին իր մեղադրության մեջ պատշաճ տեղ է հատկացրել պրոֆ. Ե. Ղ. Սարգսյանը¹: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Հայ ժողովուրդն իր երկարամյա դառը փորձով համոզվեց, որ եվրոպական տերություններից որևէ իրական օգնություն ստանալու նրա հույսերն իզուր էին, ուստի և թուրքական իշխանություններից կրած դաժան հալածանքների օրերին նա ամենից առաջ հույսը դնում էր ինքն իր վրա: Չնայած այն բանին, որ թուրքական կառավարությունը նախօրոք փորձում էր զինաթափ անել խաղաղ հայ բնակչությանը, մի շարք վիճակներում հայերը հերոսական դիմադրություն ցույց տվին ժանդարմներին ու թուրքական կանոնավոր զորքերին...»

Տակավիճ նախքան հայերին զինաթափ անելը, վերջիններին մի մասը, զգալով, որ թուրքերը պատրաստվում են իրենց սրի քաշել, զենքը ձեռքներին փախան լեռներն ու անտառները, որտեղից հարձակումներ էին գործում թուրք ջարդարարների վրա, ազատում իրենց մայրերին, քույրերին ու եղբայրներին»²:

Արխիվային փաստաթղթերի, ակամատես-ժամանակակիցների հուշերի, ինչպես նաև նախախորհրդային շրջանում լույս տեսած գրականության, զանազան փաստագրական ժողովածուների լայն օգտագործմամբ, Ե. Սարգսյանը ամփոփ ձևով շարադրում է 1915 թ. Վանի հայ ազգաբնակչության հերոսական պայքարը թուրքական զորքերի դեմ, ցույց տալիս, որ նահանգապետ Ջեդեթ փաշան՝ Էնվեր փաշայի փեսան, Վանի վիլայեթի շուրջ 250 հազար հայերին իսպառ բնաջնջելու բացահայտ կոչ էր արել դեռևս 1915 թվականի փետրվարին, երբ հայերի ապստամբության մասին որևէ խոսք անգամ լինել չէր կարող:

Նկարագրելով Վանի ինքնապաշտպանության հերոսական շատ դրվագներ, սրտամաքանը հատկապես նշում է վանեցիների կազմակերպվածությունը, հնարամտությունը, հմտությունն ու խստագույն կարգապահությունը, առանց որոնց նրանք չէին կարողանա ամբողջ մեկ ամիս համառ դիմադրություն ցույց տալ թվական և ուզմական գերազանցություն ունեցող հակառակորդին:

¹ Ե. Սարգսյան: Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Երևան, 1964:

² Նշվ. աշխ., էջ 278:

Խոսելով Վանից ոռոսական զորքերի անակնկալ նահանջի մասին, հեղինակն այդ քայլը փորձում է բացատրել ոռոսական զորքի պարենամթերքի ու զինամթերքի ապստամբ, ինչպես նաև թուրքերի նոր հարձակման ու շրջապատման վտանգի առկայությամբ, ուստի այդ նահանջը համարում է ստիպողական, հարկադրական¹:

Ե. Սարգսյանը սեղմ ու պատկերավոր շարադրանքով ներկայացրել է նաև Մուշի, Սասունի, Ջեյթունի հերոսամարտերը: Սակայն, այստեղ էլ, չգիտես ինչու, նա թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ օրհասական պայքարի ելած հայ մահապարտներին անվանում է «ապստամբներ» (էջ 284, 285): Նա նշում է, որ քառօրյա հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո ամբողջ Մուշի վիլայեթի 59 հազար հայերից կենդանի մնացին... 9 հազարը, որոնք էլ փախան Սասուն և պայքարը շարունակեցին այնտեղ: Հեղինակը հատկապես շեշտում է շուրջ 30 հազար սասունցիների տոկոսությունն ու ազատաշունչ ոգին, որոնց բնկնելու և բնաջնջելու էր դուրս բերվել նույնաբանակ կանոնավոր մի բանակ:

Ի տարբերություն որոշ հեղինակների, որոնք գրեթե բացառում են ինքնապաշտպանական կոիվների փաստը Ջեյթունում, Ե. Սարգսյանը գտնում է, որ ճիշտ է, անսալով Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի ապակողմնորոշիչ կոչերին, այս անգամ Ջեյթունի ազգաբնակչությունը դիմադրություն չկազմակերպեց և ենթարկվեց տեղահանության ու արքորի հրահանգին, սակայն երիտասարդության մեծ մասը փախավ լեռները, միացավ այնտեղ թաքնված հայ դասակիք զինվորներին և բազում հարձակումներ գործեց թուրքական զորքերի վրա:

Առավել հանգամանորեն Ե. Սարգսյանը կանգ է առնում մուսալեռցիների մղած ինքնապաշտպանության վրա, որը, սակայն, մեզ համար անհասկանալի չափանիշով, նա համարել է «հայ ժողովրդի անհավասար հերոսական պայքարի ամենանշանակալից ու ամենափառահեղ էջը» (ընդգծումը մերն է— Մ. Կ.): Ոչ ոք, իհարկե, մոռորություն չունի նսեմացնելու մուսալեռցիների հիրավի անօրինակ հերոսապատումը, բայց ի՞նչ հիմունքով այն առանց այլևայլության հոչակել ամենանշանակալիցն ու ամենափառահեղը²:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կոիվների պատմության բաժինը Ե. Սարգսյանը ամփոփում է մի կարևոր եզրակացությամբ, որ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 288:

² Նշվ. աշխ., էջ 285:

այն վայրերում, ուր հայերը գեներալ էին դիմում՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, նրանք զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան այն դեպքում, երբ նրանք հնազանդվելով իրենց ճակատագրին, անտրտուն կատարում էին թուրքական պաշտոնյաների կարգադրությունները:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի հատուկ ենթաբաժին է տրամադրված պրոֆ. Ա. Ն. Մնացականյանի աշխատության մեջ¹:

Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Մնացականյանը, առաջին աշխարհամարտի դժնդակ պայմաններում էլ արևմտահայությունը գլուխ չխոնարհեց բռնակալների առաջ և որտեղ կարողացավ՝ դիմեց ինքնապաշտպանության, հերոսական մարտեր մղեց թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ:

Ի տարբերություն Ե. Սարգսյանի, որը, ինչպես տեսանք, հայկական գոյամարտերից «ամենանշանակալիցն ու ամենափառահեղը» համարում է Մուսա լեռան հերոսամարտը, Ա. Մնացականյանը առավել աչքի ընկնող սխրագործություն է դիտում Վանի անօրինակ ինքնապաշտպանությունը² և մեր կարծիքով չի սխալվում, որովհետև Վասպուրականի աշխատավորության մաքառումն ավելի ընդգրկում էր, մասշտաբային ու կազմակերպված, աներևակայելի քաջագործություններով աղեցուն, նշանակությանը առավել մեծ:

Մերկացնելով պատմության թուրքական կեղծարարների ու նրանց ամեն գույնի ձայնափողերի հերյուրանքները, որոնք նզնում են Վանի հերոսամարտը ներկայացնել որպես «դավադրություն» թուրքական իշխանության դեմ, որն, իբր, գրգռվելով այդ «դավադրական ելույթից և ուրիշ նման ապստամբություններից՝ հարկադրված եղավ» կանխել հայերի սպառնալիքը, Ա. Մնացականյանն ընդգծում է, որ Վանի բնակչությունն զբաղված էր խաղաղ աշխատանքով և գեներալ դիմելու ոչ մի նախապատրաստություն չէր տեսել, մինչդեռ իթթիհատական գաղտնի կազմակերպությունը Վանի կուսակալ Ջևդեթ բեյի գլխավորությամբ փաղօրոք նախապատրաստել էր հայկական կոտորածը:

Վանեցիների «ապստամբության» մասին հերյուրանքը բացառող և նրանց խաղաղասիրական վարքագիծը հավաստող մի պերճախոս վավերագիր է թուրքական զորքերի հարձակման օրը՝ ապրիլի 7-ին,

Վանի թուրք բնակչության և զինվորների մեջ տարածված վանեցի աշխատավորների կոչ նամակը, որն «Աշխատանք» թերթից քաղված էր մեջ է բերել Ա. Մնացականյանը: Վանի միամյա հերոսամարտը նա գնահատում է իբրև վանեցի հասարակ մարդկանց՝ բանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների, մտավորականության, կանանց ու պատանիների՝ իրենց կյանքը, օջախը, կայքը պահպանելու համար մղված անձնուրաց, ինքնամոռացության աստիճանի հասնող հերոսական պայքար, որի շնորհիվ Վասպուրականի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ փրկվեցին կոտորածից:

Ա. Մնացականյանը համառոտակի խոսում է նաև Ծապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Սաունի հերոսամարտերի մասին, ընդգծում, որ այդ ինքնապաշտպանական կռիվները բոլորն էլ բռնկվեցին որպես պատասխան թուրքական շարժարարների գործարած բռնությունների: «Ոչ թե ապստամբություններ տեղի ունեցան, որոնց պատճառով թուրքական իշխանությունները նախաձեռնեցին արևմտահայերի կոտորածները, — գրում է նա, — այլ ընդհակառակը՝ իթթիհատական բանդաների կողմից միլիոնավոր հայերի անողորմ կոտորածների դեմ ուղղված զայրույթից առաջ եկան այդ ապստամբությունները, որոնք բառի բուն իմաստով՝ ապստամբություններ չէին, այլ ինքնապաշտպանական կռիվներ, գոյամարտեր»¹:

Հեղինակն ուշագրավ միտք է հայտնում այն մասին, որ հենց վերոհիշյալ տեսանկյունից պիտի մոտենալ նաև Կովկասյան ճակատում հայ կամավորական ջոկատների գործողությունների լուսաբանմանը, և ինքն էլ կամավորական շարժումը իրավացի հիմքով դիտում է իբրև իր էությանը արևմտահայերի պաշտպանության մի ձև, մի փորձ:

Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին հանգամանակի խոսք կա պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի մենագրության մեջ²: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով արխիվային խոսում փաստաթղթեր, ինչպես նաև ընդարձակ քաղվածքներ կատարելով ականատես ժամանակակիցների վկայություններից, Ջ. Կիրակոսյանը հիմնավորապես հերքում է Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման առկայության վերաբերյալ թուրքական հորինվածքը: Կոնկրետ անդրադառնալով Վանում ծավալված իրադարձություններին,

¹ Ա. Ն. Մնացականյան: Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ: Երևան, 1965:

² Նշվ. աշխ., էջ 36—57:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 64:

² Ջ. Ս. Կիրակոսյան: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916 թթ.): Երևան, 1965:

որոնք առանձնապես շատ են հողովում թուրք կեղծարարների բերաններում, Ջ. Կիրակոսյանը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ Վանի հայ քաղաքական կուսակցությունները ձգտում էին ամեն կերպ հարթել կոնֆլիկտը, չարեղ հարաբերությունները իշխանությունների հետ, ոչ մի ընդհանուր հակակառավարական գործողության չդիմել մինչև ուսական բանակի մոտենալը, և նրանց գործնական քայլերում գլխավորը խաղաղության պահպանումն էր և ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունը, ինչը վերագրվել էր նրանց թուրքական իշխանությունների կողմից: «Թուրքիայում, մասնավորապես Վանում գործած ազգային կուսակցությունների մեղքը ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունն էր, — իրավացի հիմքով գրում է Ջ. Կիրակոսյանը, — այլ, ընդհակառակը, նրան պատրաստ չլինելը, նրանց աննպատակ ընթացքը, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անելիքները չիմանալը, մոտալուտ գալիքի աղոտ պատկերացումը»: Այնուհետև Ջ. Կիրակոսյանն անցնում է Վանի 27-օրյա հերոսամարտի պատմության սեղմ շարադրանքին, ընդգծում քաղաքի պաշտպանների կազմակերպվածությունն ու անսահման խիզախությունը:

Փաստերի տրամաբանությամբ Ջ. Կիրակոսյանը հայտնում է այն համոզմունքը, որ Վանի շրջանում հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հանգամանալի ուսումնասիրությունն ամբողջապես հերքում է թուրքական կառավարության այն բոլոր հայտարարությունները, թե նա հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնության չի դիմել մինչև 1915 թվականի ապրիլի կեսերը, որ նա զենքի դիմեց Վանի ապստամբությունից դրոպված: Իսրայել միայն անժխտելի փաստերի վկայակոչմամբ ընդգծելով, որ մինչև Վանի հայ բնակչության դեմ թուրքական առաջին կրակոցները՝ ապրիլի 7-ը, իշխանություններն արդեն 12 օր առաջ ձեռնամուխ էին եղել հայերի սեղահանությանը Ջեթուևում, որոնց առաջին քարավանները Արիա էին հասել ապրիլի 6-ին, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ երիտթուրքական մարդասպան պարագլուխները, ձգտելով ամեն կերպ արդարանալ համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև, հայերին էին վերագրում բոլոր մեղքերը, նախահարձակ լինելու մեղադրանքը: «Եթե նույնիսկ հայերը նախահարձակ հանդիսացած լինեին, — շարունակում է նա, — միևնույն է, նրանց կոպտումն էր արդարությունը, քանի որ նրանք կոպտ էին իրենց կյանքի, իրավունքների պաշտպանության համար: Եթե կատարվեին հարձակումներ հայերի կողմից,

ապա դրանք արդարացի էին և սեփական ունեցվածքը, կյանքը պաշտպանելու և ոչ թե ուրիշներին ստրկացնելու, նրանց տիրապետելու նպատակ էին հետապնդում»:

Սոսեղով Ծարպին-Գարահիսարի 27-օրյա (հունիսի 3—29-ը) հերոսապատմի մասին, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ դա այն եզակի վայրերից մեկն էր, որտեղ ժողովուրդը դրսևորեց որոշ կազմակերպվածություն և համախմբվածություն, փորձեց դիմագրավել սպանդին, պաշտպանել իր պատիվը և զենքը ձեռքին կարճ, բայց հերոսական դիմագրություն ցույց տվեց թուրք ջարդարաբաններին: Վիպայակոչելով անգլիացի հեղինակ Ա. Թոյնթին և համերաշխելով վերջինիս հետ, նա գրում է, որ ոչ թե ըմբոստությունն էր տեղահանության պատճառը, այլ սեղահանությունն ու կոտորածն էին շապին-գարահիսարցիների ինքնապաշտպանության շարժառիթը, որովհետև չորս հազարի հասնող հայ բնակչությունը, տեղեկանալով էրզրումի նահանգում, Սրզնկայում, Սերաստիայում, Տրապիզոնում և այլուր իրենց եղբայրների հետ կատարվող ողբերգական իրադարձություններին, պետք է մտածեր իր փրկության մասին, զենքը ձեռքին մաքատեր, որպեսզի չարժանանար մյուս վայրերի բնակչության նախատարին»:

Անդրադատնալով Մուշի և Սասունի իրադարձություններին, Ջ. Կիրակոսյանը հանիրավի ու խստորեն պարսավում է հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի այդ կենտրոններում դաշնակցական լիազոր-դեկավարների «անձեռնհաս», «միանգամայն վնասակար» գործելակերպը, որոնք ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու մասին «ամպագողոտ հայտարարություններից այն կողմ չանցան» և փաստորեն ոչնչով չնպաստեցին վտանգի դեպքում ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործին: Հատկապես քննադատության կրակի տակ առնելով Մուշ-Սասուն գործողված դաշնակցական լիազոր-դեկավար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի գործունեությունը, հեղինակը եզրակացնում է, որ տարիներ շարունակ պրոթուրքական քաղաքականությանը տուրք տված մարդը, ինչ խոսք, չէր կարող գլխավորել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը, և բոլորովին էլ պատահական չէր, որ նա եղավ ժողովրդին առաջին լքողը և իր գլուխն ազատողը:

Նման «քննադատությունը», մեր կարծիքով, գուրկ է պատմական ճշմարտացի հիմքերից: Ընդգծելով Ռ. Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափագ-

1 Նշվ. աշխ., էջ 265:

1 Նշվ. աշխ., էջ 277—278:

2 Նշվ. աշխ., էջ 308:

յանի անհետատես գործելակերպը, հեղինակը նշում է, որ վերջիններս Մշո դաշտի տեղահանությունից ու կոտորածից առաջ արդեն բարձրացել էին Սասուն, իրենց հետ տանելով կովոդ ուժեր, զենք և պարեն, այն պատճառաբանությամբ, թե անցյալի օրինակով լեռնային հայությունը առաջին նշանակետը պիտի դառնար թուրքական իշխանությունների համար և ապա հետո նրանք ձեռնամուխ կլինեին հարթավայրի հայության կոտորածին, սխալ, որը հետագայում ընդունել են հենց իրենք՝ այդ գործիչները: Միաժամանակ նա ընդգծում է ժողովրդական պայքարի մեջ թրծված մի շարք տեղաբնիկ գործիչների՝ Հաջի Հակոբ Կոտոյան, Մկրտիչ Սողոմոնյան, Քիաթենց Մանուկ Ծառոյան և ուրիշներ, միանգամայն հակադիր տեսակետը, որոնք անհրաժեշտ էին գրոնում առաջին հերթին կազմակերպել Մշո դաշտի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը և արհամարհվեց դաշնակցության կուսակցության ղեկավարների կողմից¹: Անդրադատնալով Մուսա լեռան հերոսամարտին, այնքան էլ արդարացի չէ Ջ. Կիրակոսյանը, գրելով, թե այն մինչև օրս չի լուսաբանված հայրենական պատմագրության մեջ (տե՛ս Ե. Սարգսյանի աշխատության մասին մեր շարադրանքը): Եվ հետո ավելացնում է, թե ինքն էլ նպատակ չունի հանգամանորեն պատմելու և վերլուծելու այդ իրադարձությունը, որին և, իրոք, հատկացնում է ընդամենը երկու էջ:

Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնապատաստի վրա արևմտահայության հերոսամարտերի պատմության ընդգրկումն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Նա ոչ միայն խոսել է ինքնապաշտպանական մարտերի հանրահայտ օջախների մասին, այլև հուշագրական, սփյուռքահայ և ժամանակակից օտար հեղինակների աշխատություններից քաղել ու ընթերցողին է ներկայացրել նաև երկրորդական նշանակության կոիվների փաստեր, դրանով աշխատելով ըստ հնարավորին ամբողջացնել հայ դյուցազնամարտի պատմությունը: Հեղինակի ընդհանուր ելակետը մեկն է ու ճիշտ՝ հերոսամարտերը ոչ թե համընդհանուր ապստամբություն էին թուրքական կառավարության դեմ, այլ անմիջական հետևանք էին ծրագրավորված ջարդարարական քաղաքականության, պարտադրված կենսական անհրաժեշտություն: Այսպես՝ խոսելով Վանի հերոսամարտի մասին, նա գտնում է, որ վանեցիները ինքնապաշտպանության դիմեցին միայն այն ժամանակ, և այն էլ, դեժ-

բախտաբար, ուշացումով, երբ զգացին, որ մոտենում է ահավոր ծամը, երբ դանակը ոսկորին էր հասել:

Սովորաբար պատմագրության մեջ ընդունված է գրել, թե Վանի պաշտպանների առանց այն էլ փոքրաթիվ ուժերը գնալով հալվում էին, սպառվում: Հակառակ դրան, Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ, ընդհակառակը, գնալով հայերի դիմադրողական ուժը աճում էր, որովհետև նախ՝ նրանք արդեն ձեռք էին բերել կովելու փորձ, երկրորդ՝ զենք հայթայթելու համար ստեղծել էին զինարան, փամփշտարան, վառոդարան և երրորդ՝ նրանց շատ ոգեշնչեց ռուսական զորքերի մոտենալը¹: Հարցի մասն դրվածքը թերևս ավելի ճիշտ է: Դրան կարելի է ավելացնել նաև այն, որ քաղաքի պաշտպանների շարքերը համալրվում էին այստեղ հոսող գաղթականների հոծ խմբերից:

Ամենայն իրավամբ Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայկական հերոսամարտերի փայլուն դրվագներից է, և այն բռնկվեց, երբ թուրքերն արդեն սկսել էին ջարդերը և նախապատրաստվում էին կոտորել Վանի հայությանը:

Այնուհետև Մ. Արզումանյանը ներկայացնում է Ծառախի 40-օրյա հերոսական կոիվները, այն համարում մեծ սխրագործություն, որն ավարտվեց հաղթանակով:

Առավել հանգամանորեն Մ. Արզումանյանը ծանրանում է Մուշի և Սասունի հերոսամարտերի պատմության վրա: Փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա նա ոչ միայն ընթերցողին ներկայացնում է տարոմահայության մղձավանջային վիճակը, նրա մղած օրհասական պայքարը, այլև առաջ է քաշում Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների խնդիրը, ինքնապաշտպանություն, որը խելամիտ ղեկավարման դեպքում կարող էր պակսվել լիակատար հաջողությամբ, և կիրկվեին տասնյակ հազարավոր կյանքեր: Դաշնակցությանը ամեն կերպ վատաբանելու սովորույթի ուժով Մ. Արզումանյանը անհաջողության գլխավոր հանցավորներ է ճանաչում Ռուբեն Տեր-Միմասյանին (Ռուբեն փաշա) և Վահան Փափազյանին (Լոմս), որոնք ճիշտ կողմնորոշվելու և վճռական գործողությունների դիմելու փոխարեն իբր դրսևորեցին մորթապաշտություն, անհարակություն և իրենց անմիտ գործողություններով փաստորեն նպաստեցին հայերի բնաջնջմանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 313:

² Մ. Վ. Արզումանյան: Հայաստան 1914—1917: Երևան, 1969:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 361:

Հեղինակը բազում էջեր է նվիրել Ծապին-Գարահիսարի 25 հազար հայության կարճատև, բայց հիրավի հերոսական դիմադրությանը, որը նույնպես ճիշտ է, հաջող էլք չունեցավ, բայց անմահացրեց ընկածների հիշատակը: Արևմտահայության ինքնապաշտպանության պատմության մեջ Մ. Արզումանյանը բացառիկ տեղ է հատկացնում Մուսա լեռան 55-օրյա հերոսամարտին, ընդգծում, որ այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման փայլուն դրվագներից մեկը, ցույց տվեց, թե ինչի է ընդունակ ժողովուրդը, երբ նա հանդես է գալիս միասնական ու համախմբված կերպով:

Հերոսականորեն սրտատուչ և ողբերգականորեն հուզիչ է Ուրֆայի 35 հազար հայերի 25-օրյա ինքնապաշտպանությանն ակարագրությունը: Մեջ բերելով ուրֆացիների դահիճներից մեկի՝ Ֆախրի փաշայի խոսքերը՝ «Ինչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այնպես ծառանային», հեղինակը սրտի ցավով ավելացնում է. «Այո, երբ ամենուրեք հայությունը դիմեր այդպիսի վճռական պայքարի, նա կունենար փրկության մեծ շաներ»²:

Հայոց մեծ եղեռնի ու արևմտահայությանն դյուցազնամարտի միահյուսված պատմությունը, լրացված բազմաթիվ նյութերով ու մանրամասներով, բավականաչափ ընդարձակ ծավալով տեղ է գտել Մ. Արզումանյանի վերջին մենագրության մեջ³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում արևմտահայերի տեղահանության և ինքնապաշտպանության հիմնահարցերը իր մենագրություններում քննարկել է պրոֆեսոր Հ. Մ. Պողոսյանը: Նրա «Զեյթունի պատմությունը» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ առանձին գլուխ է հատկացված Զեյթունի բնակչության 1915-ի տեղահանությանն ու ինքնապաշտպանական կոթմանին⁴: Նախքան նշված հարցերին անցնելը պատմաբանը գրում է 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության, Ադանայի կոտորածների մասին, վերլուծում իթթիհատական սահմա-

նադրությունից հետո արևմտահայերի և, մասնավորապես, զեյթունցիների զինվորագրության հարցը և դրանից բխող հետևանքները, ցույց տալիս, որ այն պատրվակ դարձավ Հայդար փաշայի համար՝ Զեյթունում խժոժություններ սկսելու, տեղացիների զինաթափումը հեշտությանը իրականացնելու համար: Նա գրում է, որ երբ Զեյթունի քաղաքայետ Նազարեթ Չաուշը (Նորաշխարհյան) իր եղբոր տղային հանձնեց թուրքերին, լեռներում ապաստանած փախստականները, բացառությամբ երկու հոգու, մի քանի օրվա ընթացքում իջան լեռներից և հանձնվեցին իշխանություններին: Հայդար փաշան ձերբակալում է Նազարեթ Չաուշին, Հ. Գարանֆիլյանին, Փանոս Չոլազյանին, Փանոս Չազրյանին, Նշան Խաչերյանին, Եղիա Նորաշխարհյանին և ուրիշների, ստիպում, որ զեյթունցիները հանձնեն ողջ զենքը: Ըստ Հ. Գարանֆիլյանի հաղորդած տեղեկությունների, Հայդար փաշան Զեյթուն գյուղաքաղաքի բնակիչներից հավաքեց 20, իսկ շրջակա գյուղերից՝ 15 հազար տարբեր տեսակի զենքեր: «Լեռնականներն իրենց ամբողջ պատմության ընթացքում,— գրում է Հ. Պողոսյանը,— ոչ մի անգամ ադախի դառն և անմխիթարական վիճակի հասած չեն եղել: Մի ժողովուրդ, որը դարձր շարունակ ճակատամարտերի ընթացքում պաշտպանել էր իր կուսակախությունը և չէր հպատակվել օտմանյան կառավարողներին, վերնախավի անհեռատես քաղաքականության շնորհիվ սկստեսից հպատակվեց նրան»¹:

Հեղինակը գրում է, որ զինաթափումից հետո էլ Զեյթունում կային ուժեր, որոնք փորձում են ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք գումարում են ժողով և որոշում են զեյթունցի դասալիքների ուժերով կյուրետիցի կիրճում հարձակվել զենք տեղափոխող թուրքական զույգների վրա, խլել զենքը և ապստամբության դրոշ պարզել, սակայն Զեյթունի վերնախավի մի մասը դավաճանաբար այդ մասին հայտնում է թուրքերին, և հարձակումը վիժեցվում է: Դրանից հետո էլ հայ դասալիքները Արեզին գյուղի մոտ հարձակվում են 20 ժանդարմների վրա, նրանցից խլում նորագույն զենքը: «Դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս,— գրում է Հ. Պողոսյանը,— որ գյուղաքաղաքի բնակիչները ցանկացել են մի անգամ ևս վեր խոյանալ, խորտակել թուրքական իշխանավորների անարգ լուծը, գրավել գորանոցը, պաշտպանել արժաբույնը: Սակայն վերնախավը դավաճանում է ժողովրդին՝ խանգարելով ապստամբների և բնակչության միավորման գործը»²: Մատենադարա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 444:

² Նշվ. աշխ., էջ 458:

³ Մ. Վ. Արզումանյան: Գարավոր գոյամարտ: Երևան, 1939, էջ 406—490:

⁴ Հ. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 387:

² Նշվ. աշխ., էջ 389:

նից հայտնաբերած մի վավերագրով Հ. Պողոսյանը ցույց է տալիս, որ այդ նույն վերնախավը անգամ փորձում է արգելակել Ջեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչության մուտքը գյուղաքաղաք, որոնք սկսել էին 1895-ի օրինակով կամաց-կամաց տեղափոխվել Ջեյթուն, սակայն հաջողություն չեն ունենում:

Հ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է վանքի ինքնապաշտպանական կոնվների պատմությունը, նշելով, որ ապստամբած խմբերն իրար միանալով, ամրանում են Ջեյթունի վանքում: Պերզնկա լեռան վրա կառուցված հինավուրց վանքը դարձավ ապստամբության կենտրոնը: Ապստամբները նպատակ ունեին ոտքի հանել գյուղաքաղաքի բնակիչներին, գրավել կառավարչական շենքը, գորանոցը և զեյթունցիներին պաշտպանել վերահաս վտանգից: Վանքի ապստամբները գրավոր պահանջեցին թուրքական իշխանություններից՝ ազատել բանտարկված 80 երիտասարդներին, հանձնել կառավարչառունը, գորանոցը և հեռանալ Ջեյթունից՝ պատասխանի համար գայմագամին տալով 24 ժամ: Վերջինս ձգձգեց բանակցությունները, մինչև որ Ջեյթուն հասավ 300 թուրք զինվոր: Պատմաբանն այն կարծիքն է հայտնում, որ եթե ապստամբներն առանց հապաղելու իջնեին քաղաք, ապա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կմիանար նրանց, և հաջողությունն ապահովված կլիներ: Սակայն վանքում նրանց մնալը, գործուն միջոցների չլիմելը հնարավորություն տվեց թուրքերին՝ մեկուսացնել ապստամբներին: Ապստամբության ղեկավարների սխալ մարտավարության հետևանքով ապստամբները հենց սկզբից անցան ինքնապաշտպանության, որը և կործանարար ազդեցություն ունեցավ նրա ելքի համար¹:

Նա բացահայտում է այն բացասական դերը, որը խաղացել է Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խապայանը ապստամբության կանխման գործում, ցույց տալիս, որ կաթողիկոսը զեյթունցիներին հնազանդության կոչող հեռագրեր ու նամակներ է ուղարկել Սիրիայի բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշայի դրոմամբ²:

Երբ Մարաշից մի գումարտակով Ջեյթուն եկավ հազարապետ Սուլեյմանը, ապստամբները դիմեցին հարձակման, սակայն գյուղաքաղաքի խաբված բնակչությունը նրանց չմիացավ, և նրանք սուխրված էին նորից վանք վերադառնալ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներին

չմիացան նաև շրջակա Ֆոնուզ, Ավագկալ, Պունտուզ և այլ գյուղերը, իսկ Մարաշի հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Ջեյթուն՝ հնազանդության կոչով:

1915 թ. մարտի 14-ին թուրքական զորքերը ավարտեցին վանքի պաշարումը և սկսեցին թնդանոթային ուժեղացումը: Նրանց հաջողվեց գրավել վանքի շրջակայքի այգիները: Սակայն վանքի պաշտպանները համառորեն շարունակեցին դիմադրությունը՝ մինչև վերջին փանփուշտը կրակելու վճռականությամբ: Թուրքերը մարտի մեջ մըտցրին գորանոցի մեծ թնդանոթը, և նրանց հաջողվեց քանդել վանքի պարսպի մի հատվածը: Գիշերը վանքի պաշտպանները հեռացան Ամանուսի լեռները և պայքարը շարունակեցին մինչև պատերազմի ավարտը:

«Այլևս թուրքական ուժերին ո՛չ դիմադրող ուժ կար և ո՛չ էլ զենք,— գրում է հեղինակը:— Այսպես, հենց այս պահից էլ սկսվեց արծվաբնի բնակիչների ողբերգությունը, երբ ժողովուրդը նույնպես Արևմտյան Հայաստանի, Թուրքիայի մնացած վայրերում ապրող հայության և Կիլիկիայի բնակիչների պես պետք է բարբարոսաբար դուրս վտնովոր իր դարավոր բնակավայրերից՝ և գնար դեպի Տեր-Ջորի անապատները»¹:

Այնուհետև Հ. Պողոսյանը փաստերով ցույց է տալիս, որ լեռնականների տեղահանությունն սկսվել է 1915 թ. մայիսի 15-ի հայերի բնաջնջելու հրամանից էլ առաջ: Նա նշում է, որ զեյթունցիները տարագրվեցին մի քանի ուղղություններով: Սոտ 8000 հոգի բռնվեցին դեպի Կոնիա, 5000 հոգի՝ Հալեպ, մնացածները՝ Տեր-Ջոր, Ռաքքա, մինչև Բաղդադ, իսկ Տեր-Ջոր արտոնված 7000 զեյթունցիներից ոչ մեկը կենդանի չմնաց: Պատմվում է նաև այն մասին, որ Ջեյթունի տեղահանությունից հետո, 1915-ի հուլիսին թուրքերը գնդակահարեցին ու կախեցին Մարաշում բանտարկված 200 զեյթունցիների մեծ մասին, իսկ 15—20 հոգու բռնեցին անապատ:

Նշվում է նաև, որ տարագրությունից հետո Ջեյթուն գյուղաքաղաքն անմիջապես բնակեցվում է թուրքական ցեղերով, և տեղի է ունենում անվանափոխություն՝ նախ Ենիշեհիր, ապա՝ Սուլեյմանլը, սպանված հազարապետ Սուլեյմանի անունով:

Հ. Պողոսյանը վեր է հանել նաև «երկրորդ Ջեյթունի»՝ Ֆրնտընագ գյուղի ապստամբությունը: Գյուղը գտնվում էր Ջեյթունից 6 ժամվա

¹ Նշվ. աշխ., էջ 390:

² Նշվ. աշխ., էջ 391:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 396:

ճանապարհ արևմուտք և իր անմատչելի ձորերով ու լեռներով հիանալի դիրք ունեւ ինքնապաշտպանության համար: Այստեղ են գալիս Վանքի 40 պաշտպաններ և միանալով տեղացիներին՝ ապստամբում և ջախջախում են թուրքական զորամասը: Ապստամբներին միանում են նաև որոշ թվով գեթուցիներ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներն ունեին շուրջ 500 կովոդներ, 250 «Մարտին» սիստեմի հրացան՝ 40 000 փամփուռներով:

1915 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական 8000-անոց բանակը Կալիս քնչի գլխավորությամբ հարձակվում է Ֆնտճօի վրա: Մեկօրյա արյունահեղ ճակատամարտից հետո թուրքերին հաջողվեց ճեղքել պաշտպանությունը և մխրձվել գյուղի մեջ: Սկսվեց անհավասար մարտ գյուղի ներսում: Ի վերջո ապստամբների մի մասը ճեղքեց օղակը և ապաստանեց շրջակա լեռներում: Ֆնտճօի ճակատամարտի արդյունքում զոհվեցին 2100 հայեր, սպանվեցին 2000 թուրք զինվորներ և մոտ 5000 բաշիբոզուկներ: Թուրքերը սրի քաշեցին գյուղի բնակչությանը՝ կենդանի-կենդանի այրեցին եկեղեցիներում, մի մասին էլ տարան Մարաշ և այրեցին կրի վառարաններում¹:

Հ. Պողոսյանը մերկացնում է թուրք արյունկզակ կառավարողներին, որոնք ճգնում են հայերի ցեղասպանությունը պայմանավորել հայ կամավորների, ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ՝ կամ հայերի մոտ զենքի անկայությամբ, և գտնում է, որ դրա գլխավոր պատճառը Հայկական հարցի ուրվականն էր, որը մշտապես անհանգստություն էր պատճառում թուրքերին:

Հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ 1915 թվականի եղեռնի ժամանակ տեղահան արվեց ու ոչնչացվեց միևնչև երկու միլիոն մարդ, և հայ ժողովրդի մի քանի հարյուր տարվա ազատագրական պայքարն ավարտվեց նրա արևմտյան հատվածի մեծ մասի բնաջնջմամբ:

Հայոց ցեղասպանության մի շարք հիմնահարցեր քննարկված են պրոֆ. Հ. Մ. Պողոսյանի մեկ այլ սենագրության մեջ²:

Արևիսիային, վավերագրական, հուշագրական և պատմագրական քաղմագան նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացրել է երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանը, ընդգծել այն ոգևորությունը, որ մի ընթացքում պատել էր հայ ազգային-քաղաքական շրջաններին, ինչպես նաև դրան հետևած խորը հիասթափությունը:

Հեղինակը խոսում է 1909-ի Ադանայի կոտորածների մասին, նշում, որ երիտթուրքերը չլուծեցին հողային հարցը, համերաշխում պրոֆ. Ա. Համբարյանին այն հարցում, որ արևմտահայ գյուղացիությունը ընդդիմացավ երիտթուրքերին և նրա պայքարն արտահայտվեց ամենատարբեր ձևերով՝ բողոքներով ու զանգատվելով, հարկերից խուսափելով, ակտիվ ընդվզումներով ու ելույթներով: Նա նշում է, որ արևմտահայերի մոտ ավելի ու ավելի էր ուժեղանում հիասթափությունը, և նրանք զգում էին, որ շատ բան չի փոխվել արդյուհամիդյան ռեժիմից: Նրանց հատկապես զայրացնում էր երիտթուրքերի սահմանադրության 8-րդ կետը, որտեղ հայտարարվում էր թուրքական պետության տարածքում ապրող ազգերի ձուլման և մեկ օսմանյան ազգ ստեղծելու մասին:

Հ. Պողոսյանի հիշյալ սենագրության վեցերորդ գլուխը նվիրված է Մուշի և Սասունի 1915 թ. հերոսամարտերին:

Գլխի սկզբում հեղինակը նկարագրում է նախապատերազմյան իրադրությունը, խոսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի նպատակադրումների, Հայկական հարցի վերաբացման, բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի ռուս-թուրքական համաձայնագրի մասին: Դիվանագիտական մի փաստաթղթի հիման վրա նա մատնանշում է այն ուշագրավ փաստը, որ պատերազմի նախօրյակին ցարիզմը ցանկանում էր ամեն գնով մերձենալ երիտթուրքերի հետ, հրաժարվել Հայկական հարցից, ոչ մի օժանդակություն ցույց չտալ հայկական ազգային հոսանքներին, որովհետև չէր ցանկանում ապագա պատերազմում երկու ճակատով կռվել: Հեղինակը եզրակացնում է, որ ցարական կառավարությունը տարբեր ժամանակներում Հայկական հարցին մոտեցել է տարբեր միտումներով և հայ գործիչներին սկսել է խոստումներ տալ, նրանց ջանքերով կամավորական ջոկատներ հրապարակ հանել միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիան վերջնականապես անցավ Գերմանիայի կողմը¹: Հեղինակն անդրադառնում է 1914 թ. հունիսին տեղի ունեցած Դաշնակցության Տ-րդ ժողովին, նշում, որ հայերը մերժեցին թուրքական պահանջը՝ կամավորներ տալու մասին և հավատարիմ մնացին իրենց դարավոր ռուսական կողմնորոշմանը:

Խոսք է գնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հասցեագրած 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակի, հայ ժողովրդին ուղղված սեպտեմբերի 17-ի կոչի մասին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 404-406:

² Հ. Մ. Պողոսյան: Սասունի պատմություն, Երևան, 1985:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

և եզրակացություն է արվում, որ Հայկական հարցը կախված էր ցարական զորքերի առաջխաղացումից, ցարական կառավարության կամքից և նրան ձեռնառու լինելու կամ չլինելու հանգամանքից:

Հ. Պողոսյանը գրում է նաև զինվորագրության, աշխատանքային և բեռնակիր գումարտակներում հայ զինվորների տաժանակիր աշխատանքի և ի վերջո ֆիզիկական ոչնչացման, զանազան հարկերի անվան տակ հայ գյուղացիների կատարյալ կողոպուտի մասին: Նա փաստագրում է, որ Սասունը թուրքական բանակին ոչ մի զինվոր չտվեց, իսկ սասունցիները պատերազմն սկսելու պահից գտնվում էին պաշարված դրության մեջ և միջոցներ էին որոնում ինքնապաշտպանության համար¹: Խոսելով դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերին Մուշում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, Հ. Պողոսյանը գրում է, որ, ի տարբերություն Դաշնակցության ներկայացուցիչներ Վահան Փափազյանի և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, որոնք առաջարկում էին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Սասունում, տեղի հայրուկային ուժերը գտնում էին, որ ընդհակառակը, անհրաժեշտ է հարվածել Մուշ քաղաքին, գրավել թուրքական ռազմական պահեստները, ամրանալ այնտեղ և կապվել ռուսական բանակի հրամանատարության հետ, սակայն դաշնակցության ղեկավարները չգնացին դրան:

Նա գրում է նաև 1915-ի սկզբներին Սասունի Սեմալ գյուղում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվում է դաշտի ուժերը փոխադրել Սասուն, որից էլ օգտվելով, թշնամին նախ հարվածում է Մուշին:

Նկարագրելով Մուշ քաղաքի հերոսական դիմադրությունը, Հ. Պողոսյանն ընդգծում է ինքնապաշտպանության ղեկավար, հին հայրուկ Հաջի Հակոբ Կոտոյանի անձնուրացությունը, որը կովի ընթացքում երեք անգամ վիրավորվեց, սակայն մինչև վերջ դիրքերից չհեռացավ, և երբ սպառվեց զինամթերքը, իր ձեռքով գնդակահարեց կնոջը, հրդեհեց սեփական տունը և վերջին փամփուշտով ինքնասպան եղավ:

Ներկայացված է նաև Մշո դաշտի Կառնեն, Ալիջան, Ավրան, Վարդենիս գյուղերի ինքնապաշտպանությունը, գյուղացիների անձնուրաց պայքարը, որի հետևանքով բնակչության մի մասը փրկվեց բնաջնջումից:

Հանրագումարի բերելով Մուշ քաղաքի և Դաշտի ինքնապաշտպանության արդյունքները, հեղինակը գրում է, որ 180 հազար բնակիչ-

ներից ազատվեցին 20 հազարը, իսկ մնացածները զոհ գնացին թուրքական ջարդարարներին¹:

Հ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է Սասունի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց 1915 թվականի փետրվարի 4-ից մինչև հուլիսի 27-ը՝ շուրջ 6 ամիս: Նա արժեքավորում է ծննդյամբ շենիկցի, բժիշկ Գարեգին Երիցյանի «Լեռնաշխարհի գոյամարտը» գիրքը (Բեյրութ, 1959): Վկայակոչելով Սարգիս և Միսակ Բոդյանների՝ «Հարագատ պատմություն Տարոնո» (Գահիրե, 1962) սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող գիրքը, հեղինակը նշում է, որ սասունցիներն ունեին 3000 հրացան, մի քանի հազար էլ անկանոն զենքեր և ընդունել էին «Ավելի լավ է կոչվում պատվով ընկնել, քան թե անպատիվ ապրել և կործանվել» նշանաբանը: Ցույց է տրվում, որ բոլոր կողմերից Սասունի վրա գրոհող թուրք-քրդական հրոսակների դեմ կոչվում էին տղամարդիկ, կանայք, ծերերը, երեխաները, նույնիսկ անզեն մարդիկ: Նշվում է այն հետաքրքիր փաստը, որ ստեղծվել էր կանանց գաղտնի մի կազմակերպություն, որի անդամների խնդիրն էր գնդակահարել այն տղամարդկանց, որոնք բարձր չէին պահի իրենց զենքի պատիվը, վախկոտություն կորստորեին և բարոյաբույժ առաջ կբերեին:

Հ. Պողոսյանը մատնանշում է Սասունի վրա թուրքական և քրդական հրոսակների հարձակման երկու գլխավոր ուղղությունները՝ 1. Խուլքից դեպի Տալվորիկ և Անտոք, 2. Հազգոյի շրջանից դեպի Բասանք և Ծովասար²: Նա նկարագրում է թշնամու առաջին հարձակումը Ահրոնք գյուղի վրա, նրա առաջխաղացումը դեպի Սպիտակ լեռ և Տալվորիկ, Խուլքի և Խիանքի ազգաբնակչության ամառային եռամսյա կոնվները, Կուրտիկ լեռան և լեռնաշղթայի դիմադրությունը, որը գլխավորում էր փորձված ֆիդայի Փեթարա Մանուկը: Ցույց է տրվում, որ 1915-ի ապրիլի վերջերին արդեն Սասունը 150 կմ շրջագծով գրավվում էր թշնամու օղակի մեջ, և երբ մայիսին քրդերը հարձակվեցին Բասանքի վրա, ժողովուրդը շարժվեց դեպի Տալվորիկ և Անտոք:

Տրվում է Ծեմիկի անկառամարտի նկարագրությունը, որին մասնակցում էին Պուլեի Ման, Կորյունը, Մորուք Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Ծեմիկցի Ղազարը, Չոլոն, Արեթի Գրգոն, Թաթոն, Հախոն, Խորոն, Ղութա Ղուկասը և որոնց ջանքերով էլ Ծեմիկը հետ խլվեց թշնա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 331:

² Նշվ. աշխ., էջ 334:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 310:

մուց, սակայն հաջորդ օրը նրանք ստիպված էին տեղի տալ և կենտրոնանալ Անդոք լեռան վրա:

Նշվում է, որ 1915 թ. հունիսի կեսերից պաշարման օղակն սկսեց սեղմվել, և լեռնականների ձեռքում մնաց 1200 քառ. կմ մի տարածք, երբ արդեն բազմահազար թշնամու դեմ սասունցիներն ունեին 1000 մարտիկ և սակավ զինամթերք ու պարեն: Սակայն այդ պայմաններում էլ Լաճկանի շրջանում և Անտոքի ձորերում սասունցիները հակահարձակման անցան քրդերի դեմ, վանեցին նրանց 25 կմ և ձեռք բերեցին հազարավոր ոչխարներ:

Հեղինակի նկարագրությամբ 1915 թ. հուլիսի 19-ին սկսվեց թուրքական և քրդական միացյալ հարձակումը Գեղիեզուզանի և Անտոքի ուղղությամբ, և Սասունի լեռնագագաթներում ծվարած մի քանի տասնյակ հազար լեռնականները անհավասար գոտեմարտի էլան 30 հազարանոց կանոնավոր բանակի ու բաշխրոզուկների դեմ: Օգոստոսի սկզբին սկսվեց հարձակումը Ծենիկ և Սեմալ գյուղերի վրա, որոնք սասունցիների գլխավոր հենակետերն էին: Ծուռով վիճակը օրհասական դարձավ. Անտոք լեռան վրա հավաքվածները ստիպված էին թողնել իրենց դիրքերը և ցրվել Սասունի կիրճերի մեջ: Անօրինակ սխրանքներ կատարեցին սասունցի կանայք, դրոնք ժայռաբեկորներ էին գլորում թշնամու վրա և իրենք էլ նետովում անդունդը:

Հենվելով Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի» (Պեյրութ, 1956) գրքի վրա, Հ. Պողոսյանը գրում է, որ այդ օրհասական կացության մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հրահանգ է տալիս դիմադրության ղեկավարներին՝ մարտերը դադարեցնելու և ցրվելու մասին: Ռուբենի այդ վարմունքը հեղինակը գնահատում է իբրև ժողովրդին թշնամու ողորմածությանը հանձնելու և իր անձը փրկելու գործողություն: Նա հակադրվում է Կ. Սասունուն, որը պաշտպանության տակ է առնում Ռուբենին և իր գնահատականը հիմնավորելու համար դիմում է Եղիշե Տեր-Պարսամյանին, որը «Տարոնու ինքնապաշտպանությունն ու շարդը 1914—1915» (Ֆրեզոն, 1920) գրքում ընդգծում է, թե «Ռուբենը եղավ սուաջին անգամ լքողը ժողովուրդը»¹:

Հ. Պողոսյանը գրում է, որ սասունցիների մանր կոնիվները շարունակվեցին նաև հետագայում, մինչև 1916-ի գարնանը ռուսական զորքերը գրավեցին Մուշը, որից հետո Սասունից Մուշ իջավ շուրջ 10 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 340:

մարդ: Նա դառնապարտում է նաև Վահան Փափագյանին, որն իբր չկազմակերպեց Քանա լեռան վրա հավաքված 15—20 հազար մշեցիների անցումը մոտեցող ռուսական բանակին ընդառաջ:

Ամփոփելով շարադրանքը, Հ. Պողոսյանը նշում է, որ պատենական հայրենիքից զրկված Սասունի խիզախ ժողովրդի բեկորները ի վերջո հանգրվանեցին Արևելյան Հայաստանում, առավելապես ներկայիս Թալինի շրջանում:

Կովկասյան բանակի գործողությունների առնչությամբ Վանի հերոսամարտին հպանցիկ ձևով անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Հարությունյանը²: Բարձր գնահատելով Վանի ինքնապաշտպանության նշանակությունը, նա գրում է. «Վան քաղաքի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության փառավոր էջերից մեկն է: Այն ակնբախորեն ցույց տվեց, որ արևմտահայերը այդքան զոհեր չէին կրի, եթե նրանք գեներալի քաղաքականություն անցկացնողներին ամենուրեք ցույց տալին զինված դիմադրություն: Մյուս կողմից՝ Վանի պաշտպանությունը ցուցադրեց նրա մասնակիցների ու կազմակերպիչների բարձր կազմակերպվածությունը, ռազմական հնարամտությունն ու արիությունը»²: Նա նշում է, որ Վանի ազատագրումը տոնում էր ողջ Հայաստանը, ամենուրեք տարերայնորեն առաջանում էին միտինգներ, որտեղ հայ ժողովուրդը գովաբանում էր ռուսական քաջարի զորքերին ու Վանի հերոսական պաշտպաններին: Այս բոլորը լավ է, շատ լավ: Բայց ինչո՞ւ Վանի ինքնապաշտպանությունը կոչել ապստամբություն, իսկ նրա պաշտպաններին՝ ապստամբներ, կամ ինչո՞ւ քաղաքի պաշտպանության կազմակերպիչ համարել միայն Արամ Մանուկյանին (էջ 307), երբ հանրահայտ է, որ «Վանի հայ ինքնապաշտպանության Զինվորական մարմնի» նախագահը ռամկավար Արսենակ Եկարյանն էր, իսկ դաշնակցական Ա. Մանուկյանը մտավ այդ մարմնի մեջ իբրև խորհրդական:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը սխեմատիկ են ներկայացված Ծ. Աղայանի մենագրության մեջ³: Թվում է, թե մեծադիր հատորում, որի 7-րդ և 8-րդ ընդարձակ գլուխները կրում են «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը», «Մեծ եղեռնը»

¹ Арутюнян А. Кавказский фронт 1914—1917. Ереван, 1971.

² Նշվ. աշխ., էջ 806:

³ Ծ. Պ. Աղայան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից: Երեվան, 1976:

վերնագրերը, առավել քան հանգամանալի խոսք կլինե՞ր նաև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին: Սակայն, ցավոք, այդպես չէ. հանգուցային այդ հարցին հատկացված են սուղ էջեր միայն (էջ 421—425):

Թուրք ջարդարարների դեմ անհավասար գոտեմարտերում անձնվիրաբար ընկած հայորդիների հիշատակին երախտագիտության խոսք ասելու և հարգանքի տուրք մատուցելու մղումով է գրված Հայրիկ Մուրադյանի գիրքը¹: Փատտավավերագրական նյութի և դեպքերին մասնակից սակավաթիվ վերապրողների հիշողությունների օգտագործմամբ հեղինակը վերաշարադրել է Ծատախի, Վանի, Տարոնի, Ծապին-Գարահիսարի, Սուեոխայի, Յոզղաթի, Ուրֆայի գոյամարտերի պատմությունը, վերականգնել մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, հերոս նահատակների գործեր և անուններ: Թերևս հենց գրքի բնույթով է պայմանավորված այն, որ տեղ են գտել փաստական բնույթի մի շարք վրիպումներ, որոշ դեպքերում ցուցաբերված է անքննադատ մոտեցում աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների նկատմամբ: Անընդունելի է, օրինակ, հեղինակի այն ձևակերպումը, թե շատ քաղաքների և գավառների հայերը, որոնք զենքը հանձնեցին կառավարության պահանջով, «...կարող էին թիկունքից ծանր հարված հասցնել երկու ճակատի վրա պատերազմի մեջ մտած երիտթուրքական ցեղասպաններին»²:

Արևմտահայության ինքնապաշտպանության հիմնահարցին իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Հ. Ու. Մելիքսեթյանը³:

Գրելով, որ ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում թուրք ջարդարարներն անպատիժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը, վստահ լինելով, որ իրենց քաղաքականության հետևանքով կոչնչանա ամբողջ արևմտահայությունը, նա միաժամանակ ավելացնում է, որ մի շարք վայրերում հայերը դիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանության: Նա գտնում է, որ ինքնապաշտպանական այդ կոիվները ոչ թե դավադրություններ կամ ապստամբություններ էին, ինչպես փորձում են դրանք ներկայացնել թուրք շովինիստները, այլ գոյության պաշտպանման բնական ու օրինական մի կոիվ, օրհասական մի ճիգ: Թվարկելով Վանի,

Մուշի, Սասունի, Ծապին-Գարահիսարի, Սուեոխայի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերը, որոնցից մի քանիսը դրական էլք ունեցան, Հ. Մելիքսեթյանը նշում է, որ դժբախտաբար դրանք ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէին, համընդհանուր բնույթ չկրեցին, որպեսզի հաջող էլք ու ավելի մեծ արդյունք տային:

Ավելացնենք միայն, որ մեր պատկերացմամբ, օրհասական կովի նետված հայորդիներին առաջնորդում էր ոչ այնքան «գոյության պաշտպանման» բնական և օրինական իրավունքը, որքան բռնադատիչներին մի վերջին մահացու հարված հասցնելու և զենքը ձեռքին պատվով նահատակվելու վեհ զգացումը: Այս առումով մենք այնքան էլ համամիտ չենք «գոյամարտ» բառի շատ տարածված գործածությանը և առավել համապատասխան ենք նկատում «հերոսամարտ», «դյուցազնամարտ» տերմինները, մանավանդ վերջինը, նկատի առնելով, որ մի շարք վայրերում հայերը պարզապես հրաշքներ գործեցին:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական գոտեմարտերին իր վերաբերմունքն է ցույց տվել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը:

Վանում, Ծատախում, Մուշում, Սասունում, Ծապին-Գարահիսարում, Սուեոխայում (Մուսալեռ), Ուրֆայում և այլ վայրերում հայերի ցույց տված դիմադրությունը նա իրավամբ դիտում է իբրև տեղահանության և ջարդի հետևանք, ինքնապաշտպանություն, երբ հայ դյուցազունները՝ տղամարդ ու կին, ծեր և պատանի կովում էին մինչև վերջին փամփուշտը, վերջին մարդը²: Նա հատկապես կանգ է առնում Վանի ինքնապաշտպանության վրա, ընդգծում ուժերի անհավասարությունը՝ թուրքերն ունեին 12 000 զինվոր, 12 հրանոթ, հայերը՝ 1463 վատ զինված ռազմիկ: Սակայն վանեցիները գիտեին, որ կովելով ապահովում են իրենց գոյատևումը, նրանք միասնական էին իրենց արդար գործում, լի հայրենասիրական գիտակցությամբ, ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ իրենց բարոյական պարտքը մինչև վերջ կատարելու կորովով³: Հեղինակը Ծատախի ինքնապաշտպանությունը դիտում է իբրև Վան-Վասպուրականի հերոսամարտերի բաղկացուցիչ մաս, որը տևեց 42 օր (ապրիլ-մայիս), երբ Ջևղեթի դեմ էլան 57 հայկական գյուղերի բնակիչները, ստեղծեցին զինվորական խորհուրդ՝ Ս. Մեսրոպյանի և Ա. Սիմոնյանի գլխավորությամբ:

¹ Հ. Մուրադյան: Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1988:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

³ Հ. Ու. Մելիքսեթյան: Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1949), Երևան, 1975:

⁴ Հ. Ու. Մելիքսեթյան: Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1980 թթ.): Երևան, 1985:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Գ. Բ. Ղարիբջանյան: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, 1986, էջ 62:

³ Նշվ. աշխ., էջ 68:

Նա 1915 թ. հերոսամարտերի մեջ առանձնակի տեղ է հատկացնում Սասունի լեռնակամների մղած ինքնապաշտպանական կռիվներին Շենիքում, Սեմալում, Տարվորիկում, Գելիեզուզանում և Անդոբ լեռան վրա: Մի քանի օր պաշտպանվեցին նաև Մուշ քաղաքն ու նրա շրջակա գյուղերը: Սակայն զենքի և ռազմամթերքի պակասի պատճառով այդ կռիվներն անհաջող էլք ունեցան: Այդ կռիվների վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը հանրագումարի է բերում հետևյալ կերպ. «Հայ ժողովրդի այս ինքնապաշտպանական մարտերը կրկին ցույց տվեցին, որ թուրքական յաթաղանից փրկության միակ ելքը կռիվն էր (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.): Ծիշտ է, այն անհավասար էր, իսկ զոհերը՝ շատ, սակայն հիմնականում փրկվում էին նրանք, ովքեր կռվում էին. հնազանդվել թշնամու կամքին՝ նշանակում էր իսպառ բնաջնջվել»¹:

Մեկ այլ մենագրության մեջ Գ. Ղարիբջանյանը, տալով Վան-Վասպուրականի, Ծապին-Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի սեղմ նկարագիրը և ամփոփելով դրանց արդյունքները, եզրակացնում է. «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը առաջին հերթին հույսը դրել էր ինքն իր վրա: Եվ այնտեղ, որտեղ նրանք զենքի դիմեցին և հերոսաբար պաշտպանվեցին, ավելի քիչ տուժեցին, քան այնտեղ, որտեղ ենթարկվեցին իրենց ճակատագրին: Եվ զոհերն էլ շատ ավելի քիչ կլինեին, եթե հայ ազգային ազատագրական շարժումն ունենար ընդհանուր ղեկավարություն, Օսմանյան կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարի հետ շաղկապված գործողությունների միասնական պլան»²:

Եղեռնի 75-րդ տարելիցի առթիվ աշխատություն է հրատարակել պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյանը³:

Համառոտակի տալով իմպերիալիստական հակադիր խմբավորումների՝ Եռյակ միության և Անտանտի հետապնդած նպատակներն առաջին համաշխարհային պատերազմում և Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը Ռուսաստանի դեմ 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին, հեղինակը նշում է, որ հայ հասարակական քաղաքական տարբեր շրջաններ տարբեր դիրքերում կանգնեցին պատերազմի համդեպ: Պոլսի հայոց պատ-

րիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է ցուցաբերել շրջահայեցություն, լրջամտություն, դրացի ժողովուրդների հանդեպ հարգանք և ողջամտություն, իսկ զորակոչվածները պետք է կատարեն իրենց պարտքը հայրենիքի համդեպ:

Արևմտահայ լիբերալները հայտարարեցին, որ պետք է մերժել անջատողական ձգտումները, պինդ փարվել Օսմանյան հայրենիքին, մշակել բարի հարաբերություններ մահմեդական հարևանների հետ և գործով ապացուցել իրենց նվիրվածությունը կայսրությանը:

Օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության կոչով հանդես եկան նաև Թուրքիայում գործող արևմտահայ քաղաքական կուսակցությունները: Գրեթե նույն դիրքորոշումն ընդունեցին նաև արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականները⁴:

Այլ էր, սակայն, արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դիրքորոշումը: Պատերազմի սկսվելուց մի քանի օր անց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը դիմեց Կովկասի փոխարքային, որպեսզի ցարական կառավարությունն իր ձեռքը վերցնի արևմտահայերի կյանքի և գույքի պաշտպանության գործը, իսկ ավելի ուշ՝ նոյեմբերի 8-ին, խնդրում էր, որ ցարը Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներից՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի, Սկազի ու Կիլիկիայից կազմի հայկական ինքնավարություն: Այդ նույն դիրքորոշման վրա կանգնեցին արևելահայ լիբերալները:

Առավել մեծ ակտիվություն դրսևորեցին արևելահայ քաղաքական կուսակցությունները: Դաշնակցության արևելյան բյուրոն զինվորագրովեց ցարիզմին և ղեկավար դեր ստանձնեց կամավորական ջոկատների ստեղծման գործում:

Հնչակյանները ևս կանգնեցին պատերազմից հայ ժողովրդի համար բարիք ակնկալողների դիրքերում: Նույնպիսի ակնկալիքներ ունեին նաև Էսեռները, սպեցիֆիկները և կադետները: Միայն բուշուլիներն էին, որ հակադրվեցին ազգային կուսակցությունների ցարականացող դիրքորոշմանը⁵:

Ա. Համբարյանը ուրույն տեսակետ է հայտնում կամավորական շարժման մասին, այդ առթիվ գրելով. «Հայ կամավորները զինվորագրվում էին զերազանցապես Ռուսաստանին: Գաղտնաբանները նշում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Գ. Յ. Գարիբջանյան. Геноцид армян перед судом истории. Ереван. 1995. с. 26:

³ Ա. Ս. Համբարյան. 1915 թվականի արևմտահայերի կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 4—6:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 7—8:

են, որ նրանք համալրում էին այդ պետության բանակները ոչ թե նրա զավթողական պլանների իրականացմանը նպաստելու, այլ ռուսների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար: Որքան էլ դա ճշմարիտ էր, սակայն թերևս անհրաժեշտ էր հաշվի առնել արևմտահայության վիճակը և չդիմել այդ քայլին, մանավանդ, երբ Ռուսաստանը կարող էր գրավել Արևմտյան Հայաստանը, առանց հայ կամավորների մասնակցության և նվաճելիս պիտի ստեղծեր ոչ թե ինքնավար Հայաստան, այլ բնակեցնելու էր այն կազակներով: Ցարիզմը միայն օգտագործում էր հայերին, իսկ իրականում կցելու էր Արևմտյան Հայաստանը կայսրությանը որպես նվաճած տարածություն... Հայ բուրժուական շրջանները ղեկավարվում էին ավելի շատ իրենց պատրանքներով և ենթադրություններով, քան իրական գործերով (ընդգծումները իմն են— Մ. Կ.)»¹:

Այնուհետև խոսելով կամավորական յոթ գնդերի կազմավորման մասին և տալով նրանց հրամանատարների անունները՝ Անդրանիկ, Քեոի, Խանասորի Վարդան, Համազասպ, Գրիգոր Ավշարյան, Հայկ Բժշկյան, Հովսեփ Արղության, հեղինակը ցավալիորեն առհասարակ չի նշում Դրոյի (Իրաստամատ Կանայան) անունը, որը եղել է 2-րդ գնդի անփոփոխ հրամանատարը՝ օգնականներ ունենալով Գարեգին Նժդեհին, Արսեն Գարոյին և Գաշնակցական Խեչոյին: Մեր կարծիքով այստեղ Դրոյի տեղն զբաղեցրել է Խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) անունը, որը եղել է հետագայում 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ գնդերի միավորմամբ ստեղծված «Արարատյան զորագնդի ընդհանուր հրամանատարը»²:

Նշված է, որ ամենախոշորը Անդրանիկի ջոկատն էր՝ 1200 զինվոր, իսկ կամավորների ընդհանուր թիվը ըստ որոշ հեղինակների 6 000 էր, ըստ ուրիշների՝ հասնում էր 10 000-ի: Տրվում են կամավորական առաջին չորս գնդերի մարտական ուղղությունները՝ 1. Սալմաստ-Վան (Անդրանիկ, որը ռազմաճակատ մեկնեց 1914-ի նոյեմբերի 16-ին), 2. Իգդիր-Բայազետ-Բերկրի-Վան (սա հենց Դրոյի գլխավորած գունդն էր, որ ռազմաճակատ մեկնեց նոյեմբերի 17-ին— Մ. Կ.), 3. Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, 4. Սարիղամիշ-Քյոփրիքյոյ-Էրզրում: Ա. Համբարյանը միանգամայն իրավացիորեն գրում է, որ արիաքար կոչվելով ռուսական բանակների շարքերում, հայ կամավորական զըն-

դերը մի շարք ճակատամարտերում նպաստեցին թշնամու դեմ տարած հաղթանակներին: Առանձնապես աչքի ընկավ Անդրանիկի գլխավորած ջոկատը, որը փաստորեն վճռական դեր խաղալով Դիլմանի ճակատամարտում (Սալմաստ-Վան ուղղությամբ— Մ. Կ.), փրկեց Կովկասը թուրքական ներխուժումից, արժանանալով այդ ուղղությամբ ռուսական զորաբաժնի հրամանատար գեներալ Չեռնոզուբովի բարձր գնահատականին:

Ա. Համբարյանը չի անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ հայ կամավորները թուրքական կոտորածներից փրկեցին բազմահազար հայերի և ուղարկեցին Կովկաս:

Նշվում է նաև, որ կամավորներից բացի, ռուսական բանակ էին զորակոչվել շուրջ 250 000, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան բանակներ՝ 50 հազար, թուրքական բանակ՝ 300 000 հայեր:

1916 թ. ամռանը, երկյուղ կրելով, որ հայ կամավորական ջոկատները կդառնան ազգային բանակի թիմք, ռուսական հրամանատարությունը ցրեց դրանք, կազմավորվեց հինգ գումարտակ՝ տարբեր զորամիավորումների կազմում³:

Հեղինակը նույնպես այն կարծիքին է, որ հայերի կոտորածները թուրքերն սկսել են դեռևս 1914-ի վերջերին: Այդ առթիվ նա գրում է, որ 1914 թ. նոյեմբերին ռազմաճակատում կրած պարտությունների մեղքը գցելով հայերի վրա, թուրքերը սրի՝ քաշեցին Արդվինի, ապա Բաշկալեի հայերին, իսկ ապա 1915-ի ապրիլից ձեռնամուխ եղան հայերի զանգվածային տեղահանման ու բնաջնջման քաղաքականության իրականացմանը: Հակիրճ շարադրանքով, սակայն խոսում և մեկնաբանություններ չպահանջող փաստերի վկայակոչմամբ Ա. Համբարյանը ներկայացնում է եղեռնի թիմակալները՝ երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագրի ստեղծումը, 1915-ի ապրիլի 24-ին Պուսի, ապա Իզմիրի, Պարտիզակի, Բրուսայի, Ադաբազարի, Մարզվանի, Էրզրումի Ավազի, Դիարբեքրի, Կեսարիայի և այլ վայրերի հայ մտավորականության ձերբակալությունը, աքսորն ու բնաջնջումը, հայ ռազմունակ ուժերի զինաթափումն ու ոչնչացումը թուրքական բանակում, հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը, աքսորն ու բնաջնջումը Չեչթումի, Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Խարբեքրի, Դիարբեքրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի վիլայեթներում: «Մինչև 1915 թվականի վերջերը և 1916 թվականի սկզբները,— ամփոփում է հեղինակը,— երիտթուրքական իշ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

² Նշվ. աշխ., էջ 11:

³ Նշվ. աշխ., էջ 18:

խանութիւնները հայաթափեցին Արևմտյան Հայաստանը, հայերին ենթարկելով բոլոր ժամանակների տանջանքներին ու կտտանքներին և մեղցնելով բոլոր ժամանակների մահերով»¹:

Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ, անշուշտ, արևմտահայության ցեղասպանությունը կազմակերպեցին երիտթուրքական ղեկավարները, բայց նրանց օգնեցին, նրանց հրահանգները կենսագործեցին նաև թուրք ու քուրդ աղաները, բեյերը, ցեղապետերը, մահմեդական հոգեւորականները և սրանց ձեռքերին կույր գործիք դարձած ֆանատիկ խուժանը: Իհարկէ, եղան պաշտոնյաներ, որոնք դեմ կանգնեցին իթթիհատականների հայաջինջ քաղաքականությանը, որոնց, սակայն, անմիջապէս պաշտոնազրկեցին: Եղան նաև մահմեդական հասարակ քաղաքացիներ ու գյուղացիներ, որոնք վտանգելով իրենց կյանքը, փրկեցին առանձին հայերի, սակայն, ցավոք, այդպիսիները քիչ էին:

Հեղինակը գրում է, որ իթթիհատական ոճրագործները պնտերագմի տարիներին Թուրքիայում բնակվող ավելի քան 2 500 հազար հայերից կոտորեցին շուրջ 1,5 միլիոնը, մնացածները մի կերպ փրկվեցին՝ ցրվելով Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի տարբեր երկրներ: «1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթ փաշան հայտարարեց, — շարունակում է նա, — որ ինքն ու իր գործընկերները **Հայկական հարցը լուծեցին** երեք ամսում, ինչը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդին չէր հաջողվում երեսուն տարվա ընթացքում: **Այս վտի հայտարարությունը, ցավոք, ճշմարիտ էր** (ընդգծումներն իմն են — Մ. Կ.)»²: Կարծում ենք, որ ոչ, Թալեաթը ճշմարիտ չէր: Իր չարագործությունների համար նա հենց նույն հայ ժողովրդին պատասխան տվեց սեփական կյանքով, իսկ Հայկական հարցը այդպէս էլ առ այսօր մնում է չլուծված:

Հանրագումարի բերելով հայ ժողովրդի մարդկային կորուստները, Ա. Համբարյանը գրում է, որ պատերազմի նախօրյակին ամբողջ աշխարհում հաշվվում էր 4,5—5 միլիոն հայ: Նկատի ունենալով այլ ուսումնականատներում դաշնակից պետությունների բանակների զոհված հայերին, ինչպէս նաև հետագա տարիներին թուրքական ներխուժման հետևանքով Անդրկովկասում սրի քաշված արևելահայերին, հեղինակը հայերի կորուստների ընդհանուր թիվը հաշվում է երկու միլիոն, որը կազմում է ժողովրդի 40 տոկոսը: Մինչդեռ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը կորցրին իրենց բնակչության 1—8 տոկոսը:

Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր հայրենիքի մեծ մասից և նրան մնաց իր դարավոր բնօրրանի մոտ 10 տոկոսը¹:

Հեղինակը ընդհանուր գծերով խոսում է նաև մեծ տերությունների հայավնաս դիրքորոշման, ինչպէս նաև համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության բողոքի ձայնի, երիտթուրքերի դատաւարության, հայ վրիժառուների սխարանքի և հարակից այլ հարցերի մասին:

Աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացված են արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը Վանում, Մուշում, Սասունում, Ծապին-Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա: Սակայն հեղինակը չի գնացել տրորված արահետներով, այլ վեր է հանել այդ հերոսամարտերի մի շարք նոր դրվագներ, շրջանառության մեջ դրել նոր փաստեր ու անուններ, տվել ուրույն գնահատականներ: Ինքնապաշտպանական հիշյալ հանրահայտ կոիվներին Ա. Համբարյանն ավելացնում է, որ այդպիսի մարտեր տեղի ունեցան նաև Թուրքիայի հայաբնակ այլ վայրերում՝ Բյուրիքում (Ծապին-Գարահիսարի գավառ), Սինչարում (Դիարբեքի վիլայեթ), Ֆունջակում, Ֆունուզում, Կիշելֆիլում, Բերեկոյում (Ադանայի վիլայեթ), Գոմպո-Շափայում (Տրապիզոնի վիլայեթ), Պարտիզակում և այլ տեղերում²:

Հեղինակի եզրակացությունը հետևյալն է. «1915-ի ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի պատմության փառապանծ դրվագներից են: Նրանք ցույց տվեցին մեր ժողովրդի կենսունակությունը, թշնամու դեմ մաքստելու պատրաստականությունը և հարստեղու կամքը: Այդ մարտերն ապացուցեցին, որ հայերը, երբ դիմադրում էին թշնամուն, ավելի քիչ էին կոտորվում, քան երբ հանձնվում էին նրա ողորմածությանը: Ազգերի գոյատևման գաղտնիքը նրանց ստեղծագործության և պայքարի մեջ է»³:

Նա ընդգծում է նաև, որ հայ ժողովուրդը բուժում է իր վերքերը, բայց երբեք չի մոռանում կորցրած հայրենիքը և վառ է պահում զոհերի հիշատակը: Նա պահանջում է, որ համաշխարհային հասարակայնությունն ընդունի հայերի ցեղասպանությունը, դատաւարտի թուրքերի անմահադեպ ոճրագործությունը և արդարամտորեն հատուցի իր կորուստները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28—29:

² Նշվ. աշխ., էջ 84:

³ Նշվ. աշխ., էջ 85:

Եղեռնի տարիների հայոց դյուցազնամարտի վավերականությունը վերականգնելու և ժամանակակից ընթերցողի սեփականությունը դարձնելու շահագրգռությամբ է պայմանավորված, անշուշտ, Վասպուրականի հայրենակցական միության հրատարակած ժողովածուն՝ նվիրված Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի 75-ամյակին¹: Այստեղ հողվածներ են գետնից վան-Վասպուրականի, Վան-քաղաքամեջի, Արճակի ու Թիմարի, Հայոց ձորի, Ծատախի ու Փեսանդաշտի, Լեռնապարի հերոսամարտերի, Վանի հայկական ժամանակավոր կառավարության, Վասպուրականի իշխանության մասին, որոնց հեղինակներն են դեպքերի ականատես-ժամանակակիցներ և մասնակիցներ Ա. Փոխարյանը, Հ. Կոստյանը, Հ. Մուտյանը, Ս. Մեսրոպյանը, Ա. Աբրահամյանը, Օ. Մխիթարյանը, Հ. Կուլոյլյանը, Ա. Մաքսապետյանը: Գրքում գետնից վան Զինվորական մարմնի կոչերն ու հրահանգները:

Այժմեական է հնչում ժողովածուն կազմող Հ. Դ. Փափազյանի արտահայտած այն միտքը, թե Եղեռնի ժամանակաշրջանում հերոսական ինքնապաշտպանական կոիվները, որ մղվեցին ամենուր, եկան հաստատելու, որ ամենամահաբերի պայմաններում անգամ մեր ժողովուրդը կարող է ծառանալ բռնության դեմ, արյան գնով պաշտպանել իր ազատությունը և շարունակել ապրել ու արարել: Միանգամայն իրավացի է Հ. Փափազյանը, գրելով, որ հայոց ազատամարտի և հերոսական խոյանքի գագաթները եղան ոչ միայն Վանի, Ծատախի, Արճակի, Փեսանդաշտի, այլ նաև Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Ծապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան և այլ վայրերում օրհասական կովի ելած հայ զանգվածների՝ օսմանյան զորքերի և ջարդարար ամբոխի դեմ մղած ինքնապաշտպանական մարտերը, սակայն իր մասշտաբներով և բախտորոշ հետևանքներով ապրիլ-մայիս ամիսներին Վանում մղած հերոսամարտը մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում առանցքային ճանաչություն ունեցավ: Նա գտնում է նաև, որ 1915-ի մայիսի 6-ին, հայ կամավորական զնդերի և ռուսական բանակի մուտքից հետո, Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ Վանում ստեղծված հայկական իշխանությունը մեր մղած ազատագրական պայքարի առաջին քաղաքական ձեռքերումը պիտի համարել²:

Գիտաճանաչողական որոշակի արժեք է ներկայացնում եղեռնից վերապրած Աբգար Ասլանյանի հուշերի գիրքը՝ նվիրված Փեսանդաշ-

տում՝ Արևմտյան Հայաստանի այդ գողտրիկ անկյունում, անկուրրում ոչտունցիների մղած անօրինակ հերոսամարտին³:

Սրտի կծկումներով ես կարողմ գրքի խմբագիր Վլ. Մովսիսյանի այն դառը խոսքերը, թե որքան հուշերի գրքեր, վկայություններ, փաստաթղթեր կարող էին շրջանառության մեջ դրված լինել, եթե այն մարդիկ, որոնք ապրում էին մեր կողքին ու իրենց մաշկի վրա էին զգացել եղեռնը, մասնակիցը եղել գոյամարտերին, հնարավորություն ունենալին գրել իրենց հուշերը, սակայն մեծամասամբ դրանք չգրվեցին, որովհետև փրկվածները, եղեռնի խլիպները մեզ մոտ ապրեցին նացիոնալիստ կամ դաշնակցական համարվելու վախը սրտներում, որոնք «իրենց ապրածի ու տեսածի հիշողությունն իսկ պահպանելու դեպքում արժանանում էին բռնադատված այն զոհերի ճակատագրին, որոնց թիվը տասնյակ միլիոններով է հաշվվում»: Եվ բարեբախտաբար (այդպիսի բարեբախտություն էլ կարող է լինել—Մ. Կ.) Ա. Ասլանյանը ապրածն ու տեսածը գաղտագողի թղթին հանձնած փոքրաթիվ խզախներից մեկն է⁴:

Իրենց համատեղ աշխատության մեջ թուրք ջարդարարների դեմ մղած արևմտահայության պայքարին առանձին գլուխ են հատկացրել Ռ. Սահակյանը և Կ. Խուդավերդյանը⁵:

Ներկայացնելով այն հիրավի անհավասար գոտեմարտը, որ մղեցին արևմտահայերը թուրք ջարդարարների դեմ Վանում, Ծատախում, Ծապին-Գարահիսարում, Սասունում, Մուշում, Ուրֆայում, Ֆևորճագում, Մուսալեռում 1915-ին, հեղինակներն այդ էջերը դիտում են իբրև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի դրսևորումներ:

Հայոց Մեծ եղեռնի հերոսապատումին արդեն հիշատակված ուսումնասիրության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձրել Է. Դանիելյանը⁶: Գրելով, որ, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի և կայսրության բազմաթիվ հանրական բնակավայրեր վերածվեցին արժվաբույնի, նա նշում է, որ Վանում, Ծապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում, Ուրֆայում և այլուր արևմտահայերի դիմադրական մարտերի

¹ Ա. Ն. Ասլանյան: Փեսանդաշտը պաշարված էր: Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ., Առաջաբան:

³ Ռուբեն Սահակյան. Սոստանդին Խուդավերդյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

⁴ Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր (Է. Դանիելյան, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից»):

¹ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը: Կազմող՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ. Առաջաբան:

արդյունքն այն եղավ, որ հարյուր հազարավոր հայեր փրկվեցին մահից:

Հեղինակը ընդգծում է, որ դժբախտաբար Եղեռնի հերոսապատմւմի էջը գիտական պատշաճ մակարդակով չի ուսումնասիրված և մատնացույց է անում սփյուռքահայ պատմաճանաչողական բնույթի աշխատությունները: Մեր կարծիքով, սակայն, իրականությանը չի համապատասխանում է. Դանիելյանի մեղադրականը խորհրդահայ ողջ պատմագրության հասցեին, որն, իբր, գնահատելով հեշտ ճանաչարհով, սփյուռքում լույս տեսած աշխատություններից լոկ ծաղկաքաղ է արել, որոնցում բացակայում է պատշաճ գիտական վերլուծությունը: «Եվ եթե փորձվել է գիտական ինչ-որ տարր մտցնել, ապա, տուրք տալով բոլշևիկյան վարչակարգի գաղափարական պահանջներին, դա արվել է հակադաշնակցական քարոզչության դիրքերից», — ավելացնում է հեղինակը¹: Ուրիշ խնդիր է, եթե ասենք, որ հայոց գոյամարտի պատմությունը դեռևս ողջ ծավալով ու խորությամբ չի լուսարանվել, սակայն արված պատկանելի դրական աշխատանքն անտեսելու կամ նսեմացնելու պարզապես իրավունք չունենք:

Իրավամբ գրելով, որ, իրոք, հայոց Գողգոթայի հերոսապատուհմի էջը մեծ դասեր է պարունակում, հեղինակը կատարում է մեր կարծիքով տեղին և կարևոր հարցադրումներ. ի՞նչը մեզ խանգարեց հայկական գործոնով արգելք հանդիսանալ ցեղասպան ծրագրին, ինչո՞ւ ինքնապաշտպանական դրոշը պարզվեց միայն մի քանի շրջաններում, ի՞նչը մեզ խանգարեց համահայկական ինքնապաշտպանության ծրագիր և կենտրոն ունենալուն: «Սրանք հարցեր են, — իրավամբ գրում է հեղինակը, — որոնցից յուրաքանչյուրը դաս և ուղեցույց է մեզ համար»²:

Այսպիսով, վերը շարադրվածից կերելի է անվարան եզրակացնել, որ հայրենական պատմագրության մեջ լուրջ աշխատանք է կատարված արևմտահայության 1915 թվականի ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսական դրվագների պատմության վերհանման, համակարգման ու գնահատման ուղղությամբ: Բազմաթիվ անուարկելի փաստերի օգտագործմամբ վճռականորեն մերկացնելով Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման առկայության վերաբերյալ թուրքական հեղուրանքը, ինչպես նաև հակահարված

տալով պատմության տարբեր երանգի կեղծարարներին, հայրենական պատմագրությունը մշակել ու արմատավորել է հարցի լուսարանման գիտականորեն հիմնավորված միջոտ մեկնակետ, համաձայն որի արևմտահայության հերոսամարտերը երիտթուրքական ավազակաբարո վարչակարգի ծրագրավորված անմախադեպ ցեղասպանության քաղաքականության անմիջական հետևանքն էին, որոնք ունեին բացառապես ինքնապաշտպանական բնույթ և միանգամայն օրինաչափ էին, պարտադրված ու անհրաժեշտ:

4. Ծեղասպանության պատմագրության հետազոտությունը

Հայերի ցեղասպանության պատմության հետազոտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը հիմնահարցի պատմագրության ուսումնասիրումն է, որն ունի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական արդիական նշանակություն:

Հայրենական մի շարք պատմաբաններ՝ Մ. Ներսիսյան, Ե. Սարգսյան, Զ. Կիրակոսյան, Գ. Ղարիբջանյան, Մ. Արզումանյան, Ա. Համբարյան, Հ. Սիմոնյան և ուրիշներ, իրենց աշխատությունների ներածականում կամ բուն շարադրանքում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Եղեռնի պատմության թուրք կեղծարարների և արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան պատմաբանների աշխատություններին, սակայն երկար ժամանակ հիմնահարցը հատուկ հետազոտության առարկա չէր դառնում:

Պատմագրական բնույթի առանձին հետազոտությունների առաջնեկը Ե. Սարգսյանի և Ռ. Սահակյանի համատեղ աշխատությունն էր՝

Աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում լույս տեսած սրվար «պատմագիտական» գրականության հիմնական ուղղությունը թուրքիզմն է, որը նպատակ ունի ասեմ կերպ գունագարդել Թուրքիայի պատմությունը՝ կանգ չառնելով իրականության միտումնավոր աղավաղման և բացահայտ կեղծման առաջ:

Ընդգծվում է դեռևս 1931-ին Քեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնությամբ հիմնադրված «Թուրքիայի Պատմության ընկերության» դերը այդ գործում, որը մշտապես ստանալով Թուրքիայի կառավարող շրք-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նույն տեղում:

¹ Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան: Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Երևան, 1968:

ջանների ասակցությունը, հետևողականորեն անց է կացնում նրանց հիմնական գաղափարախոսությունը՝ թուրքիզմը, որի ցայտուն արտահայտությունը ընկերության հրատարակած քառահատոր «Պատմության» է՝ «Թարիհը», որը թուրքերին հռչակում է իբրև աշխարհի ամենահմագույն ժողովուրդ, ամբողջ աշխարհում քաղաքակրթության տարածողներ¹:

Ե. Սարգսյանը և Ռ. Սահակյանը հայոց նոր շրջանի պատմության կեղծարարության առաջնեկ համարում են ԱՄՆ-ում Թուրքիայի նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյի՝ 1918-ին Եվեյցարիայում ֆրանսերեն հրատարակած «Համաշխարհային պատերազմը և թուրք-հայկական հարցը» գիրքը, որտեղ հեղինակը փորձում է 1894—96 թթ. և հետագա ջարդերի մեղքը բարդել «մոլեռանդ ամբոխի» և քրդերի վրա՝ ոչ մի խոսք չստեղծել կառավարության հակահայկական միջոցառումների մասին²:

Գրքում հանգամանորեն խոսվում է 1946-ին Ստամբուլում լույս տեսած «Թալեաթ փաշայի հուշերի» մասին՝ շուրջհարստ պատմաբան Ջահիդ Ֆալչլնի առաջարկով, որը նշում է, թե գլխավոր մարդասպանի հուշերը երիտթուրքերի կուսակցության արդարացնող փաստաթուղթն է: Ինչպես նշում են հեղինակները, իրոք, Թալեաթը հատուկ ջանասիրությամբ ու հետևողականությամբ աղավաղում է երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը հայկական հարցում, որին նա առանձին բաժին է հատկացրել: Նա առաջ է քաշում հայերի ապստամբությունների մասին շինծու վարկածը և գրում, թե հենց որ սկսվեց պատերազմը, Մուշի, Բիթլիսի, Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին: Այնուհետև Թալեաթը լկտիորեն պնդում է, որ երբ գլխավոր շտաբը հայերին տեղահան անելու օրերը նախագծեց, ինքը նորից հանդես եկավ դրա դեմ (ընդգծումը հեղինակներինն է—Մ. Կ.): Նա անարդարացի է համարում իթիհատական պարագուխների նկատմամբ Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 6-ին կալաքրած մահավճիոր:

Ինչպես նշում են հեղինակները, Թալեաթ փաշայի կեղծարարությունը հետագայում ընկավ թուրք պատմաբանների աշխատությունների հիմքում: Այսպես՝ թուրք հայտնի պատմաբան Էսադ Ուրասը «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» (Անկարա, 1950) գրքում, խո-

սելով 1915—1916 թվականների հայկական եղեռնի մասին, լկտիորեն պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ թուրքերի կողմից 600 հազար, 800 հազար և նույնիսկ 1 միլիոն հայերի սպանելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականության հետ ոչ մի կապ չունեն, այդ բոլորը առասպելներ են: Ընդհակառակը, հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվն ավելի է, քան վերը հիշված թվերը:

Նշվում է նաև, որ Էսադ Ուրասն իր գրքում արդարացնում է երիտթուրքական դահիճներին, գրում, որ եթե որոշ հայեր արտաքսվել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, դա բխում էր իր ազգային անվտանգությունն ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհամագոտությունից:

Այնուհետև հեղինակները կանգ են առնում պրոֆեսոր Հիբեթ Բալուրի «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» (Անկարա, 1957) բազմահատոր աշխատության վրա, նշում, որ նա կրկնում է Թալեաթի ստահոդ պնդումը հայերի ապստամբությունների մասին, անցկացնում այն միտքը, թե կառավարությունն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել ջարդերի ծրագիրը, այլ ստիպված է եղել որոշ «պաշտպանական» գործողությունների դիմել:

Եղեռնի պատմության և պատմագրության վերաբերյալ Ռ. Գ. Սահակյանի տեսական հետազոտությունների հանրագումարը եղավ «Ցեղասպանության պատմությունից» աշխատությունը¹:

Հեղինակի առաջադրած հանգուցային հիմնահարցերն են ցեղասպանության դրդապատճառների, կանխամտածված բնույթի վերահանումը, եղեռնի միջազգային արձագանքները:

Գրքի նպատակներից մեկն էլ Հայոց եղեռնի պատմագրության վերահանումն է, որն իր ծավալով, հեղինակի իսկ արտահայտությամբ անընդհանրելի է: Հեղինակը նշում է, որ անցած 75 տարում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով տպագրվել են 1000-ից ավելի ամուն գրքեր, իսկ հոդվածների ու հաղորդումների քանակը պարզապես հաշվառման ենթակա չէ: Նա օրակարգի հարց է համարում հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության համապարփակ մատենագիտության ստեղծումը:

Աշխատության «Հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականությունը» վերնագիրը կրող առաջին գլխի «Մեծ եղեռնը» բաժնում, գրված 1965-ին, հեղինակը կատարում է հետևյալ հարցադրումը՝ ինչո՞ւ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4:

² Նշվ. աշխ., էջ 12:

էին հալածում հայերին Թուրքիայում և պատասխանում. որովհետև նրանք չէին ցանկանում դավանափոխ լինել, չէին ուզում ուրանալ իրենց մայրենի լեզուն, գիրն ու գրականությունը, այլ կերպ ասած՝ չէին ուզում հրաժարվել իրենց ազգությունից ու կրոնից, կամավոր կերպով ընդառաջել թուրքացման ամենակոյ ծրագրին¹: Այլ պատճառների թվում Ռ. Սահակյանը հիշատակում է թուրքերի նախանձը՝ իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի ուժեղ ու եռանդուն ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես նաև իրենց կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովության մասին հայերի պահանջը, որը առաջ էր բերում թուրքերի զայրույթը:

Նա գտնում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեր ժողովուրդը տվեց մոտ 1 300 000 զոհ, իսկ 1 000 000 հայեր տղիպված եղան պիոյել աշխարհով մեկ²: Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Սահակյանի բերած զոհերի թիվը 200 000-ով պակաս է ընդունված 1,5 միլիոնից:

«Եղեռնի դրդապատճառների մասին» բաժնում հեղինակը նշում է, որ 1915-ին արևմտահայության բռնազաղթն ու շարժերը ներկայումս ճանաչելի էն դառնում միջազգային հասարակայնությանը որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, որպես հանցագործություն ուղղված փարդկության դեմ:

Ռ. Սահակյանը առանձնացնում է եղեռնի հինգ հիմնական դրդապատճառներ. 1. Հայկական հարցը լուծելու համիդյան քաղաքականությունը, որն իբրև «ժառանգություն» փոխանցվեց երիտթուրքերին, 2. արևմտահայ առևտրական բուրժուազիայի և առհասարակ արևմտահայության ունեցվածքը հափշտակելը, 3. երիտթուրքերի պանթուրքական ծրագրերը, որի իրականացման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը հայերն էին, 4. հայերի դերը ռուս-թուրքական դարավոր մեղաւարտում, երբ ռուս-թուրքական պատերազմներում Թուրքիայի կրած ծանր պարտությունների մեղքը զգալի չափով բարդվում էր հայերի վրա, 5. պատերազմական իրադրությունը³:

Հեղինակն ընդգծում է հայերի ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը և նախապես լավ մշակված պլանի առկայությունը (ընդգծումն իմն է— Մ. Կ.), որն այսօր ամենից շատ է անհանգստացնում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նշվ. աշխ., էջ 11:

³ Նշվ. աշխ., էջ 12—14:

թուրքերին, քանի որ հակառակ դեպքում տեղի ունեցածը իբրև ցեղասպանություն՝ գեներցիո չի որակվի:

Վկայակոչելով ֆրանսիացի հեղինակ Ժան-Մարի Կառզուի «Հայաստանը 1915-ին» գիրքը (Փարիզ, 1975), Ռ. Սահակյանը ընդգծում է, որ հայերի նկատմամբ կատարվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իսկական գեներցիո և դեռ ավելին՝ «օրինակելի գեներցիո», ինչպես այն որակում է վերոհիշյալ ֆրանսիացի հեղինակը: «Եվ հենց այդ որակումն է,— շարունակում է հեղինակը,— որ լուրջ անհանգստություն է պատճառում թուրքական պաշտոնական շրջաններին, մղում նրանց դեպի ամեն կարգի պատմական խեղաթյուրումների և կոպիտ ու քացահայտ նեղամտամբ հայկական գեներցիոյի իրողությունը ժխտելու և համաշխարհային հասարակական կարծիքը շփոթության մեջ գցելու համար»⁴:

Ռ. Սահակյանը նշում է թուրքական պաշտոնական պատմագրության առաջին հրատարակությունները՝ «Ճշմարտություն հայկական հեղափոխական շարժման մասին և կառավարական միջոցառումները» (1916 թ.), «Հայկական կոմիտեների հեղափոխական ձգտումներն ու գործողությունները Օտոմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո» (1917 թ.) և ընդգծում, որ հիշյալ հրատարակություններում ձևակերպվեց թուրքական պետական, պաշտոնական տեսակետը՝ «Հայերը ապստամբել են, և թուրքերը ստիպված են եղել ճնշել այդ ապստամբությունները», մի տեսակետ, որը իշխում է ահա 70 տարի:

Գլխի վերջում հեղինակը հեղյուրանք է համարում այն կարծիքը, թե իբր արևմտահայերը, առանց որևէ դիմադրության, թույլ են տվել իրենց մոթթոտելու և գտնում, որ ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր էր, հայերը դիմադրություն են ցույց տվել իրենց դահիճներին, և հիշատակում է Վանը, Շատախը, Շապին-Գարահիսարը, Մուսա լեռը, Ուրֆան, Սասունը:

Դույզն իսկ չնսեմացնելով հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական դյուցազնամարտերի ողբերգականությունն ու հերոսականությունը, մենք գտնում ենք, որ չարիքը դիմադրավելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, չարվեց այն ամենը, ինչ հնարավոր էր: Մեր ազգային վարիչներին չհաջողվեց ստեղծել կազմակերպված դիմադրության քիչ թե շատ դեկավարելի համակարգ, մոքիլիզացնել դիմադրության ընդունակ առկա բոլոր ուժերը, որի դեպքում նախնիքը այդքան ահավոր և զոհերի թիվն էլ այդքան անչափելի չէր լինի: Սա մեր համոզմունքն է, որը երբեք էլ չի նշանակում անտեսել մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին, այլ, ընդ-

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 15:

հակառակը, հարցի մասն դրվածքի դեպքում այն ավելի է ընդգծվում: Գլխի «Ուրբան հին է ռասիզմը» բաժնում (1969 թ.) խոսք է գնում ֆրանսուհի հրապարակագիրը Էլենա դը լա Մուշեռի «Ռասիզմը 1000 պատկերներում» (Փարիզ, 1967) գրքի մասին, որտեղ հեղինակը վեր է հանում սուլթանական և երիտթուրքական բռնատիրության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված չարագործությունները: Վկայակոչելով Մուշեռի խոսքերը, թե Գերմանիայի աչքի առջև ու նրա պատասխանատվությանը էր, որ գրվեց արևմտահայերի պատմության ամենա-սև էջը, և հենց Հիտլերը կարող էր բացականչել. «Ոչնչացրեք, ո՛վ է ներկայումս հիշում Հայաստանի ջարդերի մասին», Ռ. Սահակյանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ հեղինակի արտահայտած վերջին միտքը գնալով ավելի է գրավում ռասիզմի և ցեղապանության պատմության հարցերով զբաղվողների ուշադրությունը:

Հայ պատմաբանը ցատումով է նշում, որ այդքանից հետո Թուրքիայում գտնվում են մարդիկ, որոնք մտածում են հայ ժողովրդի դահիճների հիշատակի հավերժացման, «Ազատության մահատակների դամբարան» հիմնելու մասին, որտեղ մեծ մարդասպան Թալեաթի կողքին պիտի թաղվեն մարդասպաններ Ծաքիրը, Ազմին, Խալիլը և ուրիշներ:

«Գեոնցիդի «դասական» օրինակ» բաժնում (1988 թ.) հեղինակն արժանավուն է գնահատում «Պրոգրես» հրատարակչության լույս ընծայած «Ինչը ինչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ» խորագիրը կրող բառարան-ուղեցույցը (Մոսկվա, 1987), որտեղ տրված է «գեոնցիդ» հասկացության բնորոշումը, ըստ որի գեոնցիդը դա գործողություններ են, որոնք կատարվում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խումբ, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ¹: Այնուհետև այնտեղ ասված է, որ գեոնցիդի «դասական» օրինակ է հանդիսանում 1,5 մլն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից: Նշվում է, որ գեոնցիդը հանցագործություն է մարդկության և մարդկայնության դեմ և պատժվում է որպես այդպիսին, ինչը իր արտահայտությունն է գտել ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած Հատուկ կոնվենցիայում: Նշվում է նաև, որ գեոնցիդը, իբրև հանցագործություն, վաղեմություն չունի:

¹ Գեոնցիդի լրիվ բնորոշումը տե՛ս Աշվ. աշխ., էջ 23:

Այս առիթով հեղինակը նպատակահարմար է համարել ներկայացնել նաև Եվրոպական պառլամենտի 1987-ի հունիսի 18-ի որոշումը, որտեղ ասված է. «Եվրոպական պառլամենտը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915—1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գեոնցիդ՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին հասկանության արժանացած գեոնցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու կոնվենցիայի իմաստով:

«Այս ապրիլը» բաժինը գրված է երկրաշարժից հետո (1988 թ.): ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988-ի նոյեմբերի 22-ի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում 1915-ի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և այն որակելով իբրև անգնահատելի պատմական փաստաթուղթ, հեղինակը մտովի անդրադառնում է անցած մի քանի տասնամյակներում եղեռնի առնչությամբ տեղի ունեցած իրադարձություններին և վերհիշում հատկապես 1965-ի ապրիլի 24-ը, երբ աշխարհի 23 երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Լիբանան, Սիրիա, Արգենտինա, Ուրուգվայ և այլն, լայնորեն նշվեց 1915-ի եղեռնի 50-ամյակը: «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ «Ցեղասպանությունը՝ մարդկության դեմ ծանրագույն հանցագործություն» հոդվածը: Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր՝ մոռացության մատնված ոճիրը դատապարտելու արդարացի պահանջով: Թպերային թատրոնի շենքում գումարվեց սգո հանդիսավոր միաս: Մեր կողմից ավելացնենք նաև, որ իշխանությունները կոպտորեն միջամտեցին, հրշեջ մեքենաների օգնությամբ ցրեցին օպերայի հրապարակում հավաքված ցուցարարներին, և այդ օրը խորհրդային ոստիկանության ձեռքին առաջին անգամ երևացին ռետինե մահակներ, ցույցի երիտասարդ շատ ակտիվիստներ էլ ձերբակալվեցին: Ռ. Սահակյանը իրավամբ նշանակալի երևույթ է համարում 1966-ին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի սովորաճավալ ռուսերեն ժողովածուն՝ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, որի կազմողներից մեկն էլ ինքն էր: Նշանակալի էր նաև 1967 թվականը, երբ Երևանում, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի վրա բացվեց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանը:

Նա վերհիշում է նաև 1973-ի հուլիսը, երբ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը պաշտոնապես հանձնարարում է ռասիզմի և ցեղասպանության կանխման եւնթահանձնաժողովին՝ ուսումնասիրելու համապատասխան պատմական փաստաթղթերը՝ 1915-ի եղեռնը

որպես ցեղասպանության ակտ որակելու տեսանկյունով: 1974-ի մարտի 6-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 39-րդ նիստում քննության է առնվում ցեղասպանության կանխման և այն պատժելու մասին հուշագիրը, որտեղ 1915-ի հայկական ջարդերը հիշատակվում էին որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության փաստ: Սակայն թուրքիայի ներկայացուցչի պահանջով փաստաթուղթը չի վավերացվում և վերադարձվում է «լրացուցիչ ուսումնասիրության»:

1975-ի ապրիլի 3-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատն ընդունում է բանաձև, որով ճանաչվում է հայերի ցեղասպանության փաստը:

1984-ի ապրիլի 13—16-ին Փարիզում գումարվում է ժողովուրդների մշտական ատյանի նիստ, որը հատուկ քննության է առնում 1915-ի ցեղասպանության հարցը և ընդունում որոշում այն մասին, որ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի համաձայն, հայ ժողովրդի բնաջնջումը իրենից ներկայացնում է գեղոցիո, որի համար ժամանակի թուրքական կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում:

1987-ի հունիսի 13-ին Ֆրանսիայի Ստրասբուրգ քաղաքում տեղի ունեցած Եվրոպական պառլամենտի հերթական նիստում ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է որոշում, որի համաձայն 1915—1917 թթ. հայերի հետ կատարված իրադարձությունները որակվում են իբրև գեղոցիո: Հիշյալ որոշումը հեղինակը գնահատում է իբրև հանրագումար բոլոր այն ջանքերի, որ համաշխարհային հասարակայնությունը գործադրեց 1960—80-ական թվականներին՝ եղեռնը 20-րդ դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանությունն որակելու և այն դատապարտելու ուղղությամբ¹:

Ռ. Սահակյանի աշխատության երկրորդ գլուխը կրում է «Հողված-հրապարակումներ» խորագիրը: Հեղինակը պրոֆ. Վ. Իրլոյանի թարգմանությամբ այստեղ է գետեղել կանադացի պրոֆեսոր Ուրիխ Տրումպենների «Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը 1914—1918 թթ.» գրքի «Հայկական հալածանքները» գլուխը (ԱՄՆ, Պրինստոն, 1968, էջ 200—270):

Նշելով, որ պրոֆ. Տրումպենների հետամուտ ճիմական խնդիրը Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում և արտաքին քաղաքականության մեջ կայգերական Գերմանիայի դերի ու ազդեցության բացա-

հայտումն է, Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ հեղինակը ձգտել է մի փոքր նվազեցնել կամ մեղմացնել Գերմանիայի անփառունակ դերը հայերի ճակատագրում:

Հեղինակը վեր է հանում երիտթուրքերի հակահայկական, ցեղասպան քաղաքականության կանխամտածված ու ինքնուրույն բնույթը (ընդգծումն իմն է—Մ. Կ.): «Հիրավի,—գրում է Ռ. Սահակյանը,—արտասահմանյան, ինչպես և խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում գործն այնպես է ներկայացվում, թե իբր գերմանական իմպերիալիզմի շատագույներն են հղացել, մշակել և եռանդուն կերպով հրահրել հայերի իսպառ ոչնչացման ծրագիրը, և որ երիտթուրքական կառավարությունը իբր կարող էր չկիրառել այդ քաղաքականությունը, որ իբր Գերմանիան ուզում էր, որ հայ ազգը գլխովին բնաջնջվի և այլն: Նման պնդումները մնում են որպես անհիմն ենթադրություններ»²:

Ռ. Սահակյանը իր անհամաձայնությունն է հայտնում հեղինակի արտահայտած այն մտքերին, թե իբր գերմանական ու ավստրիական պետական գործիչները նողկում էին ու ցնցված էին թուրքերի դաժանությունից, թե Վանգեհնայնը համակված էր հայկական ընդհատակյա ահեղի մի շարժման անկայության գաղափարով, թե իբր տարագիր հայերին օգնելու Ջեմալի խոստումն անկեղծ էր և այլն²:

Տրումպենների աշխատության համապատասխան գլխի (էջ 37—104) հրատարակումը, անշուշտ, պետք է գնահատել իբրև շահեկան գործ:

Հաջորդ բաժնում Ռ. Սահակյանը անդրադառնում է 1984-ին Փարիզում ֆրանսերեն վերահրատարակված ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերին՝ նոր պաշտոնական փաստաթղթերի մի հավելվածով, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ: Դրանք 17 արժեքավոր փաստաթղթեր են՝ բոլորն էլ հանված ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի արխիվից, թվագրված 1915-ի ապրիլի 30-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը:

Դրանցից 5-ը դեսպանի խիստ գաղտնի հեռագրերն են՝ հասցեագրված ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին, 9-ը՝ Հայեայի, Կոնիայի ու Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսների գեկուցագրերն են իրենց դեսպանին, մնացածը՝ այլ անձանց գեկուցագրեր են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35—36:

² Նշվ. աշխ., էջ 86—87:

Մեկ առ մեկ վերլուծելով նորահայտ փաստաթղթերը, Ռ. Սահակյանն ընդգծում է այն նորը, որ ավելացնում են դրանք եղածին:

Աշխատության երրորդ գլուխը, որը կրում է «Դատապարտում են թուրք ցեղասպաններին» խորագիրը, բաղկացած է 5 բաժիններից:

Այս գլխի նպատակն է վեր հանել համաշխարհային հասարակա-նության ցատունալի բողոքը երիտթուրքական կառավարողների հրե-շավոր չարագործությունների դեմ:

Առանձին բաժին է հատկացված գերմանացի արևելագետ ու հա-սարակական գործիչ Յոհաննես Լեփսուսին, բնութագրված են նրա «Հայաստանը և Եվրոպան» (1896 թ.), «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» (Պոտսդամ, 1916) աշխատու-թյունները, ինչպես նաև «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918 թթ.» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն:

Չորրորդ գլուխը խորագրված է «Ինքնադրություն մարդասպաննե-րին. ինքնապաշտպանական կոիվներ» և նրա առաջին բաժինը նվիր-ված է սուեռահայության հերոսամարտին՝ «Մուսա լեռան գոյամարտի պատմական դասերը» (1935 թ.) վերտառությամբ: Թվում է, թե Մուսա լեռան մասին թարմ խոսք ասելը դժվար պիտի լիներ, բայց ոչ՝ հեղի-նակն այն ներկայացրել է միանգամայն ուրույն մեկնաբանությամբ, ասելիքը «համեմել» սկզբնաղբյուրներից քաղված նոր փաստերով:

Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ Մուսա լեռան հերոսամարտը (1915 թ. հուլիս-սեպտեմբեր) թուրքական բռնապետության դեմ հա-ժողովրդի մղած դարավոր ազատագրական պայքարի առավել փայլուն ու յուսավոր էջերից է, և ադ պատմական սխրանքը իր ուրույն ու ան-փոխարինելի տեղն ունի հայոց հազարամյա տարեգրության մեջ¹:

Գծելով հերոսամարտի ընդհանուր պատկերը, ինչպես նաև փուլ առ փուլ մանրամասնորեն նկարագրելով գլխավոր ճակատամարտերն ու ավարտը, հեղինակը հիշատակում է նրա պատմական դասերը, այժմեական հնչողությունն ու հրատապ արդիականությունը, որովհետև ազգայնամոլ այն ուժերը, որոնք երեկ փորձում էին վերջ դնել մուսա-լեոցի հայերի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի գոյությանը, այսօր էլ կենսունակ ու վտանգավոր են:

«Մուսալեոցիների մյուս դասն այն է,— շարունակում է հեղինա-կը,— որ ազատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թե-

կուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար»¹: Պատասխանելով այն ենթադրվող հարցին, թե արդյո՞ք լեռ բարձրանալը արկածախնդրություն չէր, հեղինակն անվա-րան պատասխանում է, որ, ընդհակառակը, արկածախնդրություն կի-ներ հազարավոր մարդկանց մարդասպանների գոյությանը թողնելը, բռնագաղթի ճամփան բռնելը, անապատների ավազուտներին կուլ գնալը: «Պատմական ճշմարտությունն, այսպիսով, այն պարզ իրողու-թյունն է,— ամփոփում է հեղինակը,— որ բռնությանն ու հալածանք-ներին, ջարդերին ու տեղահանություններին օրինաչափորեն ու անհու-սափելիորեն հակադրվում են և պիտի հակադրվեն հուզումներն ու ապստամբությունները, պայքարն ու ինքնապաշտպանությունը: Այլ կերպ ասած՝ չլինեին ջարդն ու տեղահանությունը, չէր լինի և մուսա-լեոցիների ընդվզումը: Միայն այսպես, և ոչ թե հակառակը, ինչպես փորձում են ներկայացնել պատմության թուրք կեղծարարները»²:

Վերջում հեղինակն օրինակներ է բերում, թե ինչպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մուսալեոցիների սխրանքը ոգևորել է հարավսլավական պարտիզաններին, լեհ հակաֆաշիստնե-րին և եզրակացնում, որ այդ պատմական սխրանքի վեհությունն ավե-լի ըմբռնելի է դառնում, երբ մենք գիտակցում ենք, որ Մուսա լեռան գոյամարտի պատմությունը ոգեշնչում է ազատության մարտիկներին՝ ամեն կարգի բռնության դեմ մղվող նրանց պայքարում:

Աշխատության վերջին՝ 5-րդ գլուխը հատկացված է Մեծ եղեռնի պատմագրության հարցերին:

Հեղինակը քննադատական սուր խոսք է ուղղում մոսկովյան իրա-վաբան Մ. Ն. Անդրյուխինի հասցեին, որը «Գեոնոցիդը ինպերիալիս-տական պետությունների քաղաքականության մեջ» (Մոսկվա, 1967) գրքույկում, շատ միշտ բնութագրելով «գեոնոցիդ» հասկացությունը, միաժամանակ անբացատրելիորեն ամբողջովին շրջանցել է Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայերի գեոնոցիդի հարցը:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում եղեռնի ֆրանսիա-կան պատմագրությանը նվիրված բաժինը: Նշվում է, որ 1900—1960-ական թվականներին Ֆրանսիայում հրատարակվել է Արևմտյան Հա-յաստանի պատմությանը վերաբերող շուրջ 400 անուն գիրք, որոնց մի զգալի մասը նվիրված են 1915-ի իրադարձություններին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 190:

² Նշվ. աշխ., էջ 191:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 174:

Ռ. Սահակյանը գյուտ է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրատարակված գրքերը կրում էին մեծիմաստ նկարագրական բնույթ՝ ժակ դը Մորգանի, Ռենե Պինոնի, Էմիլ Դուերգի, Ֆրեդերիկ Մակլերի, Անասուլ Ֆրանսի, Անրի Բարբիի և այլոց գործերը, որոնցում առավել գերիշխում էր գերմանատյաց ուղղությունը:

Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս տեսած գրականությունը սահմանափակ է, չնայած հեղինակը թվարկում է մի շարք անուններ՝ Պոլ դյու Վեու, Ռեմյուզա, Ռ. Գոնտրիբոն, Է. Նիկոլ, Միշել Պայառես, Պիեռ Ռեդան որոնց աշխատություններն աչքի են ընկնում նոր նյութերի ընդգրկմամբ ու անաչառ գնահատականներով: Այս շրջանում եղեռնի պատմությունը շարունակում են կեղծել Պիեռ Լոտին, Պիեռ Լիոտեն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանն ընդգծում է, որ Եղեռնի 50-ամյակի նշումից հետո Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ եղեռնը որակավորվում է որպես 20-րդ դարի առաջին զանգվածային գեներոյի:

Հեղինակը հատկապես արժեքավորում է 1970—80-ական թվականների հրատարակությունները, որոնցում մերկացվում է ժամանակակից թուրք պատմագրության միտումնավոր մոտեցումը, պատմական փաստերի ու թվական տվյալների բացահայտ նենգափոխումը և, միաժամանակ, դատապարտվում ժամանակակից թուրք կառավարողների ժխտողական դիրքը եղեռնի փաստի ճանաչման հարցում¹:

Ռ. Սահակյանը հատուկ կանգ է առնում Իվ Տերնոնի «Հայերը. մի ցեղասպանության պատմություն» գրքի վրա (Փարիզ, 1977), որտեղ հեղինակը վերլուծում է երիտթուրքական կուսակցության գաղափարական կոնցեպցիաները, թուրքիզմի գաղափարական գեների վերածվելը, որով էլ հայերը դատապարտվեցին կործանման:

Ֆրանսիացի հաջորդ պատմաբանը, որին հատուկ ուշադրություն է նվիրում Ռ. Սահակյանը, Ժան-Մարի Կառզում է, որի գիրքն ունի ինքնատիպ վերնագիր՝ «Թրինակեդի ցեղասպանություն: Հայաստան, 1915 թվական» (Փարիզ, 1975): Նշվում է, որ հեղինակը, քննելով հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման հարցը, այսպես կոչված, հայկական ապստամբության առնչությամբ, ընդգծում է, որ դա զուրկ է որևէ հիմքից և մի շարք փաստերով ապացուցում, որ տեղահանման հարցը սկզբունքորեն վճռված էր Վանի դեպքերից շատ առաջ, և որ

գոյություն չունի ոչ մի ապացույց, որ հայերը կանխատրամադրվել ու իրականացրել են խոտլություն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանը արժեքավորում է ֆրանսիացի պատմաբան Արթուր Բեյլերյանի «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում. 1914—1918 թվականներ» խորագիրը կրող դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն, որի առաջաբանում հեղինակը քննարկել է եղեռնին առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր: Դրանից տեղեկանում ենք, որ 1915-ի հունվարի սկզբին տեղի է ունեցել խիստ զաղտնի մի ժողով, որին մասնակցել են ընդամենը 5 հոգի՝ Թալեաթը, Բենհակդդին Ծաքիրը, Պուլսի պրեֆեկտ Իսմայիլ Չանկուադը, դոկտոր Նազըմը և ռազմական նախարարությունից գնդապետ Սեյֆին: Երկար քննարկումից հետո ընդունվել է «Տաղը հրահանգ», որոնցով պետք է իրականացվեր տեղահանությունն ու կոտորածը²:

Ռ. Սահակյանը արժանի հսկահարված է հասցնում նաև թուրքական պատմաբաններին՝ Պոլ Դյումոնին, որը կրկնում է տեղահանությունների ստիպողական լինելու թուրքական վարկածը, Ժան Լյարոշին, որն այն կարծիքն է հայտնել, թե թուրքերը գերիշխող ժողովրդի մի եզակի օրինակ են, որոնք հանդուրժողականություն են հանդես բերել պարտված ժողովուրդների կրոնների նկատմամբ նույնիսկ միջնադարում:

Ավելի հանգամանակի է քննադատությունը Պիեռ Մոզերի հասցեին, որը անհայտ մի հրատարակչության միջոցով լույս աշխարհ է հանել «Հայերը. որտե՞ղ է ճշմարտությունը» (1980 թ.) գիրքը:

Ռ. Սահակյանը կատարում է հետևյալ ընդհանրացումը. «Այսպիսով, 1960—80-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական հրատարակություններում ընդհանուր առմամբ ճիշտ են լուսաբանվում 1915-ի հայկական ցեղասպանության հետ կապված իրադարձությունները, բացառությամբ մի քանի գործերի: Ուստի դրանք կարող են իրենց նպաստը բերել մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու և այն դատապարտելու շնորհակալ գործին:

Միաժամանակ այդ աշխատությունները լավագույն պատասխան են ժամանակակից թուրք պատմագիտության ստահող պնդումներին և պատմական ճշմարտության աղավաղման բացահայտ փորձերին»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 281—288:

² Նշվ. աշխ., էջ 289:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 225:

«Հայերի ցեղասպանությունը անգլիական պատմաբանների աշխատություններում» բաժնում Ռ. Սահակյանը վերլուծում և գնահատում է 1960—80-ական թվականներին Անգլիայում լույս տեսած մի քանի կարևոր աշխատություններ: Այդ շարքում առանձնացվում է պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերի «Հայաստան. ազգի կործանումը» (Լոնդոն, 1980) աշխատությունը և նշվում, որ այն աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների ու մասնագիտական գրականության լայն ընդգրկումով, գրված է Անգլիայի արագործնախարարության արխիվում պահվող մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի օգտագործմամբ:

Քննության է առնված կովկասագետ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր Դեվիդ Լանգի «Հայերը արքայալ ժողովուրդ» (Լոնդոն, 1981) աշխատությունը: Ըստ Դ. Լանգի տվյալների, երեք միլիոն արևմտահայերից ոչնչացվեց 1,5 միլիոնը: Անգլիացի պատմաբանը անժխտելի է համարում, որ բնաջնջումը կանխապես ծրագրված էր և իրականացված երիտթուրքական խունտայի հրամանով:

Ամփոփելով իր խոսքը անգլիական պատմագրության մասին, հայ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ 1915 թվականի եղեռնի պատմությունը անգլիական պատմաբանների կողմից մեկնաբանում է հիմնականում անաչառությամբ, պատմականության դիրքերից, և միայն առանձին հեղինակների գործերում է, որ առկա է աչառու, միտումնավոր մոտեցում:

Գլխի վերջին, ամենաընդարձակ բաժինը կրում է «եղեռնի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության կողմից» վերնագիրը:

Ռ. Սահակյանը նշում է, որ 1960—80-ական թվականներին Թուրքիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Հայկական հարցի և եղեռնի պատմությանը, որը բացատրվում է եղեռնի 50-ամյակի համաշխարհային մասշտաբներով նշումով: Նման իրադրության մեջ թուրք կառավարող շրջանները միջոցներ ձեռնարկեցին իրենց երկրի միջազգային հեղինակությունը փրկելու համար: Եվ ահա կարճ ժամանակում հրապարակ եկան տարբեր մակարդակի պատմագիտական աշխատություններ, որոնց հիմնական միտումը ամեն ինչ գլխիվայր ներկայացնելն էր:

1980-ական թվականների սկզբներից, ժխտելով գեոցիոգի բուն փաստը, թուրք պատմաբանների մի մասը ընդունում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում որոշ քանակությամբ հայեր «մահացել են», սակայն նրանք գեոցիոգի զոհեր չեն, քանի որ երիտթուրքական կառավարությունը երբեք չի նպա-

տակարարվել ոչնչացնել հայերին, չի եղել բնաջնջման նախապես մշակված ծրագիր, և կառավարող շրջանները մեղավոր չեն, որ տեղական իշխանությունների առանձին անբարեխիղճ ու անպատասխանատու ներկայացուցիչներ չեն կատարել հայերի «անվտանգ տեղափոխում» վերաբերյալ հրամանը:

Ռ. Սահակյանը հիշատակում է մեկ տասնյակից ավելի թուրք պատմաբանների՝ Սադի Բոչազի, Ջեմալ Օզքալա, Ալթան Դեյիրման, Ջիա Կարալ, Այհան Յալչըն, Վեյսել Էրոշլու, Մեհմեդ Հոջաօղլու, Սալահի Սոնիել, Ջեմալ Անադոլ, Քյամուրան Գյուրյուն և ուրիշներ, որոնց աշխատությունները հրատարակվել են ոչ միայն թուրքերեն, այլև անգլերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով, և որոնք աղավաղված և ծայրահեղ միտումնավոր ձևով են ներկայացնում Հայաստանի նոր շրջանի և, մասնավորապես, հայկական ջարդերի ու 1915-ի ցեղասպանության պատմությունը, անհեթեթ մեղադրանքներ առաջ քաշում արևմտահայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

Ռ. Սահակյանը վերջին հրատարակություններից նշում է պրոֆեսոր Թ. Աթայովի անգլերեն լույս տեսած «Թուրքիկ հայացք հայկական հարցի վրա» գրքուկը, որտեղ հեղինակը ամբողջովին աղավաղում է 1915-ի դեպքերը, պնդում, որ հայերը փաստորեն հանդես էին գալիս որպես պատերազմող կողմ (ընդգծումն իմն է—Ս. Կ.) Ռուսաստանի կողքին, ուստի նրանց հարկ էր հեռացնել սահմանից, հետևաբար «տեղափոխումը», ինչպես նա անվանում է բռնագաղթը, պատերազմի հանգամանքով ծագած անհրաժեշտություն էր:

Ի մի բերելով իր վերլուծությունները, Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ թուրք հեղինակների հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին.

1. Պատերազմի հենց սկզբից արևմտահայերը ամենուրեք սկսել են պատրաստվել «համընդհանուր ապստամբության» թուրքերին թիկունքից հարվածելու և Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու նպատակով:

2. Սարիղամիշի տակ 1915-ի հունվարին թուրքական զորքերի կրած պարտության գլխավոր մեղավորները հայերն են:

3. «Հայկական ապստամբությունը» նպատակ ուներ աջակցել ռուսական զորքերին:

4. Հայերը մերժեցին թուրքերի առաջարկը՝ ապստամբել ռուսական Կովկասյան բանակի թիկունքում:

5. Հայերը ոչնչացնում էին մահմեդական գյուղերը՝ իրենց բնակիչներով:

6. Մինչև հայերի «խոտովությունը» Վանում, թուրքական իշխանությունների կողմից ոչ մի պատժիչ միջոցառում չի ձեռնարկվել և հայերի տեղահանման ու ոչնչացման նախապես մշակված պլան չի եղել:

7. Երիտթուրքերը ոչ մի պատասխանատվություն չեն կրում հայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի համար¹:

Այնուհետև հեղինակը կետ առ կետ մերժում է թուրքական հորինվածքները և վեր հանում իրականությունն ու նշարտությունը:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը², որի պատասխանատու խմբագիրը, ներածության և 1—3-րդ գլուխների հեղինակն է պրոֆ. Ռ. Գ. Սահակյանը:

Առաջին երեք գլուխներում Ռ. Գ. Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում նաև հայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Կոլեկտիվ այս մենագրության 4-րդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ-ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ. Մախմուրյանը (էջ 115—159): Մանրամասնորեն ներկայացված են ամերիկյան մի շարք հեղինակների (Ջ. Բարտոն, Վ. Հայզ, Ռ. Դեվիս, Կ. Ջոնսոն, Բ. Լյուիս, Լ. Արպի, Վ. Տատրյան, Ժ. Լիպարիտյան, Հ. Դեկմեջյան, Ռ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ) գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին առհասարակ: Գ. Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ. Շոուի և Էզել Կ. Շոուի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմության» երկհատոր գրքում (Քեմբրիջ, 1977) տեղ գտած փաստական կոպիտ սխալներն ու արտահայտված հակագիտական մեկնաբանությունները, թե ցեղասպանության զոհերը իրենք էին ամեն ինչում մեղավոր, և թե տարնագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր թշնամուն օգնող ուխտադրուժ հայերի դեմ³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

² Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

³ Նշվ. աշխ., էջ 140:

Հեղինակը հակիրճ կերպով ներկայացնում է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ:

Հետագա շարադրանքում Գ. Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները՝ իթթիհատի պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մենագրության հինգերորդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի նոր պատմության արաբական պատմագրությանը (էջ 159—218):

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Մրվան ալ-Մուդավարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները, Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումը արաբական պատմագրության մեջ՝ լրացուցիչ նյութ է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ պահի բարդությունը, երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև 1915-ի նախապատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ-Թուրքի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պակթուրանիզմը: Այս խորքապատասխան վրա հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մալդանիի կարծիքը, ըստ որի հայ-օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փշացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրոպագանդան:

Հեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական վարկածի քննադատությունը, այսպես կոչված, «հայկական ապատարությունների» մասին, մեղադրում երիտթուրքական կառավարողներին: Արաբ հեղինակ Ա. Տուման, Ֆ. Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից ջիհադի հայտարարմանը և նշել, որ այն շոշափելի ար-

դյունք չտվեց, այսինքն մուսուլման ժողովուրդները չեղան սրբազան պատերազմի¹:

Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Գահիրի, Ջամիլ Հաբրիի, եգիպտական պատմաբան Ամին Սալիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են նրանում, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղորոք մշակված ծրագրի:

Ն. Հովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում հանգամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր վայրերում հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և այլ ոչ թուրք ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն. Հովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորամուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մեջ:

Հեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն քաջատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությամբ, ջիհադի ազդեցությամբ և այլ գործոններով²:

Աշխատության վերջին՝ 6-րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա. Մանուչարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» (էջ 219—244) վերնագիրը:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա. Մանուչարյանը տեսակալորում է երեք խմբի. առաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օբյեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը: Երկրորդին վերաբերում են թուրքոլոգիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում

ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարհում են հայերի ցեղասպանությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Տեսաս Հոֆմանը, Պետեր Լանեն, Է. Մայերը, Ժ. Քոչարյանը, Ա. Ռեյցը, Ռ. Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սուկ միջոց էր հայերի սխտեմատիկ բնաջնջման համար: Հիշյալ հեղինակները հայերի կորուստները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ:

Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի սեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Ա. Մանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը՝ միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում: Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ առաջինը ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կայզերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆարիանի բնորոշման, կամ հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը¹:

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ. Սահակյանի և Կ. Խուդավերդյանի համատեղ աշխատությունը²: Գլուխը, որը կրում է «Հայերի ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրումը» վերնագիրը, նվիրված է հիմնահարցի հայկական, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, արաբական պատմագրությանը, ընդհանուր գծերով մերկայացված են հիմնարար ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժին է հատկացված թուրքական պատմագրությանը: Տալով թուրք պատմաբաններ Է. Ուրսահի, Հ. Բայրոնի, Զ. Կարալի, Զ. Օզկայայի, Մ. Խոջաօղլուի, Ա. Սոնիելի, Թ. Աթաևի, Կ. Գորյունի և այլոց կեղծարարության սեղմ քննադատությունը, հեղինակները մատնանշում են դրանց միտումնավորությունն ու պատմական ճշմարտությունից հեռու լինելը:

1 Նշվ. աշխ., էջ 244:
2 Ռոբերտ Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան: Հայոց ցեղասպանությունը սասանականների լուսի ներքո: Երևան, 1995:

1 Նշվ. աշխ., էջ 208:
2 Նշվ. աշխ., էջ 215:

Միաժամանակ նրանք ընդգծում են, որ 1980-ական թվականների վերջերին և 1990-ական թվականների սկզբներին հայտնվեցին աշխատություններ, որոնցում փորձեր են արվում ինչ-որ չափով հեռանալ թուրքական պատմագրության մեջ արմատացած սխեմայից, չկրկնել ժամանակի քննությունը չբռնած պաշտոնական վարկածները: Բերվում է պատմաբան Թահսին Ջելալի օրինակը, որը գտնում է, թե հասել է ժամանակը ուղղակիորեն ու ազնվորեն ասել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի վերացմանը հանգեցնող պատճառների մասին: Մեկ այլ թուրք հեղինակ՝ Ռահիբ Չարափոլուն, նշում է. «Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց էթնիկական մաքրագործումների ճանապարհով ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական շովինիստները դրան պատասխանեցին 1915 թվականի հայկական գենոցիդով»: Թուրք հեղինակը եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելման միակ միջոցը անցյալում կատարված գենոցիդների դատապարտումն է: Թուրք հեղինակ Թաներ Աքչամը «Թուրքական նացիոնալիզմի էությունը և Հայկական հարցը» գրքում (1993 թ.), խոսելով հայերի գենոցիդի մասին, այն համեմատում է նացիոնալիստների կողմից հրեաների բնաջնջման հետ:

Ողջունելի պետք է համարել Եղեռնի վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը: ՀԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակել է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894—1923 թթ.)» մատենագիտությունը¹: Նրա կազմողներն են Ա. Հ. Հարությունյանը և Գ. Բ. Մկրտչյանը, խմբագրական կոլեգիայի անդամներն են Գ. Բ. Ղարիբջանյանը (գլխավոր խմբագիր), Հ. Մ. Պողոսյանը և Վ. Խ. Ալեքսանյանը:

Ինչպես իրավացիորեն նշված է կազմողների խոսքում, Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում հսկայական աշխատանք է կատարված, մինչդեռ նրա պատմության մատենագիտությունը դուրս է մնացել գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից:

Մատենագիտությունն ընդգրկում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, մենագրություններ, հոդվածներ

և տարաբնույթ այլ աշխատություններ: Հայերեն լեզվով հիշատակված է 551, ռուսերեն՝ 141, օտար լեզուներով՝ 455, ընդհանուր առմամբ՝ 1147 անուն աշխատություն:

Վերջում տրված են անձնանունների և տեղանունների ցանկերը:

Մեծ եղեռնին նվիրված մատենագիտական գրականության ստեղծման ճանապարհին կարևոր քայլ է ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն» աշխատությունը, որը կազմել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ. Բաբաջանջանը և Ն. Դերոյանը, Մ. Կարապետյանը և Մ. Հովհաննիսյանը²:

Ինչպես նշված է պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրական խոսքում, սույն համառոտ մատենագիտությունը նպատակ ունի Մեծ եղեռնի պատմության հարցերով զբաղվող մերօրյա գիտաաշխատողներին և դրանով հետաքրքրվողներին ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատարակությունների առավել կարևոր մասը:

Մատենագիտության առաջին բաժնում ընդգրկված են 1915—1964, երկրորդ բաժնում՝ 1965—1995 թթ. հրատարակված հայերեն՝ 540, ռուսերեն՝ 141, անգլերեն՝ 103, ընդհանուր առմամբ՝ 784 անուն աշխատություններ:

Վերջում տրված են մի շարք կարևոր հրատարակությունների անվանաթերթերի լուսանկարները, օգտագործված մատենագիտության և անձնանունների ցանկեր:

Երկու մատենագրություններն էլ օգտակար ուղեցույց են Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտումնասիրողների համար:

1998-ին նշվեց հայ ժողովրդի նվիրյալ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի ծննդյան 140-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը նախաձեռնեց երկու հրատարակություն: Դրանցից մեկը² մեծ հումանիտար նվիրվածների ժողովածու է, որի խմբագիրն է Լ. Ա. Բարսեղյանը:

1. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894—1923 թթ.), Երևան, 1998:

1 Հայոց 1915—1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն: Երևան, 1995:

2 Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Երևան, 1998:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կյանքի և գործունեության մասին համառոտ ակնարկներ են Գ. Գուլտցի և Հ. Ղորխմազյանի¹, Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածները²:

Ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանի հոդվածը նվիրված է Սողոմոն Թեհերյանի դատավարության ժամանակ Լեփսիոսի ելույթին³: Զուգահեռ անցկացնելով որպես հայ իրականության իրազեկներ հանդես եկող Յոհաննես Լեփսիոսի և Լիման ֆոն Չանդերսի ելույթների միջև, հեղինակն ընդգծում է, որ եթե առաջինը մերկացնող էր և խարազանող, ապա երկրորդը ամեն կերպ ձգտում էր արդարացնել գերմանական հրամանատարությանը և թեթևացնել Թալեաթի հանցանքը: Նշվում է նաև, որ եթե համաշխարհային իրավաբանական պրակտիկայում առաջին անգամ մեղավոր ճանաչվեց ոչ թե սպանողը, այլ սպանվողը, ապա դրանում մեծ էր Յո. Լեփսիոսի ելույթի նշանակությունը:

Ռուբեն Սահակյանն իր հոդվածում գլխավորապես անդրադարձել է Յոհաննես Լեփսիոսի՝ արևմտահայերի ճակատագրին նվիրված հիմնարար աշխատություններին, դրանցում ձևավորված եզրակացություններին ու գնահատականներին⁴: Խոսելով 1896-ին հրատարակված «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատության մասին, հոդվածագիրը նշում է, որ այն այսօր էլ զարմանալի կերպով պահպանում է իր այժմեականությունը և օգնում է առավել խորն ըմբռնելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ծավալված իրադարձությունները: Անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին նվիրված «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» աշխատությանը, հեղինակը նրա կարևորագույն արժանիքն է համարում բարձր հավաստիությունը, նշում, որ ըստ բերված աղյուսակների՝ 1915-ին բռնագաղթվել և գաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվել են մեկ միլիոն 396 հազար 350 արևմտահայեր: Կարևորվում են Լեփսիոսի տված տեղահանության պատկերն ըստ վիլայետների, նրա բերած թվերը և կոնկրետ փաստերը: Ընդգրծ-

¹ Г. Гольцц, Р. С. Корхмазян. Доктор Иоганес Лепсиус: Краткий очерк жизни и деятельности (1858- 1926). Указ. сборник, стр. 3- 30.

² Ստեփան Ստեփանյան. Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը: Նշվ. աշխ., էջ 31—38:

³ Գևորգ Ղարիբջանյան: Յոհաննես Լեփսիոսի ելույթը Սողոմոն Թեհերյանի դատավարության ժամանակ: Նշվ. աշխ., էջ 39—47:

⁴ Ռուբեն Սահակյան. Յոհաննես Լեփսիոսը և արևմտահայերի ճակատագիրը: Նշվ. աշխ., էջ 48—62:

վում է Լեփսիոսի կողմից բարձրացված, այսպես կոչված, «համընդհանուր հայկական ապստամբության» հարցի այժմեականությունը, որն իբր պատճառ դարձավ տեղահանությունների, կեղծ մի վարկած, որն այսօր էլ շահարկվում է թուրքական պաշտոնական քարոզչության կողմից: Դուրսը Լեփսիոսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այդ կեղծ վարկածի ողջ սնանկությունը, հայերի «ղալվածականության» մասին թուրքական մեղադրանքների ստորիչ բնույթը: Այդ առիթով Ռ. Սահակյանը շեշտադրում է Լեփսիոսի այն խոսքերը, թե, այսպես կոչված, Վանի ապստամբությունը օրինական պաշտպանության մի սովորական ակտ էր, մի դրվագ ջարդի պատմության մեջ, բայց ոչ մի դեպքում դավաճանություն¹: Ուստի համաթուրքական մասշտաբով Լեփսիոսի եզրակացությունը մեկն է՝ կատավարության դեմ ուղղված կանխամտածված որևէ շարժում չի եղել, կանխամտածված էին միայն այն հալածանքները, որոնք իրականացվում էին մեթոդիկ կերպով: Հեղինակը կարևորում է «Հաղորդման» երկրորդ մասը, որտեղ Լեփսիոսը, դնելով պատասխանատվության հարցը, անվիճելիորեն հետևցնում է, որ հայերի տեղահանությունների և դրանց իրականացման մասին հրամանի պատասխանատվությունն ընկնում է Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության վրա, իսկ հայերի դեմ գործադրված թուրք հանցագործությունների պատասխանատվությունը կրում են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և նրա ակումբները գալստներում:

Ընդգծվում է, որ Լեփսիոսը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն հրավիրեց երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության և պանթուրքական գաղափարախոսության միջև գոյություն ունեցող անմիջական կապի վրա:

Համառոտակի ներկայացվում է «Հաղորդման» երրորդ մասի բովանդակությունը, որտեղ քննարկված է հայերի ոչնչացման տնտեսական ծանր հետևանքների հարցը:

Արժեքավորելով Լեփսիոսի կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1919-ին, Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ դժվար է գերազնահատել նրա նշանակությունը՝ պատմության կեղծարարների ստահող պնդումները մերկացնելու գործում, որոնք այսօր էլ փորձում են ժխտել հայերի ցեղապանությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 57:

Հաջորդ հրատարակումը Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկն է՝ Գրքույկում առավել հանգամանորեն ներկայացված են մեծ մարդասերի կենսագրության էջերը, նրա ջանքերը «Գերմանա-հայ ընկերության» ստեղծման գործում: Առանձին բաժին է հատկացված Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում դոկտոր Լեփսիուսի գործունեությունը, որտեղ նըշվում է, որ նա տիտանական աշխատանք կատարեց ի պաշտպանություն արևմտահայության, նրա կոչով որպես օգնություն հավաքվեց 172 000 մարկ: 1915 թ. հուլիսին Յո. Լեփսիուսը մեկնեց Ստամբուլ, հանդիպեց էնվեր փաշային, դիմեց նրան հայերի ցեղասպանությունը դադարեցնելու խնդրանքով, աղերսանքով, առաջարկեց իր ծառայությունները, բայց ապարդյուն:

1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Գերմանա-հայ ընկերության» ժողովում Լեփսիուսը հաղորդում է տալիս արևմտահայության ցեղասպանության մասին, և ժողովի մասնակիցները նամակ են ուղարկում Գերմանիայի կանցլերին՝ խնդրելով արգելակել տեղահանությունն ու կոտորածները: Սո. Ստեփանյանը բարձր է գնահատում Լեփսիուսի հրատարակած «Ջեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» 302 էջանոց գիրքը, որն ավելի ուշ հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի մահվան օրհասը» վերնագրով, ինչպես նաև 1918-ին կազմած «Հայկական պրորեմբլ» վերնագրով ամբողջական փաստաթուղթը, որտեղ համակողմանիորեն շարադրված են Հայկական հարցի բոլոր հիմնական կողմերը և մատնանշված են խնդրի լուծման ուղիները:

Առանձին բաժնում Սո. Ստեփանյանը ներկայացնում է Յո. Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918» սովորաձավալ փաստաթղթերի մեծարժեք ժողովածուն, որը պարունակում է շուրջ 500 փաստաթուղթ և որը, ըստ հետազոտողի, գերմանական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա Հայկական հարցի և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ առավել հավաստի ժողովածուն է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է 1919-ին, Պոտսդամում, երկրորդ անգամ՝ 67 տարի անց, 1986-ին, Բրեմենում: Իբրև աշխատության մեծագույն արժանիք նշվում է, որ այն ի չիք դարձրեց պատմության կեղծարարների՝ հայության ողբերգությունը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու փորձերը: Համապատասխան քաղվածքներ կատարելով, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսը վերոհիշյալ գրքում համակողմանիորեն վերլուծել է հայերի բնաջնջման վե-

րաբերյալ երիտթուրքական ծրագիրը, որը բխում էր դեռևս 1911-ի հոկտեմբերին Սալոնիկում կայացած համագումարում ընդունված որոշումից:

Ներկայացվում է հայերի տեղահանության և ցեղասպանության պատմության լեփսիուսյան պարբերացումը չորս հիմնական փուլերի, այն է. առաջին փուլը սկսվում է 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից և շարունակվում մինչև 1915 թ. ապրիլի 20-ը: Երկրորդ փուլը սկսվում է 1915 թ. ապրիլի 20—24-ին և շարունակվում մինչև նույն թվականի դեկտեմբերը, երբ հիմնականում իրականացվում է հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը: Երրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի դեկտեմբերին և շարունակվում է մինչև 1918 թ. հոկտեմբերը, երբ իրագործվում է Արևմտյան Հայաստանում կենդանի մնացած հայերի բռնի իսլամացումը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Չորրորդ փուլը վերաբերում է կովկասահայության ցեղասպանությանը, որն ընդգրկում է 1918 թ. մարտի 3-ից մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15—17-ը՝:

Հեղինակը հատկանշական է համարում, որ Լեփսիուսը լուսաբանել է նաև արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հատկապես Վանի հերոսամարտը, այն համարելով իր բնույթով ինքնապաշտպանական արդարացի պայքար:

Սո. Ստեփանյանը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Լեփսիուսի գրքի այն հատվածների վրա, որոնք մերկացնում են Ջեմալ փաշայի «հայանպաստ» հրամանների դեմագոգիկ բնույթը և բացահայտում են այդ մոլի հայասպանի իսկական դեմքը: Լեփսիուսյան փաստաթղթերի վերլուծությամբ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ փաստորեն կազերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում էր թուրք բարբարոսների կազմակերպած եղեռնը, այլև պաշտպանում էր այն, և գերմանական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ միջոցի չի դիմել հայերի ջարդերը դադարեցնելու ուղղությամբ:

Սո. Ստեփանյանի աշխատության վերջին բաժինը նվիրված է Սողոմոն Թեհլերյանի Բեռլինյան դատավարությանը Լեփսիուսի մասնակցությանը: Հրատարակելով նրա ելույթում հնչած միտքը՝ Հայկական հարցը ինքնաձին տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության պտուղը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսն իր ելույթում հանգամանորեն վերլուծել է մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Միաժամանակ հեղինակը իրավացիորեն անարդարացի է

¹ Ստեփան Ստեփանյան. Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: Երևան, 1998:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20—21:

համարում Լեփսիուսի կողմից Ռուսաստանի դրական դերի թերագնահատումը:

Աշխատությունն ավարտվում է մեծ մարդասերի հայազգի զինակից Ջեյմս Գրինֆիլդի հետևյալ խոսքերով, արտասանված Լեփսիուսի մահվան կապակցությամբ. «Գերմանիան կորցրեց իր ազնիվ զավակներից մեկին: Հայերը, սակայն, իրենց միակ Լեփսիուսին, անփոխարինելի Մարդուն, որն իր մեծ գործով հուշարձան է կերտել բոլոր հայերի սրտերում, մի հուշարձան մնայուն, ինչպես գրանիտը և մարմարը: Հայ ժողովուրդը սերնդե սերունդ սիրով և երախտագիտությամբ կհիշի նրան և նրա հիշատակը կպահպանի ինչպես սրբություն»¹:

1965 թվականի Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի նշումից հետո, երբ մեծագույն ջանքերի շնորհիվ մարդկության հիշողությունը վերստին քննովեց հայոց մեծագույն ողբերգության վրա, աշխարհում շատ երկրների պետական մարմիններ, միջազգային և այլ կազմակերպություններ տարբեր ժամանակներում կազմակերպեցին հարցի քննարկումներ և կայացրին համապատասխան որոշումներ, որոնց ընդհանուր իմաստը 1915—1923 թթ. հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումն է: Նմանօրինակ քննարկումների ամփոփմանն է նվիրված ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-իմաստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր **Լավրենտի Բարսեղյանի** փոքրածավալ, բայց և օգտաշատ գրքույկը²: Դատապարտելով պատմության կեղծարարների սպարդյուն ճիգերը՝ «մոռացված ցեղասպանությունը» գոնե «վիճելի ցեղասպանություն» ներկայացնելու ուղղությամբ, գրքույկի հեղինակը նախաբանում գոհունակությամբ նշում է, որ այսօր արդեն ճշմարտություն և արդարություն պահանջող միջազգային հանրության հնչեղ ձայնը լսելի է դարձել ամենուր³:

«Միջազգային կազմակերպությունները լռելյայն շրջանցել չեն կարող» բաժնում իբրև հայերի ցեղասպանության մասին հիշեցնող առաջին հզոր ձայն հեղինակը հիշատակում է 1968 թվականին 64 երկրներ

րի և 16 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համաշխարհային կոնգրեսը: Կարևորվում են ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի երկարամյա (1973—1985 թթ.) ջանքերը, որոնց արդյունքը եղավ 1985 թ. հուլիսի 2-ին ընդունած որոշումը՝ «1915—1916 թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որպես ցեղասպանության օրինակ որակելու մասին:

Իբրև հիշարժան տարեթիվ ներկայացվում է 1984 թ. ապրիլի 13—16-ը, երբ Փարիզում կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը, քննարկելով հայերի ցեղասպանության հարցը, ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում:

Գրքույկում արժանի տեղ է գրավել նաև 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանի ընդունած «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի լրիվ տեքստը, որով 1915—1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները որակվում են իբրև ցեղասպանություն և պահանջվում է ներկայիս թուրքական կառավարությունից՝ ճանաչել այն¹:

Գրքույկի «Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և ճանաչումը առանձին պետությունների կողմից» բաժնում նշվում է, որ սփյուռքում հայկական համայնքների ակտիվ գործունեության շնորհիվ մի շարք պետություններ հատուկ քննարկման ենթարկեցին հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Ներկայացվում են Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի քննարկումները 1965—1998 թվականներին, Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Հունաստանի, Ավստրալիայի, Լիբանանի պետական մարմինների ընդունած որոշումները: Բացահայտվում է ԱՄՆ-ի կառավարության բացասական վերաբերմունքը՝ հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը տարբեր ժամանակներում մերժել է ներկայացված բանաձևերը²:

Բաժնում տեղ են գտել 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին», ինչպես նաև 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության պետական դոմայի ընդունած հայտարարությունը «1915—1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

² Լավրենտի Բարսեղյան. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1998:

³ Նշվ. աշխ., էջ 4:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7—11:

² Նշվ. աշխ., էջ 19—22:

Գրքույկի վերջում զետեղված է 1965—1998 թթ. ընդգրկող ժամանակագրություն, որն ավարտվում է վերջին իրադարձությունների՝ հունիսի 1915 թ. ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին 1998 թ. մարտի 16-ի Բելգիայի Սենատի և մայիսի 29-ի Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կայացրած որոշումների հիշատակմամբ:

Հայ ժողովուրդն սպասում է միջազգային հանրության արդարացի վճռահատությունը:

Ե Զ Բ Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

1. Հայ պատմագրության մեջ, Մեծ եղեռնի առաջին տարիներից սկսած մինչև մեր օրերը, հսկայական աշխատանք է կատարվել հիմնահարցի ուսումնասիրման բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվել են հուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական, գիտական, պատմագրական, մատենագիտական բնույթի բազում աշխատություններ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ:

2. Արևմտահայության Գողգոթայի արյունածոր դրվագները մոռացումից փրկելու, դրանք պատմության հավերժությանը պահ տալու առումով անգերազնահատելի է ականատես-ժամանակակիցների հուշագրությունների և ուսումնասիրությունների ճշմանակությունը, որոնք փաստական առատ նյութ են մատակարարել հետագա ուսումնասիրողներին:

Նման բնույթի հրատարակությունները, գրեթե առանց բացառության, այսօր դարձել են մատենագիտական հազվագյուտ նմուշներ, ուստի անհրաժեշտ պարզաբանումներով և ծանոթագրություններով դրանց շտապափութ վերահրատարակումը հրամայական անհրաժեշտություն է:

3. Պատմագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես այնօրյա օտար հեղինակների՝ դիվանագետների, զինվորական, հասարակական գործիչների, միսիոներների, հրապարակախոսների, լրագրողների, սոսկ ականատեսների աշխատությունները, հիշողություններն ու վկայությունները, որոնք թարգմանվել են հայերեն: Այդ աշխատությունների մի մասը երկեստային ճշմանակություն են ունեցել հայ ուսումնասիրողների համար, ուստի դրանց վերահրատարակումը նույնպես օրախնդիր պահանջ է:

4. Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման ուղղությամբ հսկայածավալ աշխատանք է կատարվել սփյուռքահայ պատմագրության մեջ:

Ամենևին մտադրություն չունենալով ստվերել այդ հիրավի վիթխարածավալ աշխատանքը, հարկ է, սակայն, նկատի առնել, որ սփյուռքահայ հեղինակների աշխատությունների ճնշող մեծամասնու-

թյունը կրում են պատմողական-նկարագրական բնույթ և հաճախ չեն համընկնում գիտահետազոտական աշխատանքներին վերաբերող մեր պատկերացումներին: Դրանք լի են հակասական, իրարամերժ տեղեկություններով ու մեկնաբանություններով: Այստամենայնիվ, ընդգծելով դրանց պատմաճանաչողական հսկայական արժեքը, որի հիմքի վրա է բարձրացել հետագայի հայրենական պատմագրությունը, զըստնում ենք, որ սփյուռքահայ հեղինակների փոքրածավալ աշխատությունները, ներառված գիտական համապատասխան շրջանակների մեջ, այսօր պետք է հրատարակվեն ժողովածուների ձևով, իսկ առավել կարևորները պարզապես պետք է վերահրատարակվեն առանձին, սակայն անհրաժեշտ ծանոթագրություններով: Եշենք նաև, որ այդ ուղղությամբ վերջին ժամանակներս որոշ քաղեր արված են:

5. Հայոց 1915—1918 թվականների ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ լուրջ աշխատանք է կատարված հայրենական պատմագրության մեջ, որն ամբողջությամբ, մեր կարծիքով, գոհացուցիչ լինել չի կարող: Ուստի գտնում ենք, որ հայրենական պատմագրությունը այդ բնագավառում դեռ շատ անելիքներ ունի:

6. Դեռ լրիվ չափով չեն բացահայտված 1920—30-ական թվականների պատեհապաշտական և գեոհիկ մոտեցումներն ու դրանց սնող պատճառները հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության նկատմամբ, որը պետք է արվի այսօր:

7. Ծիշտ է, ամենայն դրվատանքի արժանի աշխատանք է կատարված Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների նրատարակման ասպարեզում, սակայն կարծում ենք, որ այդ աշխատանքը պետք է դեռ երկար շարունակվի ու խորացվի:

8. Հայրենական պատմագրության մեջ գնահատելի տքնաշան աշխատանք է կատարված բուն ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտման բնագավառում՝ հատկապես 1960-ական թվականների կեսերից սկսած: Սակայն մեր համոզմամբ անելիքները դեռ շատ են, և ընթերցողն սպասում է նոր մեծագրությունների:

9. Ցանկալի է տեսնել Հայոց Մեծ եղեռնի պատմությունը ըստ մեր պատմական Հայրենիքի նահանգների ու գավառների, ինչպես դա արվում է սփյուռքահայ պատմագրության մեջ: Մեզանում իսպառ կամ գրեթե բացակայում են հուշամատյանները, պլքումները, համապատասխան քարտեզներն ու սխեմաները, բուհական և դպրոցական ուսումնասովանողական ձեռնարկները:

10. Ռոշալի աշխատանք է կատարված հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրման ու վերհանման ասպարեզում, սակայն վիճակը դեռ շատ հեռու է գոհացուցիչ լինելուց: Կարծում ենք, եկել է արդեն ժամանակը, որ արյունոտ ու զոհառատ այդ դուցազնամարտի յուրաքանչյուր դրվագ արժանանա առանձին և հատուկ ուսումնասիրության: Իսկ եղած աշխատությունները պետք է սրբագրվեն ժամանակին պարտադրված կուսակցական նեղմտությունից, վերանայվեն այդ ասպարեզում հայ ազգային կուսակցությունների գործունեության գնահատականները:

Այդ բնագավառի գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում հայոց ազատամարտի ցայսօր չբացահայտված դրվագների հայտնաբերումն ու վերհանումն է, որպիսիք մեր ներքին համոզմամբ կան և շարունակում են պարտրված մնալ անհայտության քողով:

11. Հայրենական պատմաբանները որոշակի քաղեր են իրականացրել Հայոց ցեղասպանության պատմագրության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում, ստեղծվել են նաև մատենագիտական արժեքավոր գործեր: Սակայն այդ ասպարեզում ևս անելիքներ շատ կան, ուստի պետք է հրատարակվեն պատմագրական և մատենագիտական բնույթի նոր աշխատություններ:

12. Ի մի բերելով Մեծ եղեռնի պատմության բնագավառում հայ պատմագրության ձեռք բերած արդյունքները, կարող ենք վստահաբար կարակացնել, որ դրանք ամուր և հուսալի հենարան են՝ Հայոց 1915—1918 թվականների ցեղասպանության համապարփակ գիտական պատմության ամբողջացման ճանապարհին, հիմնախնդիր, որն ունի ոչ միայն գիտատեսական, այլև գաղափարաքաղաքական օրախնդիր նշանակություն:

1. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

ա) Հայերեն

- 1.1. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան): Խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան: Երևան, Հայաստան, 1991, 758 էջ:
- 1.2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923): Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Երևան, Հայաստան, 1972, 810 էջ:
- 1.3. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջարկ, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, 258 էջ:
- 1.4. Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո: Կազմող՝ Հակոբ Կիլիկյան: Ժողովածու, բուլղարերենից թարգմանեցին՝ Ջ. Ղասարյան, Կ. Մինգոզյան: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1996, 36 էջ:
- 1.5. Հունաստանի խորհրդարանը դատավարտում է հայոց ցեղասպանությունը: Հունարենից թարգմանեց Սիմոն Կրկաշարյանը: Խմբագիր՝ Լավրենտի Բարսեղյան: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1997, 40 էջ:
- 1.6. Սողոմոն Թեհերյանի դատավարությունը: Սղագրություն: Երևան, Արևագուն, 1990, 224 էջ:
- 1.7. Սվազյան Վ., Մեծ եղեռն: Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ: Երևան, ՀԳԱԱ «Գիտություն», 1995, 224 էջ:

բ) Ռուսերեն

- 1.8. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Ереван, АН Арм. ССР, 1966, 563 стр.
- 1.9. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна, 2-ое доп. издание: Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Ереван, Айастан, 1982, 685 стр.
- 1.10. Германские источники о геноциде армян: Период первой мировой войны. (Сборник документов и материалов. В. 2-х томах). Сост. С. С. Степанян, Н. К. Багдасарян. Под ред. С. С. Степаняна, т. 1-ый, Ереван, Айастан, 1991, 378 стр.
- 1.11. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель: ответ. редактор Вардгес Микаелян. Ереван, Гитутюн НАН РА, 1995, 643 стр.

1.12. Русские источники о геноциде армян в Османской империи. 1915—1916 годы. Составили: Г. А. Абраамян, Т. Г. Севан-Хачатрян. Предисловие М. Г. Нерсисяна. Ереван, Арересум, 1995, 272 стр.

գ) Մատենագրական

- 1.13. Հայերի ցեղասպանությունը (Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առթիվ): Գրականության մատենագիտական ցանկ: Երևան, Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարան, 1990, 22 էջ:
- 1.14. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ (1894—1923): Մատենագիտություն: Կազմողներ՝ Ա. Հ. Հարությունյան, Գ. Բ. Մկրտչյան: ՀՀ ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների ինֆորմացիոն կենտրոն: Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1993, 122 էջ:
- 1.15. Հայոց 1915—1916 թվականների ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն: Խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան: Կազմողներ՝ Ռ. Բարաջանյան, Ն. Դերոյան, Մ. Կարապետյան, Մ. Հովհաննիսյան: Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995, 111 էջ:

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Սիյուռքահայ հեղինակներ

- 2.1. Ակունի Ս. Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը: Կ. Պոլիս, 1920, 224 էջ:
- 2.2. Անտոնյան Արամ. Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա: Բուստոն, 1921, 304 էջ:
Գրքի լուսապատճենային հրատարակությունը՝ Երևան, Արևիկ, 1990:
- 2.3. Աղետ և վերածնունդ: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ: Փարիզ, 1952, 480 էջ:
- 2.4. Արամ Հայկազ. Ծապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը: Նյու-Յորք, 1957, 459 էջ:
- 2.5. Անդրեասյան Տ. Ջեյթունի անձնատվությունը և Սուեիտի ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, 68 էջ:
- 2.6. Ամուրյան Ա. Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն: Թեհրան, 1979:
- 2.7. Ազատյան Լ. Հայ որբերը Մեծ եղեռնի: Լոս-Անջելես, 1995, 343 էջ:
- 2.8. Ահարոնյան Գ. Մեծ երազի ճամբուն վրա: Բեյրութ, 1964, 368 էջ:
- 2.9. Ահարոնյան Գ. Խոհեր Հիսնամյակի ավարտին (1915—1965): Բեյրութ, 1966, 348 էջ:
- 2.10. Աղասի. Ջեյթուն և իր շրջակաները: Բեյրութ, 1968, 415 էջ:
- 2.11. Ավետյան Մ. Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա (1870—1920) հուշամատյան և գոր. Անդրանիկ: Փարիզ, 1954, 525 էջ:
- 2.12. Բղեյան Ա., Բղեյան Մ. Հարսազատ պատմություն Տարոն: Կահիրե, 1962, 671 էջ:
- 2.13. Երեցյան Գ. Լեռնաշխարհի գոյամարտը: Բեյրութ, 1959, 270 էջ:
- 2.14. Եկարյան Ա. Հուշեր: Կահիրե, 1947, 423 էջ:
- 2.15. Զավեն Արքեպիսկոպոս. Պատրիարքական հուշերու: Վալերագիրներ և վկայություններ: Կահիրե, 1947, 423 էջ:
- 2.16. Լամերյան Մ. Արսորի և պատերազմի կրակներուն մեջեն: Բուստոն, 1953, 387 էջ:
- 2.17. Թագվորյան Գարրիել. Գորշ գայլը կատղեր էր (վկայություններ և տպավորություններ): Կահիրե, 1953, 429 էջ:

- 2.18. Թեոդիկ: Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի: Կ. Պոլիս, 1919, 128 էջ:
- 2.19. Թեոդիկ: Հուշարձան նախապատմականության: Թեհրան, 1955, 158 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, ՀԿԿ ԿԿ հրատ., 1990:
- 2.20. Թյուրապյան Հ. Դրվագներ հայկական եղեռնի և վերածնունդ. 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով: Փարիզ, 1946, 207 էջ:
- 2.21. Թեհլերյան Ս. Ինչպես սպանվեցավ Թուրքիա փաշա: Գրի առավ Վահան Մինախորյան: Բեյրութ, 1968, 428 էջ:
- 2.22. Թորյաքյան Մ. Օրերու հետ: Լու Անջելոս, 1953, 546 էջ:
- 2.23. Մոցիկյան Ս. Արևմտահայ աշխարհ: Նյու-Յորք, 1947, 816 էջ:
- 2.24. Լազյան Գարրիել. Հայաստան և Հայ դատը (հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ): Կահիրե, 1957, 440 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, 1990:
- 2.25. Կոստյան Հ. Վան-քաղաքամիջի ապրիլյան կոիվները: Թեհրան, 1954, 135 էջ: Վերահրատ.՝ Երևան, 1992:
- 2.26. Կերիկյան Ա. Մեր ազգային գոյապայքարը: 1915—1922-ի գույումի տարիներուն: Բեյրութ, 1967, 503 էջ:
- 2.27. Հուշամատյան Մեծ եղեռնի. 1915—1965: Պատրաստեց՝ Գ. Ահարոնյան: Բեյրութ, Ջարթոնք, 1965, 1119 էջ:
- 2.28. Հերոսամարտու Մեծ եղեռնի: Բեյրութ, 1978, 443 էջ:
- 2.29. Հաճյան Հ. Հայոց տաժանքի ճամբաներով: Թեհրան, 1965, 463 էջ:
- 2.30. Ղազարյան Հայկազն. Յեղասպան թուրքը: Բեյրութ, 1968, 424 էջ:
- 2.31. Շիրեհյան Ե. Արյունոտ գոյերթի վկաներ: Բեյրութ, 1989, 166 էջ:
- 2.32. Մուշեղ Արքեպիսկոպոս: Հայկական միճավանցը (քննական վերլուծումներ): Բուստոն, 1916, 212 էջ:
- 2.33. Մուշյան Լ. Աքտրականի մը ողիսականը (Սև օրերու հիշատակներ): Բուստոն, 1958, 123 էջ:
- 2.34. Մինախորյան Վ. 1915 թվականը (արհավիրքի օրեր): Վենետիկ, 1949, 470 էջ:
- 2.35. Մակունց Ղազար. Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր: Թեհրան, 1963:
- 2.36. Միսրչյան Ստ. Ես Տեր-Ջորի դժոխքեն փախած եմ: Ա հատոր: Փարիզ, 1966, 89 էջ:
- 2.37. Մայեղյան Վ. Տարագրի մը հուշատետրը: Կահիրե, 1915, 228 էջ:
- 2.38. Նազազչյան Ա. Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այաշի ճանտը: Բեյրութ, 1969, 143 էջ:
- 2.39. Նազյան Հովհ. Արք. Հուշեր, Ա հատոր: Բեյրութ, 1960, 670 էջ:
- 2.40. Նաթալի Ծահան. Թուրքիզմի Անգորայեն հարս և թուրքական օրինատասիտն: Թուրքիզմը և մենք: Աթենք, 1928, 241 էջ: Լուսապատճենը՝ Երևան, 1990:
- 2.41. Նասիբյան Ազապի. Բիտանիա և Հայկական հարցը. 1915—1923: Բեյրութ, 1994, 344 էջ:
- 2.42. Շահումյան Մ. Հայ մտքիմ հարկը Եղեռնին: Հիսնամյակ 1915—1965: Անթիլիաս, 1965, 110 էջ:
- 2.43. Շիրինյան Ներսես. Անդունդեն դեպի բարձունք: Բեյրութ, 1974, 142 էջ:
- 2.44. Չարբզ Ղազար. Հուշամատյան հարձր Հայքի, Կարինապատում: Բեյրութ, 1957, 791 էջ:

- 2.45. Չորոյրյան Է. Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը: Կ. Պոլիս, 1920:
- 2.46. Չորսիսյան Լ. Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության (1908—1922), Գ. Գ, Բեյրութ, 1975, 661 էջ:
- 2.47. Պաղտիկյան Գ. Տարագրի մը ճամփան: Ապրումներ և հուշեր: 1912—1918: Ճրեզնը, 1958, 303 էջ:
- 2.48. Պալաքյան Գրիգորիս Մ. վարդապետ. Հայ Գողգոթան (դրվագներ հայ մարտիրոսությունեն), Վիեննա, 1922, 429 էջ: Վերահրատարակությունը՝ Երևան, 1991: 391 էջ:
- 2.49. Պողարյան Գրիգոր: Յեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ քաղված հրաշքով փրկվածներու գրույցներեն: Բեյրութ, 1973, 207 էջ:
- 2.50. Ռուբեն. Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982, 348 էջ: Վերահրատարակությունը՝ Երևան, 1990:
- 2.51. Սապահ-Գուլյան Ս. Պատասխանատուները: Պրովիդենս, 1916, 351 էջ:
- 2.52. Սաաունի Կ. Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով: Փարիզ, 1931, 64 էջ:
- 2.53. Սասունցի Մարտիրոս. Սև օրագիր: Բեյրութ, 1957, 291 էջ:
- 2.54. Սյուրմեյան Գ. Տանկահայ զինվոր և զինվորականությունը նախ տանկական, սպա հայկական քանակներուն մեջ: Բեյրութ, 1967, 123 էջ:
- 2.55. Սևակ Մամանե. Հայկական Մեծ եղեռնը և մենք (թրքական հայասպանություն): Նյու-Յորք, 1964, 82 էջ:
- 2.56. Վարագ Բացառիկ. Նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի տարեդարձներուն: Բեյրութ, 1965:
- 2.57. Տաշյան Հ. Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ: Վիեննա, 1921, 241 էջ:
- 2.58. Տառոյան Վահագն. Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով: Պալքար, 1995, 147 էջ:
- 2.59. Տարոնցի Արամ. Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին: Բեյրութ, 1966, 530 էջ:
- 2.60. Տեր-Ջոր. Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ: Կազմեց՝ Լևոն Մեսրոպ: Փարիզ, 1955, 391 էջ:
- 2.61. Տեր-Մելքոնյան Մելքոն. Կյանքի և մահվան միջև: Բեյրութ, 1974, 257 էջ:
- 2.62. Տեր-Պարսամյան Եղիշե քահ. Տարոն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914—1915): Ճրեզնը, 1920:
- 2.63. Տերտերյան Ի. Հայկական գոյամարտը: Մեր ցեղի դառնաղետ անցյալի սեղմ պատմություն: Թեհրան, 1957, 641 էջ:
- 2.64. Տոնիկյան Տ. Հայկական փոթորիկը: Կահիրե, 1929, 58 էջ:
- 2.65. Փիրանյան Նազարեթ. Խարբերի եղեռնը: Բուստոն, 1937, 541 էջ:
- 2.66. Օհանջանյան Արտեմ. 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին): Երևան, 1997, 246 էջ:

8. Հայրենական հեղինակների աշխատություններ

- 3.1. Ա.Ռո. Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին: Երևան, 1917, 487 էջ:
- 3.2. Ադոնց Ն. Հայկական հարց: Հատոր Ա: Կազմել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հովհաննիսյանը: Թարգմանիչ՝ Վալտեր Դիլոյան: Երևան, 1998, 244 էջ:

- 3.3. Աճեմյան Հայկ: Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր: Ս. Էջմիածին, 1919:
- 3.4. Աղայան Մ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից: ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, 869 էջ:
- 3.5. Արզումանյան Մ. Հայաստան 1914—1917: Երևան, Հայաստան, 1989, 777 էջ:
- 3.6. Արզումանյան Մ. Դարավոր գոյամարտ: Երևան, Հայաստան, 1989, 766 էջ:
- 3.7. Ապանյան Ա. Փեսանդաշտը պաշարված էր (դրվագներ արևմտահայերի ցեղասպանությունից): Երևան, Հայաստան, 1990, 236 էջ:
- 3.8. Բայբուրդյան Վ. Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, Հայաստան, 1989, 353 էջ:
- 3.9. Բարսեղյան Լ. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 28 էջ:
- 3.10. Գալոյան Գ. Պատմության քառուղիներում: Երևան, Հայաստան, 1982, 460 էջ:
- 3.11. Գահվեճյան Ե. Հուշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու հետագա իրադարձությունների մասին: Գրի առավ և հրատարակության պատրաստեց պատմ. գիտ. դոկտոր Վարդան Գրիգորյանը: Երևան, 1995, 88 էջ:
- 3.12. Լեո. Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ: Թիֆլիս, 1925, 482 էջ:
- 3.13. Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը: Հ. 2, Փարիզ, 1935, 215 էջ:
- 3.14. Ինճիկյան Հ. Օսմանյան կայսրության անկումը: Երևան, Հայաստան, 1989, 935 էջ:
- 3.15. Խորշոդյան Լ. Հայկական հարցը, բուխանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, 1995, 100 էջ:
- 3.16. Կարապետյան Մ. Հայոց Մեծ եղեռնը պատմագրության մեջ: Երևան, Մանկավարժ, 1993, 98 էջ:
- 3.17. Կիրակոսյան Ջ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ.: Երևան, Հայաստան, 1965, 511 էջ:
- 3.18. Կիրակոսյան Ջ. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առջև (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, Հայաստան, 1983, 463 էջ:
- 3.19. Համբարյան Ա. Երիտթուրքերի ազգային և բողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում 1908—1914 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979, 311 էջ:
- 3.20. Համբարյան Ա. Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (19-րդ դարի վերջ— 20-րդ դարի սկիզբ): Երևան, Հայաստան, 1990, 480 էջ:
- 3.21. Համբարյան Ա. Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը: Երևան, Գիտելիք, 1990, 86 էջ:
- 3.22. Համբարյան Ա., Ստեփանյան Ս. Հայոց ցեղասպանությունը: Երևան, 1995, 70 էջ:
- 3.23. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6: Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ, 1981, 1045 էջ:
- 3.24. Հայոց ցեղասպանություն. պատմություն և դատեր. մաս 1: Երևան: ԵՊՀ, 1995, 107 էջ:
- 3.25. 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր:

- Հողվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Թուրքեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, 134 էջ:
- 3.26. Հովհաննիսյան Ղ. Սասունը բոցերի մեջ (1915—1916 թթ.): Խմբ. Հ. Պողոսյան: Երևան, Հայաստան, 1987, 265 էջ:
- 3.27. Ղարիբջանյան Գ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Երևան, ԵՊՀ, 1986, 161 էջ:
- 3.28. Մելիքսեթյան Հ. Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—1940): Երևան, Հայաստան, 1975, 294 էջ:
- 3.29. Մելիքսեթյան Հ. Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1930): Երևան, ԵՊՀ, 1985, 474 էջ:
- 3.30. Մնացականյան Ա. Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ոռու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ: Երևան, Հայաստան, 1965, 207 էջ:
- 3.31. Մուրադյան Հ. Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից: Երևան, Հայաստան, 1988, 262 էջ:
- 3.32. Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 71 էջ:
- 3.33. Ներսիսյան Մ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1955, 530 էջ:
- 3.34. Ներսիսյան Մ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1982, 404 էջ:
- 3.35. Նորաշխարհյան Լ. Զեյթունը 1914—1921 թթ.: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1984, 271 էջ:
- 3.36. Պարսամյան Վ. Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917 թթ.), հատոր 3-րդ: Երևան, Լույս, 1967, 535 էջ:
- 3.37. Պողոսյան Հ. Զեյթունի պատմությունը 1409—1921 թթ.: Երևան, Հայաստան, 1969, 458 էջ:
- 3.38. Պողոսյան Հ. Սասունի պատմություն (1750—1918): Երևան, Հայաստան, 1985, 360 էջ:
- 3.39. Պողոսյան Հ. Փարսնագ: Երևան, ՀՍՍՀ, ԳԱ, 1992, 96 էջ:
- 3.40. Պողոսյան Ս. Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ, մեկնաբանություններ): Երևան, Հայաստան, 1988, 480 էջ:
- 3.41. Պողոսյան Ս. Քրդերը և հայկական հարցը: Երևան, Հայաստան, 1991, 455 էջ:
- 3.42. Պողոսյան Ս. Կ. Արևմտահայությունը ցեղասպանության շեմին: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1997, 195 էջ:
- 3.43. Սահակյան Ռ. Ծեղասպանության պատմությունից: Երևան, Հայաստան, 1990, 367 էջ:
- 3.44. Սահակյան Ռ., Խողապետյան Կ. Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, Եղեռնի 80-ամյակի պետ. համաձայնագրովի հրատ., 1995, 59 էջ:
- 3.45. Սարգսյան Ն., Սահակյան Ռ. Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նեղափոխումը թուրք պատմագրության մեջ: Երևան, Հայպետհրատ, 1963, 96 էջ:
- 3.46. Սարգսյան Ե. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Երևան, Հայաստան, 1984, 537 էջ:

- 3.47. Միմոնյան Հ. Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքադարականությունը: Երևան, 1988, 564 էջ:
- 3.48. Միմոնյան Հ. Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Երևան, Հայաստան, 1991, 630 էջ:
- 3.49. Միմոնյան Հրաչիկ. Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով: Գիրք Ա, Երևան, 1996, 751 էջ:
- 3.50. Ստեփանյան Ստեփան. Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, 52 էջ:
- 3.51. Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը— 75 (ժողովածու): Կազմող՝ Հ. Գ. Փափազյան, խմբ.՝ Հ. Պողոսյան: Երևան, Հայաստան, 1990, 127 էջ:
- 3.52. Հայկական հարց. Հանրագիտարան: Երևան, 1996:

4. Օտար հեղինակների հայերեն հրատարակություններ

- 4.1. Ահմեդ Ռեֆիկ. Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 1997, 98 էջ:
- 4.2. Բարրի Հ. Սարսափի երկրի մեջ. նահատակ Հայաստան: Կ. Պոլիս, 1919, 158 էջ:
- 4.3. Բրայս Զ. Անգլիական կառավարության Կապույտ գիրքը հայկական Մեծ եղեռնի մասին (1915—1916): Կ. Պոլիս, 1919, 80 էջ:
- 4.4. Բրայս Զ. Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը. Ա մաս: Կ. Պոլիս, 1920, 175 էջ:
- 4.5. Բրյուսով Վ. Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ճակատագրին: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1931, 253 էջ:
- 4.6. Գեմբարսի Բ. Նամակներ աշխարհին: Երևան, ԵՊՀ, 1990, 149 էջ:
- 4.7. Գիրոն Հ. Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915-ի հայկական դեպքեր: Իրողություններ և պատասխանատվություններ: Նյու-Յորք, 1916, 93 էջ:
- 4.8. Լենկ Տ., Ուոքեր Զ. Հայերը: Հայեպ, 1978, 125 էջ:
- 4.9. Լեփսիուս Յո. Հայաստանի ջարդերը. Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Կ. Պոլիս, 1919, 315 էջ:
- 4.10. Մանդելշտամ Ա. Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և հայկական հարցը. Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1919:
- 4.11. Մորգենթաու Հ. Ամերիկյան դեսպան Մր. Մորկընթաուի հիշատակները և հայկական եղեռնին գաղտնիքները: Կ. Պոլիս, 1919, 350 էջ:
- 4.12. Յակոբսոն Մ. 1915. պատասխաններ օրագրություններից: Երևան, Պարբերական, 1995, 47 էջ:
- 4.13. Նանսեն Ֆ. Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը: Երևան, Լույս, 1993, 176 էջ:
- 4.14. Պինոն Ռ. Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ— թուրքական գործելա-կերպ: Կ. Պոլիս, 1919, 61 էջ:
- 4.15. Ռիֆայթ Մելլան Զուդե. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծայրերը և իթի-հատի հայաջինջ ծրագիրները: Բեյրութ, 1988:
Լուսավատնեմահանումը՝ Երևան, ԿՓՀ, 1990, 330 էջ:
- 4.16. Վերֆել Ֆ. Մուսա լեռան քառասուն օրը: Երևան, Հայաստան, 1987, 918 էջ:
- 4.17. Ֆայելզ Էլ Հոսեյն. Հերոսական հայության անցյալեն. Զարդերը Հայաստանի մեջ (Ալբանստեի վկայություններ): Կահիրե, 1960, 72 էջ:

- 4.18. Ֆիրբյուխեր Հ. Հայաստան 1915. գերմանացի սպայի վկայությունը: Երևան, Փյունիկ, 1995, 64 էջ:

5. Ռուսերեն աշխատություններ

- 5.1. Акоюн С. М. Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1967, 262 стр.
- 5.2. Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, АЗ, 1991, 348 стр.
- 5.3. Арутюнян А. О. Кавказский фронт 1914—1917 гг. Изд. «Айастан», Ереван, 1971, 415 стр.
- 5.4. Гарибджанян Г. В. Геноцид армян и мировая общественность. Ереван, Изд. Гитутюн НАН РА, 1989, 76 стр.
- 5.5. Гарибджанян Г. В. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995, 107 стр.
- 5.6. Зареванд. Турция и Пантуранизм. Париж, 1930, 168 стр.
- 5.7. Киракосян Дж. С. Западная Армения в годы первой мировой войны. Изд. ЕГУ, Ереван, 1971, 477 стр.
- 5.8. Кочар Мери, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос. Ереван, Изд. ЕГУ, 1988, 308 стр.
- 5.9. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. От-вет. редактор: Р. Г. Саакян, Изд. НАН Армении. Ереван, 1993, 287 стр.
- 5.10. Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в За-кавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1962, 497 стр.
- 5.11. Саркисян Е. К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19-го и начале 20-го вв. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1972, 330 стр.
- 5.12. Степанян Ст. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, «Айастан», 1975, 242 стр.
- 5.13. Фирбюхер Генрих. Армения 1915: Уничтожение Турцией культурного на-рода. Отв. ред. В. А. Микасян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991, 96 стр.

6. Պարբերականներ

- 6.1. ՀՍՄՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, հ. 5:
- 6.2. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, հ. 1, 2, 1995, հ. 1, 2:
- 6.3. ՀԳԱԱ «Գիտություն», 24.04.1996:
- 6.4. «Սովետական Հայաստան», 24.04.1975:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջաբան 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ 7

1. Ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն
 ու հուշագրությունները 8

2. Օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված
 աշխատությունները 33

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՍՓՅՈՒՈՔԱՀԱՅ

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 110

1. 1915—1965 թվականների հրատարակությունները 111

2. 1965—1998 թվականների ուսումնասիրությունները 136

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 195

1. Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը 199

2. Ցեղասպանության ուսումնասիրումը 232

3. Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի
 ուսումնասիրումն ու գնահատումը 302

4. Ցեղասպանության պատմագրության հետազոտությունը
 Եզրափակում 333

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և
 գրականության ցանկ 364